

WVVA

WVVA

Раман
САБАЛЕНКА

ТВОРЫ

РАМАН САБАЛЕНКА

ТВОРЫ
Ў ДВУХ ТАМАХ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1983

РАМАН САБАЛІЕНКА

ТОМ
ДРУГІ

трылогія
ІДУ ў ЖЫЦЦЁ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1983

Бел 2
С 12

С $\frac{4702120200-018}{M302(05)-83}$ 129-82

© Афармленне. Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1983.

ІДУ Ў ЖЫЦЦЁ

Кніга першая ЮНАЦТВА Ў ДАРОЗЕ

КРЫЖ НА МАЛЕНСТВА

Памяць чалавечая падобна на скарбніцу, у якой можа захавацца толькі тое, што здольна вытрымаць буры часу і не страціць сваёй цікавасці... Дык паспрабуем жа зазірнуць у таямніцы памяці і напісаць пра тое, што захавалася, што не страціла сваёй свежасці, няхай людзі паглядзяць, можа, яно цікавым будзе і для іх.

Быў час, калі яшчэ не ўзняліся буры першай сусветнай вайны. І хоць да нашага Рагазіна вайна не даходзіла ні грукатам кананад, ні пякельнымі пажарамі, мы ўсе, рагазінцы, адчувалі, што яна ўсё-такі недзе гуляе дзікім шалам смерці... Вунь ідзе дзядзька Пракоп па дзеравяшцы... Па ўезджанай, коўзкай сапнай дарозе ён неяк смешна ступае. Дзеравяшка яго не слухае і раз-пораз коўзаецца. Ён густа лаецца на ўсё па свеце... Нам, падшывальцам, гэта падабаецца, і мы, пахаваўшыся за плот, крычым услед дзядзьку Пракопу:

— Дзядзька, ці не змерзла ваша дзеравяшка? — і смяёмся гэтак дружна, што ціхая, як бы сонная, вясковая вуліца прачынаецца і агалошваецца нашым прыдушаным пісклявым смехам...

— Каб вам языкі паадмярзалі, — крычыць у адказ дзядзька Пракоп і ўслухоўваецца ў галасы, мусіць хочучы пазнаць, хто гэта з яго кпіць... Ён, не бачачы нас, гаворыць:

— Гэта ўсё Васілёў прайдзісвет. Ось жа я пайду ды ўсё бацьку раскажу... Ён табе скуру спусціць за кепікі з чалавека...

Я хоць і змяніў быў свой голас на ломкі бас, усё ж ён застаўся маім, і дзядзька Пракоп, мусіць, не паўгад скажаў, а сапраўды пазнаў, што крычаў я, а не хто іншы... Ужо з-за плота я пільна цікую, куды пойдзе дзядзька, і шапчу Яўхімку:

— Калі ён скажа тату, дык мочаныя лейцы паходзяць па спіне.

Бацька ў мяне быў строгі. У ім неяк спалучаліся і бязлітасная строгасць і нейкая мяккая мужчынская пяшчотнасць. Калі ён гладзіў сваёй парэпанай шорсткай рукой па маіх непаслухмяных белабрысых валасах, я аж млеў ад асалоды. Аднак ён ніколі не спускаў, калі яму на мяне хто-небудзь скардзіўся: браў пугу, а часцей за ўсё лейцы, што віселі ў кутку на калочку, чамусьці мачыў іх у цэбры з памыямі і грозна ішоў на мяне. Калі маці была ў хаце, я хаваўся за яе, і яна, затуліўшы мяне сабой, прасіла бацьку:

— Васілька, родненькі, ён больш не будзе. Не трэба біць яго...

А маленькая мая сястрычка Насцечка, якая звычайна сядзела на палацях, аж заходзілася ад плачу... Здавалася, што бацька збіраўся біць не мяне, а яе... Дзед Яўстрат, які звычайна ўсю зіму сядзеў на печы, высоўваў у такі момант сіваю ўскудлачаную галаву і сінлым старэчым голасам раіў бацьку:

— Улі, Васіль, вісусу гэтаму, а то ж расце распуста, на лес гледзячы...

Я сёння баяўся, каб лейцы не пахадзілі па мне, таму пільна цікаваў з-за плота, куды пакалдыбае на сваёй дзеравяшцы дзядзька Пракоп. Здалёк мне здалося, што ён мінуў ужо наш двор. На сэрцы адлегла, і я крыкнуў:

— Хлопцы, давайце ў снежкі згуляем...

Але Яўхімка, як халоднай вадой, астудзіў мой запал.

— Макар, зірні, той крыванджа ў ваш двор паклыпаў...

Я ўжо ведаў, што, калі Пракоп раскажа бацьку, як я кпіў з яго дзеравяшкі, будзе мне пачастунак. У Рагазіне любілі Пракопа і за яго вясёлы нораў, і мо нават за тое, што ён застаўся пры калецтве. Такая сялянская любоў да знявечанага чалавека, мабыць, ішла ад спачування да яго пяшчасця. А яшчэ любілі Пракопа за тое, што ён доўгімі зімовымі вечарамі расказваў вельмі ж дасціпныя і цікавыя гісторыі і казкі. Гэтак прымосціцца ці ў нашай, ці ў чыёй-небудзь іншай сялянскай хаце, бліжэй да лучніка, каб не толькі добра бачыць, а і грэцца, выцягне дзеравяшку, паляпае па ёй рукой і скажа:

— А яно, як той казаў, і добра з гэтай нагой, менш лапцяў зносіш...

А потым як пойдзе расказваць, дык не толькі я, малы, а і пават старыя паразяўляюць раты, слухаючы яго... І хіба толькі тады, калі Пракоп закурвае, хто-небудзь можа ўставіць сваё слова. А закурваў ён таксама цікава. Самаробныя карашкі ён насіў у капшуку, які зашморгваўся на тонкі матузок з чырвонымі кутасікамі. Заўсёды ў кішэньцы, прыробленай да капшука, ляжала згорнутая на цыгаркі курільная папера, якую ён чамусьці называў «прагрэсам», камень, крэсіва і даўгаваты чырвоны кнот з блішчастай трубачкай на канцы. Я часта глядзеў з-пад Пракопавай рукі на паперу: ён яе акуратненька аддзіраў на цыгарку, потым чамусьці браў за беражок у два пальцы і глядзеў на агонь, пібы правяраючы... Я таксама бачыў той шматок паперы, на якім, калі ён прасвечваўся на святло, відаць былі нейкія таямнічыя літары.

Калі хто з курцоў звяртаўся да Пракопа з просьбаю ададраць «прагрэсу» на цыгарку, той неяк крактаў, усміхаўся і казаў:

— Не, браце, не дам, трэба сваю мець... Карашкоў, калі хочаш, усыплю, яны свае, а папера куплёная...

Гэта ўжо ўсе ведалі і ніколі не прасілі ў Пракопа яго «прагрэсу».

Аднак мне карцела зараз не гэтае. Я хацеў даведацца, што Пракоп будзе гаварыць бацьку пра мяне. Сам я баяўся ісці ў хату, таму папрасіў Яўхімку:

— Збегай ты да нас ды паглядзі, што там робіцца.

— Дык а чаго ж я пайду? — перапытаў Яўхімка.

— Ідзі пібы пазычыць бязмен зважыць шчацінне.

Яўхімка заўсёды мяне слухаў. Мы былі з ім аднагодкі... Ён наогул быў хлопец паслухмяны, а мяне ён слухаў яшчэ і таму, што мы з ім таварышавалі, пават былі нейкімі далёкімі сваякамі...

Яўхімка доўга не выходзіў з нашай хаты. Я ўжо азыз на холадзе, чакаючы яго. Нарэшце паказалася ахутаная ў сярмяжыну маленькая постаць. Я здзівіўся, чаму няма ў Яўхімавых руках бязмена. Ад двара ён подскакам кінуўся да мяне:

— Макарка, братка, ой, што там дзеецца ў вашай хаце! Маці галосіць, пават дзед Яўстрат плача на печы.

«Значыць, нешта вялікае здарылася», — падумаў я сабе, бо мой дзед такі, што з яго ніколі слязы не выціснеш, не тое каб ён сам яе пусціў. Калі яму цяжка ці балюча, ён толькі спахмурнее. Я ў такіх моманты глядзеў на яго, і мне здавалася, што сівая яго барада, падобная на востры

клінок, і тая нават цямпела. Я хуценька кіпуўся дадому, а за мной следам подскакам бег Яўхімка. Яму вельмі карцела ўведаць, што здарылася ў нашай хаце... Васковае жыццё было такое ціхае, як стаячая вада, і калі зрэдку яго што каламуціла, дык гэта было такой навіной, якую павіпны былі ведаць ва ўсіх хатах. Праўда, у гэтыя гады часта ўскаламучвалася наша жыццё: ішла ж вайна, на якой нямала гінула ў акопах і нашых адпавяскаўцаў.

У хаце на нас не звярнулі ўвагі. Дзядзька Пракоп выціраў тыльным бокам рукі сваю скупую мужчышскую слязу...

— От небараку Паўлу давялося... Лепш бы ён ужо гэтак, як я, без пагі прыйшоў, чым галавой там легчы...

А маці галасіла, прычытваючы як па нябожчыку, які нібы тут ляжаў на покуці, пад абразамі. Гарэла ўжо васковая свечка, уваткнутая ў проса, насыпае ў певялікі паліваны гаршчок.

Я здагадаўся: загінуў на вайне мой дзядзька Павел — матчып брат... Мне ўспомнілася, як гады са два назад ён прыходзіў да нас развітацца. Высокі, стройны, ён, нават не становячыся на палаці, падхапіў мяне з печы на рукі, пацалаваў і сказаў:

— Расці, нябожа, вялікі, каб, пакуль я прыйду з вайны, ты быў пад столь ужо.

А маці перахрысціла яго тры разы, кажучы:

— Няхай цябе куля варожая міне, няхай табе смерць у вочы не зірне...

І от смерць такі зірнула ў вочы дзядзьку Паўлу... Маці, бацька і нават дзед, які злез з печы, стаялі ў слязах перад абразамі і маліліся. Я чуў словы дзедавай малітвы: «Упакой, госпадзі, убіеннага раба твайго Паўла...» Язычок агню васковай свечкі міргаў, калаціўся, як жывы, ад цяжкага людскога дыхання. Я ўжо хацеў таксама ўнасці на калені, але ўбачыў аркушок паперы, які ляжаў на настольніку. Я ціхенька яго згроб рукой і прачытаў: «Радавы Павел Маханёк загінуў смерцю храбрых за веру, цара і ацечаства ў барацьбе з пямецкім супастанам». І так шкада мне стала дзядзьку Паўла... Хоць я і не ўяўляў сабе, што гэта за вайна, ні разу не бачыў ні тых акопаў, ні тых немцаў, якія стралялі ў нашых людзей, але мая дзіцячая фантазія малявала нешта страшэннае: усё поле завалакло чорным дымам, і яго, нібы вялізныя пажы, разразаюць барвовыя языкі пякельнага агню... І вось такі язык спаліў і майго дзядзьку Паўла... Я ўпаў на калені і ціхенька за-

плакаў. Дзядзька Пракоп не мог стаць на калені — негнулася яго дзеравяшка, ды ён, відаць, не вельмі-то верыў усім гэтым літанцям, бо я чуў, як ён ціха сам сабе мармытаў:

— Хай бы Мікалаі з Вільгельмам пабраліся за грудкі ды галовамі панакладвалі... Дык не ж — нашага брата ў зямлю ўганяюць.

Дзед злосна спадылба бліспуў на дзядзьку Пракопа. Ён жа, мой дзед, быў такі, што цар для яго — памазаннік боскі на зямлі, і ён верыў яму, можа, болей, як самому сабе... А я думаў: «Дзядзька Пракоп, мусіць, лепш ведае за дзеда, ён жа свет прайшоў і без нагі дадому прыйшоў, а мой дзед далей Рэчыцы, куды ён часам ездзіў у фуры, і свету беллага не бачыў».

Азірнуўшыся з кутка на хату, я ўжо не ўбачыў Яўхімікі... Ён ціхенька выбег і, мусіць, панёс па ўсім Рагазіне жалобную навіну з пашай хаты.

Маці мая была жанчына набажная. Яна вырасла і выхавалася ў сям'і дзеда Трыфана, які фанатычна верыў у вышэйшую боскую сілу... Мы з маці часцяком хадзілі ў госці да дзеды; ён жыў у вёсцы Багульнікі — гэта кіламетраў за пяць ад нашага Рагазіна. Хата яго стаяла акурат пасярод вёскі. Ні ў каго такіх не было, як у дзеда, палічнікаў, пафарбаваных у цёмна-чырвоны колер акаціц. А ў другой палавіне хаты, у трысценніку, у дзеда быў цэлы завод. Там стаялі ваўначоска і сукнавалка. Увосень і зімой было поўна народу. Не толькі з Багульнікаў, а і з суседніх вёсак людзі неслі і везлі часаць воўну і валіць сукно. Дзядзька Прахор быў як бы за загадчыка гэтага завода. Ён па ім тоўкся дзень і ноч, камандаваў парабкамі Хвядосам і Мікітам. Ды ён і сам быў як той парабак, бо меў не вельмі вялікую ласку ў дзеда. Я таксама любіў круціцца ля ваўначоскі. Дзед часам казаў: «От як вырасцеш, дык пастаўлю цябе дарэктарам і будзеш там камандаваць, а то дзядзька Прахор, калі сам не даглядзіш, дык вунь колькі недабірае платы».

І я ўжо ўяўляў сябе «дарэктарам» і неяк аж падростаў ад гэтай думкі.

Непадалёку ад хаты, пры самым плоце, расла ў два абхваты ліпа, у ралах якой была прымайстравана старая барана. На ёй і звілі гняздо буслы. Дзед Трыфан любіў буслоў, як любіў ён і галубоў, для якіх спецыяльна на гарышчы хаты ставіў асадкі старых рашотаў, і птушкі ў іх вілі гнёзды. Буслоў і галубоў дзед паважаў, лічачы іх

святымі птушкамі. На вялікдзень ён браў галубоў і пёс да царквы. Там, на цвінтары, выпускаў, і яны, зрабіўшы перкалькі кругоў вакол званіцы, ляцелі дадому. Дзед ганарыўся галубамі: маўляў, ні ў каго няма такіх разумных птахаў, як у яго...

Увесь тыдзень маці праплакала: ёй шкада вельмі было роднага брата, а ў суботу пад вечар яна сказала мне:

— Сходзім, сынку, да дзеда Трыфана. Намолімся за нябожчыка дзядзьку Паўла.

Калі праўду казаць, я не любіў хадзіць у Багульшкі, хоць там бабулька Ганна мяне частавала варэннем, часта ласавала нейкім салодкім квасам. І не любіў я вось чаму: аднаго разу, як мы гасцявалі там, маці некуды выйшла з хаты. Я прыціх і ляжаў, заплюшчыўшы вочы, на чарэні печы. Дзед Трыфан, мабыць, думаў, што я сплю і нічога не пачую. Мусіць, у іх з бабуляй Ганнай была за пешта сварка, і ён пакінуўся на старую:

— Гэта ж ты аддала Мар'ю за галетніка Васіля... Ёй бы добры хлопец знайшоўся. А то пайшла за пейкага плюгаўца, галетніка...

Я не ведаў, што дзед Трыфан не любіць майго бацьку. Ды адкуль мне было ведаць: мяне ж дзед часта гладзіў рукой па галаве, і калі я ў адказ на яго ласку цалаваў руку, ён казаў:

— Вялікі расці, унучак.

Дык я думаў, што ён і бацьку так любіць, як і мяне. А тут вунь што. Праўда, бабуля Ганна, хоць і баялася дзеда, не змоўчала тады яму:

— Хоць галетнік, але сумленны чалавек. Ён нікога не абакраў, не ўкрыўдзіў за сваё жыццё, і Мар'я за ім жыве як у бога за пазухай.

— Эт, там жытка ўжо такая...

— Якая ні жытка, а ён адзін сын у бацькі, не трэба ні дзяліцца, ні сяліцца,— пярэчыла бабуля.

— Плюгавец, ды і годзе... Ён жа яе атопка не варты... Белабілетнік,— скрыпеў, як пямазанае кола, дзед Трыфан.

Мне хацелася саскочыць і крыкнуць дзеду:

— Няпраўда, мой бацька добры, лепшы за цябе.

Але я баяўся дзеда і моўчкі сабе слухаў, думаючы: от падрасну, дык я табе не змоўчу. Можна б, дзед Трыфан яшчэ чаго нагаварыў на тату, але ў хату ўвайшла маці. Я зрабіў выгляд, што працнуўся, павярнуўся галавою па хату і, не спускаючы вачэй, глядзеў на маці. Яна сапраў-

ды была стройная, прыгожая. Невялічкая радзімка па правай шчацэ, крыху прадаўгаваты нос, даўгія, расчэсаныя на прабор і заплеценыя ў дзве касы русыявыя валасы надавалі ёй такую прывабнасць, што хацелася глядзець і глядзець. Бацька мой быў крыху ніжэйшы за маці ростам, нос у яго пэйкі завостраны, твар хударлявы, але для мяне і ён прыгожы... Затое дзед Трыфан пасля таго, як я пачуў усё гэта, здаўся мне няўключным. Яго рыжая рэдкая барада, якую ён часта расчэсвае дзеравяным грэбенем, уваткнутым у паз сцяпы ля акна, здаецца мне нейкім пакуллем, а маршчакаваты твар — печаным яблыкам.

У дзеда Трыфана, як у самага набажнага па ўсе Багульнікі чалавека, у суботу і ў нядзелю ўвечары збіраліся на малебства найбольш жапчыны... Ён ім чытаў псалмы, а яны праз пэўныя прамежкі часу спявалі ці «Памілуў мя, божа», ці «Святы божа, святы крэпкі». Ва ўсім гэтым бязладным жаночым хоры чуўся дзедаў голас. Ён быў прарэзлівы і звінеў, як бы от толькі што разбітая шыбіна. Я звычайна ў такія моманты стаюў поплич маці і, трымаючыся за яе паркалёвы вышываны фартух, моўчкі слухаў дзедавы літанні.

Той раз я быў нейкі разгублены, у вушах у мяне сталі дзедавы словы: «Знайшла нейкага плюгаўца, галетніка». І калі ён зацягваў «Святы божа, святы крэпкі», я сам сабе падцягваў яму: «Хто на Лоеў, хто на Рэпкі». Гэта ўжо я сам, каб адпомсціць дзеду за яго знявагу да бацькі, прыдумаў. Маці, мусіць, пачула гэтыя мае словы, бо лёгенька штурханула мяне рукой і сказала: «Цс-с».

З таго часу я зусім незалюбіў дзеда Трыфана. І вось цяпер, калі ў хаце такое няшчасце — спраўляюцца памінікі па дзядзьку Паўлу, я гляджу на дзеда Трыфана, па маршчакаватым твары якога коцяцца слёзы, і зусім не шкадую яго. Каб мо бачыў я сваімі вачыма дзядзькаву смерць, дык, яно вядома б, заплакаў і я... А маё ўяўленне ніяк не магло намаляваць чалавечай трагедыі. Я глядзеў на абразы, на Георгія Пабеданосца, які, седзячы на белым каці, калоў вострай доўгай пікай змея, і мне здавалася, што то дзядзька Павел гэтак коле самога немца. Я не верыў ні ў якую смерць, хоць усе тут у хаце плакалі. Плакаў дзед Трыфан, плакала мая маці, плакала цётка, меншая матчына сястра Сцепа, плакаў меншы матчыні брат дзядзька Прахор. Гэты дзядзька неяк і ў разлік не браўся ў дзедавай хаце. Ён быў балесны і заўсёды, зашыўшыся ў куток, курыў і кашляў. Дзед Трыфан яго не любіў, а та-

му дзядзька стараўся менш трапляць яму на вочы. Звычайна ў часе дзедавых літанняў дзядзька Прахор сыходзіў куды-небудзь з хаты, а пайчасцей за ўсё ў сваю сукнавалку. Ён там днываў і пачаваў з парабкамі. А сёння і ён быў. Я глядзеў на яго, і мне шкада рабілася гэтага чалавека. Да яго калі хто і ставіўся ласкава, дык хіба што мая маці. Калі мы прыходзілі да дзеда ў госці, яна заўсёды садзіла яго поплич сябе за стол і частавала чым смачнейшым, хоць дзед на яе і скоса пазіраў.

— Эт, хіба ён сем'янін у хаце. Пакуль ліпіць, дык няхай ліпіць,— казаў часта дзед.

А як тое было слухаць жывому чалавеку, якога як бы загадзя асудзілі на небыццё...

Малебства і галашэнне па дзядзьку Паўлу, які «загінуў смерцю храбрых за веру, цара і ацечаства», працягваліся ў дзедавай хаце ўвесь вечар у суботу, цэлы дзень у пядзелю, а пад вечар, калі мы збіраліся ўжо ісці дахаты, я пачуў, як дзед сказаў маці:

— Схадзілі б вы са Сцепаі, ды, можа, яшчэ якія жанчыны збяруцца, у Кіева-Пячорскую лаўру ды пакланіліся святым мошчам.

Я не чуў, што адказала тады маці, аднак у другую пядзелю яна, цётка Сцепа, бабка Гапка з нашага Рагазіна ды яшчэ колькі жанчын з суседніх вёсак, пабраўшы за плечы вялікія торбы, напакаваныя розным прыпасам больш як на тыдзень яды, з доўгімі арэшкавымі кіямі ішлі купкай праз увесь Рагазін. Яны перад тым, як выйсці ў такую вялікую дарогу, сабраліся былі ў нашай хаце. Бацька, відаць, незадаволены быў тым, што маці збіраецца пакінуць нас больш як на тыдзень, гаварыў ёй:

— Куды ты, Мар'я, пойдзеш?.. Хіба жартачкі за свет ісці. Ды каб хоць улетку, а то ж зіма лютая.

— Нічога, Васілька, бог дасць, схаджу ды памалюся і за цябе, і за дзяцей, каб яны здаровенькі былі. Адно ты глядзі іх тут,— адказвала маці, і бацька мякчэў, ён, здавалася, больш не мог не тое што прырэчыць маці, дык нават прасіць яе.

Жанчыны памаліліся на абразы і выйшлі з хаты. Выйшаў і я з маці, трымаючыся за яе руку... Маці была апрапугавана ў чорны бурнос, доўгі-доўгі, аж да самых пят. Яна дома ніколі гэтага бурноса не апрапугавала, ён ляжаў у куфры, перасыпаны чамярыцаю ад моці. Бурнос маці прывезла з сабою ў пасаж і хавала яго для маёй маленькай сястрычкі Пасці, відаць думаючы, што на нашай гаспадарцы

паўрад ці справіш такі. Маці, ведучы за руку, казала мне як настаўленне:

— Ты ж тут не гойсай па вуліцы, а вучыся добра ды глядзі Насцечку. Дзед стары, дзе яму там упільнаваць, а бацьку ж трэба і свіней дагледзець, і карову падаіць, і есці вам наварыць... Дык ты яму хоць памагай.

— Добра, мама, — адказаў я. А ў самога аж сэрца чагосьці балела. Ніколі я і дня не быў без маці. А то ж, глядзі, які тыдзень яе дома не будзе.

Вуліца ў нашым Рагазіне простая, роўная, як напятая струна. Абапал яе пры хатах старыя ліпы, ясакары. Цяпер, праўда, яны голыя, без лісця. У мяцеліцу адно толькі вецер скуголіць у іх голлі. І гэтую простую вуліцу, і Мендалеву хату-карчму, адзіную будыніну на ўсю вёску пад гонтавым дахам, з дзвярыма і ганкам з прыступкамі на вуліцу, маці не будзе бачыць шмат часу. Паўз Мендалеву хату ішоў біты шлях, які далей выходзіў на балота. Там ён быў насыпаны і аслупаваны з абодвух бакоў нізенькімі, закругленымі зверху сасновымі слупкамі ў два рады. Паміж імі вілася сцежка для пешаходаў, а пасярэдзіне шляху ездзілі кошпа. Як толькі мы дайшлі да Мендалевай хаты, маці забегла ў яе і вынесла мне дзве даўгія, загорнутыя ў паласатую паперу з закручанымі канцамі, цукеркі...

— Адну сам з'ясі, а гэтую завясі Насці на гасцінец. Я ў Мендаля напавер узяла. Скажы Насцечцы, што мама з Кіева прыслала...

Маці абняла мяне, пацалавала, перахрысціла і сказала:

— Бяжы дадому, сыноч, а я пайду...

Дадому я адразу не пабег. Стоячы на Мендалевым ганку, я доўга глядзеў на купку жанчын, якія пайшлі па грэблі... Спачатку яны добра відны былі мне. Я нават адрозніваў матчыя чорныя бурнос. Пасля як бы зліліся з тымі слупкамі, што, здавалася, беглі абапал грэблі, і я толькі бачыў ужо блішчастыя макаўкі Верамеевіцкай царквы. Мне здавалася, што віднеліся не Верамеевічы, у якіх я часта бываў з бацькам ці з маці, а што то быў той самы Кіеў, у які пайшла мая маці на малебства — шукаць ратунку ад грахоў.

Вясна ў гэтым годзе выдалася ранняя. Бацька нават не паспеў навазіць і накалоць на аблетак дроў, як печакана снег узяўся вадою і пашая Рагазінка — ціхая рачулка-балацянка — да таго расшугалася, што затапіла ўсё

балота, аж да самых платоў. Смешна было глядзець: насярод гэтага мора-акіяна пемаведама як ліпеў гарбаты чорны мост. У адным месцы вада нават перамяла грэблю, і рагазішцы з грабарскімі рыдлёўкамі хадзілі ўціхамірваць стыхію, а то ж дай разгуляцца, дык яна парве ўсю грэблю, якую масцілі людзі з усяго наваколля аж на працягу трох год. Тады адно хіба што ўлетку можна будзе дабрацца на фурманцы да Верамеевіч. А як жа людзі жылі б, адрэзанія ад Верамеевіч: там жа была воласць, там у крамах мы куплялі соль, цукар, бураковы мёд і мапапольку. Там наш царкоўны прыход, і нават на вялікдзень на ўсяночную людзі не маглі б прайсці, каб не грэбля... Адным словам, ні прадаць, ні купіць нельга было б нічога без грэблі.

А нам цяпер дык вуць як трэба тая грэбля. Пасля таго як маці вярнулася з кіеўскага набажэнства, яна зусім абнемаглася. Дні са тры ляжала на печы і гарэла не ад таго, што ляжала на гарачай чарэці, а ад нейкага ўнутранага агню, які нібы дзень і ноч не стухаў у яе грудзях. Бацька думаў сабе: «Ат, здарожылася жанчына, пералаяжыць, перабудзе гэтую напасць і на ногі стане». Але маці не стала на ногі і праз тыдзень, і праз два. Я глядзеў на яе і, здавалася, бачыў, як яна ўвачавідкі мянялася з твару. Нос яе завастрыўся і стаў нейкім даўгім-даўгім; сінія, як валожкі, матчыны вочы сцямпелі і запалі глыбока-глыбока, твар стаў бледным, спакутаваным. Бацька і дзед не дазвалялі мне быць каля маці. Аднак, калі іх не было ў хаце, я хуценька скідаў світку і вобмельгам кідаўся на печ. Прытуляўся блізецька да матчыных грудзей і слухаў. Аднойчы мне нават здалося, што яна не дышае ўжо, і я загаласіў... Матчына рука павольна скранулася з грудзей, абняла мяне, і я пачуў:

— Сыночак мой родненькі, не плач, галубочак, яшчэ за свой век наплачашся.— Слабая матчына рука павесіла мне на шыю крыжык, мусіць, той, што маці прынесла з Кіева-Пячорскай лаўры.

Што гэтым хацела сказаць маці, я так і не зразумеў тады: ці яна хацела сказаць, што ёй засталася нядоўга жыць, ці што іншае. У сенцах бразнулі дзверы, і я саскочыў з печы ўвесь у слязах.

— Чаго ты плачаш? — запытаў бацька.

— Я не плачу, гэта я так сабе...

— Дык ты ж тут глядзі Насцечку, а я паеду па докта-

ра, — сказаў мне бацька. — Ды матцы вады падай, калі папросіць...

А бацька ўжо і капя запрог. Ён у пекага ўзяў воз па жалезным хаду і з драбінамі, намасціў яго сенам і заслаў дзяружкаю. Сам сеў у перадку, каб, мусіць, не мяць таго месца, на якім павінен быў сядзець доктар. Праз замурзаную шыбіну акна я доўга глядзеў услед, як ад'язджала фурманка.

Доктар прыехаў пасля паўдня. Ён мне здаваўся вельмі ж смешным. На ботах у яго блішчастыя галёшы, якіх я амаль ніколі не бачыў. Калі ён іх скінуў ля парога, мне хацелася памераць на свае лапці. Можа, каб дзед не кінуў на мяне вачыма з-пад сваіх сівых навіслых броваў, дык я такі памераў бы. Аднак я адышоў ад галёш і разглядаў ужо самога доктара. Ён распрануў паліто, кінуў яго на лаву, зняў шапку. Макаўка галавы ў яго была голая, як калена, толькі на патыліцы аж да самых вушэй раслі пакручаныя ў кудзеркі валасы. Доктар расшпіліў пінжак, і я ўбачыў упоперак грудзей, ад адной маленькай кішэні да другой, прапушчаны праз прарэзку белы срэбны ланцужок. Доктар узяў у сваю руку матчышу, а другой палез у маленькую камізэлочную кішэньку і выцяг адтуль круглы, як цыбуліна, гадзіннік, і толькі тады я здагадаўся, навошта вісіць той ланцужок. Потым доктар з патайной кішэні дастаў нейкую трубку і доўга праз яе абслухваў матчышы грудзі. Нарэшце ён прыклаў да цела маці два пальцы левай рукі, а вялікім пальцам правай стукаў, як мне здалося, на ўсю сілу, аж нешта з грудзей як бы аддавалася рэхам. Мне хацелася накрычаць на доктара, каб ён не біў гэтак, а то маці і так баліць, без яго, але я зірнуў на бацьку, на дзеда, якія маўкліва стаялі ля палацяў і шільна глядзелі, што робіць доктар, чакаючы яго слова, як нейкага прыгавору, і сам змоўчаў. Доктар зірнуў спадылба на ўсіх нас праз свае акуляры, у якіх чамусьці не было правай аглабелькі, а замест яе зашмаргам зачэплеп за вуха матузок, і сказаў:

— Бацюхны вы мае, у маладзіцы ў вашай плеўрыт. Трэба было раней прыехаць па мяне. Перахаладзілася маладзіца.

Бацька як пачуў гэта, дык увесь збялеў. Ён добра ведаў, што такое плеўрыт. Яму самому гадоў з дзесяць назад рабілі ў Кіеве аперацыю і выпялі аж дзве рабрышы. З-за таго плеўрыту ён белы білет цяпер мае. Амаль калекам стаў. Я бачыў, як з бацькавых вачэй пакаціліся буй-

пья, пібы караліны, слёзы. Адна з іх затрымалася на кончыку вуса і дрыжала, як жывое срэбра.

— Дык от, баценька мой,— гаварыў далей доктар,— плач бядзе не помач. От я выпішу мікстуру, ды банькі будзеце ставіць. Можна, і паможацца...

Доктару трэба было плаціць. А ў нас не было ніякіх грошай. Таму бацька адчыніў куфэрак, дастаў адтуль певялікі сувойчык матчынага кужэльнага палатна і працягнуў доктару. Той падзякаваў і паклаў яго ў свой дарожны куфэрак, у якім ляжала доктарскае начынне.

Маці кожны дзень ставілі банькі, яна тры разы на дзень піла мікстуру, і ці то ад гэтых лекаў, ці ад чаго-небудзь іншага ёй стала лягчэй.

На стаенніку прыехаў дзед Трыфан з бабуляй Ганнай адведаць маці. Дзед, як толькі ўвайшоў у хату, скінуў шапку і кінуўся ў кут маліцца богу. За ім следам бабуля Ганна. Памаліўшыся, яна выняла з кішэні пасавічок, развязала яго, дастала адтуль нам з Насцечкай па драбку цукру. У нас у хаце гэта быў найлепшы ласунак.

Яны доўга гаманілі аб нечым з бацькам, дзедам Яўстратам. Нарэшце дзед Трыфан як бы параіў, а хутчэй за ўсё прапанаваў:

— Васіль, дык ты б пазваў бабку Гапку. Яна ж такі сёе-тое ведае. Яе ж нават да нас у Багульнікі завуць людзей лячыць ад рознае немачы.

Не ведаю, што бацька думаў, але ён доўга нічога не адказваў дзеду Трыфану і толькі праз якія хвіліны дзевтры звярнуўся да мяне:

— Збегай, Макарка, ды пазаві Зенушчыну бабку Гапку.

Я хацеў ужо кінуцца з хаты, але бацька мне сказаў, каб я пачакаў крыху. Ён дастаў з куфэра маю крамную белую ў ружовыя палосы святочную кашулю, даў у рукі нешта загорнутае ў чыстую вышываную ўціранку і сказаў:

— Бяжы хутчэй. Гэта аддай Гапцы на гасцінец.

Я бег амаль праз усю вёску подскакам і неўзабаве вярнуўся ўжо з бабкай Гапкай. Гэтую бабку добра ведалі ў кожнай рагазінскай хаце. Казалі, што ўсім рагазінскім дзецям, якія нарадзіліся за апошнія два ці тры дзесяцігоддзі, яна сваімі зубамі паадгрызала пупкі. Мне карцела паглядзець, якія там у Гапкі зубы, але колькі я ні зазіраў ёй у рот, гэтак зубоў і не пабачыў. Мусіць, таму што іх там і не было.

. Бабка, як толькі ўвайшла ў хату, тры разы перахрысцілася і ўжо з парога пачала пешта шаптаць. Сінія яе тонкія губы дробнецька трэсліся, як бы яна вельмі змерзла. Потым яна папрасіла ў бацькі копаўку вады. Падышла да маці, якая на гэты раз ляжала на палацях, перахрысціла яе таксама тры разы і пачала трыма пальцамі правай рукі рабіць нейкія таямнічыя знакі над конаўкай, нешта сама сабе шаптаць, дзьмухаць на ваду. Колькі я ні ўслухоўваўся, каб пачуць, што шаптала бабушка, мне ўдалося толькі ўлавіць словы: «Сыдзі, хвароба, на сухі лес, на гнілы брод».

Маці прыўзнялася на локці і каўтанула з тае конаўкі глыток намоўленай вады. У гэты час бразнула клямка дзвярэй і па падлозе застукаў дзеравяшкаю дзядзька Пракоп. Ён павітаўся з усімі, апрача Гапкі, за руку і спытаў у бацькі:

— Ну, як Мар'я?

— Трохі, здаецца, лепш.

— Дык мо ты думаеш, што ёй гэта старая шэльма помач дала? Гані ты яе ў тры шыі з хаты, каб яе і смуроду тут не было.

Бацька вінаватым позіткам, як бы просячы прабачэння, зірнуў на Пракопа, а потым на дзеда Трыфана: гэта, маўляў, ён падбіў мяне на такую штуку.

— От бог дасць — вычуняе, — сказаў дзед Трыфан. — Яго прасіць адно трэба.

— Эт, прасі не прасі, дык ён далёка ад нас, на ўсіх ласкі і ўсявышні не набярэцца. Трэба самім пільнавацца. От, можа, вясна, цяпло, сонца і выганяць гэтую хваробу.

Гэтай гаворкі Гапка ўжо не чула. Маленькая, згорбленая, у чорнай хустцы, завязанай гэтак, што над галавой тырчалі два ражкі, як у нячысціка, яна хуценька выбегла з хаты.

— От чортаў завод гэтых Зенушчыных... Свет толькі паскудзіць.

Відаць было, што дзед Трыфан хацеў запырэчыць дзядзьку Пракопу, аднак не асмельваўся, бо ён ведаў — Пракопа толькі зачасі, дык не адкараскаешся... А дзядзька Пракоп перайшоў ужо на другое:

— Дык, значыцца, царок, святы памазаннік боскі, спляжыўся, трасца яго галаве... Забраў маю нагу і сам з ёю, мабыць, на той свет падаўся. Можа, і там яму захацацца хоць трохі пасмактаць нашай крыві. На гэтым жа свеце ён нямала яе папіў.

Дзед Трыфан не любіў такіх гаворак. Для яго цар быў толькі тым, за каго трэба было маліцца, а тут на табе — Пракоп як брыдка гаворыць пра намазанніка боскага... Ён пачаў хуценька збірацца з хаты. Бацька захваляваўся:

— Дык, можа б, хоць папалуднавалі, тата...

— Мы ж не з галоднага краю прыехалі, каб у цябе тут палуднаваць без гаспадыні. Ты хоць дзяцей гадуі, пакуль яна ляжыць.

Дзеда Трыфана з бабулькай Гапнай выйшлі праводзіць усе, апрача маці, якая не магла ўстаць, і дзядзькі Пракопа. Я дык сеў у задок фурманкі і падкатаўся аж да самай вулчкі, якая выходзіла па багульніцкую дарогу...

Вярнуўшыся ў хату, я чуў, як дзядзька Пракоп настаўляў бацьку:

— Гэта ж галасаваць неўзабаве будуць. Дык ты, брат, глядзі, галасуй за дзевяты пумар — за бальшавікоў, за Леніна. Ён — наш бядняцкі заступнік. А Керанскі — гад печаны. Не лепшы за Мікалая.

Дзядзька Пракоп палез рукой за пазуху і дастаў з-за зрэбнай сарочкі згорнутую газеціну.

— Пра Леніна я яшчэ чытаў на фронце ў акопах — вось у гэтай газеціне. Яе бальшавікі нам употай прыносілі...

Вясна, як добры мастак, фарбавала ў зялёны колер Рагазінскае балота. Вада з яго схлынула, і толькі дзе-нідзе ў канавах ды ў пелях яна яшчэ адлюстроўвала праменні шчодрарага вясновага сонца. Рагазінка паша ўціхамірылася. Яна ўвайшла ў берагі і ціха сабе струменіла, разразаючы напал балота, паміж Рагазіном і Верамеевічамі. Высахла і грэбля. Ужо нават пылок курэў, калі хто шпарка тарабаніў на возе па грэблі. Масток цераз Рагазінку, ад якога нядаўна віднеўся адзін чорны горб, цяпер як бы стаў на ногі і падняўся на палях над вадой рачулкі. Жаўрукі аж заходзіліся над свежай раллёю, якая паравала па сонцы. Нам, падлеткам, было шмат радасці. Мы пазакідалі, хто над палаці, а хто па гарышча, абрыдлыя за доўгую зіму лапці і бегалі басапож.

Маці ўвечары стала лепш, і мы з Яўхімкам дамовіліся заўтра, як толькі добра ўднее, пайсці ды пазбіраць кнігаўчыных і качыных яек.

Як толькі праз агароды мы выйшлі на балота, адразу ж пападкасвалі свае шарачковыя нагавіцы і разышліся. Ішлі мы адзін ад аднаго як пачуць голас у напрамку да грэблі. Белагрудыя кнігаўкі кідаліся да нас, кігаючы

і як бы просячы, каб мы не шукалі іх яек. Адна ўвязалася за мною, і здавалася, вось-вось сядзе на галаву і дзеўбане ў самую макаўку. А я сабе думаў: «Адводзіш ад гнязда, плюгавіца». Я прыглядаўся да кожнай купінкі і ў думках ужо бачыў кругленькую ямачку, а ў ёй чатыры шылаватыя рабенькія яечкі, якія ляжаць носікамі адно да аднаго. Але на купінах я нічога не знаходзіў. Тым часам я пачуў Яўхімкаў голас і кінуў у яго бок вачыма.

— Во! Во! Зірні! — крычаў Яўхімка, падняўшы абедзве рукі ўгару. Ён мне паказваў, што знайшоў яечкі. Неўзабаве Яўхімкаў крык паўтарыўся. Я зайздросліва падумаў сабе: «Ён поўную запазуху набярэ, а мне хоць бы адно якое трапілася».

Я неяк і не заўважыў, як сонца добра ўгрэла. Яно было ўжо амаль над галавою. А мы толькі падыходзілі да грэблі. Яўхімка паўз канаву ішоў да мяне, бо там, куды ён выйшаў, не было кладкі, каб перайсці грэблю. На абочыне грэблі, між слупкоў, мы пасядзелі, бо такі ладна натамілі ўжо ногі. Яўхімка, дастаўшы з-за пазухі, паказаў мне восем шылаватых кнігаўчыных яек.. Прыстаўляючы руку да носіка кожнага яечка, я прасвечваў іх на сонцы, глядзеў, ці свежыя яны.

— Свежацькія, як толькі што знесеныя, — сказаў я.

А ў самога ў мяне кіпела, вар'явалася ад зайздрасці нутро, хоць я і не хацеў паказаць, што зайдрошчу сябру...

— Мне ніколі не шанцуе на гэты бок грэблі. Вось прайдзем на той, тады пабачыш...

За грэбляю мы разышліся зноў. Там было макрэй, і мне давалося вышэй падкасаць калошы пагавіц. Мы ўжо былі, можа, за паўвярсты ад грэблі, як раптам аднекуль, ліха яго ведае адкуль, шуганула качка... Аж крылі за-світалі. Тут педзе яе гняздо павінна быць. Мусіць, толькі што знеслася? Я, прыгнуўшыся, пачаў шарыць вачыма між купін, пад корчыкамі. Бо качынае гняздо не кнігаўчынае. Тая пакладзе сабе на купіну яечкі, і бяры іх... А качка дык гняздо сваё схавала ў шумавіне. Можаш каля яго дзень хадзіць і не ўгледзець. Адпак я пад корчыкам угледзеў між маладой зялёнай траўкі пешта пабурэлае і, калі разгарнуў рукамі сухое шумавіне, убачыў чатыры, мала меншыя за курыныя, як бы крыху падсіпеныя, качыныя яечкі. Я іх клаў ужо за пазуху, як пачуў з грэблі прыглушаны адлегласцю голас:

— Макар! Макар! Ідзі сюды хутчэй!

Я павярнуўся па крык і пазнаў, што то крычаў і махаў рукою, завучы мяне, бацька. Але куды ён едзе? Ён жа нікуды не збіраўся. Можа, зноў па доктара?

Яшчэ цеплаватыя качыныя лечкі прыемна казыталі жывот, і я, прытрымліваючы іх рукой, каб не пабіліся, пабег па балоце да бацькі. Не шукаючы кладкі ці броду на канаве, кінуўся цераз ваду і памачыўся па самы пояс. Я зірнуў на бацьку і спалохаўся. Ён быў як сам не свой.

— Пустадомак ты, — закрычаў бацька і гэтак секануў пугаю па спіне, што мне здалося, спусціў скуру. Я кінуўся ўцякаць на другі бок грэблі, але ў гарачцы зачэпіўся за слупок на абочыне і пляснуўся грудзьмі на зямлю. Лечкі за пазухаю раструшчыліся і расплыліся, хоць я гэтага адразу не адчуў. Бацька падбег да мяне і секануў яшчэ разы са два... Слёзы каціліся ў яго з вачэй. Мне здалося, што і яму стала шкада: гэтак ён мяне спаласаваў сураўчанай пугай. Бацька ўжо не крычаў, а, плачучы, гаварыў:

— Бяжы хутчэй дадому, вісус ты несусветны!

Наўпрасткі, балотам, я кінуўся дахаты, час ад часу азіраючыся на грэблю. Бацька паехаў на Верамеевічы. Воддаль за мной бег Яўхімка. Ён крычаў:

— Макар, пачакай, разам пойдзем.

Але мне не было як чакаць: карцела, што там такое дома. Хутка пераскочыўшы цераз плот, праз агароды я прыбег па свой двор і ўбачыў пад паветкаю дзядзьку Пракопа. Той, нагнуўшыся, акантоўваў дубовы круглячок, на тапчэйшым канцы якога ўжо быў прарэзаны паз для папярочнай перакладзіны. Дзядзька Пракоп рабіў крыж. Як толькі я падышоў, ён, перасільваючы скупыя мужчынскія слёзы, сказаў:

— Няма твае матулькі, Макарка. Сіротка ты цяпер...

Я загаласіў і вобмельгам кінуўся ў хату, дзе па покуці ляжала, як жывая, нават з усмешкай на твары, толькі белая-белая, нібы палатно, маці. Чадзіла, міргаючы язычком агню, свечка. Чуўся глухі, пракураны басок дзядзькі Нічыпара, які звычайна ў Рагазіне па ўсіх нябожчыках чытаў псалтыр.

А пазаўтра ўдзень маці павезлі па могілкі. На возе стаяла доўгая труна, зробленая дзядзькам Пракопам са смольных дошак, пры ёй дубовы крыж... Паперадзе мужчыны паслі тры пратэсы, за імі следам ішоў поп у пазалочанай рызе, дзяк — белай, нібы вытканай са срэбра. За возам ішлі бацька, дзяды Яўстрат і Трыфан, бабка Гап-

па, якая несла па руках Насцечку, і дэтка Сцепа, поруч з якой ішоў я, трымаючыся за яе паркалёвы вышываны фартух, а ззаду нас ішлі рагазінцы — мужчыны, жанчыны, дзеці. Поп спяваў: «Упакой, госпадзі, душу ўсопшай рабы твая...»

Вясновы дзень быў ясны, сонечны. Толькі б і радавацца жыццю...

Воз ніяк не мог пераехаць насыпу, якім былі абнесены могілкі. Мужчыны ўзялі труну на плечы і панеслі да выкапанай ямы. У настоенай вясновай цішы чуўся голас папа і дзяка, надрыўнае галашэнне бацькі і жанчын. Я ціхенька плакаў сабе, нібы баючыся, каб ніхто не пачуў і не пабачыў. Толькі тады, як цалаваў у апошні раз матчыны халодныя вусны, я закрычаў як сам не свой і ледзь не кінуўся следам за труною ў халодны глыбокі дол.

Забарабаніла па веку труны вільготная, яшчэ не сагрэтая сонцам зямля. Мужчыны ставілі крыж у галавах магілы. А мне здавалася, што то не на магілу маёй маці ставяць высокі дубовы крыж, а на маё маленьства...

ПРАСТРЭЛЕНАЯ ДЗЕРАВЯШКА

І сапраўды, па маленьства маё быў пастаўлен крыж. Цэлы год я ў хаце з'яўляўся гаспадыняй, пянькай. Насцечка была малая, і я яе даглядаў, шапаваў як мог. Яшчэ і сонца не выблісквала, а я ўжо стапаўся на ногі. Праўда, не адразу я ўставаў. Мне ой як хацелася спаць, але бацька па дыбачках, каб не пабудзіць Насцечку, падыходзіў да палацяў і пачынаў мяне раскатурхваць:

— Макарка, хлопчык, уставай!

Я нешта спрасоння мармытаў. Здаецца, і чую, як бацька мяне будзіць, ведаю, што трэба ўставаць, але ніяк не магу пралупіць вачэй і ўстаць на ногі. Бацька яшчэ разы са два тармасне, потым, відаць, ужо злосць яго агорне, і ён закрычыць:

— Уставай, байбус ты гэтакі! Не выпішся за свой век.

Тады я ссоўваўся з палацяў і стапаўся босымі нагамі на падлогу. А яна, калі вылезеш з дэплае пасцелі, халодная-халодная, аж, здаецца, у пяткі коле... У лучніку па пасвеце ўжо цьмяна гарыць смольны корчык лучыны.

Бацька падкладае больш, каб у хаце стала святлей, і загадвае мне:

— Ты палупі тут бульбы ды распалі ў печы... Мне ж вунь колькі работы.

Ён ідзе даглядаць і даіць карову, даць каню сена, каб скаціна добра пад'ела перад тым, як запрагаць яе ў воз на цэлы дзень. Я лезу пад палаці — там у нас на зіму ссыпана бульба, набіраю яе цэлы кош і выцягваю па сярэдзіну хаты, бліжэй да лучніка — там і цяплей і святлей. Саджуся на адмыслова адрэзаны круглячок і пачынаю лупіць бульбу. Я чую, як на печы крэкча дзед Яўстрат. Пасля смерці маці стары зусім абнямог і рэдка калі сцягваўся з печы. Дзед спускае на прыпек ногі і ўглядаецца сваімі падслепаватымі вачыма, што я там раблю.

— Ты б танчэйшае шалупінне кроіў, а то гэтулькі бульбы пераводзіш, — крычыць ён з печы, нібы і сапраўды бачыць, што я пакідаю вельмі тоўстае шалупінне і пускаю палавіну бульбы ў глум. Ён, вядома, нічога адтуль, з свае печы, не бачыць, але крычыць, хочучы мяне папярэдзіць, каб я сапраўды не глуміў бульбы. Яна ж у нас уся на віду, не вельмі многа яе, так што раскашавацца не дужа можна.

Я ўжо палупіў амаль поўны чыгунец бульбы, паперазаў яе напал, заліў чыстай вадой, нават усыпаў шчыноць солі, каліва перцу. Добра было б паклаеці ў яе тарана якога, тады можна і юшкі пасёрбаць. Яна ж такая смачная з тараном! Але тарана ў хаце не было. Потым трэба яшчэ памыць крыху большы чыгунец драбнейшай ужо бульбы і паставіць варыцца. У нас жа ў хлеўчуку вёўся сякі-такі парсюк, бацька яго наважыў адгадаваць, каб хоць было чым аскароміцца на вялікдзень.

І вось ужо два чыгунцы прыстаўлены ў печы, і я ад лучніка нясу, як нешта трапяткое, на тонкай лучынінцы агеньчык... Ён адразу хапаецца за бяросту, падкладзеную пад сухія дровы-аблетак, яна скручваецца і сквярчэцца, нібы на патэльні смажыцца сала.

Першая мая работа скончана. У печы гарыць, бульба сабе і парсюку варыцца. Са скрыпкі стала я дастаю тую кніжку, што мне даў дзядзька Пракоп, падсоўваю ўслон бліжэй да лучніка і саджуся чытаць. Дзед гэта заўважыў і крычыць з печы:

— Чаго ты там слепішся ў тую кніжку? Хіба ты з яе хлеба паясіся? Вунь бы лепш наломваўся лапці плясці, а

то вырастеш і спіцы не будзеш умець у руках трымаць.

Я нічога не адказваю дзеду, нават не слухаю яго, бо вельмі ж цікавы-цікавы, не такі, як наш, свет паўстае перада мной з тае кнігі. Я ўвачавідкі бачу Паўла Уласава, бачу яго маці Нілаўну, і мне хочацца бегчы туды, да іх, пад той чырвоны сцяг, які нясе Павел.

Чырвоны сцяг! Так, я яго бачыў увосень у Верамсевичах. Мы з бацькам ездзілі туды выменьваць на бульбу які пуд солі. На рынку, дзе местачковыя гандляры напрылеплівалі сваіх крамак, сабралася тады столькі людзей, што, можа б, і яблыку не было дзе ўпасці. Пасярэдзіне высокая-высока, як жывы, трапятаўся чырвоны сцяг, і нейкі чалавек, апяразаны цераз плечы крыж-накрыж кулямётнымі лентамі, крычаў на ўвесь гэты размаіты чалавечы натоўп:

— Таварышы! Мы ўзялі ў свае рукі ўладу... Ленін з намі!

Я толькі гэтае і чуў, бо пасля загрымела, загрукатала, аж заглушыла мяне магутнае «ўра!»... Шапкі-кучомкі і кепкі паляцелі над галовамі. Зводдаль здавалася, што ўзляцеў нейкі спалоханы гурт птушак. Неўзабаве ўвесь гэты натоўп выцягнуўся ў калону і пайшоў па вуліцы. Уперадзе віднеўся чырвоны сцяг, і мне ўяўлялася, што яго ніхто не нёс на руках, а ён сам плыў над галовамі людзей.

Наш воз стаяў пры самых дзвярах Зусевай крамы. Тут мы выменьвалі соль. Мы з бацькам сядзелі моўчкі, глядзелі на ўсё гэта здзіўлена, баязліва і нават не заўважылі, калі да нас, выйшаўшы з калоны, падкавыляў на сваёй дзеравяшцы дзядзька Пракоп.

— Бачыш, Васіль, новае жыццё пачынаецца.

Бацька мой не ведаў, што адказаць на гэта дзядзьку Пракопу: усё для яго было нязвыклым і печаканым...

Тым часам нахапілася ўжо і раніца. Маленькія шыбы нашых вокнаў як бы хто мазануў крэйдай, і па хаце разлілося бледнае святло новага дня. Бацька прыйшоў па сьнеданне. Бульба ўжо ўвапрэла добра. Ён зірнуў, што пасярод хаты стаяў кош з шалупіннем і, відаць, крыху зазлаваў на мяне, што не давёў усяго да ладу. Я гэта заўважыў і адразу ж прыбраў кош пад палаці. Прачпулася і Насцечка. Я надзеў па яе доўгую, аж да самых пят сукенку і павёў умывацца над цэбрам з запаранай карове мякінай.

— Тата, дык, можа б, вы злезлі паспедаць, — паклікаў бацька дзеда.

— Не, сынку, падайце мне сюды, — папрасіў дзед.

Я хуценька паклаў у міску бульбы, адрэзаў не вельмі тоўстую лусту хлеба і падаў дзеду на печ.

Толькі мы селі за стол, як увайшоў дзядзька Пракоп.

— Хлеб ды соль вам, — сказаў ён.

— Просім за стол, — адказаў бацька.

— От толькі што адваліўся ад сваёй бульбы, дык ва-ша, мабыць, не ўлезе.

Снедалі мы моўчкі; елі бульбу і засёрбвалі гарачай юшкай, адцэджанай з чыгуна. Юшка мне здавалася вельмі смачнай, яна была крыху саланаватая, а ўсыпаны ў яе перац паколваў язык і прыемна асвяжаў рот.

Дзядзька Пракоп выняў капшук, дастаў з прыробленай да яго кішэпкі «прагрэс». Хто яго ведае, дзе ён яго дапаў. Ні Зусь, ні Мендаль цяпер не мелі «прагрэсу» на продаж. Відаць, яшчэ даўно назапасіў яго дзядзька Пракоп і цяпер пакурваў сабе анігадкі.

— Дык ты, можа б, Васіль, пашукаў ужо якое жапчышы, — прамовіў дзядзька Пракоп, як бы ён толькі для гэтага і прыйшоў... — А то што ж ты на гэтым хлопцы будзеш ездзіць. Цяпер, брат, настае свет такі, што хлопцу трэба вучыцца. Ён у цябе здатны да павукі, дык пяхай вучыцца.

Немаведама як гэта з печы пачуў дзед — ён жа быў тугаваты на вуха — і ўставіў сваё:

— Ат, як ні мялі нашага брата мужыка, дык адна з яго мука... От тры зімы правучыўся, дык і хопіць.

— Ты, Макарка, ужо тую кніжку, што я табе даў, прачытаў? — не звяртаючы ніякае ўвагі на дзедаву гаворку, запытаў дзядзька Пракоп.

— Яшчэ трохі не дачытаў...

— То дачытвай, я табе яшчэ дам.

Я радаваўся гэтай дзядзькавай шчодрасці, гэтаму чалавечаму клопату, і кідаў вачыма на бацьку, як ён паставіцца да ўсяго гэтага. А бацька думаў сваё. Яму, відаць, карцела тое, што сказаў дзядзька Пракоп.

— Дык мо ты, чалавеча, ведаеш дзе добрую маладзіцу?

— То ж бо што ведаю, дык і прыйшоў...

У нядзелю яшчэ на самым світанні бацька пайшоў да Лукаша Шульгі папрасіць вазка. А вазок у яго добры: абабіты выгаблеванымі шалёўчыцамі, з шырокай спілкай,

на якой звопку намалюваны пейкі дракоп. А каб ямчэй сядзець, непадалёк ад спінкі зроблена сядзенне, прышру-баванае жалезнымі праптамі да білаў. На яго быў пакладзены мяккі сяпнік. А каб вазок не кідала на ўхабах, на палоззе пасаджаны падрэзы. Я не раз, калі Лукаш Шульга куды ехаў, даганяў непрыкметна ззаду той вазок, становіўся пагамі на палазы і, трымаючыся абэруч за спінку, падкатваўся, колькі мне хацелася, пакуль Лукаш чаго-небудзь не азіраўся назад і не сек мяне навоглях пугай-свістухай.

Я стаяў на ганку, калі бацька з дзядзькам Пракопам садзіліся ў Лукашоў вазок. Бацька сеў на левую руку, дзядзька Пракоп — на правую. Абодва яны былі ў кажухах, бо мароз такі быў ладны. Пракопава нага-дзеравяшка негнулася і не месцілася ў вазок. Дзядзька паклаў яе па біла. Яна здалёк віднелася, як руля кулямёта.

— Схавай у вазок, навошта ты яе выставіў? — параіў бацька дзядзьку Пракопу.

— Дык не лезе ж, хай яна гарыць. Ды не адмерзне, ліха з ёй.

А тыдні праз два пасля каляд гулялі бацькава вяселле... Яно, праўда, было не такое, як усе вяселлі, хоць і крычалі «горка», хоць і куплялі ды білі кашу, дзялілі каравай, прывозілі куфар. Але ўсё ж нечага ў тым бацькавым вяселлі не хапала, нешта яму замінала... Можа, мы з Насцечкай? А можа, хто яго ведае?

Не, не толькі мы... Бацька сядзеў на покуці са сваёй маладою пад толькі што павешанымі ёй на абразы вышыванымі ручнікамі нейкі пахмуры, як бы вельмі заклапочаны... Ён глядзеў на пас з Насцечкай... Мы стаялі, прыціснуўшыся спінамі да палацяў, глядзелі на нашу новую маці. Я не ведаю, ці думала што Насцечка... А я такі думаў... Ой, што я думаў... Каб толькі яна, гэтая наша новая маці, не ўведала таго...

Госці вылазілі з-за стала. Дзядзька Пракоп, павязаны наўскасяк цераз плячо вышываным ручніком, вылез амаль першым. Ён узяў за руку маладзіцу і падвёў да нас.

— Дык от, Вара, гэта цяпер твае дзеці, глядзі іх, як сваё вока. Няма іх каму глядзець, дык ты ім будзь за родную маці. А вы, дзеці, — звяртаючыся ўжо да мяне з Насцечкай, прамовіў дзядзька Пракоп, — шануйце і любіце сваю новую маці.

Я не ведаў, што адказаць дзядзьку Пракопу... Адно толькі лынаў вачыма, нібы я быў у чым вінаваты перад

гэтаю чужою мне жанчынай, якую я павінен цяпер пазы-
ваць маці.

Вара перахрысціла нас, пагнулася і пацалавала. Нас-
цечка адразу кінулася да яе і залапатала:

— Мамачка, я есці хачу...

— Зараз, дзетка.

А я маўчаў і глядзеў на бацьку. Я заўважыў, калі Насцечка назвала Вару «мамачкай», як пацяплеў баць-
каў позірк. А я ніяк не мог прымусіць сябе вымавіць
гэтае святое слова на чужую мне жанчыну. Не папрасіў
я есці, хоць мне вельмі хацелася. На нас з Насцечкай у
час гэтай вясельнай калатнечы забылі зусім...

Жыццё ў нашай хаце, як той казаў, ішло не подска-
кам, а цягнулася, нібы муха на смале. Пакрысе мы пачалі
прывыкаць да новай маткі, а яна да нас. Лагоднасць яе
да мяне з Насцечкай пачала часам змяняцца на пейкую,
праўда, яшчэ звонку прыхаваную, первовую ўзрушанасць.
Ад майго пільнага вока гэтага яна не магла схаваць.
Я, як і раней, уставаў на досвітку, луніў бульбу, уносіў
дровы, хадзіў з вядром па ваду, хоць і вельмі баяўся, каб
не паслізнуцца ля студні ды не ўпасці туды, бо студня
абрасла гэтакім лёдам, што я ніяк не мог яго абрубіць
сякерай-тупіцаю. У мінулыя зімы гэта звычайна рабіў
дзед, але зараз ён не злазіў з печы.

Мачыха пачынала сяды-тады злосна пакрыкваць ужо
і на дзеда:

— Загрувасціў усё чарано, і пагрэцца няма дзе, — ка-
зала яна, прыйшоўшы з двара.

Дзед не змоўчваў:

— Я гэтую печ сам мураваў, на ёй мне, можа, і памер-
ці давядзецца... От што я табе скажу, мая дарагая мала-
дзіца.

Я рэдка калі выходзіў куды з дому. А Яўхімка стаў ра-
дзёй заходзіць да нас. Калі я ў яго дапытваўся, чаму гэта
ён, Яўхімка мне шчыра сказаў:

— Не люблю я гэтай тваёй маткі, дык і хадзіць не ха-
чу. Зноў жа такі ўрокі трэба вучыць. А ты ж не вучышся,
дык як я з табою буду вучыць.

Мне крыўдна рабілася, што я пакінуў школу. Я ўпрасіў
дзядзьку Пракопа, каб ён зайшоў да Мірона Нічыпаравіча
і папрасіў яго прыняць мяне вучыцца пасярод зімы.
Дзядзька Пракоп схадзіў да настаўніка, але, вярнуўшыся,
сказаў мне:

— Хіба ты ўпросіш таго чортавага дзяка. Пасярод зі-

мы, кажа, не магу, дыі годзе. Дык ты перазімуі ужо без школы, а на другую зіму ён цябе прыме, пiдзе не дзенецца.

Злосць мяне разбірала на гэтага Мірона Нічыпаравіча, як дзядзька Пракоп казаў, дзяка. У вёсцы ўсе ведалі, што, перш чым стаць настаўнікам у нашай рагазінскай школе, Мірон Нічыпаравіч быў за дзяка ў Цалуйкаўскай царкве. А потым нешта не дагадзіў нейкаму благачыннаму, дык той яго расстрыг, і ён пайшоў за настаўніка. У тыя зімы, як я хадзіў у школу, Мірон Нічыпаравіч сталаваўся на хатах. З якой хаты двое дзяцей хадзіла ў школу, дык у той два дні кармілі яго. Не ва ўсе хаты ахвотна ішоў есці настаўнік, а толькі ў багацейшыя. Да нас дык ён і носа не паказваў. Таму маці наладоўвала яешні, кальцо кілбасы, якую мы калі і бачылі, дык хіба на каляды ці на вялікдзень, як разгаўляліся, і я яму кожны раз гэта пасіў. Злосць і зайздрасць мяне бралі. Аднаго разу, у той дзень, у які я прынёс есці настаўніку, быў цікавы ўрок. Я сядзеў на другім радзе, акурат пасярэдзіне. Была вясна, і мы папрыходзілі басанож. Мікітка Змітракоў — быў у нас такі звадыяш — чагосьці падлез пад парты і знячэўку паказываў мяне за падэшву босай пагі. Я спалохаўся, падскочыў на парце ды як крыкну:

— Ой, ратуйце, пячыстая сіла!

Усе чатыры класы не ўседзелі на месцы ад майго крыку. А настаўнік спакойна, нібы нічога і не здарылася, прайшоў паміж партамі з лінейкай у руцэ, спыніўся каля нашай і злосна загадаў:

— Макар Шыянок, дай лапу.

Я збянтэжыўся і спачатку схаваў абедзве рукі ў кішэні піпжачка. А настаўнік як крыкне:

— Дай лапу, кажу табе!..

Я працягнуў левую руку.

— Давай правую, — загадаў ён.

З усяго маху выцяў ён мяне лінейкай па далоні правай рукі. Спачатку яна нібы засвярбела, а потым забалела, нібы ў тую лінейку патыканы іголки і мне скалолі імі ўсю далонь. Цяжка было забыць на такую крыўду, тым больш што я ні ў чым не быў вінеп. Запомнілася мне гэта надоўга, а мо і на ўсё жыццё.

А цяпер ён мяне яшчэ не прыняў у школу. І я вырашыў адпомсціць настаўніку за ўсё адразу. Перад тым як схаць у фуры — везці ў Мазыр кладзь, бацька вадзіў у Ціхонаву кузню каваць на пярэднія ногі каця. З кузні ён прынёс у кішэні жменьку цвікоў-вухпалёў. Добрыя гэта

цвікі — не сагнецца піводзіп, куды яго ні забівай. Я ўкраў з бацькавай кішэні два вухналі, узяў за пазуху малаток і выйшаў з хаты.

Наша рагазіпская школа — гэта звычайная, толькі крыху большая, сялянская хата. У трысценніку — прыбудовы да яе — дзеці скідалі свае світкі: хто вешаў на цвік, убіты ў сцяну, а большасць проста кідала павалам у куток. Для настаўніцкага паліто яшчэ тады, калі я хадзіў у школу, мы ўбілі ў сцяну непадалёк ад дзвярэй, якія вялі ў клас, вялізны цвік і крыху меншы — для шапкі. Так што настаўніка, калі ён выходзіў з класа пасля заняткаў, дзеці не збівалі з ног. А самі яны душыліся, крычалі, пакуль разбяруць свае світкі ды пазнаходзяць шапкі. Тут жа пад паліто настаўнік ставіў свае галёшы. Гэта былі, бадай, адзіныя галёшы на ўвесь наш Рагазін. Настаўнік іх насіў нават і ўлетку... Я, не бразнуўшы клямкай, адчыніў дзверы ў прыбудовку. У класе стаяла гамапа. Нехта ўголас чытаў. Дастаўшы з кішэні вухналь і з-за пазухі малаток, я ціха, каб не нарабіць стуку, прыбіў пятку настаўнікавага галёша да падлогі.

Надвячоркам я знарок, падцікаваўшы, калі Яўхімка вярнуўся са школы, пайшоў да яго.

— Ой, братка Макарка, што там нехта зрабіў! — сустраў мяне Яўхімка здзіўлена.

— А што? — спытаў я, нібы нічога не ведаючы.

— Нехта во гэткага вухналя загнаў у пятку настаўнікавага галёша, — і Яўхімка выпрастаў указальны палец, каб паказаць мне, які вялікі вухналь. — Дык настаўнік надзеў галёшы і ніяк не скраце з месца правай нагой, а потым ірвануў яе ды як пляснуўся, дык мы яго ўсе падымалі. Мікіта Змітрачкаў бегаў па абцугі. Дык вунь якога вухналя вынялі, — і Яўхімка зноў паказаў мне на палец.

Я ведаў, які быў вухналь. Яўхімка перабольшваў нашога, але я маўчаў, думаючы сабе: «Так яму, чортаваму дзяку, і трэба. Гэта яму за ўсё». Аднак я маўчаў, не расказаў пра таямніцу нават лепшаму свайму сябру, Яўхімку. Бо мог жа ён дзе-небудзь прагаварыцца і магло ж гэта дайсці да бацькі, а той бы, вядома, мне ў зубы не паглядзеў, а даў бы добрай лупкі.

Бацькі цяпер дома не было. Яму не сядзелася ў хаце, трэба ж было зарабляць на маладую жонку. Нагрузіўшы пяць мяхоў мукі ў Лукашовым ветраку, бацька павёз яе ў Мазыр, а адтуль павіпен быў прывезці солі. Лукаш Шульга даўно ўжо меў справу з Зусем. Ён яму заўсёды

прадаваў тыя гарцы, якія збіраў за памол у ветраку, і хто-небудзь з рагазінцаў вазіў муку ў Мазыр ці ў Рэчыцу. Раней дык ахвотнікаў было столькі, што маглі пабіцца за гэты заробтак. А цяпер час быў неспакойны, і кожны пабойваўся ехаць у вялікую дарогу. Зусь угаварыў майго бацьку, паабяцаўшы яму заплаціць па пуду мукі і солі. А ў нашым засеку мукі было, можа, на якое адно ці, самае большае, два печывы, а солі дык менш за фунт. І бацька згадзіўся. Яму не ўпершыню даводзілася ездзіць у Мазыр. Яшчэ летась бацька мне расказваў пра Юравіцкую гару.

— Гэта ж такая гара, — казаў ён, — што мо каб пусціў з яе воз без каня, дык ён бы сам бег, можа б, якіх вярстоў з дзесяць.

Мне хацелася хоць адным вокам зірнуць на тую гару, і я папрасіўся ў бацькі, калі ён будзе ехаць у фўры, каб узяў мяне з сабою.

— Яшчэ наездзішся за свой век, — адказаў мне бацька і працягваў далей сваё апавяданне пра Юравіцкую гару:

— А як калясьмі з'язджаць з тае гары, дык абавязкова трэба ў спіцы задніх колаў дручок які ўшчаміць, каб яны не каціліся, і нарытнікі на каня надзець... А то як папрэ воз з гары, дык хамут каню аж па вушы лезе і можа задушыць яго.

Юравіцкая гара! Вядома, яна ўжо і не такая вялікая, тая гара. Я пасля бачыў яе на свае вочы. Для таго, хто быў дзе ў горных краях, дык яна зусім і не гара, а ўзгорак. Аднак дручок у заднія колы трэба было сапраўды ўстаўляць, каб яны не круціліся і хоць крыху тармазілі ход, бо спуск быў-такі крутаваты... Трэба было і нарытнікі на каня надзяваць.

І цяпер, перад тым як ехаць, бацька схадзіў да Лукаша і папрасіў пазычыць яму раменныя, з медзянымі блішчатымі бляхамі нарытнікі. Аж конь наш у іх пібы памаладзеў. Ён выглядаў нейкім шустраўшым, пібы стаеннік дзеда Трыфана.

Але чаго бацька так доўга забавіўся ў дарозе? Нават дзед, седзячы на печы, пачаў ужо непакоіцца:

— Дзе ж гэта Васіль наш? — звяртаўся ён як бы сам да сябе. — Каб хоць якога няшчасця не здарылася.

А я ўжо разы са два бегаў на шлях глядзець, ці не едзе бацька. Толькі наша новая маці Вара была нават спакайнейшая, як заўсёды. Я думаў, што яна хоць трохі любіць і шануе пашага тату. Дык не, мабыць. Бо чаго ж то яна ўчора ўвечары, калі ў нашу хату на вячоркі папрыходзілі

з кудзелямі жанчыны, дастала са свайго куффа загорнутую ў пасавічок картку і паказвала яе жанкам.

— Гэта ж во які быў, не тое што Васіль. На яфрэйтара ўжо выйшаў, ды бог не даў яму жыткі, а так бы я з ім жыла прыпяваючы, — гаварыла Вара.

Падкладваючы на пасвет лучніка лучыну, я чуў словы мачыхі, і мне закарцела хоць адным вокам зірнуць, што там за ён. Жанчыны паадыходзілі ад сваіх кудзеляў і разглядалі на сталае фатаграфічную картку. Потым яны паселі зноў прасці, а картка засталася ляжаць на настольніку. Мачыха печага выйшла ў сепцы, і я хуценька кінуўся да стала. На картцы стаяў высокага росту мужчына. Ён быў у вайсковай без казырка шапцы з кукардаю, а пры правым баку вісела шабля з кутасом. Мундзір зашпілены на блішчастыя з арлом гузікі, а на пагопах віднеліся яфрэйтарскія лычкі... Мужчына сапраўды паглядны. Але я на яго злаваў, бо любіў свайго тату, і мне рабілася шкада яго, хоць я яшчэ і не зусім разумеў чалавечыя пачуцці. Мне хацелася схапіць гэтую непавісную картку і кінуць яе на пасвет лучніка, няхай бы яна попелам стала і дымам пайшла ў комін. Але бразнула клямка, і я хуценька пабег на сваё месца. Цётка Тэкля, якая сядзела бліжэй да лучніка, пагладзіла мяне рукой па галаве, сказаўшы:

— Сіроткі, небаракі мае...

Добрая была цётка Тэкля, Яўхімкава маці. Калі я приходзіў да Яўхімкі, яна часцяком мяне частавала гарбузікамі ці драбком цукру. Я яе любіў за гэта і за шчырую ласкавасць душы. А мне ж гэтага цяпер ой як не хапала.

Бацька прыехаў на пяты дзень. Ён увесь гарэў як у агні. Вось што здарылася з ім. У Мазыр ён даехаў добра, здаў там, каму трэба было, муку, пераначаваў, наклаў поўны воз солі і на світанні выехаў у дарогу назад. Ад'ехаўшы ад Мазыра, у адной вёсцы дачуўся, што ў Юравічах нейкая банда рабуе ўсіх, хто едзе дарогай. Пабаяўся бацька, што бандыты забяруць Зусеву соль, распытаў у людзей другую дарогу і паехаў па ёй, хоць яна была ў разе паўтара кружнейшаю... Бацька падумаў сабе: калі мо і пяпраўда пра тых бандытаў, дык ён абміне Юравіцкую гару і спакайнейшы будзе за капя, папэўна, не скалечыць яго, бо не трэба будзе спускацца с гары. Амаль палавіну дарогі ехалася добра. Конь ішоў лёгка, бо дарога была ўкоўзаная, і палоззе сацеі амаль само бегла, нават воз папіраў аглоблямі па капя. Бацька здаволены быў, што пазычыў парытнікі ў Лукаша... Але пад вечар заха-

дзілася завіруха, ды гэтакая, што свету белага не відаць стала. Бацька ўжо спадзяваўся толькі на каня, што ён не саб'ецца з дарогі. Наш конь быў такі, што з тае дарогі, на якой ён ужо хоць раз прайшоў, ніколі не збіваўся. Гэтая ж дарога незпаёмая была ні бацьку, ні кацю, аднак мелася падзея, што конь сам выйдзе куды-небудзь да чалавечага жытла. І ён бы выйшаў, каб не здарылася вось што. Цераз балотца працякала рачулка. Усё было замецена, занесена снегам. Воз уз'ехаў на лёд рачулкі, конь, захропшы, спыніўся. Бацька тузануў за лейцы, крыкнуў: «Но, каб цябе ваўкі не елі» — і секануў пугаю. Конь скочыў і абваліўся заднімі пагамі ў ваду. Аднак, сабраўшыся з сілай, неяк выбіўся на лёд, а сані з кладдзю трапілі ў ваду. Бацька хацеў саскочыць з воза на лёд, але не дасігнуў і трапіў таксама ў палонку... Ледзьве ўдалося яму самому выбавіцца з гэтага пясчасця. Хоць і сам быў мокры, хуценька абсек гужы і выпраг каня. Воз застаўся ў палонцы. Добра, што вада была неглыбокая і кладзь не пайшла пад лёд. На шчасце, бацька заўважыў непадалёк ад рачулкі цьмянае святло ў вокнах хаты і, ведучы каня за повад, пайшоў наўпрасткі на той агонь, як на ратунак.

Людзі былі добрыя. Яны далі чалавеку абсушыцца. Паставілі ў хлеў каня, якога вельмі калаціла ад холаду, бо таксама быў увесь мокры. На раніцу сабраліся мужчыны і выцяглі з палонкі на лёд воз з соллю. Кладзь, вядома, падмачылася. Бацька спадзяваўся толькі на тое, што соль за дарогу замерзне і Зусь не заўважыць, што яна мокрая. Два дні адхайвалі бацьку чужыя людзі, пакуль не высахла яго адзешне. А потым толькі ён выехаў дадому. Аднак бацьку не прайшло ўсё гэта дарма: дома пачало калаціць, паліць пўтро, як агнём. Ён нават не мог ужо сам завезці Зусю ў Верамеевічы воз з соллю і сказаў мне, каб гэта зрабіў я.

Зусь сустрэў мяне не вельмі ветла:

— А чаму гэта сам Васіль не прывёз? Можна, ужо солі сабе пагроб, дык пабаяўся.

«Каб ужо цябе ў зямлю загрэблі», — падумаў я, але сказаў іншае:

— Захварэў тата, ляжыць, як у агні, з-за гэтай солі.

Пра тое, што бацька ўваліўся з возам у ваду, баючыся, каб Зусь не даведаўся, што соль мокрая, я не сказаў.

— Дык мы ж удвух з табою не пасцягваем гэтых мяхоў.

— Можна, як і пасцягваем.

— Бяры за чубок, а я за ражкі,— загадаў Зусь і сам узлез па воз.

Як мы ні браліся — я за чубок, а Зусь за ражкі,— мы ледзьве толькі скрапулі мех з месца, а неспці яго ні ў мяне, ні ў Зуся не хапала сілы.

— Ты паглядзі тут, каб ніхто ў краму не заходзіў, а я збегаю ды пазаву людзей.

Неўзабаве прыйшлі два дзядзькі, шыракаплечыя, дужыя. Яны ставілі кожны мех на папа, браліся адной рукою за ражкі, валілі на сашчэпленыя рукі і гэтак ужо неслі ў краму, клалі на вагі, і Зусь узважваў. Ён, відаць, хацеў даведацца, ці не ўкраў бацька солі. Аднак, калі ўсе мяшкі былі ўзважаны, соль аказалася яшчэ лішняя. Зусь пават узрадаваўся, але калі развязаў мех і ўбачыў, што соль чорная і мокрая, ашалеў:

— Мабыць, па якому вядру ў мех вады ўлілі,— закрычаў крамнік.— Я гэтага не дарую. Во возьме ён у мяне платы,— і Зусь паказаў дулю. Дзядзькі, якія зносілі мяхі, моўчкі глядзелі на Зуся, не разумеючы, чаго ён раскінеўся. Яны чакалі платы за работу. Зусь гэта заўважыў, падаў ім па пачку карашкоў, па жмеші цукерак, і яны пайшлі.

— Я яшчэ ў суд падам за тое, што ён мне соль сапсаваў,— абураўся Зусь.

— Ніхто тае вашай солі не псаваў. Тата ўваліўся з возам у рэчку, дык ліхаманка калоціць яго. Можна, з-за гэтае вашае солі ён і не вычуняе,— адкрыў я Зуся таямніцу.

— Як уваліўся? — памякчэў ужо Зусь.

— Пад лёд праваліўся, от як. У завіруху.

— Божачка мой! — усклікнуў Зусь.

Я думаў, што ён паспачувае бацькаваму гору, аддасць мне пуд мукі і пуд солі, а можна, яшчэ і мне дасць хоць адну цукерку. Зусь доўга нешта думаў і нарэшце прамовіў:

— Дык вось што: давай мех, я ўсыплю мукі, а солі ён у мяне во возьме,— і Зусь зноў паказаў дулю.— Трэба было глядзець, куды ён едзе.

Я вывернуў мех і падаў Зуся. Ён пасыпаў мукі і, звачыўшы яе на шалях, сказаў мне:

— Глядзі, які пуд, яшчэ з паходам. Добры пуд, няма чаго казаць. Я ж не такі, як твой бацька, мот...

Я зусім узлаваўся на чортавага гандляра і крыкнуў:

— Аддайце плату. Гэта вам не стары рэжым. Цяпер пельга людзей ашукваць.

— Я і не ашукваю. Калі я каго ашукаў, дык няхай мне рукі паадсыхаюць! — залямантаваў крампік.

Я гэтак і паехаў без солі дадому, шкадуючы, што не нагроб яе якіх пуды два. Усё адно яе лішняя колькі было...

А бацька ўсё гарэў, аж два тыдні не ўставаў з пасцелі. Я ўжо спалохаўся, думаў, што бацька памрэ гэтак жа, як і маці. Крыўдна мне вельмі было глядзець на тое, што бацькава хвароба як бы і не трывожыла мачыху. Яна, як заўсёды, выходзіла з хаты на цэлыя вечары прасці кудзелю. Толькі я не адыходзіў ад бацькі. Калі ён трохі паправіўся, мне вельмі карцела расказаць пра тое, што я чуў тады, як сядзела ў нас на вячорках цётка Тэкля. Дастаць з куфры і паказаць картку, якая там хаваецца. Але на куфры вісеў замок, і нельга было ў яго ўлезці. Ды і расказаць пра ўсё гэта я не адважыўся, баючыся, каб бацьку не стала горш.

Ні на гэтую, ні на другую зіму я ў школу не пайшоў. Улетку на наш край наваліліся белапалякі. У нашым Рагазіне вайны ніякай не чуваць было. Хіба што на могілках паклекатаў трохі, як бусел, кулямёт. З гармат тут нідзе не стралялі — у Верамеевічах чырвонае войска не стаяла, і белапалякам не было з кім біцца. Вайну мы бачылі толькі ў тым, што па нашай аслупаванай грэблі цэлыя тры дні ішлі абозы. Яны павыбівалі гэтакія калдобіны, што нам нельга было і ездзіць. Лукаш Шульга, якога палякі паставілі за солтыса, усіх рагазінцаў конна і пеша выганяў рамантаваць грэблю...

Польскія жаўнеры, як тая пошасць, паязджалі амаль кожны дзень у Рагазін, хадзілі па хатах, лавілі курэй, стралялі з пісталетаў япрукоў і ўсю гэтую пажыву звозілі ў Пуцілавіцкі фальварак, гаспадар якога, Кербіч, вярнуўся разам з войскам пана Пілсудскага, і там паладжвалі балігулі... Амаль аж да самай раніцы заходзіліся ў панскім палацы музыкі, балявалі, весяліліся паны.

Дзядзька Пракоп недзе знік. Як я ні стараўся ўведаць, дзе ён, ніяк не мог напасці на яго след. А ў нашым Рагазіне дык немаведама што рабілася. Белапалякі павыграбалі з усіх засекаў збажыну, пазабіралі добрых коней. І амаль кожны дзень прыязджалі па япрукоў і кароў на жаўнерскую кухню. Аднаго разу вось што было: да дзядзькі Міхаля прыйшлі чатыры жаўнеры з прымкнутымі да вінтовак штыкамі, падобнымі на кішталы. Яны пароліся ў хаце, перакалацілі ўсе куфры, забралі ўсё, што было лепшае. Але таго, чаго шукалі, не знаходзілі ні ў хляве, ні

ў свірошкы. А яны шукалі япрука. Добры, адгадаваны быў япрук у дзядзькі Міхаля. Ён яго перад тым, як прыехаць жаўнерам, завёў у гумно і схаваў у застаропак саломы. Перакалаціўшы ўсё ў двары, жаўнеры пайшлі ў гумно. Яны, відаць, добра ведалі, што ў Міхаля ёсць япрук. Мусіць, солтыс Лукаш падказаў, бо інакш адкуль бы ім ведаць. Як толькі ўвайшлі жаўнеры ў гумно, япрук як на тое ліха зарохкаў, і ўзрадаваныя жаўнеры кінуліся штыкамі разграбаць салому. Але дзядзька Міхаль схапіў жалезныя вільі і крыкнуў:

— Людзі добрыя, ратуйце!

Адзін жаўнер кінуўся на Міхаля са штыком, але ўбачыў, што ў варотах стаяў цэлы натоўп.

— Грады, гады печаныя, не чапайце чалавека! — крычалі мужчыны.

Жаўнеры, відаць, збаяліся разгневаных людзей, пакінулі свой занятак і ўцяклі з вёскі. На другі дзень прыехаў цэлы кошны атрад на дзядзьку Міхаля, аднак яго ўжо не было дома. Не было і япрука. У шалёнай злосці афіцэр загадаў падпаліць гумно. Яно згарэла, як свечка, сярод белага дня. Афіцэр кінуўся быў падпальваць і хату дзядзькі Міхаля, але жанчыны пападалі на калені і пачалі прасіць яго, каб не падпальваў, а то агонь як укінецца, дык выгальціць усю вёску. Пачаў прасіць і солтыс Лукаш Шульга, бо яго хата стаяла побач з Міхалёвай — раздзяляў іх толькі Лукашоў сад. Можна б, той сад і не пусціў агню на Лукашову хату, дык хлявы ж Лукашова і Міхалёвы стаялі страху ў страху, і там ужо, хоць бы і рад агонь не зачапіцца за Лукашову страху, дык яму ніяк нельга было ўтрымаць. Лукаш аддаў афіцэру свайго добрага япручка, і той улагодзіўся. Міхалёва хата, а з ёю, можна, і ўвесь Рагазін на гэты раз уцалелі ад агню.

Аднак гэтая калатнеча была ў вёсцы не першая і не апошняя. Дайшла чарга і да пашай каровы. У нас ніхто не плакаў. Бацька, як павялі карову, пайшоў яшчэ следам за ёю, а я стаяў, апусціўшы вочы, і думаў... Каб жаўнеры, якія бралі нашу карову, тое з'елі, што я думаў, дык нядоўга пратрывалі б на белым свеце. А матыха дык нават не выйшла з хаты, нібы ёй не шкада было каровы.

Бацька з болем у душы неяк сказаў мне з Пасечкай:

— Можна б, вы, дзеткі, пайшлі ды пагасцявалі ў дзеда. Там ёсць сякі-такі скорам. А ў нас і зубамі няма за што зачэпіць.

У нядзелю з самага ранку я ўзяў за руку Насцечку і памалу павёў дарогаю на Багульнікі. Як толькі мы ўвайшлі ў хату, дзед Трыфан зірнуў на нас і сказаў:

— Госці з галоднага краю прыйшлі... Можна, бацька ўжо ў жабракі паслаў?

— Не, мы ў госці прыйшлі, — адказаў я дзеду не тое, што думаў.

— Дык сядайце, калі ў госці, ды будзьце гасцямі.

Бабка Ганна забегалася, відаць шукаючы, чаго пам пад'есці. А я разглядаў хату, нібы прыйшоў у яе ўпершыню. Было тут нешта новае. Па левы бок ад абразоў, над невялікім люстэркам, прымацаваным да сцяны, над фатаграфіямі, сярод якіх я пазнаў дзядзьку Паўла, вісеў печы партрэт. Там калісь быў цараў партрэт. А цяпер чый вісеў, дык я і не ведаў. Дзед заўважыў маю цікавасць і адразу ж запытаў:

— Ты, мусіць, не ведаеш, хто гэта?

— Не ведаю.

— Гэта пан Пілсудскі. Наш збавіцель ад бальшавікоў. Дзед, можна, і заўважыў, што мой твар перасмыкнуўся ад злосці, бо адразу пачаў тлумачыць ці то мне, ці то сам сабе:

— Гэты хоць і не нашай праваслаўнай веры, але ўсё такі бога ў душы мае. А тыя хрыстапрадаўцы ўсё на свеце касуюць — і цара і бога. Дык павошта яны пам?

Тым часам бабка Ганна ставіла на стол снедашні. Яно было добрае: яешня з рудаватымі падсмажанымі скваркамі, булка і па конаўцы малака... У мяне аж слінкі пацяклі. Аднак я, пават не паснедаўшы, збег бы з хаты пасля таго, што пачуў ад дзеда Трыфана.

Бабка Ганна нас пасадзіла за стол, вядома, пасля таго, як мы перахрысціліся і пашапталі малітву... Я дык сам не ведаю, што шаптаў: лаяў у думках польскіх жаўнераў, якія забралі нашу карову, дзеда Трыфана з яго новым царком Пілсудскім.

Паснедаўшы, я ўстаў з-за стала, перахрысціўся, падзякаваў богу, што насыціў нас з Насцечкай, і сказаў дзеду:

— Дык я толькі Насцечку прывёў, няхай яна пагасцюе ў вас, а мне тата сказаў, каб я дахаты прыйшоў.

— Няпраўда, — збіралася вымавіць Насцечка, але я на яе ўпотаі цыкнуў, і яна змоўкла.

— Можна, ужо няльчыць брата ці сястру якую? — спытаў з адценнем іроніі дзед Трыфан. — Матка ж грубая ходзіць. Бачыў надоечы яе ў Верамсевичах...

— Не, пешта рабіць там трэба, — адказаў я і заспяшаўся са зборамі. А мачыха і сапраўды вось-вось павіпна была парадзіць нам з Насцечкай брата ці сястрычку...

Жаўнеры пядоўга адзержаліся ў нашым краі. Ішла пагалоска ўжо, што чырвоная войска недзе каля Лоева пераправілася цераз Дняпро і турыла жаўнераў гэтак, што аж пяткі іх бліскалі. Ды гэта мы і самі бачылі. З Пуцілавіцкага маёнтка спяшаўся выехаць пан Кербіч, а па нашай грэблі цягнуўся зноў абоз, але толькі ўжо не па Верамеевічы, а назад. Зрэдку даносіўся глухі стогн... Здавалася, сама зямля ўздыхала, стагнала. Мужчыны, што былі на вайне, казалі, што гэта білі гарматы.

Я пабег да Яўхімкі... Мне карцела чым-небудзь адпомсціць пану Кербічу і яго тым пастаяльцам, якія забралі і зжэрлі нашу карову. Увечары Яўхімка знайшоў у зашыйку печы пачак запалак, і мы з ім употай пайшлі па гарбатым мастку цераз Рагазінку на Пуцілавік. А як добра ўцямнела, мы пусцілі маленькі бліскучы язычок агню пад страху Кербічавай аборы, і ён так разгуляўся, што нават у Рагазіне было светла, хоць ты іголки збірай...

Наша Рагазінка — невялікая рачулка. Яна цячэ па лагчыне, аддзяляючы зямлю рагазінцаў ад Кербічавай, потым паварочвае направа і ўжо дзеліць напал балота паміж Рагазінам і Верамеевічамі, бяжыць пад мост па грэблі, а затым бярэцца ўлева, акружае Верамеевічы і там ужо, на балоце, шырэе і дабягае да Малеек трыма шырокімі рукавамі. Два крайнія рукавы перамошчаны насыпанай грэбляй, пад якую прапушчаны трубы, а сярэдні рукаў — гэта значыць самую Рагазінку — ніяк нельга было загнаць у трубу, дык там ужо за бацькавай памяццю пабудавалі добры мост, з высокімі парэнчамі, на мураваных быках. З усходу да Рагазінкі клінам падступаў лес. Не тое каб сказаць добры лес. Не! Так сабе — чарналесце. Мы туды з бацькам ездзілі ўлетку ставіць шуркі дроў, і я трохі ведаў гэты лес. А дзядзька Пракоп дык той добра ведаў яго, бо з малых год рос без бацькі і сам нарыхтоўваў і вазіў дровы.

Перад тым як польскаму войску трэба было перайсці цераз мост, грывнуў страшэнны выбух, і ад моста засталіся толькі адны мураваныя быкі. Дзядзька Пракоп падаў каманду:

— Агоп!

Застракаталі партызанскія кулямёты, забухалі вінтоўкі і нават абрэзы, паляўнічыя бярданкі і дубальтоўкі. Адным

словам, уся тая зброя, якая знайшлася ў людзей, каб бараніць жыццё ад брыдкай панскай пошасці.

Дзядзька Пракоп вярнуўся ў Рагазін, калі ўжо белапаллякаў і след прастыў. Ён расказваў бацьку:

— Разведчыкі нашы данеслі, што цялякі цераз мо́ст будуць адступаць. Дык мы ім далі пытлю. Абоз увесь адбілі і сялянам аддалі ўсё тое, што гады нарабавалі... А жаўнераў палажылі перад тым мостам — як дроў, хоць ты ў шуркі іх складвай..

Раптам дзядзька Пракоп пасур'ёзнеў, твар яго пасуро-веў, і ён з крыўдай у голасе прамовіў:

— Не давялося от толькі Міхалю дажыць да гэтага шчаснага дня. Небарака, тады ўратаваўся ад смерці, дык цяпер галаву злажыў...

У вёсцы ніхто не ведаў, куды пасля таго, калі адбіў ад жаўнераў свайго япрука, дзяваўся дзядзька Міхаль. І толькі цяпер, калі вярнуўся з партызанаў Пракоп, рагазінцы даведаліся, што Міхаль загінуў смерцю храбрых у барацьбе з белапольскімі акупантамі ля Малейкаўскага моста. Там яго і пахавалі ля скрыжавання дарог. Дзядзька Пракоп казаў: калі ўсё ўціхамірыцца, дык ён паклапоціцца, каб паставіць помнік Міхалю Стрыжаку... Няхай не толькі цяперашнія, а і людзі будучага ведаюць, хто такі быў Міхаль Стрыжак.

У нашай хаце пасля Пракопавых расказаў пра смерць дзядзькі Міхаля ўсталявалася нейкая маўклівая хвіліна смутку. Адно толькі бацька парушыў гэтую сумную маўклівасць:

— Добры чалавек быў, вечная памяць яму.

— Ды і я не ўратаваўся ад бяды, — перайшоўшы на другі, крыху жартоўны топ, сказаў Пракоп.

— Ад якое? — спытаў спалохана бацька.

— А хіба ты не бачыш? Мне ж вунь пагу прастрэлілі, — дзядзька Пракоп нагнуўся і паляпаў рукой па дзеравяшцы ніжэй калена. — Добра, што не сваю, а тую, якую цар мне даў за добрую службу на вайне.

Бацька з Пракопам ціха зарагаталі. А я на іх глядзеў і думаў, сказаць мне ці не пра тое, як мы з Яўхімакам пусцілі агоць у Кербічаў маёнтак. Нарэшце вырашыўшы, што дзядзька Пракоп і бацька пахваляць мяне за такі, як мне здавалася, геройскі ўчыпак, я сказаў:

— Дык і мы тут не сядзелі ў запечку склаўшы рукі. Гэта ж мы з Яўхімакам падпалілі Кербічаў маёнтак.

Дзядзька Пракоп на момант задумаўся, а потым сказаў:

— А дарма вы, малеча, падпалілі... У палацах школа добрая была б. Ды ліха з ім — дзе п'юць, там і льюць, — заключыў дзядзька. — Мы яшчэ такіх школ наставім, што лепшыя будуць за Кербічавага палаца.

Дзядзька радасна ўсміхнуўся, на штрыфлі яго новага пішжака, як жывы, затрапятаў, закалыхаўся чырвоны бацік. А ў нашай хаце вісела ўжо, зачэпленая за даўно ўбітае ў бэльку ржавае долата, старая лубяная калыска. І ў ёй кугакаў повы чалавек.

ПЕЧАКАНЫ ПАДАРУНАК

Калі чалавек парадзіўся на белы свет, дык трэба ж для яго шукаць месца не толькі ў хаце, каб павесіць калыску, але каб ён меў, як вырасце, і паласу поля, і хату сваю. Аднак я яшчэ нічога не расказаў пра пашу хату, пра тую хату, у якой знайшлося месца маленькаму братку Алесю. Хата наша цікавая. Калі глядзіш на яе знадворку, дык яна як бы прысела на левы ад вуліцы вугал. Два невялічкія акенцы глядзяць у двор і адно, гэткае ж падслепаватае, — на вуліцу. Дзве шыбіны заткнуты нейкай старой непатрэбшчынай. Бацька перад сваім другім вяселлем хацеў агораць дзе шкла ды ўставіць шыбіны, дык нешта грошай не выстачыла, то шыбы так і засталіся заткнутымі. Мне часам карцела адаткнуць шыбіны і паглядзець, чаго там напхана, бо яны ніколі не вымаліся з акна. Аднаго разу, калі я хацеў адаткнуць, дзед на мяне гэтак цыкнуў, што ў мяне і ахвота адпала.

Бярвенне ў нашай хаце, вядома, было не такое, як у Лукашовай. У той, як сонца добра прыпячэ, дык аж смала, пібы той пот у чалавека, выступіць. А ў нашай хаце сцены заўсёды былі сухія знадворку, і калі па іх ці абушком сякеры ці малатком пастукаць, дык яны не звіняць, як Лукашовы, а нема епчаць, як бы стогнуць ад болю. Дзед кажа, што гэта ўжо бярвенне ўсярэдзіне сапрэла на паракню. Ды хіба дзіва, асіна ды алешына! Адно што знадворку трымаецца абалонка, дык усяго тае і красы. Праўда, падваліны ў хаце яшчэ трываюць, бо яны дубовыя. Але вось штацдара пад левым вуглом ад вуліцы, мусіць такі згіла. Дзед цяпер сябе часта дакарае, што тады, як ставілі хату яны з бацькам, гэта значыць з маім прадзедам Піліпам, не пашукалі лепшага, таўшчэйшага дуба на штацдару. Вакол

усёй хаты насыпана прызба. Ды не абы-якая прызба. Гады са два назад мы з бацькам паехалі за Рагазінку на балота — там расла лаза, насклі яе добры воз і аплялі невысокім плоцікам прызбу. Цяпер кожную восень не трэба насыпаць новую, а толькі падбіць дзяржанкаю рыдлёўкі пад падваліны кастрыцу, прысыпаць зверху зямлёю, і холад ужо не прадзярэцца пад падлогу. Гэтую работу я сам рабіў. Яна мне нават падабалася.

Удоўжкі наша хата была, можа, якіх крокаў сем ці восем і ўшыркі крокаў пяць ці шэсць. Па правую руку ад дзвярэй была прыбіта паліца. Бацька сам зрабіў яе. Абгабляваў дзве тоўстыя дошкі, уверсе пілкай закругліў іх, папраразаў па тры панярочныя пазы, упусціў у іх абгабляваныя шалёўчыны і прыбіў усё гэта да сцяны. Дык цяпер і добра — увесь посуд там стаіць: дзве паліваныя міскі, гладышак штук са тры, дзеравяныя лыжкі, на кожнага па адной, і яшчэ штукі тры ў запас — на ўсякі выпадак, калі госць які здарыцца. Я ледзь не забыў: яшчэ ж ляжыць дагары дном белы парцалянавы палумісак. Гэта, можна сказаць, наш хатні гонар. На дне яго нават пячатка нейкая відаць — зеленаватыя расплыўчатыя літары. Колькі я ні намагаўся прачытаць, што там на той пячатцы напісана; мне не ўдалося разабраць. З палуміска мы елі хіба толькі на святы ды калі ў хаце былі госці. А з тае прычыны, што ў нашай хаце гасцей было не вельмі густа, дык палумісак рэдка калі і на стол ставіўся. Да нядаўняга часу паліца нічым не закрывалася, і толькі як у хату прыйшла новая гаспадыня, яна завесіла яе чырвонай у сінія кветкі крамнінаю. Ад гэтага аж неяк у хаце папрыгажэла. У куце пад паліцаю заўсёды стаяў цэбар з мякінаю карове. Нават і тады, калі карову нашу забралі жаўнеры, і то цэбра не выносілі ў сенцы. Пад самаю паліцаю, ля сцяны на ўслончыку, стаіць дзеравянае вядро з вадою. Вочап на ім звіты з ліповага лыка, а з тае прычыны, што ён заўсёды мокры, доўга і трывае. Дно ў вядры нейкае зеленаватае — на ім нарасла быццам слізь. Аднаго разу я сказаў бацьку:

— Можа, мне пачысціць гэта вядро ад слізі?

Ён адказаў мне:

— Не чапай. З гэтай слізю вада смачнейшая.

Хто яго ведае, можа, і сапраўды смачнейшая?

А пра наш карэц, які вісіць на калочку пад вядром, можна расказаць цэлую гісторыю. У нас не абы-які карэц, а з медзі. Возьмеш яго ў рукі і адчуеш, што сапраўды нейкую рэч добрую ўзяў. Калі наступала наша чырвонае

войска, бацька ездзіў у абоз. Недзе пад Мазыром яны падвозілі амаль да самых гармат спарады, а адтуль бралі стрэлянныя гільзы. Уведаўшы, што абознікаў павінны пусціць дадому, бацька адну стрэляную гільзу схаваў пад сена і прывёз дадому. Доўга ён мудрагеліў, што з яе можна зрабіць, а потым занёс да дзядзькі Ціхона, і той сказаў, што выйдзе добры карэц, толькі трэба адпілаваць, запаяць волавам дзюрачкі ад капсуля і прыпаяць ручку. Ён гэтак і зрабіў. І вось з таго часу мы маем добры карэц, якога хочаць не толькі на бацькаў век, а, магчыма, і па век яго дзяцей.

Нельга ж абмінуць увагай і нашу лаву, бо яна з'яўляецца тым прадметам, якім, можа, усё жыццё ганарыцца дзед. Лава паша шырокая, так што на ёй можна не толькі сядзець, а і спаць; тоўстая, на шырыню маёй далоні. У ёй пракручаны тры дзюрачкі. Калі жанчыны прыходзяць да нас на попрадкі ці на вячоркі, дык яны ўтыркаюць свае прасніцы. Лава гэтак адпаліравана доўгім сядзеннем на ёй, што аж блішчыць, нібы яна лакам акрыта. Дзед часта расказвае, як яны са сваім меншым братам Гаўрылам, які цяпер жыве асобна ад нас на другім пляцы, абвалілі ў лесе сасну, што ўдвух ледзьве рукамі абхватвалі, адпілавалі ад яе ладны кругляк, раскалолі напал, і кожны вычасаў сабе па лаве. Вяршаліна сасны ды абколкі пайшлі на іншыя гаспадарчыя патрэбы ды на дровы. Пра наш стол, вядома, добрага слова нельга сказаць, бо ён, калі абапрэшся на яго локцямі, так зарыпіць, што хоць ты вушы затыкай. Бацька ўжо думае, як агораць сабе другі. А пакуль што і гэты добры. Заслапы новым саматканым настольнікам, ён мае прыстойны выгляд. Раней пад настольнікам у нас звычайна ляжаў акрайчык хлеба... Цяпер мачыха хавае яго на самую высокую паліцу. Можа, і добра, што яна так робіць. А то ж такая спакуса ляжала. Пабегаеш па двары, паходзіш па хаце і, калі няма нікога, падыдзеш дый ушчыкнеш крошачку хлеба. А ён жа такі смачны. Ды каб хоць я адзін шчыкаў, а то ж і Насцечка следам за мною. Дык як садзімся абедаць, то ад таго акрайчыка толькі скарынка адна і ляжыць. Бацька звычайна злосна блісне вачыма, а мачыха залямантуе:

— А божачка мой, што гэта дзеецца з гэтаю прорваю непасытнаю.

А так цяпер хоць спакойна абедзем. На паліцу ж кожны раз не палезеш адшчыкваць.

Хіба мо каму цікава будзе ўведаць і пра нашы абразы.

Да бацькавага вяселля ў нас быў адзін абраз: ён пад ручнікамі займаў увесь кут. Абраз той — шырокая драўляная дошка, на якой немаведама што намалявана — ці Ісус Хрыстос, ці матка боская. Адно пазалочаны венчык над галавою выразна відаць, а астатняе ўсё зліняла ад часу. Нават дзед не помніць, калі абраз купляўся. Ён і вісеў у нас так, для прыліку, бо на яго не дужа хто ўглядаўся. Цяпер у нас два абразы — матку боскую прынесла з сабою мачыха. Гэта сапраўдны абраз — ён пад шклом. На ім выразна відаць дзева Марыя з маленькім хлопчыкам Ісусам на руках. Вакол галавы яе венчык не намаляваны, а зроблены з нейкай пазалоты. Мачыха ганарыцца сваім абразом, і калі моліцца, дык толькі на яго. Яна і ручнікі лепшыя на яго вешае.

Паміж палацамі і сталом стаяць два куфры. Яны як бы і падобны адзін на другі. Але куфар маёй нябожчыцы маці мне здаецца лепшым, прыгажэйшым. Ён зроблены з цямнейшай клёпкі, нават з пражылкамі. Далей ужо ідуць нашы палаці. Яны шырокія і доўгія — ад вулічнай сцяны і да прыпека печы. Пры самай вулічнай сцяне складзены падушкі, пакрытыя посцілкаю-віленкаю. Гэтак яе мачыха называе, бо, кажа, яна ткала яе на нейкі ўзор, аж з Вільні прывезены. У той кут і воку прыемна глянуць. А ля самага прыпека навалены ўжо кажух, старыя світкі і нават апуцы. Тут, у нагах, упоперак палацяў спіць Насцечка. Далей ідуць дзедавы ўладанні — печ. Пасля таго як яе змуравалі, яна як бы раздалася ўшыркі і заняла амаль паўхаты. У падпеччы зімуюць куры, а ўлетку ўвечары заходзіцца цвыркун. Насцечка спачатку баялася цвыркуна, а цяпер асмялела і часта просіць мяне:

— Макарка, лезь пад печ ды злаві мне цвыркуна. Я пагляджу, чым ён цвырчыць.

— Дурненькая ты, — кажу я ёй, — цвыркуна не зловіш. Ён так хаваецца, што не ўгледзіш яго.

Непадалёк ад печы — лучнік і амаль поруч з ім — Алесева лубяная калыска. Вось амаль што і ўсё наша хатняе багацце, калі не лічыць хамута, сядзёлкі і лейцаў, якія вісяць на калку, убітым у вушак дзвярэй з левага боку.

А з тымі, хто жыве ў хаце, я вас пазнаёміў ужо. Хіба толькі што з Алесем не паспеў пазнаёміць... Ён ужо не такі і малы: сам спрабуе ўставаць. Беручыся ручкамі за вяроўчыны, на якіх вісіць калыска, ён, крэкчучы, чырванючы, сам падымаецца і садзіцца. Мачыха дык струп ужо нагрызла бацьку:

— Ты б, Васіль, стойку дзіцяці зрабіў, пяхай падвучаецца стаяць і хадзіць. Не век жа яму седуном сядзець.

Бацька бавіўся са стойкай, і не адзін раз у хаце ўшчыпалася сварка з-за яе. А нам з Насцечкай вялікі клопат быў з-за таго, што Алесь сам навучыўся ўжо ўставаць у калысцы. Трэба было пільнаваць кожную хвіліну, каб ён не вываліўся і не бразнуўся на падлогу.

Я, праўду сказаць, Алесь недалюбліваў крышку з-за таго, што ён быў пібы вылітая мачыха. Валасы белыя, як лён, твар прадаўгаваты і нос пасярэдзіне з гарбіпкаю. Вушы вялікія-вялікія, хоць ты іх паадкручвай. Але як-ніяк, а ён усё-такі брат, і яго трэба глядзець. Нельга ж яшчэ цалкам даверыцца на Насцечку. Яна сама — горкае дзіця.

Тым часам бацька ўжо зрабіў і стойку. Аднаго разу мы паставілі ў яе Алесь... Я сядзеў і чытаў кніжку, а Насцечка гуляла з пайкай пляшачкаю. Яна падкідвала яе пад столь і лавіла абэруч. Неяк мацней звычайнага шыбанула Насцечка сваю цадку, пляшачка моцна выцялася аб бэльку, адскочыла ад яе і ўцэліла Алесью проста ў лоб. Хлопчык аж зайшоўся, ледзьве мы яго ўціхамірылі. А на лбе сядзеў гузьяк. Я спрабаваў яго забяліць крэйдаю, аднак гэта мне не ўдавалася — гузьяк выразна сінеў на лбе. Насцечка спалохалася і з плачам зашылася ў кут пад палаці. Я ледзьве яе супакоіў і ўгаварыў, каб яна нічога не баялася, мачыха ўсё роўна не ўведае, хто выцяў Алесь.

Мачыха з попрадак прыйшла пазнавата. Яна адразу скмеціла на Алесевым ілбе гузьяку і закрычала сваім крыку гугнявым голасам:

— А божачка мой, дзіця забілі, знявечылі.

— Ніхто яго не знявечыў... Я яго трымаў на руках, дык ён неяк выслізнуўся і выцяўся аб падлогу.

— А каб твае ўжо і рукі паадсыхалі. Такі здаравец, не мог дзіцяці ўтрымаць, — гнеўна наступала на мяне Вара. — Я от цябе паўчу, як няньчыць дзяцей... Да сівых валасоў вунь хутка дарасцеш, а ўсё пустадомкам будзеш. — Крычучы і кленучы мяне, мачыха хуценька кінулася да печы, схапіла чапалу і выцяла мяне ўноперак спіны. І яшчэ замахнулася, каб выцяць, але на гэты раз канец дзяржанкі чапалы трапіў мне ў рукі, і Вара адчула, што пельга больш беспакarana біць мяне, бо ў чапалы два канцы і адзін можа пахадзіць па ёй. Алесь спалохаўся і аж захлынаўся ад крыку. Насцечка захавалася за куфар і там ціхенька плакала. Ёй шкада было мяне.

...Не заўсёды і ў нашай хаце жыццё ішло нудна, сумна,

беспатольна. Праз невялікі час пасля яго, як дзядзька Пракоп вярнуўся з партызанаў у Рагазін, ён прыйшоў да нас і таямніча сказаў бацьку:

— Васіль, збірайся ды пойдзем!

— Куды?

— І не скажу, сам пабачыш. А то, можа, лепш каця запражы, — параіў Пракоп.

Бацька паважаў дзядзьку Пракопа і заўсёды слухаў яго. Тым больш цяпер — Пракопа яшчэ перад прыходам палякаў сяляне выбралі за старшыню камітэта ўзаемнай дапамогі, і ён зараз выконваў свае абавязкі. Бацька хуценька запрог каця, і яны выехалі... Мы ўсе глядзелі ўслед, не разумеючы, у чым справа. Я нават папрасіўся, каб узялі мяне, але Пракоп сказаў, што не трэба... Фурманка ехала праз увесь Рагазін, потым павярнула на грэблю і яшчэ доўга віднелася там. Значыць, яны паехалі ў Верамеевічы. Мы ўжо баяліся, што дзядзька Пракоп паслаў бацьку зноў дзе ў які абоз. І таму ўсе ў хаце з нецярплівацю чакалі вечара, калі павінен быў вярнуцца бацька.

Сіняватая асенняя смуга неяк адразу пафарбавала наваколле ў цёмнаваты колер, і вечар, хоць людзі яго і не прасілі, румнуў у сялянскія хаты. Заблішчалі вокны водсветамі агніў. А бацькі ўсё не было. Некалькі разоў я выбягаў на вуліцу, думаў, што пабачу, як будзе ехаць бацька, ды так і не ўпільнаваў. Я выбег на двор толькі тады, калі рышнулі вароты. Дзядзька Пракоп сядзеў на калёсах, паганяў каця, а бацька ішоў пехатою і паганяў...

Ды што гэта? Няўжо гэта праўда? Бацька паганяў дубцом рыжую вялізную карову. Яна была прывязана раменным церассядзёлкам за біла воза. На двор выбегла мачыха, Насцечка, і нават дзед злез з печы. Праўда, ён не выйшаў на двор, але стаяў пры акне і ўслухоўваўся ў радасную гаману...

— Дзе вы яе ўзялі? — пытала мачыха.

— Дзе ні ўзялі, абы не ўкралі, — адказаў радасна бацька.

— Гэта табе не абы-якая карова, а пацскага заводу. Шляхетная, можна сказаць, карова, дык ты яе і пільнуй, Вара, — навучаў дзядзька Пракоп.

Мачыха адразу ж збегала па дзёнку і, яшчэ не адвязаўшы каровы ад воза, паспрабавала яе даць. Але дзядзька Пракоп заспакоіў:

— Дык хіба ты, маладзіца, не бачыш, што яна хутка зусім запусціцца...

Бацька адвязаў ад біла карову, завёў у хлеў і вярнуўся з церассядзёлкам у руках:

— От добра, і церассядзёлак раменны хоць завядзецца, а то ўсё жыццё праездзіў на вераўчаным.

Ужо ў хаце мачыха працадзіла малако, і ўсе пачалі па лыжачцы спрабаваць яго на смак. Малако было тлустае, смачнае, як смятана.

— Карова добрая, — пахваліў жывёліну Пракоп.

— Дык чыя ж гэта? — зноў з нецярыпліваасцю спытала мачыха.

— Была панская, а цяпер твая, даглядай яе і гадуі дзяцей.

Дзядзька Пракоп расказаў, што ён яшчэ тады, як партызаны адбілі ў жаўнераў нарабаванае дабро, прыкмеціў гэтую карову і паставіў у хлеў малайкаўскага чалавека спецыяльна для нас.

У нашай хаце было весела. Бацька непрыкметна міргнуў вачыма мачысе, і яна на момант зікнула, але хутка вярнулася, штосьці прынёсшы пад фартухом. У момант налучыне перад цялеснікамі была падсмажана яешня. Пачалася рэдкая ў нашай хаце бяседа. Дзядзька Пракоп кульнуў чарак са тры і перавярнуў дагары дном пасудзіну.

— Я ж не піток, як ты ведаеш... Дык і не прыганяй мяне. Усё адно не вазьму больш, — казаў ён бацьку, калі той да яго прыставаў.

— Ды выпі бо, Пракоп... Яна ж як свянцоная вадзіца.

Нават дзеду Яўстрату паднеслі на печ невялікую чарку. Ён крактануў, разгладзіў белую ўжо ад сівізны радкаватую бараду і каўтануў, аж вочы заплюшчыў. Бацька казаў, што дзед калісь здатны быў да чарчыны. Але я яго ніколі не бачыў п'яным.

А дзядзька Пракоп і ад гэтых трох чарак крыху ахмялеў. Вочы яго зрабіліся жвавейшымі, і ён смяўся нават, як мне здалося, без даў прычыны. А мачыха, успёршыся падбародкам на далоню правай рукі, усё глядзела на дзядзьку Пракопа. Яна не ведала, як і чым яго аддзякаваць, і казала:

— Дзякуй, хоць дзіця будзе малаком грашыцца.

Мне яе словы разапулі вуха: чаму толькі адно дзіця? Хіба Насдечка не дзіця, хіба ёй не хочацца малака? Дзядзька Пракоп гэта таксама заўважыў і зварок падкрэсліў:

— Дык гадуі, Вара, дзяцей малаком. Няхай яны здаровенькімі будуць.

Перад тым як пайшло ў хату мужчып, нашы павылазілі ўжо з-за стала. Бацька з мачыхай перахрысціліся на абразы, а дзядзька Пракоп высунуўся з-за стала, падзякаваў за вячэру і ўзяўся гарнуць цыгарку. Дзед гэта заўважыў з печы і запытаў:

— Дык хіба ты, Пракоп, ужо і ў бога зняверыўся?

Пракоп усміхнуўся і адказаў:

— Я ў камуністы паступіў, а мы, камуністы, ні богу ні чорту не верым...

Гэта было навіною для ўсіх, асабліва для мяне.

А мужчыны, схадзіўшы ў хлеў і паглядзеўшы на карову, папрыходзілі ў хату. Яны паселі вакол лучніка, і пачаліся гаворкі. Прышоў і Лукаш Шульга. Ён рэдка калі да каго хадзіў. А на гэты раз хто ведае, што яго зацікавіла. Густая каштапавая барада яго была акуратна падстрыжаная. Калі ён скінуў шапку, я ўбачыў венчык роўна падстрыжаных, такіх жа цёмных, як і барада, валасоў. І хоць бы табе адзін сівы быў. У майго бацькі вунь колькі ўжо сівых, а ён жа куды маладзейшы за Лукаша. На твары праз скуру выступаюць чырвоныя кропачкі, як макавіны. Не казаў бы то, чалавек на выгодзе жыве. Дзядзька Пракоп пазіраў на яго скоса, як бы хацеў, каб ён хутчэй выйшаў з хаты. Аднак Лукаш не выходзіў, прымасціўся ля лучніка і сядзеў разам з усімі.

— Дык куды гэта цяпер жыццё наша скіруецца? — хітравата спытаў Лукаш.

— Скіруецца туды, куды яму трэба, — адказаў як бы пехаця Пракоп.

— Гаспадароў, мусіць, у глум пусцяць?..

— Можа, каторых і ў глум пусцяць... А ад каторых ветракі паадбіраюць, — памякнуў Пракоп.

— А хіба ж яны іх нажывалі, што будуць адбіраць?

На гэтым размова паміж Лукашом і дзядзькам Пракопам скончылася, бо дзядзька Пракоп, відаць, не хацеў лезці ў большае. Яму карцела нешта іншае, і ён звярнуўся да дзеда Яўстрата:

— Дзед Яўстрат, — крыкнуў ён, каб дзед пачуў, — раскажы, як ты Зуся мёд еў...

Той усміхнуўся сваёй старэчаю ўсмешкай, пакрактаў у сіваю бароду і пачаў расказаць. Яму, відаць, падабалася расказаць пра гэтае здарэнне, бо яно сведчыла пра яго кемлівасць, знаходлівасць.

— ...Было гэта ў вялікі пост, — пакашліваючы, цягнуў дзед... — Пайшоў я на споведзь у Верамеевічы. Звечара ж

у роце і макавага зярняці не было. І на другі дзень да прычасця трэба было галадаваць...

— Значыцца, добра вычухаўся, дзед, — рагатаў, ужо загадзя прадчуваючы смешнае, дзядзька Пракоп.

— ...Дык я ўзяў, заткнуў пад крысо світкі акрайчык хлеба. Акурат у той пост ні алею, ні тараноў не вялося. Пастаяў у царкве, памаліўся, каўтануў лыжачку салодкага прычасця. І гэтак мне захацелася салодкага. З царквы я пайшоў на рынак. Бачу — Зусева крама адчынена. Я падумаў чаго-небудзь напавер узяць у Зуся. Зайшоў, гляджу — пасярод крамы бочка з бураковым мёдам стаіць. А Зусь у мяне і пытае: «Можа, ты чаго хочаш купіць, братка Яўстратка?» — «Ды яно чаму б і не купіць, але грошы кішэні не муляць», — адказваю яму. «О, вялікае гора. Я і напавер дам! Хіба я цябе не ведаю?»

А мяне цягне да тае бочки. Я ўпёрся на беражкі яе грудзьмі, нагнуўся і гляджу на бураковы мёд. А ён — як сапраўдны, пчаліны, нават кветкамі пахне. Дык я сабе і думаю: «Хай у цябе, Зуська, чэрці бяруць напавер». Тым часам падпіхнуў акрайчык рукою, і ён з-за світкі ды боўць у бочку... Зусь падбег да мяне, схапіў за повад, якім была падпяразана світка, і давай адцягваць мяне, крычучы:

— Яўстрат, ці ты здурнеў, ці не... Што ты робіш, пайшоў бога, дурны чалавек. Каб табе рукі ўсохлі.

А мёд той густы, ліха на яго. Акрайчык мой гэтак на версе і ляжыць. Дык я яго рукою таптануў у мёд, а потым выхапіў. На ім, можа, з фунт мёду было.

— Падла ты з гэтым сваім мёдам, — крычу я Зусю, — хлеб мне сапсаваў. — А сам хутчэй за дзверы. Ужо здалёк чую Зусевы праклёны...

— Дык ты, дзед Яўстрат, значыцца, аддаў папу на споведзі летаўшія грахі, а сам пайшоў повяя зарабляць? — спытаў Пракоп.

— Ат, якія там грахі. Ён жа нехрысць, дык яго не грэх і ашукаць, — скончыў дзед. Рэдкая сівая барада яго трэслася ад смеху. Мужчыны рагаталі ўжо каторы раз з дзедавай гісторыі. Адзін Лукаш сядзеў насуплены, як смоўж, нібыта ашукалі не Зуся, а яго самога.

Паразыходзіліся з хаты позна, аж пад першыя пеўні.

На другі дзень неба было чыстае-чыстае, як толькі што вымытая рукамі дбайнай гаспадыні, падсіненая і прасушаная па вясновым сонцы паркалёвая сарочка. Вяспа ў гэтым годзе прыйшла неяк рана. Снег сагнала дні за тры, і ўжо жаўрукі ціліўкалі, заходзіліся ў блакітнай вышыні неба.

Па рагазінскай вуліцы ішла грамада мужчын. Уперадзе бег Яўхімка і крычаў на ўсю сілу:

— Кербічаву зямлю дзяліць хадземце.

Дзядзька Пракоп нёс цераз плячо перавешаны сажань, збіты трохкутнікам з дручкоў. Мужчыны дык каторыя вызіралі з-за платоў і не асмельваліся ісці з Пракопам, відаць думаючы: «Хто яго ведае, на чым гэты свет спыніцца. Вернецца пан, дык яшчэ ў астросе згноіць». Мы з бацькам не пабаяліся. Я, калі грамада падышла да нашай хаты, адразу засігаў поплич Пракопа, цаляючы патрапіць з ім у пагу. Пракоп аддаў мне несці папку з паперамі і аловак, прывязаны да яе матузком. Я ўзяў папку пад паху, і мне здавалася, што ўвесь свет цяпер глядзіць на мяне.

На дзіва ўсім выйшаў і Лукаш Шульга. Ён ішоў ззаду ўсіх сваёй цяжкаю паходкай. Ногі не перастаўляў, а як бы перасоўваў, на кожным кроку згінаючы іх у каленях, нібы нёс вялікі цяжар. Калі я на яго глядзеў, мне здавалася дзіўным: як гэтага чалавека зямля носіць?

Перайшлі ўжо гарбаты мост цераз Рагазінку і ўзышлі на Кербічава поле. На краі яго людскі гурт спыніўся. Яўхімка кінуў на зямлю калкі, якія ён нёс пад пахаю. Дзядзька Пракоп узяў у мяне паперку і разгарнуў. Мужчыны абступілі дзядзьку, і ён пачаў вычитваць, колькі каму будзе парэзана Кербічавай зямлі. Мужчыны слухалі, пасміхваліся, а каторыя недаверліва глядзелі на Пракопа. Пракоп гэта скмеціў і сказаў так, каб усе пачулі:

— Зямлю дае вам Ленін... А калі дае Ленін, дык на векі вечныя.

Майму бацьку было вычитана паўдзесяціны, некаторым пабольш і паменш. Лукаш стаяў крыху воддаль ад грамады і ўслухоўваўся: ці ёсць ён у тым Пракопавым спісе, ці няма? Не ўчуўшы свайго прозвішча, ён запытаў:

— А чаму ж гэта мне нічога не назначана?

— У цябе ж сваё з горла прэ,— крыкнуў пехта з патуўпу.

— Дзе яно там прэ? Валоку зямлі маю, дык ужо і прэ. У мяне тры сыны растуць. Дык калі пачнуць дзяліцца дысяліцца, то бяднейшыя за вас будуць.

— А вятрак!

— А цагельню робіш! — крычалі ўжо бязладна мужчыны.

— Дык што той вятрак... Не пазачэпліваюцца ж яны ўтрох рукамі за махі таго ветрака... А цагельню зноў-такі

раблю, каб абмураваць хату, а то не згледзіш, як яна спарэхнее.

— Каб ты ўжо сам спарэхнеў,— пехта крыкнуў са злосцю.

Уціхамірыў Лукаша і ўсіх Пракоп.

— Сам Ленін сказаў, каб кулакам зямлі не даваць, і ты яе ў нас не возьмеш і на паюх табакі. Так што збірайся адсюль ды ідзі ў свой вятрак...

А Лукаш усё-такі не пайшоў. Ён цэлы дзень тупаў ззаду за намі, глядзеў, як дзядзька Пракоп куляў па полі сажнем, як Яўхімка забіваў калкі, а я, наслініўшы языком хімічны аловак, пісаў па калках, каму адмерана паласа... Не адставаў ад нас і жаўрук, які ўвесь дзень заходзіўся ў блакіце неба, спяваючы гімн вясне. А недзе ў балоце па беразе Рагазінкі каркаў, аж раздзіраўся, стары крумкач.

НА СВОЙ ХЛЕБ...

А тады каркаў, як раздзіраўся, стары крумкач нездарма. Мусіць, рэдка так бывае, каб у такіх гадах, як я, чалавек не мог заснуць. От лезуць у галаву думкі, ды і годзе. А можа, то падслуханая гаворка мачыхі з бацькам не дае мне заснуць, кідае ў такі адум? А можа, Марылька Адасёва?.. Ды чаго бо то яна стаіць у мяне перад вачыма? Ці гэта ўжо надыходзіць тая пара, калі хочацца думаць пра дзяўчынку?.. Дзяўчат жа ў нашым Рагазіне вунь колькі, дык конча ёй, Марыльцы, трэба стаць і, не адыходзячы ад лавы, стаяць у мяне перад вачыма... Смуглявая, з ледзь прыжмуранымі глыбокімі вочкамі, з ямачкамі на шчоках, калі смяецца. Я тыя ямачкі даўно ўжо заўважыў, калі яшчэ хадзіў у трэці клас. Марылька тады зусім малая была. Аднаго разу, калі я паспрабаваў сесці з ёю поплич на парце, дык яна віскнула і ўцякла. Я злаваў на сябе: на сваю шэрую саматканую світку, на шарачковыя штаны, на лыкавыя лапці... А больш за ўсё на белабрысыя валасы, на іх непаслушэнства. Колькі я ні пляваў па далонь, прыгладжваючы іх, каб ляжалі, а яны ні блізка. Нібы па іх віхура прайшла і параскідала каторы куды. А ў мяне спераду, над самым ілбом, віхор. Пальцам і то намацаеш яго. Можа, з-за ўсяго гэтага і Марылька са мной не хацела сядзець.

Учора ўвечары пад Ахрэмаваю старою ліпай, на бярвенні, якога ён навазіў на хату, гулялі дзяўчаты і хлопцы. Сядзелі адно каля аднаго і песні спявалі. Старыя-старыя, як свет, песні. Я ўпершыню сядзеў поплич Марылькі. Мне хацелася падсунуцца да яе блізка-блізенька, каб адчуваць, што гэта яна, а не хто іншы. І колькі я ні падсоўваўся, яна ўсё адсоўвалася. Толькі адно што чуў я яе голас. А голас жа ў яе! Гэтакі густаваты і такі прыгожы, што ўсё б ты яго і слухаў. Яна заўсёды заспеўвае, а Мірончыкава Зося бярэ на падгалосак, і гэтак у іх хораша атрымліваецца. На момант песня абрываецца, і ўжо чуецца віск дзяўчат, рогат хлопцаў. Мне хочацца нешта такое зрабіць, каб не толькі Марылька, а і ўсе заўважылі мяне. І я на ўсю сілу свайго яшчэ не ўсталяванага голасу зацягваю:

Нас не любяць, нас баяцца
Поп кудлаты і кулак,
Бо рашыў за працу ўзяцца
Камсамольскі маладняк.

Але нешта не вельмі-то падхопліваюць маю песню. Я чую Яўхімкаў голас, Марыльчын, але ён не такі ўпэўнены, як заўсёды, а нейкі баязлівы. І ўжо нібы на злосць усім я яшчэ мацней спяваю:

Хто супроць нас? Прэч з дарогі!
Бачыш нашу грамаду?
Мы саб'ём і чорту рогі,
Богу вырвем бараду!..

Марылька глядзіць на мяне і ўсміхаецца, аж ямачкі глыбеюць на шчоках. Я неўзаветку падсоўваюся да яе, але яна зноў адсоўваецца. У гэты час да бярвення падвальваюцца большыя ўжо хлопцы, і ўсе выразна чуюць сіпаваты, відаць, п'яны голас Сцяпана Касмыля:

— Разы-дзі-ся, шантрапа!

Марылька дык быццам чагосьці спалохалася... Яна схапіла мяне за руку і сказала:

— Макарка, я пабягу дадому, а то ж тут...

Яна недаказала, саскочыла з бярвення і хуценька пабегла ў бок сваёй хаты... Мне здалося, што адразу, як яна пабегла, усё навокал выгалела, апусцела. А я ж спадзяваўся правесці Марыльку і хоць крыху, нават моўчкі, пастаяць з ёй ля іхняй брамкі.

— Дык гэта ты, галетнік, будзеш богу бараду рваць? А ты яе расціў, плюгавец! — крычыць сіпаваты Касмыль і наступае на мяне ўсёй сваёй пяўклюднай постаццю.

Вось-вось замахнецца, каб даць аплявуху. У яго гэта не купіць, а сабліва калі ён п'яны. А я саскакваю з бярэвення і на ўсю сілу штурхаю яго ў грудзі так, што ён ляціць потырч. Адбегшы, здалёк ужо чую яго грозьбу:

— Папомніш ты мяне, галетнік чортаў!

Сцяпан Касмыль — большы Лукашоў сыноч. Гэта ў яго мянушка такая. Далі яму за тое, што ён ніколі не расчэсваўся і валасы ў яго віселі касмылямі. У Лукаша яшчэ ёсць два меншыя сыны — Дамець і Міход... Дамеця дык таго рэдка калі хто бачыць. Ён пусціўся ў навуку і ходзіць у Верамеевіцкую школу. З восені, пакуль яшчэ цёпла, дык ён посіць чорную сатынетавую вышываную кашулю, чорныя навыпуск штаны. А чаравікі ў яго якія! Са шпурочкамі, палавіна халявак зашпуроўваецца на кручкі, у чаравіках цвёрдыя наскі. Яны заўсёды маюць выгляд новых. Дамець не такі, як Сцяпан. Ён нейкі кволы. Глядзіш на яго, і здаецца, каб от узяў рукамі, дык ён бы і пераламаўся. А Міход дык той яшчэ зусім малы, пра яго і расказваць не варта...

...Але чаму я не магу заснуць? Я ўжо спрабаваў паслініць вочы, каб зліпліся наваккі. А ў вушах, апрача ўсяго, стаіць гугнявы ў нос мачышын шэпт:

— Трэба ж яго куды-небудзь збыць. Алесь вырасце... Ды яшчэ, можа, бог дасць. Дык што мы тут дзяліць будзем. Палосу ж нашу лаццем зоймеш.

— Эт, палосу. Дык далі ж панскае паўдзесяціны.

— Дык то ж панская, а не твая. Хто яго ведае, што будзе. Няхай бы ён ішоў да Ціхона на каваля вучыцца, дык будзе мець кавалак хлеба ў руках.

Многае, пра што шапталі бацька з мачыхай, было мне незразумелым. Адно я зразумеў, што на каваля вучыцца мачыха хоча паслаць мяне. І я з нецярпліваасцю ўслухоўваўся, што скажа бацька. А ён, як знарок, доўга маўчаў.

— Яно-то, можа, і праўду ты кажаш. Каб ён навучыўся на добрага каваля, дык меў бы хлеб у руках.

І мне захацелася гэтага свайго хлеба ў руках. З нашай жа палосы дзе яго там набярэшся ва ўсе рукі, на ўсе раты... Летась увосень бацька пасылаў мяне ўжо араць тую палосу. Яна доўгая-доўгая і гэтакая вузкая, што як глянеш на яе ад дарогі, дык яна, здаецца, зусім перашчыкнута пасярэдзіне. Барознаў са дзве бацька прайшоў сам, а потым аддаў плуг мне. Я трымаў за ручкі, лажыўся на плуг грудзьмі і ніяк не мог утрымаць. Ён выскакваў з баразны. Бацька падхопліваў адною рукою і казаў мне:

— Ты не кладзіся на ручкі грудзьмі, трымай толькі рукамі, і ён не будзе выскакваць.

Бацька сам станавіўся зноў за плуг, ішоў колькі крокаў, а потым зноў аддаваў мне, кажучы:

— Вось гэтак і трымай!

І сапраўды, на другой баразне плуг ужо ішоў лягчэй, а потым і зусім я асвойтаўся з новай для мяне работай. Бацька пайшоў дахаты, а я да абеду ўзараў усю палосу. Ды якая там палоса! Гэта ж не Лукашова. Тую дык і за тры дні не ўзарэш, нават параконным плугам. З першага ворыва я дадому вяртаўся з гонарам. Трымаючы адной рукой плуг, каб ён не ўкопваўся ў зямлю, я скіраваў каня ў вуліцу вёскі і праехаў па Рагазіне, пакідаючы за сабой на вуліцы пісягу, зробленую пяткай нарога. Няхай людзі бачаць, чаго я варты! Бацька наогул пачаў мяне паломваць да работы. Летась упершыню ён узяў мяне на сенажаць. Праўда, яшчэ не з касою, а толькі з граблямі... Я памагаў яму грэбці сена, насіць копы. У нас копы зносілі да адонка на насілах, бо сенажаць была такая дрыгва, што ўлетку з канём туды і не патыкайся. Палоса ж у нас была доўгая і гэтакая вузкая, што на копы хадзіць трэба было за свет, а каб кідаць два стагі, дык не хапала сена. І от, узяўшы на правае плячо на насіле, мы ідзём з бацькам у канец палосы, пераскакваючы з купіны на купіну. Бацька гэта робіць неяк вельмі спрытна, а я, як ні скокну, абавязкова траплю ў дрыгву. Пакуль мы прыйшлі да крайняй капы, я быў мокры амаль на самы пояс. Каб не ўкалоцца пакошаю, ногі мае былі абутыя ў лапці. Пападбівалі пад капю ўжо насілы. Бацька стаў напераду, а я ўзяўся ззаду. Але ісці з капою трэба было, цаляючы нагамі з купіны на купіну... Ліха на яго, на таго авадня, сеў мне на левую руку ды так утнуў, што я не ўтрымаў і ўпусціў насілу.

Капа адразу ж кульнула і рассыпалася. Бацька не мог гэтага сцярпець. Са злосцю ён кінуўся на мяне і даў грымака ў спіну, крычучы:

— Байбус ты гэтакі, дакуль ты будзеш гуляючы хлеб есці!

Я цяпер ляжу на лаве, успамінаю ўсё і сам сабе думаю: «А і сапраўды, як мне той хлеб будзе есці?» А мачыха шыпіць бацьку на вуха, каб толькі ён адзін чуў. Але і я чую:

— Гэтая ж зямля, што нам далі, не наша... Каб жа ты яе сам сеяў. А то ж Пракоп як выдумае.

— А што ён выдумае... Бо ў людзей, каму ён парэзаў

зямлі, у каторых п'яма коней, а ў каторых пасення, дык ён і зрабіў, каб усе разам, агулам яе абсеялі...

Маці кажа:

— Агулам то агулам. А вось прыйдзе жніво, дык саж-пуць, змалоцяць, ссыплюць у магазін і замок навесяць. А ты пойдзеш, пацалуеш прабой — дый назад.

— Не можа быць, — прэчыць бацька. — Пракоп не такі чалавек, каб ашукаць людзей.

Бацька яшчэ на світанні пайшоў некуды з хаты. Я прабіў заўсёдашнюю сваю хатнюю работу і сеў ля стала, каб пачытаць кніжку, якую дзядзька Пракоп даў мне на доечы. Кніжка была цікавая, і я не мог адарвацца. Адзін верш з яе мне гэтак запаў у памяць, што я, дзе ні сядзеў, куды ні ішоў, увесь час мармытаў яго сам сабе.

— Чаго ты там молішся? — азвалася мачыха. — Вазьмі ды карове вынесі, а то прывык гульма гуляць, дык работа яму і не рупіць. Ты ж яшчэ не перайшоў на лёгкі хлеб.

Я ў момант выканаў загад мачыхі. Тым часам, як я карміў карову, вярнуўся ў хату бацька. Ён сустрэў мяне ўсмешкай:

— Дык от што, хлопча, даволі табе лынды біць. Збірайся ды пойдзем да Ціхона, на каваля будзеш вучыцца.

Я хуценька паснедаў, і мы з бацькам пайшлі. Ціхонава кузня стаяла ў канцы агарода. Гэта была злепленая са старога асінавага бярвення будыніна, накрытая шалёўкай. Ля яе быў укапаны ў зямлю таўставаты кругляк і рожкамі ў яго ўбіта конская падкова. Начыння ў кузні было не вельмі многа: два меншыя молаты і адзін вялікі. Бацька казаў, што то паўпудовы молат, ім б'юць, калі трэба распляскаць якую-небудзь тоўстую жалязку. Клепчаў штук са трое, ціскі прымацаваны да дошкі, уробленай у сцяну ля самых варот; таўшчэйшы, як на двары, дубовы кругляк, на якім умацавана кавадла, а паўкозь ад дзвярэй на ўвесь кут — гарно і скураны кавальскі мех, ад якога звісала тонкая, абшмыляная рукамі, аглабелька. Вось, бадай, і ўсё абсталяванне кузні, калі не лічыць пазатыканых у пазы сцен зубілаў, прабойнікаў і нейкіх свярдзёлкаў.

Дзядзька Ціхон акінуў мяне цікаўным позіркам, як бы вывучаючы, чаго я варты... Угледзеў, што я прыйшоў у кузню басапж, і сказаў:

— Гэтак, хлопча, не пойдзе. Ногі ўсе паабпякаеш акалінаю. Ты б, Васіль, боты хлопцу якія агораў, — звярнуўся ён ужо да бацькі.

— Дык дзе я тыя боты яму вазьму...

— То няхай хоць лапці абувае,— параіў дзядзька Ціхон.

А я глядзеў па яго не спускаючы вачэй. Ён быў мужчына высокі, крыху сутулы. Цела моцнае, быццам усё сплеценае з адных мускулаў. Твар маршчакаваты, асмужаны полымем горна і паклёваны, нібы воспаю, чорнымі крапінкамі. Бацька пастаяў яшчэ крыху і сказаў Ціхону:

— Дык ты яго, браток, падвучвай. Ён хлопец цягавіты, можа добры каваль з яго выйсці... А я пайду, работа там стаіць.

Якая там у бацькі «стаяла работа», я не ведаў. Аднак ён хуценька развітаўся, і мы засталіся ў кузні з дзядзькам Ціхонам. Ён яшчэ раз акінуў вачыма мяне, нават памацаў вышэй локця руку і сказаў:

— Дык бяры, хлопча, гарно распальвай.

Ціхон паказаў мне, як трэба насыпаць вуголле. Ён падклаў пад яго штукі са дзве сухіх сасновых трэсачак і чыркнуў запалку. Вуголле затлела. Потым ён узяўся за аглабельку, шмаргануў яе ўніз, і скураны мех засоп, як дыхавічны конь, везучы на гару цяжкі воз. Потым ён перадаў мне аглабельку, і я пачаў яе цягаць. Мех соп на агонь, і сіняватае полымя шугала ў горне. Ціхон узяў клешчамі даўгаваты прэнт жалеза і сунуў яго ў сопуху горна. Яно ўвачавідкі чырванела, і калі зусім ужо стала чырвонае, як агонь, дзядзька спрытным рухам выхапіў яго з горна і пачаў пляскаць меншым молатам.

Ён гэтак спрытна біў, што прэнт як бы прырос да кавадла. Потым ён узяў зубіла і пасек прэнт на невялічкія кавалачкі, ссыпаў іх у горан, і мех зноў пачаў сапці. Пакуль дзядзька каваў, я, стоячы ля горна, падскакваў то адной, то другой пагой. Іскры, як уедлівая машкара, ляцелі ад горна і садзіліся на мае ногі, балюча кусаючы і пакідаючы на іх сіняватыя крапінкі.

Я яшчэ раз зірнуў на дзядзькаў твар і цяпер зразумеў, адкуль у яго тое рабацінне.

Тым часам дзядзька выхопліваў распаленыя кавалачкі і каваў з іх заклёпкі. Нам трэба было сёння ашынаваць абоддзе колаў.

Варочаўся я дадому падвячоркам мурзаты, закураны і нібы пасталелы. Усведамленне таго, што я ўжо станаўлюся на свае ногі, падавала мне ўпэўненасці і нават крышку гонару. Але што гэта?.. Як толькі я ўвайшоў у двор, дык пачуў, што наша хата аж разлягаецца ад мачышынага крыку.

— Каб ты спруцянеў! Каб табе рукі паўсыхалі, — чуў я, стоячы ля акна. Аднак не ведаў, на каго яна гэтак сварыцца. Не можа быць, каб на бацьку. Бацька мой, хоць і ціхаваты, рахмань чалавек, а такога не сцярпеў бы. Ён спачатку б міралюбна сказаў: «А хай твой двор...» Гэтак ён, калі ўваходзіў у злосць, заўсёды лаяўся, баючыся сказаць «згарыць», бо, мусіць, баяўся, каб сапраўды бяды якой не паклікаць. А потым, можа, і на лейцы кінуўся б, каб удіхамірыць дурную бабу. Бацькавага голасу ў хаце не чуваць. Значыць, Вара бярэцца за дзедаву душу... Я рашуча пераступіў парог хаты і стаў як укопаны. Дзед сядзеў на палацях, а мачыха крычала:

— Каб цябе ўжо распёрла, каб цябе разарвала, — кляла яна і глядзела на мяне, як бы шукаючы ў мяне падтрымкі. А я глядзеў на дзеда і нічога не разумеў. Палавіна дзедавай белай барады была зялёная, а другая палавіна чырвоная. Мне захацелася зарагатаць з гэтага дзедавага блазенства, але я стрымліваў сябе, бо не ведаў, у чым справа. А мачыха не ўнімалася:

— Гэта ж унадзіўся на дзіцячыя цукеркі лазіць. Я бо гляджу: прынясу Алесю цукерак, дам адну ў ручку, а астатнія пакладу на паліцу. Быццам і не бяру больш — зірну, а іх ужо і няма там. Я думала, што гэта ты ім даеш ладу, — звярнулася мачыха да мяне.

— На ліха мне тыя цукеркі вашы, — адказаў я.

— Аж гэта вунь хто, — паказала са злосцю мачыха на дзеда. — Гэта ж я ўчора прынесла загорнутую фарбу ў драбках. Акурат, як цукеркі, і паклала на паліцу. Былі ў мяне і цукеркі са дзве, дык дзіця іх ужо сасмактала. Сляпы, сляпы, а бачыць, дзе што смачнае пакладзеш. Я толькі выйшла з хаты, а ён коўзь з печы ды на паліцу. Схапіў два драбкі. Я пешта хуценька вярнулася, дык ён іх у рот. Рассмактаў і пачаў выплёўваць, дык вунь што нарабіў.

Я гляджу на дзеда, і мне робіцца шкада старога, прыкра, нават балюча.

— Дзеду, — крыкнуў я, каб ён пачуў, — ідзіце ды бараду абмыйце.

— Навошта яе абмываць, — не здаваўся дзед, — яна ж чыстая.

Я ўзяў дзеда за руку, падвёў да цэбра і сам пачаў яму змываць фарбу з барады... Яна не змывалася, і колькі я ні цёр рукою бараду, усё адно засталіся на ёй сляды дзедавага нявіннага злачынства.

На другі дзень, ідучы ў кузню, я ўжо абуў лапці. Дзядзька Ціхон зірнуў на мяне і сказаў:

— От так, хлопча, спасабней будзе.

На гэты раз я ўжо не толькі цягаў аглабельку меха. Каваль даў мне ў рукі молат і сказаў, каб я ім біў у адну кропку на кавадле. Я спачатку няспрытна біў. Неяк не атрымлівалася, каб молат цяляў у адно месца. Ён то адскакваў ад кавадла, то яго кідала ў бакі. А я ж біў яшчэ не з усяго маху, а толькі па паўрукі.

— От калі цябе молат будзе слухаць, дык тады я табе дам што-небудзь і распляскаць. А пакуль што руку налоўчвай,— казаў дзядзька Ціхон.

Я гэтак за дзень «налаўчыў» рукі, што калі прыйшоў увечары дадому, дык яны ў мяне былі як чужыя, і калі я іх паварочваў, то ў плячах вельмі ж балела. Я, нават не ўмыўшыся, лёг спаць. Пад раніцу рукі перасталі балець. Я падышоў да сцяны, зірнуў у люстэрка і сумеўся. На мяне адтуль глядзеў падобны на цыгана хлапчук. Пад вачыма было як бы падсінена, твар мурзаты. Бацька ўсміхнуўся:

— Гэта табе, сынку, не гуляючы хлеб есці. Кожны каваль славен сваёй сілай.

Праз тыдзень ці два я ўжо цягаў вялікі паўпудовы молат, біў ім не па голым кавадле, а па распаленым жалезе, якое дзядзька Ціхон спрытна паварочваў кляшчамі і паказваў вачыма, дзе мне трэба выцяць. Увушшу ў мяне стаяў звон, а ў галаве роіліся думкі, далёкія ад кузні, ад дзядзькі Ціхона і, можа, нават ад усяго навакольнага... Думкі, думкі, хіба ім забароніш ляцець некуды далёка, сігаць, можа, нават за свет, хіба ім не дасі быць разам з той, на каго ты ўсё глядзеў бы і глядзеў бы, не спускаючы вачэй. З усяго маху, з-за пляча я біў цяжкім молатам па чырвоным падвоску, які дзядзька Ціхон павінен быў от зараз прымацаваць да дубовай восі воза... Трэба было яшчэ разоў з дзесяць выцяць молатам, папрабіваць дзюрэчкі для цвікоў, і падвосак быў бы гатовы. Але я ж кажу, што не думаў пра гэты падвосак. У галаве снаваліся словы таго верша, які запаў мне ў памяць:

Гэй, узвейце сваім крыллем,
Арляняты, буйна, бурпа,
На мінулых дзён магіле,
Над саплівасцю хаўтурнай...

І я ўжо не толькі ў думках, а нават ціхенька сам сабе

мармытаў словы верша. Дзядзька Ціхон бачыў, што мае вусны пешта шэпчуць, і спытаў:

— Ці ты гэта там богу молішся, ці што?

— Ды не, гэта так сабе нешта чаўнецца ў галаве,— адказаў я дзядзьку не тое, што думаў.

Мы крыху перадохнулі, пакуль падвосак распальваўся ў горне, ды зноў узяліся дакоўваць яго. Я гасіў і гасіў з-за пляча цяжкім молатам і нават не глядзеў, на чым гасіў. Думкі мае былі заняты словамі верша... Наступныя чатыры радкі я ўжо гаварыў амаль уголос, і каб не звон, які запаўняў кузню, дык пэўна б дзядзька Ціхон чуў іх.

Вам на памяць серп і молат

Даравала доля.

Каб з вас кожны быў як волат,

Не гнуў плеч ніколі.

Апошнія словы я выгукнуў разам з замахам молата. Але што гэта? Падвосак паляцеў з кавадла да варот, трапіў у карытца тачыла, якое там стаяла, і засіпеў. А клешчы? Яны, вырваўшыся з дзядзькавых рук, падскочылі ўгару і ўдарылі яго на палец вышэй правага вока. Ён схіпіўся абедзвюма рукамі за лоб і нема зароў. Я спалохаўся, адскочыў да варот і вінавата стаяў, не ведаючы, што рабіць. Дзядзька Ціхон адпусціў рукі, і я ўбачыў гузьяку. Крывававая падпечына ўзбегла на вока. Я яшчэ больш спалохаўся: а можа, высадзіў чалавеку вока?

— Трасца твайму бацьку, ёлупень ты гэтакі. Вон, каб твайго і смуроду тут не было! — закрычаў у гневе каваль.

Я выбег з кузні не на вуліцу, а, перасігнуўшы плот, выйшаў на балота. Вузкай сцяжынкай, якая вілася між куп'я, пашыбаваў да Рагазінкі. Гэтакі светлы, цёплы дзень быў, толькі б радавацца, а я ішоў як сам не свой. Кнігаўка, якая кружылася нада мной, прыводзіла мяне ў шаленства. Я ж з рапіцы думаў: скончыцца сённяшні дзень і ўвечары я абавязкова пайду пад Ахрэмаву ліпу. Можа, убачу Марыльку і хоць пасяджу поплич яе, а можа, і правяду пад ручку дадому. Дык на табе — гэткае цяшчасце.

Дадому я прыйшоў позна ўвечары. Бацька сядзеў насуплены, узлаваны.

— Значыцца, паеўся ўжо хлеба з кузні — зпявечыў чалавека. Ён сказаў, каб і нагі твае больш там не было.

І сапраўды, маёй нагі больш не было ў кузні. У дзядзькі Ціхона не толькі ўсхапіўся на лбе гузьяка, а запухла і вока. Ён усе гэтыя дні хадзіў з абвязанай галавой. Неяк раз я ішоў па вуліцы і здалёк убачыў дзядзьку Ціхона. Ён ся-

дзеў на прызбе ў халадку пад хатай. Мне стала сорамна і шкада гэтага добрага чалавека. Я абышоў яго хату па-за гарадамі, каб толькі не трапляцца яму на вочы.

Непрыемна скончылася маё кавалёўства. «А што далей будзе?» — мучыла ўжо мяне пытанне. Бо ў хаце мне сапраўды ўжо станавілася цеснавата. Я добра бачыў па мачысе, што лубяная калыска пенадоўга загуляецца ў нас, і толькі цяпер зразумеў тое, што шаптала бацьку тады ўночы мачыха.

ПЕРШЫ СПЕКТАКЛЬ

Асеннія вечары доўгія-доўгія, беспрасветныя, і да таго яны ўжо надакучлівыя, што немаведама куды сябе дзяваць, асабліва калі цябе апануе нейкі адум. А я сапраўды пачаў ужо задумвацца, як мне быць, як мне жыць. У хаце мачыха пазірала на мяне скоса. Калі я садзіўся за стол і браў кавалак хлеба, твар яе перасмыкаўся ад злосці. Быццам той кавалак хлеба я адабраў у яе з рук. Аднаго разу за сталом яна, як бы ненарокам, нібы гэта і не мяне тычылася, сказала:

— Людзі добрыя і з іголки хлеб ядуць. Я ўчора зайшла да Ладымера-кажушніка, дык ён кажа: чаму б табе, Вара, не аддаць свайго пасынка на краўца. Я ж от, кажа, з іголки жыву прыпяваючы:

Бацька махнуў рукой, як бы хочучы выцяць мяне, і сказаў:

— Эт, выйдзе з яго кравец, як і каваль выйшаў... Няхай байбусе, а потым спахопіцца, ды позна будзе...

Я зрабіў выгляд, быццам не разумею, што ўсё гэтае гаворыцца дзеля мяне. Мне рупіла зусім іншае... Я зайздросціў Яўхімку — ён хадзіў ужо ў Верамеевіцкую школу і прыносіў адтуль такія цікавыя кніжкі, што і я часам цэлымі вечарамі сляпіўся, чытаючы іх ля лучніка.

Увечары я апрауў світку і думаў ціха выйсці з хаты.

— Ты куды гэта? — запыталася мачыха.

— Пайду дзе пагуляю.

— Каб ты ўжо на вяроўцы гуляў, дармаед, — закрычала яна.

Аднак я не слухаў мачыхі і рынуўся за дзверы, бразнуўшы імі так моцна, што аж посуд на паліцы забражчаў. Спачатку думалася зайсці да Яўхімки, але ў апошні час я пачаў чамусьці саромецца заходзіць да іх. Мо таму, што

Яўхімка вучыўся, а я, як казаў бацька, байбусаваў?.. Пайшоў я на ціхай, цёмнай рагазінскай вуліцы, сам пават не ведаючы куды і чаго...

Хата дзядзькі Пракопа стаяла акурат пасярод вёскі. Яна была такая ж, як і паша, — певялікая, старая. Праўда, у шыбах яе вулічнага акна не было заткалаў, як у пашых. Я спышўся пад акном Пракопавай хаты. З яго лілося не цьмянае святло лучыны, а нейкае белае, пават крыху сіняватае, святло лямпы. Ціха стукнуў брамкаю і пашкробся ў сенечныя дзверы. Яны адчыніліся, і на парозе я ўбачыў цётку Мальвіну — Пракопаву маці. Дзядзька Пракоп быў яшчэ не жанаты, і ў іхняй хаце жылі цётка Мальвіна ды яшчэ Пракопава сястра Надзя, значна маладзейшая за Пракопа, але ўжо ладная дзяўчына, да якой павінны былі вось-вось прыйсці сваты. Таму цётка Мальвіна часцяком казала сыну:

— Ты б, Пракопка, пашукаў сабе жонку.

Ён неяк крыва, балюча ўсміхаўся і адказваў маці:

— Навошта я буду свет завязваць маладзіцы з гэтай сваёй дзеравяшкай.

Так дзядзька Пракоп і «не завязваў свету» ні сабе, ні другім. Перад ім белы свет развінаўся іншымі даляглядамі, ды гэтакімі, што паўрад ці хто з рагазінцаў бачыў такія. Дзядзька Пракоп сядзеў за сталом пад зыркаю лямпаю і разглядаў газеты, кніжкі, якімі быў закладзены ўвесь стол.

— От добра, хлопча, што ты прыйшоў, — сустрэў ён мяне. — Я на цябе сам ужо хацеў ісці. Сядай, — прапанаваў ён мне. Я, скінуўшы шапку, прысеў каля стала. Цікаўнымі вачыма аглядаў хату, і мне яна здалася дзіўнай, бо над сталом у кутку не было абразоў як ва ўсіх рагазінскіх хатах. Там быў прыбіты, толькі не на самым покуці, а крыху адступіўшы ад яго, партрэт Леніна... Калі я азірнуўся на хату, я ўбачыў у кутку, ля самых дзвярэй, маленькі абразік. Дзядзька Пракоп заўважыў маю цікаўнасць і сказаў:

— Маці не дае зусім выкінуць святую труху, дык вунь куды перанесла.

Дзядзька Пракоп працягнуў мне газету пад назваю «Новая вёска», разгарнуў яе і, паказаўшы пальцам, сказаў:

— На чытай, хлопча, пра наш Рагазін тут пішацца.

Я ўпіўся вачамі ў невялікі допіс. Там наведамлялася, што ў нашым Рагазіне на былым панскім полі стварылася таварыства па супольнай апрацоўцы зямлі, што яно выра-

сціла добры ўраджай і ўжо ў гэтым годзе члены таварыства мяркуюць набыць нават сякія-такія машыны.

— Адкуль жа яны пра ўсё гэта ведаюць? — здзівіўся я.

— О, пра добрае ўвесь свет ведае. У добрай славы доўгія ногі, яна, калі хочаш, дык да Масквы дойдзе.

— Дык а хто гэта напісаў? — дапытваўся я.

— Паглядзі, там жа відаць...

І сапраўды, над допісам было надрукавана: «Пракоп Касяпок».

— Дык гэта вы, дзядзька Пракоп?

— Як бачыш — я, — задаволена ўсміхнуўся дзядзька Пракоп.

— То хіба ўсім можна ў газету пісаць?

— Канечне, усім. Ленін жа сказаў, што цяпер народная ўлада, дык сам народ усё і робіць. Нават і ты можаш напісаць.

Мне так захацелася, каб маё прозвішча было, як і дзядзькі Пракопа, надрукавана ў газеце. Толькі я не ведаў, пра што і як напісаць, і, як бы адгадаўшы маю думку, Пракоп параіў:

— А ты хіба напішы пра смаўжа, пра гэтага кулацкага павука Лукаша, як ён кроў і пот смокча з парабка на сваёй цагельні...

Больш мы пра гэта не гаварылі. Я толькі папрасіў дзядзьку Пракопа, каб ён мне даў дадому газету, я яе ўсю прачытаю як мае быць. А дзядзьку Пракопу рупіла, відаць, іншае. Ён, пакапаўшыся ў газетах, знайшоў між імі кніжачку і сказаў мне:

— От што, хлопча, я надумаў. Трэба ў нас, у Рагазіне, паставіць спектакль, прадстаўленне зрабіць. Вось тут усё напісана пра кулака, нібы пра нашага Лукаша. Дык мы людзям і пакажам. То ты, хлопча, падгавары хлопцаў і дзяўчат, каб яны згадзіліся за артыстаў быць. А я дамоўлюся з Анастассяй Паўлаўнай, каб яна памагла нам.

Гэта ўжо было нечаканым, радасным, хоць яшчэ і няясным прадчуваннем асалоды.

Ад дзядзькі Пракопа я прыйшоў позна. У хаце ўжо было патушана святло, і я ціхенька, каб нікога не пабудзіць, лёг на сваёй лаве. Але заснуць доўга не мог. Гэтулькі было повага, неспадзяванага, што пра яго трэба было думаць і думаць. І асабліва мне запала ў галаву тое, што мы з дзядзькам Пракопам пойдзем у пядзелю ў Верамеевічы і ён мяне завядзе на сход камсамольскай ячэйкі.

На другі дзень дома я не мог узяцца ні за якую рабо-

ту, яна валілася з рук, і я, як толькі пусцела хата, даставаў з-за пазухі дзядзькаву газету і чытаў. Дзіва, дый годзе. На трэцяй старонцы быў намаляваны кулак у выглядзе паўка, які толькі што напіўся крыві. Гэтакі ён тоўсты, сыты. А вакол паспавана павуцінне, і ў ім паўшчэмліваліся людзі. Я зірнуў на малюнак, і мне здалося, што на ім рыхцік наш Лукаш Шульга. Я хуценька дастаў са скрыні стала свой стары сшытак, выдраў адтуль лісток лінеенай паперы і, схіліўшыся над ім, пачаў думаць. Доўга ламаў галаву, нарэшце вывеў: «Кулак-крывасмок парабка ў павуцінне зацёг». Гэта быў загалолак. Далей я доўга слініў аловак, пакуль надумаў, што пісаць. А потым думка нібы прарвалася сама наверх — і ўжо ёй не было ўпынку... Я пісаў і пісаў: «Ляці, маё паведамленне, і знайдзі чалавеку з кабалы кулацкай выбаўленне. Наш кулак Лукаш на цагельні гэтак заездзіў парабка Івана Заіку, што той не пікне. Дзень і поч ён гліну месіць, а Лукаш яму плоціць дулю за месяц. Дык дакуль жа будзе гэтая крываўка паганая здзек чыніць над жыццём Іванавым...» Далей усё ішло так хораша, што, мне здавалася, і ў кніжках так ніколі не пісалі. Пісьмо маё было доўгае, аж на абедзве старонкі ліста. У канцы я паставіў свой подпіс.

У той жа дзень занёс пісьмо і ўкінуў у паштовую скрынку, прыбітую на шляху да вугла Мендалевай хаты.

...Першая рэпетыцыя адбылася ў нас у суботу. У школу найшло многа моладзі, але прымаць удзел у спектаклі згадзілася толькі чалавек пяць. Прыйшла і Марылька. Я яе ўгаворваў, каб сыграла ролю кулацкай дачкі — Сынклеты. Дык яна ані блізка. Анастасся Паўлаўна — цовая рагазінская настаўніца таксама ўгаворвала Марыльку, але, бачачы, што нічога не выйдзе, нарэшце сказала:

— Я сама буду выконваць ролю Сынклеты.

Мне крыўдна зрабілася за Марыльку, нават злосць узяла за яе. Гэтак жа хацелася, каб яна была побліз ад мяне, глядзела, як я буду прадстаўляць кулака Нупрэя. У адным месцы мне трэба было нават пацалаваць сваю дачку, і я радаваўся гэтай магчымасці. А цяпер гэтая магчымасць беззваротна прападала, і мне здалося вельмі добрым, калі дзядзька Пракоп са злосцю крыкнуў:

— Дык вось, хто не хоча быць за артыстаў, то п'яма чаго тут зубы сушыць і вачыма свяціць. Нам і ад лямпы светла.

Выходзілі са школы неахвотна, але дзядзька Пракоп падганяў сваёй кульбай. Марылька злосна бліснула на

мяне вачыма, і мне зрабілася няёмка. Прымеў бы ды па-
прасіў дзядзьку, каб ён пакінуў Марыльку тут, але які б
гэта быў мне сорам, і я моўчкі наглядаў, як выходзілі
хлопцы і дзяўчаты, як дзядзька браў на зашчапку дзверы.

Анастасся Паўлаўна нам чытала п'есу і паказвала, як
трэба іграць. Ні ў мяне, ні ў Яўхімкі не атрымлівалася.
Голас мой быў танкаваты, і калі я спрабаваў пераймаць
гаворку Лукаша Шульгі, — а я сабе інакш і не ўяўляў
кулака, — голас ламаўся, нібы ў маладога пеўніка, які рап-
там захацеў закукарэкаць басавіта, як стары певень. Ха-
целі паставіць на гэтую ролю дзядзьку Пракопа, у яго б
куды лепш выйшла, але чортава дзеравяшка, як яе ні за-
крывай, усё роўна відаць. Таму дзядзьку Пракопа мы паса-
дзілі за суфлёра. Ён нам шэптам чытаў, мы слухалі і
гаварылі следам за ім. А шэпт у яго быў такі, быццам
чалавек гаварыў у бочку...

Якая цудоўная Анастасся Паўлаўна! То яна мне зда-
валася падобнай на маю нябожчыцу маці, то раптам рабі-
лася гэткай гарэзлівай дзяўчынкай, што я нібы бачыў
перад сабой Марыльку. Я вельмі і вельмі шкадаваў, што
мне ніводнай зімы не давялося ў яе павучыцца. Яна б не
ўклеіла такой балючай лапы, як калісьці ўклеіў той дзядзь-
карастрыга...

Нядзеля была яшчэ цікавейшай. З самай раніцы прый-
шоў да нас у хату дзядзька Пракоп. Ён быў апрануты па-
святочнаму, і на пінжачку з-пад крыса каптана віднеўся
завязаны на чытыры ражкі чырвоны шаўковы каснічок.
Настрой у яго быў узняты. Павітаўшыся з нашымі, дзядзь-
ка сказаў да бацькі:

— Васіль, няхай твой хлопец сходзіць са мной у Ве-
рамеевічы.

— А што ён там забыў? — спытала з адценнем зло-
сці мачыха.

— Калі нічога не забыў, то, можа, што-небудзь зной-
дзе, — адказаў жартам Пракоп.

Мачысе, вядома, не хацелася, каб я швэндаўся без дай-
прычыны, таптаў лапці, аднак яна не магла запырэчыць
дзядзьку Пракопу, бо ён жа гэтак многа добра зрабіў для
нашай хаты.

— Калі ён табе конча трэба, то няхай ідзе, — згадзіўся
бацька.

У Верамеевічах мы пайшлі да школы. Яна была крыху
воддаль ад цэнтра. У засеці ясакараў стаялі чатыры мура-
ваныя дамы. Казалі, што калісь там была манаполька, а

цяпер зрабілі школу. У адным з дамоў аж гудзела — набралася столькі моладзі.

Як толькі ўвайшлі мы з дзядзькам Пракопам, многія пачалі вітацца з ім.

— А, таварыш Касяпок! — працягнуў руку дзядзьку Пракопу хлопец з гэтакім жа, як у дзядзькі Пракопа, чырвоным каснічком на пінжачку.

— Дык от камсамольца вам прывёў, — замест адказу на прывітанне сказаў дзядзька Пракоп. — Добры хлопец.

Усе аглядалі маю світку, лапці, мае непаслухмяныя віхры валасоў, а мне ад гэтага рабілася сорамна. Я, можа, нават пачырванеў, бо той хлопец, што вітаўся з дзядзькам, сказаў:

— А ты не саромейся, тут усе такія, як ты. Як цябе завуць? — запытаў ён.

— Макар Шыянок, — адказаў я.

— Сядай тут у нас як дома. А я вось цябе запішу ў спіс. Мяне завуць Валодзя Шумаковіч. Будзем знаёмы. Я сакратар камсамольскай ячэйкі, — і Валодзя падаў мне руку. Яна здалася мне пейкай вельмі ж цёплай.

— Ты, Макарка, будзь тут, а мне трэба ісці на партыйны сход, — нечакана для мяне сказаў дзядзька Пракоп. Мне паяк боязна было заставацца аднаму сярод незнаёмых людзей. Але след дзядзькі Пракопа прастыў ужо.

Валодзя Шумаковіч ад мяне не адыходзіў. Ён распытваў, што мы робім у Рагазіне. Я расказаў пра ўчарашнюю рэпетыцыю, пра тое, як мы з дзядзькам Пракопам дзялілі Кербічаву зямлю. Вельмі ж мне карцела расказаць, што я напісаў у рэдакцыю допіс пра кулака Лукаша Шульгу, але я змоўчаў, бо хто яго ведае: можа, той допіс і не дойдзе да рэдакцыі, а загадзя хваліцца — брыдка. Валодзя даў мне аркушок паперы і сказаў, каб я напісаў заяву аб прыёме мяне ў камсамол. Я гэта зрабіў.

Валодзя гаварыў аб усім: і аб тым, як трэба хвасты прышчамляць кулакам, каб яны не вельмі-то браліся ўгору, і аб тым, як трэба адвучаць моладзь ад царквы, а прывучаць да кніжак і газет. Для мяне ўсё гэта было невычайным, цікавым. Я ў думках быў вельмі ўдзячны дзядзьку Пракопу за тое, што ён мяне сюды прывёў. Потым яшчэ выступалі хлопцы, нешта гаварылі. Але я нібы і не чуў таго, што яны гаварылі, бо быў цалкам у палонсваіх думак. Мне хацелася, каб от хоць момант пабыла тут Марылька, яна пабачыла б, як тут хораша. Сход цягнуўся не вельмі доўга. Ужо ўсе строіліся выходзіць, калі

да мяне падышоў Валодзя, выняў з кішэні чырвоны каснічок і прыкалоў шпілечкай да світкі. Здасцца, і світка пахарашэла. А душа? Ды што казаць пра душу! Яна заспявала. Выйшлі ўсе камсамольцы разам. Я не адставаў ад гурту. Калі мы параўняліся з цвінтаром Верамеевіцкай царквы, нечы прарэзлівы голас зацягнуў:

Сергій поп, Сергій поп,
Сергій дзякан і дзячок.

А потым дружны хор падхапіў:

Панамар Сяргеевіч,
Уся дзярэўня Сяргееўна.
Камсамольцы Камінтэрна
Разгаварываюць...
Гэй ды рабяты,
Гэй ды камсамольцы.
Брава, брава, малайцы!

Песня гэтая так разанула асеннюю тлёмную сцішанасць, што здавалася: пярун ударыў сярод яснага дня... Старыя, што былі на цвінатры, пачалі плявацца і лаяцца. Тут і я ўжо не стрымаўся і пісклявым голасам выгукнуў на ўсю сілу:

Мы саб'ём і чорту рогі,
Богу вырвем бараду.

Аднак мая песня выйшла не такой дружнай. Мусіць, таму, што не ўсе ведалі словы яе. Я так быў захоплены незвычайным становішчам, што не заўважыў, калі да мяне нехта падышоў і шмаргануў за рукаў. Азірнуўшыся, я ўбачыў дзядзьку Пракопа. На яго абветраным, загарэлым за лета твары гуляла, як вясёлка, шчаслівая ўсмешка.

— Дык, можа, хлопча, дахаты патупаем ужо.

Я збянтэжыўся і стаяў, не ведаючы, што адказаць. Калі б не Валодзя Шумаковіч, дык можа б я не знайшоў ніякага слова і моўчкі пайшоў бы за Пракопам. Але той хуценька падбег да мяне і ласкава сказаў:

— Ты ж, Макарка, на другую нядзелю прыходзь, у нас яшчэ цікавей будзе.

— Добра. Абавязкова прыйду.

Мы выйшлі з дзядзькам Пракопам, і хоць вакол было пахмурна, нават не відаць у перадвячэрніх прыцемках слупкоў на грэблі, на душы ў мяне было светла-светла. Чырвоны каснічок на світцы гарэў, як сонца, і ад гэтага рабілася вельмі цёпла і радасна.

— Ну, то як, хлопча? — спытаў дзядзька Пракоп.

— Вельмі добра, дзякую вам.

— То ж бо то,— сказаў ён, і мы шпарчэй засігалі, бо пасоўваўся вечар, а нам яшчэ трэба было паспець на рэпетыцыю.

Рэпетыцыі ў нас адбываліся амаль кожны вечар. Анастасся Паўлаўна сама была і рэжысёрам, і артысткай. Яна нас усіх муштравала, што мы нават злавалі на яе. Быццам і робіш і гаворыш усё як трэба, а яна нездаволена. Возьме ды ўпкіне цябе, што ты не так робіш, не так гаворыш. Дзядзька Пракоп, які на кожнай рэпетыцыі сядзеў з кніжачкай, падказваў кожнаму яго ролю, і той часта не вытрымліваў:

— Ды не трэба іх вельмі муштраваць, якія яны артысты. Няхай так робяць, як у іх выходзіць.

— Калі мы ўзяліся ставіць спектакль, дык трэба яго паставіць добра, каб людзям было што глядзець,— прарэчыла яму Анастасся Паўлаўна, і дзядзька Пракоп змаўкаў. Ён наогул пры Анастасі Паўлаўне рабіўся нейкім дужа рахманым і нават сяды-тады чырванеў. Я гэта бачыў не адзін раз і здзіўляўся сам сабе. Ды і я таксама перад ёю станавіўся баязліўцам і часам не ведаў, куды дзяваць рукі. А тут яшчэ трэба было па ходу п'есы накрычаць на яе, бо яна ж мая дачка. Як я ні намагаўся крыкнуць, голас мой надломваўся, яго нават не было чуваць. Той крык недзе бушаваў усярэдзіне і ніяк не мог вырвацца наверх. Анастасся Паўлаўна дакарала мяне. І правільна рабіла, бо было за што дакараць. За гэтыя тыдні я добра наламаў свой голас, ён ужо нават скрыпеў, як Лукашоў. Ды і не толькі голас. Я ўжо і хадзіць так налаўчыўся, што ногі мае ўгіналіся ў каленях, пібы тулава сапраўды было важнае-важнае і нагам цяжка было яго трымаць. Перастаўляў я іх поцегам, акурат як Лукаш. Гэта ўсім падабалася. Нават дзядзька Пракоп і той смяўся з мае хады. Але вось калі трэба было крычаць на Сынклету — Анастассю Паўлаўну: «Дык чаго гэта, нягодніца, злыгалася з гэтым чортавым галетнікам, што і вадой цябе не разальеш з ім», дык слова «нягодніца» я неяк праглынаў, і яго ніхто не чуў.

Але як бы там ні было, рэпетыцыі падыходзілі к канцу. У суботу перад калядамі нанасілі дошак, саставілі парты і на іх наслалі сцэну. Папрыносілі кожны па дзяружцы, напялі абору, выбарсаную з дзедавага лапця, нашмаргнулі пасшывання дзяружкі, і заслона атрымалася як у сапраўдным тэатры. Дзядзька Пракоп прынёс абраз, і мы яго павесілі ў кутку. Адно вялікага клонату парабілі нам баро-

ды. Мне зрабілі бараду з кудзелі, але яна была белая, а я хацеў мець рудую, такую, як у Лукаша. Давялося прасіць цётку Мальвіну, каб яна заварыла альховай кары і пафарбавала бараду. Перад чалеснікамі печы барада была прасушана, я яе расчасаў дзеравяным грабянцом, падстрыг гэтакім манерам, як у Лукаша, і калі начапіў, зірнуў у люстэрка, дык сам сябе ледзьве пазнаў. От што значыць добрая барада. Яўхімку барады не трэба было. Ён быў тым галетнікам, ад якога адбіваў усімі сіламі сваю Сынклету кулак Нупрэі. Мы павесілі ўжо дзве лямпы — дваццаццярк на сцэне і васьмярык у зале. Хлопцы нанасілі ўслонаў, і дзядзька Пракоп загадаў хлапчукам-падшывальцам, каб яны пабеглі па вуліцы і абвясцілі пра спектакль. Праз момант па ўсім Рагазіне аж ляскатала:

— На ціятры!

— На ціятры!

Мы хваляваліся, перажывалі — гэта ж не жартачкі — паказваць першы ў жыцці рагазінцаў спектакль. А я хваляваўся асабліва. У тую нядзелю я сказаў Валодзю Шумаковічу, каб ён прыйшоў у наш Рагазін і паглядзеў, які мы спектакль зрабілі...

Людзі ішлі ў школу тугавата. Малечы набілася, праўда, поўна, але самых малых дзядзька Пракоп, якому не трэба было грывіравацца, выдварыў з памяшкання. Нам хацелася, каб папрыходзілі старыя. Толькі ўжо калі добра змерклася, пачалі сходзіцца больш сталыя людзі. Папрыходзілі хлопцы, дзяўчаты. Я раз-пораз растуляў дзяружкі і адным вокам бліскаў, хто там у зале. На трэцім радзе сядзела Марылька і поплич з ёю Валодзя Шумаковіч. Малайчына хлопец, што прыйшоў! Аднак мяне гэта не толькі радавала, але і засмучала. Чаго бо ён там сеў акурат поплич Марылькі? Хіба яму абавязкова ля яе трэба сесці? Ды няхай пасядзіць, не з'есць жа ён яе. Але каб праводзіць хоць не пайшоў. Сёння ж у мяне такая надзея правесці Марыльку дахаты! Не можа быць, каб яна не пайшла са мною. Як-ніяк, я ж артыст!

Нарэшце людзей пайшло поўная школа. Больш за ўсё было мужчын, нават каторыя старыя папрыходзілі. Сярод іх я прыкмеціў і свайго бацьку. Ён стаяў з мужчынамі ля сцяны і пра пеншта вельмі голасна спрачаўся. Дзядзька Пракоп укрупіў кнот лямпы, і ў зале як бы змерклася. Потым зайшоў за грубку, да якой прымыкала наша сцэна, махнуў адтуль рукою, і самаробная, з дзяружак, заслона рассунулася ў два бакі. Першым на сцэну выйшаў я. Усе

засмяяліся, мусіць, з маёй паходкі, а з залы я пачуў словы:

— Лукаш, дый годзе!

Але што гэта? Ніяк не магу вымавіць слова. Дзядзька Пракоп з-за грубкі мне махае рукою і гучней, як трэба, чытае тэкст. Мусіць, думае, што я забыў і не ведаю, што казаць. Я ведаю, але што гэта, быццам хто заткнуў мне рот. Я каішлянуў, і мне здалося, што з горла, нібы з бутэлькі, выскачыў корак... Гаварыць стала лягчэй. Неўзабаве выйшла на сцэну Сынклета — Анастасся Паўлаўна. Мне зрабілася весялей. Я ўжо на яе сварыўся, павышаў голас, ходзячы па сцэне, нават больш, чым трэба, угінаў калені. У зале стаяў рогат, хоць і гаварылі мы не пра смешнае. Людзі смяяліся, мусіць, таму, што пазналі ва мне Лукаша Шульгу...

У самы драматычны момант, калі Нупрэй замахваецца, каб выцяць Сынклету за непаслушэнства, у зале падняўся гэтакі гармідар, што я не чую нават тых слоў, што мне гаворыць Анастасся Паўлаўна. Я зірнуў на людзей, якія захваляваліся, зашумелі, і ўбачыў над галовамі тоўсты, выламаны, мусіць, з плота дручок. Ён як бы плыў над галовамі людзей і раптам замахнуўся і выцяў па лямпе, якая вісела ў зале. Шуганула полымя, людзі валам кінуліся да дзвярэй. Нехта размахваў кажухом, накрываючы чырвоныя языкі полымя. Дзядзька Пракоп выскачыў з-за грубкі і кінуўся ў залу, а мы, як аслупяцелыя, стаялі на сцэне, не ведаючы, што рабіць. Я чуў пагрозную, п'яную лаянку:

— Я яму пакажу газету, я яму пакажу, як бацьку прадстаўляць у цятрах.

Гэта быў голас Сцяпана Касмыля. З дручком у руках Касмыль пасоўваўся па сцэну, і ўжо замахваўся ім, відаць, каб выцяць мяне. Але ззаду да яго падскочыў Валодзя Шумаковіч і, ашчаперыўшы рукамі, зваліў на падлогу. Я таксама саскочыў са сцэны. Дзядзька Пракоп спакойна, быццам пічога і не здарылася, развязаў абору, па якой віселі дзяружкі, падышоў да Касмыля, абложанага памі на падлогу, і звязаў яму назад рукі.

— Падлюга кулацкая, гэта табе не на вуліцы разгульвацца, — сказаў ён са злосцю. — Вось гэтак поч паляжыш звязаным, а заўтра ў Верамеевічы завязём і ў міліцыю здадзім. Ты там паваюеш...

Касмыль не крычаў — ён нема роў, як зацкаваны звер. З кішэні яго пінжака тырчала газета. Я выняў яе, разгарнуў, і мне адразу кінулася ў вочы: «Павук-крывасмок».

Прабег вачыма — надрукавана было не гэтак складна, як я пісаў... Рыфмы мае павыкідалі і напісалі проста, што кулак Лукаш Шульга эксплуатае батрака Івана Заіку. Пад допісам стаяў подпіс: «Макар Шыянок». Гэта была радасць. Я ўпершыню ў жыцці бачыў надрукаванымі сваё імя і прозвішча...

Але спектакль быў сарваны. Людзі паразбягаліся, асабліва дзяўчаты. Засталіся некаторыя мужчыны. Яны абступілі Касмыля, і кожны хацеў параіць, што рабіць з ім.

— Дайце яму добрую аплявуху, і не трэба ніякая міліцыя.

Але дзядька Пракоп не здаваўся аж да таго часу, пакуль, паяк дачуўшыся пра здарэнне ў школе, не прыйшоў сам Лукаш. Ён спыніўся ля парога, злосна глянуў на сынка і закрычаў:

— Паганец ты, я да цябе рук далажу... От жа гад печаны, і ў каго ён удаўся, гэтакі выбоіна. Ніяк яму рады не дам... Людзі добрыя, можа, вы яму рады дасце, — звярнуўся ён да ўсіх, кідаючы косым вокам на мяце, бо, мусіць, пазнаў сваю бараду.

— Пракопка, братка, чалавеча, — лісліва залямантаваў перад дзядзькам Пракопам Шульга. — Я тваю ласку век помніць буду, толькі ты не давай мяне ў ганьбу перад цэлым светам. Ні бацька ж мой, ні дзед ні ў паліцыі, ні ў міліцыі не былі.

Дзядзьку Пракопа не расчуліла, вядома, гэтае Лукашова скуголенне, але яму, відаць, не хацелася спрачацца з людзьмі, бо не ўсе ж у Рагазіне правільна зразумелі б яго ўчынак, калі б ён перадаў Касмыля міліцыі. Таму ён сказаў Лукашу:

— Забярыце свайго плюгаўца, і калі ён другі раз так зробіць, то не мінуць яму каталажкі.

— От дзякую табе, Пракопка. Навек помніць буду тваю ласку, — казаў, як маліўся, Лукаш.

А мне шкада было, што сарваўся спектакль, што і на гэты раз марна працала мая надзея правесці дахаты Марыльку.

ПУЦЁўКА КАМСАМОЛА

Час ішоў і ўносіў свае змены ў жыццё. І ў пашай хаце перамянілася шмат чаго. Акурат калі закрасавала вясна, дзед Яўстрат падазрона закашляўся на печы, памучыўся

з тыдзень і пайшоў па той свет. Як чалавек ціха жыў, так яго ціха і пахавалі. Толькі бацька ды я пахадзілі дні са тры з чырвонымі ад слёз вачыма. А потым як бы яно ўсё і забылася, нібы чалавек перасяліўся з мулкага чарана печы ў вузкі і пухкі дол роднай зямлі, якую ён любіў усім сваім путром і якой ніколі не меў столькі, каб нацешыцца ці каб хоць задаволіцца. У памяці людскоў засталася толькі дзедава бяскрыўднае блазеньства, на якое ён быў добры майстар.

Мачыха тыдні праз два пасля хаўтур сказала бацьку:

— Аж у хаце нашай параскашнела....

Бацька ўзлаваўся за такую памяць аб старым, але прамаўчаў, нібы не зразумеў, на што яна памякала. А я сабе думаў: як жа яно параскашнела, калі ўжо трэцюю калыску Насцечка гушкае, мармычучы сабе пад нос яшчэ не ўсталяваным, дзіцячым голасам: «Спі, мой каток, чырвоны раток». Можа, каму і параскашнела, а мне цесна становіцца. Праўда, мачыха цяпер не бярэцца ўжо за вілачнік, каб выцяць мяне за якую правіпку паміж плеч, бо трохкі пабойваецца. Я ўжо ўваходзіў у такую пару юначай сталасці, калі цярэць знявагу ад другіх было б крыўдным і недаравальным. Да таго ж яна бачыла, што я і здароўем быў не зломак, і ўжо не магла спадзявацца на свой верх нада мною. Гэта яна добра ведала і па тым, што я аднаго разу адвучыў Сцяпана Касмыля кідацца на ўсіх з кулакамі. А ён быў гэтакі — у нядзелю як пап'ецца, дык людзі ўсе ўцякаюць з вуліцы па хатах. Мы з Яўхімакам ішлі з Верамеевіч, і Касмыль нам перагарадзіў дарогу.

— Шантрапа! — дзіка закрычаў ён. — Я вам пакажу! — і кінуўся на мяне з кулакамі. Яўхімка хацеў ужо ўцякаць ад бяды, а я сабе спакойна стаў і гляджу ў вочы Касмылю. Ён замахнуўся і намерыўся ўжо выцяць мяне, але я знячэўку як ламануў яго, дык ён і прысеў на зямлю, не разумеючы, што з ім сталася. А мы сабе як ішлі, гэтак і пайшлі сваёй дарогай.

Праўду сказаць, дык мне ў бацькавай хаце не вельмі ўжо і месца таго многа трэба было. Хіба што зімою я займаў лаву ўначы. А ўлетку і лава была вольная. Я перабраўся спаць пад паветку — там намасціў сабе з сена пасцель, і гэтак жа соладка спалася на ёй, што як ляжаш, дык, здаецца, і не перавярнешся на другі бок. І за сталом я не займаў многа месца. Прыладжуся з краю, сэрбану лыжак колькі і пайшоў сабе на цэлы дзень. Бацька атрос ад мяне рукі, відаць вырашыўшы: няхай хлопец расце са-

мапасам. Але я не рос самапасам. У мяне быў дзядзька Пракоп. Мы з ім цяпер былі ого якія людзі. Я — сакратар камсамольскай ячэйкі, а ён — першы камуніст у нашым Рагазіне. Неяк мы ішлі з ім у Пуцілавік, спыніліся на гарбатым мастку цераз Рагазінку. Дзядзька абапёрся локцямі на парэччу і доўга задумліва глядзеў удалячынь, а потым, відаць надумаўшы пешта, сказаў мне:

— Ведаеш, хлопца, хто мы з табою?

— Адкуль жа мне ведаць...

— Мы парасткі повага веку. От хто мы з табою!

А можа, і сапраўды мы былі тымі парасткамі, якія, аднойчы ў жыцці прабіўшыся праз заскарузлую скарынку глебы да сонца, ужо ніколі не здадуцца, не схібяць перад непагадзю, а будуць расці, буяць пад цёплым і ясным сонцам жыцця.

У Пуцілавіку, на Кербічавай зямлі, рабілася незвычайнае. Яе апрацоўвалі не гэтак, як было заведзена дзядзі, а спрагаліся коньмі, ссыпаліся насеннем, хоць і кожны ведаў сваю дзялянку. Дзядзька Пракоп сёлетняй вясною сказаў людзям, каб і гэтых дзялянак не ведаць, а агулам усё рабіць. Некаторыя не згаджаліся, аднак большасць падумала: чаму б не паспрабаваць. Напрадвесні мы з Пракопам паехалі ў Верамеевічы і ўзялі ў крэдыт трыер, тры двухлямешныя плугі, драпач і штук з пяць барон «зігзаг». Калі мы ўсё гэтае дабро прывезлі ў Рагазін і саставілі ля магазіна — адзінай грамадскай будыніны, у якой ссыпалі калісь збажыну на выпадак няўродзіцы, — дык туды пасходзілася людзей, як на які кірмаш.

— От бо плугі, — казалі дзядзькі, — па дзве баразны гоняць. Такіх і ў Кербіча не было.

Назбіралі па хатах насення і звезлі таксама ў магазін. Яшчэ на досвітку засакатала машына, парушыўшы рагазінскую застаялую цішыню. Мы з Яўхімам круцілі ручкі трыера. І гэтак жа нам было хораша і весела, хоць з нас і ліўся цурком пот. Каля трыера за дзень пабывалі ўсе рагазінцы, хіба толькі за выключэннем Лукаша Шульгі. Дык і той не прыйшоў, мусіць, толькі таму, што сам павёз на стапцыю млыновыя гарцы. Дзеці не адыходзілі ад машыны, яны раз-пораз падбягалі да мяне з Яўхімам, просячы падмяніць нас, а то ж мы, маўляў, патамілі ўжо рукі. А старыя дык тыя бралі ў жмені зерне, дзьмухалі на яго, перабіралі пальцамі на далоні, шукаючы, ці не засталася касцяру.

Насенне было чыстае, як вока.

На Кербічава поле павазілі гною з усіх хлявоў, урабілі яго як мае быць, засеялі чыстым пасеннем і пачалі чакаць добрага новага ўраджаю.

Лета выдалася спякотлівае. Пасля сёмухі сонца як бы стала на адным месцы і няшчадна смаліла. Здавалася, што ўсё спапялее, згарыць ад гэткай гарачыні... Рагазінцы запэпакоіліся. Старыя пайшлі да верамеевіцкага папа, папрасілі, каб ён адслужыў малебства і вымаліў у бога хоць бы трошачкі дажджу.

У нядзелю яшчэ з самага ранку перад кожным дваром, апрача Пракопавага, стаяў столік, накрыты белым абрусам, з акрайчыкам хлеба. А ў час сьнеданьня з грэблі паказалася працэсія. Паперадзе старыя мужчыны паслі прыладжаныя на пасілкі абраз, дзеравяны крыж і чатыры пратэсы... Поп з дзякам ў рызах ішлі і спявалі, просячы ў бога паслаць дождж на рагазінскую зямлю. Яны прайшлі ўсю вуліцу і выйшлі ўжо на поле, каб пасвяціць яго. Там, у жытнім, мы з дзядзькам Пракопам і сустрэлі працэсію. Хацелася пратэставаць супраць гэтага, але чым, мы і самі не ведалі. Таму мы, не скінуўшы шапак і не перахрысціўшыся, прайшлі міма набажэнства. Поп зірнуў на нас з выразнай злосцю ў вачах і нешта спытаў у Лукаша, які ішоў поплеч. Нам было чым пратэставаць, было чым абвяргаць папоўскія казанні — на пуцілавіцкім калектыўным полі рос, аж буяў, ураджай. Ні спёка, нішто яго не брала. Мо таму, што пад кіраўніцтвам дзядзькі Пракопа была добра ўроблена зямля, засеяна чыстым пасеннем, угноена, дык ярына аж зямлю рвала. Мы падумвалі ўжо, каб да жніва набыць жніярку і конную малатарню. Трэба ж паказаць людзям перавагі калектыўнай працы. Гарбатаму сярпу і пракаветнаму цэпу не павінна быць месца. Мы вырашылі, не адкладваючы падоўга, пакуль не надышло жніво, паехаць у Сельгасснаб і ўзяць у крэдыт гэтыя дзве машыны. А яшчэ мы парашылі: увосень, пасля таго як збяром з пуцілавіцкай зямлі ўраджай, пагаварыць з членамі нашай арцелі, каб абагуліць не толькі пацскую зямлю, якую ім дала дзяржава, а і свае палоскі. Гэта, вядома, было нялёгка, і мы не спадзяваліся на вялікі поспех.

Дадому я прыйшоў позна. Бацька ўжо сядзеў за сталом. Ён быў насуплены, узлаваны, глядзеў на мяне і як бы сам сабе нешта гаварыў. Можна б, ён і затаіў, прыдушыў у сабе злосць, калі б не мачыха.

— Дакуль гэта мы будзем цярпець знявагу, дакуль на

пас людзі будуць пальцамі паказваць, — падбівала яна бацьку.

Я не разумеў, у чым справа, чаго хоча мачыха, але бацька ўпёс пэўную яснасць:

— Я от цябе павучу, як пабажэпства зневажаць... Каб да мяне бацюшка прыходзіў са скаргамі?

— Я і не буду скідаць шапкі перад тым, у што не веру, — смела сказаў я.

— Васіль, ты чуеш, што ён кажа? — ужо ледзь не галасіла мачыха.

Каб не пазаляцца ў хаце, я выйшаў на вуліцу і памалу сабе пакрочыў у канец вёскі. На душы была нейкая гарката, і толькі тады, калі я апынуўся ў полі, неяк весялей стала, і я прайшоў да Рагазіпкі-не дарогай, а вытаптанай вузкай сцяжынкай, якая вілася між чэзлага жыта. Вечар быў ціхі, мясечпы. Над вёскай вісела заслона пылу. Нават прыход вечара не ахаладзіў угрэтую за дзень зямлю, і яна дыхала парнай цеплынёй. Я надумаў пакупацца ў Рагазіпцы, а потым вярнуцца ў сваю пасцель пад паветкаю і без вячэры заснуць, каб пераспаць бацькаву злосць. Бацька ў злосці быў чалавек не зацяты — паадварот, вельмі адыходлівы. Хіба от толькі мачыха не адыдзе і па другі дзень. Але што мне япа! Гэтак думаючы, я ўзышоў на гарбаты масток, успёрся локцямі на парэнчу і ўглядзеўся ўдалячынь. Месяц ліў сваё срэбра, і рэчка здавалася бліскучым паскам, разматаным далёка-далёка, аж туды, дзе на краі пуцілавіцкай зямлі чарпеў альшэўнік. З самага краю ён быў чэзлы, толькі прыкрываў куп'істы выган, а далей гусцеў і пераходзіў ужо ў чарналессе, якое цягнулася нават і не ведаю куды. Люблю я гэты свой палескі ціхі край. Але што за дзіва — з дарогі, якая бегла з Пуцілавіка на масток, пачулася чалавечая хада. Я азірнуўся і заўважыў постаць. Яна спынілася на момант, відаць убачыўшы мяне, а потым, як бы набраўшыся рашучай адвагі, нават прыспешыўшы хаду, набліжалася да мастка.

Ды гэта ж жанчына! Ды не, не жанчына — гэта ж Марылька. Яна, мусіць, пазнала мяне, бо на твары ў яе здзіўленне і ўсмешка, але не такая ўсмешка, калі паказваюцца на шчоках ямачкі, а стрыманая.

— Чаго ты тут стаіш, Макара? — спытала яна нават не прывітаўшыся.

— Калі я скажу, што цябе чакаю, ты ж не дасі веры.

— А я думала, што Касмыль стаіць...

— Дык чаго ён будзе тут стаяць?

— Ён ведаў, што я пайшла да цёткі ў госці. Ён жа мне быту не дае. Кажа: «Давай будзем гуляць з табою, Марылька».

— А ты што яму кажаш?

— На ліха ён мне здаўся, гэтакі пракурат,— сказала Марылька, і ў мяне павесялела на душы.

— Дык я цябе правяду, каб ты не баялася,— прапанаваў я.

— Не трэба, Макарка,— замахала рукамі Марылька,— а то яшчэ хто ўбачыць, дык што тады будзе...

— Нічога не будзе...

— Мы ж яшчэ невялікія, каб праводзіцца,— сказала неяк лагадней дзяўчына, і я ёй параіў:

— А мы не пойдзем у вуліцу, а па загуменню, дык ніхто і не ўбачыць...

— Хіба што!..

Марылька не хацела ісці сцяжынкаю, па якой я прыйшоў на мост, але я сказаў, што па дарозе можа хто-небудзь ехаць ці ісці і пабачыць нас, і яна згадзілася. Жыта неяк таямніча шумела, і пад гэты пошум мне хацелася сказаць Марыльцы нешта такое, што б яе здзівіла, уразіла, усхвалявала, але замест гэтага я спытаў:

— Дык чаго гэта ты так позна загасцявалася ў цёткі?

— Цётка не хацела мяне пускаць, казалі, каб я заначавала. Дык работы цяпер дома вунь колькі.

А я ў душы рады быў, што сустрэў Марыльку. Я ішоў следам за ёй і глядзеў на яе доўгія косы, якія як бы змарок выбіліся з-пад хусткі і ляжалі на яшчэ вузкаватай дзявочай спіне; на стройны стан, шчытна абцягнуты белай паркалёвай блузкай. І мне гэтак захацелася прыхінуцца бліжэй да Марылькі. Я параўняўся з ёю і памкнуўся ўзяць дзяўчыну пад руку, але яна, нібы спалохаўшыся блізкасці, сказала:

— Макарка, не трэба, а то яшчэ хто пабачыць, што мы з табою ідзем пад ручку.

Але я ўжо не слухаў Марыльку і прыціснуў да сябе яе цёплую руку. Ішлі мы моўчкі аж да самага іхняга гумна. Я хацеў правесці Марыльку цераз агарод да самай хаты і там, можа, нават яшчэ крыху пастаяць з ёй, але яна сказала:

— Не трэба, Макарка... Няхай другім разам. Дзякуй, што правёў.— І знікла ў агародных вішняковых зарасніках. Я доўга яшчэ стаяў, слухаў яе крокі, глухаваты скрып брамкі, бразгат сенечнага слісака.

Дадому я пайшоў зноў па загуменню. Тут было бязлюдна, ціха, і можна было думаць колькі табе хочацца.

Назаўтра мы з дзядзькам Пракопам паехалі ў Верамевічы набываць жняўру і малатарню, бо збажына на пуцілавіцкім полі ўжо налілася золатам і яе трэба было даводзіць да ладу. Нам жа хацелася, каб арцельшчыкі пабачылі, як добра працаваць машынамі, і можа б задумаліся над тым, каб зрабіць поўную арцель, уліўшы ў яе і тыя свае палоскі, з якімі яны пакуль што не хацелі развітвацца. У Сельгаснабе спраў было багата, і я сказаў дзядзьку Пракопу:

— Пакуль вы тут будзеце афармляць, дык я схаджу ў райком камсамола.

Ветла мяне сустрэў Валодзя Шумаковіч. Ён з таго часу, як я яго ведаю, пашырэў у плячах, пават крыху пацямнела яго чупрына, зрабіўся больш сталым чалавекам. «Не казаў бы то выбіўся ў начальства», — падумаў я сам сабе, але ў гэты момант на Валодзевым твары з'явілася ўжо знаёмая мне гарэзлівая юначая ўсмішка. Валодзя працягнуў абедзве рукі, як бы хочучы абняць мяне, і пайшоў насустрэч, кажучы:

— А, рагазінскі артыст. От добра, што ты сам зайшоў, а то я хацеў ужо выклік табе пасылаць. Хадзем, хадзем да мяне ў пакой.

— Навошта я табе так спатрэбіўся?

— Ёсць, браток, справа, — зачыняючы за сабой дзверы пакоя, гаварыў Валодзя. — Ты хочаш вучыцца? — як бы збіваючы мяне з панталыку, запытаў Валодзя.

Я не ведаў, што адказаць, бо не ведаў, дзе і як вучыцца.

— Колькі ты класаў скончыў? — пытаў далей Валодзя.

— Можна сказаць, прайшоў тры класы і адзін калідор, — паспрабаваў я пажартаваць, але Валодзя сур'ёзна ўжо сказаў:

— Я табе не на жарт кажу. Нашаму райкому далі два месцы на рабфак. Дык от мы тут параіліся і вырашылі, што ты якраз падыдзеш.

У мяне ў галаве ўсё гэта не месцілася, і, баючыся, каб не сказаць чаго-небудзь недарэчнага, прамовіў:

— Я даўно хачу, але як жа. У бацькі не вельмі выстае, каб вучыць мяне.

— Дзівак ты. Дзяржава цябе будзе вучыць. Абуваць і апранаць будзе, ты толькі вучыся.

Мне захацелася абяць Валодзю і шчыра-шчыра падзякаваць яму, але я стрымаў сябе і амаль афіцыйна сказаў:

— Ну, то калі так, дык чаму ж не павучыцца.

— Дык от што, дружка, за гэты месяц, які застаўся да экзаменаў, ты падвучыся, а мы табе дадзім камандзіроўку, і паедзеш у горад.

Я адразу не мог усяго гэтага ацаніць і вельмі на сябе наракаў, што халаднавата развітаўся з Валодзем, што нават у поціску маёй рукі ён, магчыма, не адчуў удзячнасці. Але з райкома камсамола я ўжо не ішоў, а нібы ляцеў да фурманкі, на якую быў пагружан прывод ад малатарні. Дзядзька Пракоп даўно ўжо чакаў мяне.

— Дзядзечка, — закрычаў я і кінуўся да яго.

— Чаго ты, як аглашэнны які! — не разумеючы маёй радасці, сказаў дзядзька Пракоп.

— Дык вы ж не ведаеце, мяне хочучь паслаць вучыцца на рабфак!

Дзядзька на момант задумаўся, нібы ацэньювачы пачуцце, а потым спакойна і разважліва сказаў:

— Гэта, хлопча, добра. Дай бог і нашаму цяляці ваўка з'есці.

— Толькі от Валодзя кажа, што трэба крыху падвучыцца перад тым, як ехаць паступаць.

— Дык гэта мы зробім. Цяпер Анастасся Паўлаўна нічым не занята. Яна цябе падвучыць. Ты хлопец з галавой, — заключыў дзядзька Пракоп.

Усю дарогу мы ехалі моўчкі. Дзядзька Пракоп спрабаваў загаварыць са мною, але я быў апанаваны думкамі і не вельмі слухаў яго гаворку. Чаго я толькі не перадумаў за гэтую кароткую дарогу. А як жа быць з Марылькай? Яна ж такая прыгожая, такая харошая, і толькі што пачыналі ўсталёўвацца ў нас з ёю нейкія адносіны, як на табе — трэба развітвацца. Але я за дарогу падумаў — скажу ёй: «Марылька, любая, ты тут колькі год пабудзеш без мяне, а потым я вывучуся, і якім шырокім стане для нас з табою свет». Рупіла мне і тое, што не было чаго нават падзець, абудць. Не пасду ж я ў гэтым каляным шарачку людзей смяшыць. Зноў жа такі — як тут дзядзька Пракоп будзе адзіч без мяне! Перад тым як развітацца, дзядзька Пракоп сказаў:

— Дык ты, хлопча, заўтра прыходзь да Анастасі Паўлаўны падвучыцца. Я сёння з ёй дамоўлюся.

Дома я не адважыўся адразу сказаць пра ўсё гэта, ды і бацькі не было яшчэ ў хаце. А мачысе навошта выказаць сваю радасць? Яна ўсё роўна не зразумее.

Бацька прыйшоў з поля, як заўсёды, узлаваны. Я разумеў, што прычынай усіх пеладоў у хаце з'яўляюся я. Мне рабілася крыўдна і балюча не за сябе, а больш за бацьку.

— Тата, а што, калі я ад вас паеду? — спытаў я асцярожна, калі селі вячэраць.

— Куды гэта ты паедзеш?

— Паеду, дый усё.

Бацька падумаў крыху і адказаў прымаўкай:

— З богам, Параска, калі людзі знайшліся.

— Так, тата, знайшліся людзі, дый добрыя, — горача ўжо гаварыў я. — Мяне пасылаюць вучыцца на рабфак.

Я бачыў, як павесялела мачыха, бачыў, як засмуцілася Насцечка, як разгубіўся бацька, нібы яму трэба было от зараз жа адсекчы свой палец і выкінуць. Бацька пачаў распытваць, як і што.

— Толькі от у мяне няма ў чым ехаць, — выказаў я сваю крыўду. — Не паеду ж я ў гэтым шарачку ды ў лапцях у горад.

Бацька задумаўся на момант, а потым, як бы прыняўшы рашэнне, сказаў:

— Там у куфры ляжаць чаравікі тваёй нябожчыцы маці. Яны табе цяпер будуць якраз па назе. Ды бурнос матчын перашыем. А ты, Вара, — звярнуўся ён ужо да мачыхі, — вазьмі сувойчык тонкага палатна ды занясі Ладымеру, няхай ён на машыне пашые штаны і сарочку, ды пафарбуй яшчэ, от яму і будзе што надзець.

Мачыха прыняла гэтае бацькава распараджэнне не вельмі з вялікай ахвотай. На тое дабро, што засталася пасля маёй маці, яна мела свой разлік: вырасце Насцечка, дык каб яно ўсё, тое дабро, з куфрам нават, пайшло ў пасаг ёй. Усё-такі не трэба будзе траціцца з гаспадаркі. Яна запырэчыла бацьку:

— Дык навошта яго псаваць, дабро. Няхай бы яно засталася Насці. Яе ж давядзецца аддаваць замуж, дык дзе ты яго тады возьмеш.

— Калі тое яшчэ будзе, а цяпер не пашлеш жа ты хлопца ў світцы, — рашуча сказаў бацька, і мачыха больш не адважылася прырэчыць.

Я быў удзячны бацьку за яго гэты, хоць бы невялікі, клопат пра мяне.

У жпiўныя днi, калi на вулицы пe было вiдаць нi душы — усе людзi былі ў полi, — я хадзiў да Анастасi Паўлаўны. У яе невялiчкiм садку, у густой засенi вiшняку я забiў у зямлю чатыры калы, паклаў на iх дошкi, i атрымаўся неблагi стол, пры якiм была зроблена лавачка. На гэтай лавачцы мы i сядзелi амаль цалюткiя днi. Я ўжо вывучыў працэнтны, дзесятковыя дробы i нават сее-тое з алгебры. Астатняе я i так ведаў няблага. Увечары звычайна ў садок заходзiў дзядзька Пракоп i пытаў у Анастасi Паўлаўны:

— Ну, як тут мой студэнт?

— Нiшто сабе, — адказвала настаўнiца. — З яго будзе чалавек.

Я глядзеў на гэтых ужо немаладых людзей i заўважаў, як у дзядзькi цяплеў позiрк, як Анастасся Паўлаўна, нiбы дзяўчынка, саромелася. А яна ж не Марылька, якая яшчэ нiчога не бачыла на сваiм вяку. Ёй давялося ўжо знаць i гора i, можа, радасцi. Яе муж не вярнуўся з вайны, i яна пры дваiх дзецях засталася ўдавою. Дзецям таксама не суджана было па красавацца ў жыццi — яны памерлi ад тыфусу ў час галадоўкi. Дык, можа, i добра, што Анастасся Паўлаўна прыехала да нас, у Рагазiн. Можа, яна тут i знойдзе сваё шчасце? Ды пэўне, што знойдзе. Вунь жа як яны з дзядзькам Пракопам адно аднаму ўсмихаюцца, аж мне робiцца нiякавата, i я адчуваю сябе тут лiшнiм. Таму хуценька збiраю свае кнiжкi i ўстаю, каб пайсцi ўжо, але дзядзька Пракоп мяне пытае:

— Ты куды, хлопча?

— Пайду вучыць урокi. Мне Анастасся Паўлаўна многа задала, — кажу я яму.

— Вы не вельмi пагружайце яго воз. Малады яшчэ ён, жылы парве, — жартам раiць дзядзька Пракоп настаўнiцы.

— Не парве, ён хлопец цягавiты, з галавою, — таксама жартам адказвае дзядзьку Пракопу Анастасся Паўлаўна.

Але я ўжо даю iм дабранач i зпiкаю за веснiчкамi. Яны застаюцца ў густым лапушыстым вiшняку на маёй лавачцы. Як я iм зараз зайдрошчу! Каб мне гэтак хоць раз давялося пасядзець з Марылькай.

Амаль подскакам бягу па вулицы дадому i кнiжкi трымаю над пахаю гэтак, каб iх усе бачылi, каб бачыў iх i Лукашоў Дамець, якi звычайна ў такую пару сядзiць на лавачцы ля свайго абмураванага цэглаю дома. Няхай гэты кулацкi не давярае у чорных навыпуск штанах i ў блiшчастых чаравiках назайдросцiць мне. Я буду вучыцца,

а яго вытурылі са школы, бо наша дзяржава і не думае вучыць кулакоў на сваю галаву...

Час ішоў неўзаметку, хутка-хутка. Яшчэ нядаўна на вішняку, у засеці якога мы з Анастассяй Паўлаўнай сядзелі цэлымі днямі, віднеліся вішанькі-зялепухі, а цяпер яны аж чорныя. Ды ўжо і на пуцілавіцкім полі збажына як сонцам аблітая. І сёння дзядзька Пракоп вывеў на загоны жняярку. Я не ўтрымаўся ад спакусы пайсці і паглядзець, як яна працуе. З самай раціцы яе голас далятаў да рагазінскіх хат, і, калі я ішоў у Пуцілавік, мне здалёк не відаць было ні людзей, ні коней, адно толькі ў золаце збажыны махалі крылы жняяркі. Мне чамусьці ўяўлялася, што гэта не машына, а птушка, якая вось гэтак размахаецца крыламі, а потым узляціць і падымецца ў неабсяжную вышню блакітнага неба.

Для рагазінцаў жняярка была дзівам. Нават у пана Кербіча не было такой машыны, і таму на загоны прыйшлі не толькі жанкі, якім трэба было ўбраць ураджай з калектыўнага поля, але і тыя рагазінцы, каму там не было чаго рабіць. Іх прывяла туды непасытная чалавечая цікаўнасць. Прывяла яна і мяне на пуцілавіцкія загоны, хоць мне і трэба было ўжо быць у Анастасі Паўлаўны, здаць ёй апошні свой урок і, як яна казалі, паспяхова скончыць курс навукі. У мяне ўжо ў кішэні ляжала паведамленне з рабфака аб тым, што я дапушчаю да іспытаў, на якія павінен прыехаць у сярэдзіне жніўня. У ім, у тым паведамленні, пісалася, што трэба мець пры сабе пашпарт, а калі няма яго, дык даведку ад сельсавета. І я ішоў да жняяркі не толькі з адной цікаўнасці паглядзець, як працуе машына, але і пабачыць там старшыню сельсавета і дамовіцца наконт даведкі, калі і як яе ўзяць.

Дзядзька Пракоп сустрэў мяне радаснай усмешкаю.

— От, хлопча, наша бярэ верх! — выгукнуў ён, убачыўшы мяне. А потым, на момант задумаўшыся, спытаў: — А ты чаго сюды прыйшоў? Хіба ў цябе работы няма?

— Я прыйшоў наконт даведкі да старшыні сельсавета.

— Дык хіба табе старшыня на полі даведкі будзе даваць... Ідзі, ідзі вучыся, каб не схібіў там, у горадзе, — прагаў мяне дзядзька Пракоп, — а тут і без цябе ўпраўка будзе.

Старшыня сельсавета сказаў мне, каб я прыйшоў па даведку пасля пядзелі, бо сёння наўрад ці будзе ён у кап-

цылярні. Ды і сакратара пяма, у яго заўтра вяселле, і дзе яму там уседзець у такі час у капцылярні.

Дома ў мяне было ўжо ўсё гатова да ад'езду: Ладымер пашыў з матчынага бурноса добрае, на кудзелі, паліто, з тонкага кужэльнага палатна — штаны і кашулю, а каб яны не пэцкаліся, дык мачыха іх выварыла ў альховай кары і яны сталі рудымі. Здалёк дык нават нельга было разабраць, ці то пашыты яны з куплёнай матэрыі, ці з са-матканай. Зрабіў я сабе з выгаблеваных топкіх шалёўчыні невялічкі куфэрак, вечка якога знізу абклеіў папераю, а звонку пафарбаваў увесь ружовай фарбаю, прыбіў невялічкі прабойчык і павесіў замок, які мачыха зняла са свайго куфэра і аддала мне: маўляў, цяпер не будзе каму лазіць у яе дабро, дык можна і не замыкаць. Замок быў велікаваты і псаваў выгляд куфэрка, але зрэшты хіба гэта вельмі важна — абы ніхто не мог улезці ў мой пажытак.

У нядзелю я надзеў новую вопратку і пайшоў па загу-менні, спадзеючыся дзе-небудзь сустрэць Марыльку, каб перакінуцца з ёй словам. Аднак яе не было сярод дзяўчат нават на вяселлі, на якое я таксама зайшоў у надзеі знайсці дзяўчыну там. Мусіць, зноў пайшла да цёткі ў госці? А мне так хацелася з ёй пабачыцца і пагаварыць.

У панядзелак я не ўзяў даведкі, бо сельсавет быў на замку: старшыня гуляў на вяселлі ў свайго сакратара, і толькі на другі дзень яшчэ амаль на світанні я яго заспеў дома, папрасіў, каб ён абавязкова выдаў даведку, бо мне пяма як бавіцца, трэба ехаць. Мы пайшлі ў сельсавет. Старшыня напісаў даведку, паставіў у левым ражку штамп, а потым, нечага пашукаўшы ў скрынцы стала, сказаў:

— Ведаеш, хлопца, ты схадзі да сакратара дадому, пячатка ў яго... А ён сёння наўрад ці прыйдзе... Ды я там і сам, мусіць буду...

У сакратаровай хаце, за састаўленымі ўпрытык двума сталамі, было поўна гасцей. Гэта, мусіць, былі тыя, хто ў першыя дні не гуляў на вяселлі. На самым покуці, поруч з маладым, сядзеў старшыня, поплич яго дзядзька Пракоп і Анастасся Паўлаўна, а акурат насупраць дзвярэй — Сцяпан Касмыль. Вочы яго былі вырачаныя, чырвоныя, відаць, што галава ўжо кружылася. Я зірнуў на яго і падумаў: «Чаго ён сюды прывалокся, ён жа ніякі тут ні брат, ні сват». Малады вылез з-за стала, запрашаў мяне, каб я прысоў — аддаў яму чэсць. Я збянтэжыўся ад гэткай нечаканасці і наадрэз адмовіўся, спасылаючыся на тое, што

мене п'яма часу — там ужо бацька каля запрагае, і трэба ехаць. От толькі засталася пячатку прыкласці да даведкі. Дзядзька Пракоп пачаў таксама запрашаць мяне, але я быў няўмольны. Я падаў даведку сакратару. Ён, адгробшы са стала закусць, дастаў з кішэні мяшэчак з пячаткаю, пачаў на яе хукаць, каб прыставіць да паперкі. Але ў гэты момант яшчэ больш вырачыў вочы Касмыль і закрычаў:

— Дык ты, шаптрапа, і людской ласкі не хочаш прыняць! Галетнік ты, селькор, я от табе пакажу, — і над яго галавою ўзвілася поўная пляшка самагонкі. Я інстынктыўна прыгнуўся, і яна, прасвістаўшы над галавою, трахнулася аб вушак дзвярэй і разляцелася пырскамі пітва і шкла па ўсёй хаце. Касмыль схопіў ужо другую пляшку, каб абавязкова ўцэліць у мяне, але ў гэты момант яго схопілі за руку старшыня сельсавета з дзядзькам Пракопам і аблажылі на падлогу. Ён стагнаў, кусаўся, як той япрук, якога вось-вось павінны закалоць. Мы з дзядзькам Пракопам і Анастассяй Паўлаўнай хуценька пайшлі з хаты. Відно было, што разышлася і ўся сакратарова бяседа.

А тым часам бацька бегаў па хатах, каб дзе пазычыць калёсы на жалезным хаду. Нашы калёсы былі на дзеравяных восях, і калі на іх ехаць па пяску, дык колы, як тыя жорны, меляць пясок, і каю вельмі цяжка везці. Звычайна бацька пазычаў у Лукаша. Ён пайшоў і сёння да яго, але той спытаў:

— Навошта, Васіль, табе калёсы?

— Трэба ж хлопца завезці на станцыю. Вучыцца ж едзе ў горад.

Лукаш падумаў, усміхнуўся хцівай усмешкай і адказаў:

— Калі б табе самому куды ехаць, дык можа б яшчэ і даў. А гэтага шыбеніка везці не дам.

Ліха з ім, што ён не даў. Бацька ўсё адно пазычыў у Яўхімкавага бацькі. Калі я ўвайшоў у двор, калёсы ўжо былі запрэжаны, намошчаны сенам і нават накрыты старой дзяружкай. У перадку стаяў мой ружовы куфэрак.

— Дзе ж гэта ты так забавіўся? — сустрэў мяне запытаннем бацька.

Дзядзька Пракоп расказаў, што адбылося ў сакратаровай хаце, і бацька, відаць узлаваўшыся, сказаў:

— От, каб яго двор згарэў. Дакуль па гэтага кулацкага вылюдка ўправы не знойдуць?

На развітанні ўсе плакалі, нават мачыха і тая слязу пусціла, хоць я не вельмі верыў гэтай слязе. А Насцечка

дык ледзь не крычала. Я з усімі пацалаваўся: з Насцечкай, з малымі. Нарэшце і мачыха ўляпіла мне ў лоб пацалунак. Не хапала толькі аднаго пацалунака — Марыльчынага. А як бы я хацеў адчуць цеплыню яго!

Ехалі мы па загуменню. На возе сядзелі бацька за фурмана, дзядзька Пракоп, Насцечка і Яўхімка. Яны паселі, каб правесці мяне да шляху.

А вось і гумно Марыльчынага бацькі і той густы вішняк, ля якога мы тады развіталіся з Марылькай. Хоць бы адным вокам пабачыць яе. Я ўглядаюся на дарожку, што ідзе паўз гумно да Марыльчынай хаты. Там нікога не відно. Але вось я ўскінуў вочы на вішняк і на самым высокім дрэве заўважыў яе, Марыльку. На галаве ў яе быў сіні-сіні васільковы вяпочак. Я глядзеў на дарогу, і мне здалося, што я ўбачыў на яе вачах дзве бліскучыя каралінкі слёз. Хацелася крыкнуць:

— Марылька, любая, бывай!..

Але я пасаромеўся гэтак крыкнуць. Здалёк мне відно было, як Марылька з вішні махала рукой. І я, так, каб ніхто не ўбачыў, адказваў ёй тым жа самым. Як мне ў гэты момант не хацелася пакідаць Рагазін! Як мне хацелася быць зараз у тым вішняку!

ЯК ЗНАХОДКА

Над гэтым горадам я не лятаў на самалёце, не лазіў на самую высокую гару, каб яго ўвесь пабачыць і апісаць, які ён. З вагона, калі пачалася сумятня пасажыраў, я выйшаў, а больш правільна, не выйшаў, а мяне вынес патоўп, і апынуўся я ў вірлівай людскай гушчыні. Ніколі я не бачыў столькі людзей і таму адчуў сябе нейкім маленькім-маленькім. Да таго ж гэтыя мураваныя гмахі. Ты ідзеш паўз іх і сам сабе здаешся драбноткай мошачкай. На высокіх рыштаваннях повага дома працуюць людзі. Ім, бадай, і ўвесь горад адтуль відаць. А я толькі бачу перад сабою адну прамую вуліцу. Удалечыні яна звужаецца і зусім сыходзіць на кліп. Я пытаю ў сустрэчнага чалавека:

— Як тут трапіць на Пралетарскую вуліцу?

Ён аглядае мяне з галавы да ног і чамусьці затрымлівае позірк на пагах. Я сам гляджу на матчыны чаравікі і толькі цяпер заўважаю, што паскі ў іх пазакручваліся, як

арліныя дзюбы. Калі б чалавек яшчэ з хвіліну гэтак моўчкі паглядзеў на мае чаравікі, дык можа б чырвань сораму кінулася мне ў твар, але ён зірнуў мне ў вочы і спытаў:

— Дык табе трэба на Пралетарскую?

— Так.

— Ідзі, хлопца, от гэтак проста па вуліцы, а там вунь, бачыш, цямнецца парк, дык там крыху збочыш направа, то і будзе Пралетарская.

— Можна, вы ведаеце, дзе там рабфак? — асмялеў я.

— От там і рабфак. Пойдзеш паўз паркавую сцяну і там пабачыш на правую руку будынак на тры паверхі, дык то і будзе рабфак... Ды там напісана, — сказаў чалавек, яшчэ раз зірнуў на мае чаравікі і пайшоў сваёй дарогай.

Але што гэта? Чаго мне так у руках лёгка? А дзе ж мой куфэрак? Я кінуўся бегчы назад на вакзал, у той вагон, у якім я паставіў пад лаўку свой ружовы куфэрак. Паставіў і забыў у сумятні. От галава! Шмыгаючы паміж людзьмі, я дабег да дзвярэй, але тут пачуў грубы голас:

— Вам куды, грамадзянін?

Я павярнуўся на гэты голас і ўбачыў чалавека ў чорным адзенні, у шапцы, на акалышы якой віднеліся перакрыжаваныя ключ і малаток.

— Пусціце мяне, дзядзечка, я забыў у вагоне свой куфэрак, — слёзна прасіў я чалавека.

— Якога цягніка?

— Што з Хвойнага прыйшоў...

— Дык куды ж я цябе пушчу! Дзе ж ты яго знойдзеш? Той састаў ужо ў парк загналі, — амаль афіцыйна тлумачыў мне чыгуначны службовец. Відаць убачыўшы маю збянтэжанаць, разгубленаць, ён ужо больш ласкава параіў:

— Дык вы от што, грамадзянін, папішыце заяву, што забылі ў вагоне свае рэчы, і іх вам вернуць. У нас, на чыгунцы, нічога не прападае, — сказаў ён так упэўнена, што я на момант пават паверыў. Потым службовец паклікаў чалавека ў такім, як і сам, адзенні і сказаў, каб той мяне завёў і паказаў, каму падаць заяву.

Я сядзеў за сталом у нейкай бакоўцы і стараюся апісваць свой куфэрак, яго прыкметы, што ў ім захавана. Пісаў, а сам сабе думаў: «Вядома, не знойдзецца, бо педарма ж кажуць — што з воза ўпала, тое прапала».

Шукаць рабфак я пайшоў улегцы, без куфэрка. Шкада мне было не самога куфэрка, я мог бы яшчэ сабе такі зрабіць. Я шкадаваў прыпасу, які быў там паладаваны, — два

добрыя, можа, больш як па фунту, куска сала, два боханы хлеба і яшчэ тое-сёе.

Па вуліцы ад вакзала да рабфака я ішоў, апанаваны адумам, узрушаны тым, што адбылося. На тротуары было поўна людзей, і я цаляў ісці абочынай, каб ні за кога не чапляцца, нікога не пхаць, бо людзі вельмі ж неяк скосяпазіралі на мяне. Ці я гэтакі цельпухаваты, ці што — цяжка размінуцца з чалавекам, каб не пхнуць яго. Таму я зусім выйшаў на брук і толькі цяпер заўважыў, што чаравікі мае, ці то таму, што яны пасыхаліся, гэтулькі год лежачы ў куфры, ці наогул у іх такая ўдача, стукаццяць, трукаццяць, як бляшаныя... Я выйшаў на абочыну бруку і пайшоў па мяккай зямлі, каб не рабіць грукату.

Чалавек мне праўду сказаў, хоць я і не зусім яму верыў. Дайшоўшы да парку, я павярнуў крыху направа, перайшоў бетонны мост з жалезнымі кратаватымі парэнчамі і пашыбаваў паўз пабеленую мураваную сцяну парку. А вунь жа і той будынак на тры паверхі. Белы, як голуб, і гэтакі, здаецца, лёгкі-лёгкі, што нібы ён не на зямлі стаіць, а вісіць у паветры.

У калідорах — людзей-людзей. А колькі іх стаіць ля дошкі, павешанай на сцяпе. Усе нечага шукаюць. Падшоў і я туды зірнуць, аж бачу — гэта спісы дапушчаных да іспытаў. Шукаю сябе і знаходжу ў самым канцы аркуша: «Шыянок Макар». Павесялела на сэрцы. Значыць, ведаюць, што я павінен прыехаць. Не забылі! От малайцы!..

У канцылярыі паглядзелі на маё пасведчанне, выдадзенае Рагазінскім сельсаветам, і нейкі чалавек завёў мяне цераз вуліцу ў зеленаваты драўляны аднапавярховы дом, адчыніў дзверы невялічкага пакоя і сказаў:

— Вось тут вы будзеце і жыць, — і, паказаўшы на адзін з трох жалезных ложкаў, дадаў: — Зоймеце гэтае месца!

А потым спытаў:

— А дзе ж вашы рэчы?

— На вакзале, — адказаў я і ўспомніў пра свой куфрак, пра добра прасоленае, аж трошачкі жаўтаватае, сала, і мне гэтак захацелася есці. Ды дзіва што, як дома пад'еў, дык у роце яшчэ і макавага зярняткі не было. А ўжо, дзякаваць богу, над поўдзень бралася. Калі той чалавек, што прывёў мяне ў пакой, выйшаў, давялося скідаць піжжачок, адпорваць прышытую мачыхай кішэньку і даставаць тыя дзесяць рублёў, якія бацька даў на разжытак.

Іспыты я вытрымаў вунь як! Анастасся Паўлаўна доб-

рая настаўніца. Па матэматыцы, па літаратуры, і па ўсім я ведаў нават больш, чым пыталі. Аднак пастрой у мяне быў не вельмі добры: капчаліся грошы, якія мне бацька даў. Я ўжо еў адзін раз на дзень, ды і то скупа. Можна было яшчэ на які тыдзень паехаць дадому, але ў мяне ўжо не было грошай нават на білет. А ісці пехатою, то хіба блізкі свет? Я цэлымі днямі хадзіў паўз магазіны, паўз сталоўкі і па ўсе грудзі ўдыхаў пахі смажаніны. Але ад гэтага яшчэ больш хацелася есці. Аднаго разу неяк пават забрыў на рынак. Чаго там толькі не бачыў я: варанае і паранае, смажанае і вэнджанае. А ў мяне ў кішэні былі апошнія пяцьдзсят капеек срэбрам. Я іх увесь час намацваў рукою, каб хоць не згубіць. Нейкая бабулька заўважыла мой прагавіты позірк і гукнула:

— Хлопча, от макаўкі, сытныя, смачныя, паедак — лепшага не трэба.

— А паколькі ж яны? — спытаў я.

— Дзешава і ў руку — па дзесяць капеек за штуку, — праспявала сіпаватым голасам старая і працягнула мне макаўку. Я выняў з кішэні дзесяцікапеечны круглячок і падаў ёй.

А макаўка сапраўды была смачная. Зробленая на манер перніка, склееная, можа, нават мёдам, яна, здавалася, сама раставала ў роце. Я нават і не заўважыў, як усе мае пяць дзесяцікапеечных срэбных круглячкоў расталі ў кішэні. Хоць бы адна капейчына на завод засталася. Дык у кішэні нічога няма і ў жываце пуста, адно толькі на языку яшчэ трошачкі адчуваецца саладкаваты смак макавага перніка.

У інтэрнат прыйшоў я апанаваты яшчэ большым одумам: што рабіць, як жыць? Была надзея, што, можа, пашчаслівіцца вытрабаваць на вакзале куфэрак. От бы ўжо наеўся сала з хлебам, няхай сабе хоць з чэрствым, абы ў жываце не бурчала. Кожны ж чалавек, асабліва ў цяжкую гадзіну, чапляецца за надзею, як за ратунак, хоць не вельмі і спадзяецца на яе.

Сон прыйшоў не адразу. З парку чулася духавая музыка, і яна не заспакойвала мяне, а нібы пілавала, рэзала тупым зуб'ем мой спакой. Ды і сон быў неспакойны: усю ноч мне трызніўся куфэрак. Здаецца, яго прышэс дзядзька Пракоп, паставіў ля майго ложка і сказаў:

— Не будзь разявакам.

Я прагнуўся і падумаў: як мне не хапае зараз дзядзькі Пракопа — ён бы знайшоў рады.

Калі ўжо добра ўгрэла сонца, я выйшаў на вуліцу, маючы намер пайсці на вакзал вытрабоўваць куфэрак. Ішоў я не спяшаючыся, бо не было чаго і куды спяшацца. Да пачатку заняткаў заставалася яшчэ з паўтыдня. У інтэрпаце людзей было мала, пават не было з кім пагаварыць, парадзіцца. Ідучы, разглядаў шылды, надпісы, указальнікі. І вось на адным двухпавярховым доме ля самых дзвярэй я прачытаў: «Рэдакцыя газеты «Новая вёска». Мне цюкнула ў галаву зайсці туды, хоць паглядзець, што там за рэдакцыя. Я адчыніў дзверы і загрузаў матчынымі чаравікамі на сходцах лесвіцы на другі паверх. Пры дзвярах за сталом сядзела дзяўчына. А валасы ў яе — што за валасы. Закручаныя кудзеркі, як у маладога барапчыка. Яна ўскінула на мяне вочы і спытала:

— Вам каго, таварыш?

— Ды так от, — не знайшоўся я, каб сказаць, што мне тут трэба.

— Можна, допіс прынеслі? Дык вунь з калідора направа дзверы, там аддзел пісем.

— Ды не, я цяпер не напісаў... Я раней пісаў з вёскі, — казаў я, як мне здавалася, абы-што.

Можна б, я і не вытрымаў дзяўчынінага допыту, калі б не адчыніліся дзверы і ў пакой не ўвайшоў чалавек. Ён, не зірнуўшы на мяне, спытаў у дзяўчыны:

— Валя, гранака яшчэ не было?

— Не, не прыносілі, Мацвей Кірылавіч. Я зараз пазваню, каб прынеслі, — і яна хуценька схапілася за трубку тэлефона.

Дзіва, дый годзе — гэта ж, мабыць, той чалавек, у якога я пытаў дарогі.

Ён зірнуў на мяне і з ласкавай усмешкай пайшоў да крэсла, на якім я сядзеў.

— А-а... старыя знаёмыя зноў сустракаюцца. Ну як, знайшоў тады рабфак?

— Знайшоў, дзякую, — сказаў я не тое, што думаў, бо мне хацелася сказаць: «Рабфак то я знайшоў, ды куфэрак згубіў».

А Мацвей Кірылавіч, як яго пазвала дзяўчына, не даў ужо мне засядзецца на крэсле. Ён адчыніў дзверы пакой, да якіх была прымацавана шылдачка «Рэдактар», і прапанаваў:

— Дык заходзь, пагаворым.

А што мне было з ім гаварыць? Не раскажу ж я яму пра куфэрак, пра сваё разывацтва.

Стол у рэдактаравым пакоі быў доўгі і шырокі, і калі Мацвей Кірылавіч, распрануўшы паліто і зняўшы шапку, сеў за яго, дык здаўся мне вельмі малецькім. А рэдактар працягваў дапытвацца ў мяне:

— Дык як жа ты да нас завітаў?

— Допісы мае друкаваліся ў вашай газеце.

— О, дык мы з табой старыя знаёмыя. Як тваё прозвішча?

— Макар Шыянок.

— Макар Шыянок. Ведаю, ведаю. Твой допіс пра тое, як кулацкі сын сарваў спектакль, вельмі нам спадабаўся. Мы з яго фельетон зрабілі. Ты ж, мусіць, чытаў?

— А то як жа. Чытаў.

Але мне не гэтае карцела. Мне рупіла расказаць, у якой бядзе я апынуўся... Мацвей Кірылавіч зірнуў на мяне з-пад навісі сваіх густых броваў і, як бы адгадаўшы маю думку, спытаў:

— Табе ганарар прысылалі?

— Які ганарар? — перапытаў я, бо і сапраўды яшчэ не ведаў, што азначае гэтае мудронае слова.

— Groшы табе прысылалі хоць раз? — перапытаў Мацвей Кірылавіч.

— Не, не прысылалі.

— От гэтая наша бухгалтэрыя. Яна мяне без нажа рэжа, — сказаў ён, як мне здалося, са злосцю і правай рукой ціскануў на нешта, прыробленае да тумбы стала. У тым пакоі, дзе я толькі што сядзеў, нервова заверашчаў званок, і на парозе з'явілася Валя.

— Паклічце мне Фрыду Рыгораўну, — загадаў Мацвей Кірылавіч.

— Зараз.

У пакой увайшла таўставатая, немаладых год жанчына, і Мацвей Кірылавіч са злосцю пакінуўся на яе:

— Дакуль гэта я буду цярпець? Вы мне аўтараў адбіваеце. Хто ж гэта будзе пісаць, калі вы ганарару селькорам не высылаеце?

— А каму гэта мы не выслалі? — спытала жанчына.

— От Макару Шыянку. Ужо колькі год да нас піша, а яшчэ нават не ведае, што гэта за штука — ганарар. Зараз жа падыміце ўсе ведамасці і прынясіце сюды грошы.

— Добра, зраблю, — адказала жанчына і прычыніла за сабою дзверы.

А я сядзеў і думаў: да мяне не даходзіла, якія і завошта павінны мне тут грошы. Я нават забыў пра свой куфэрак.

А рэдактар ужо лагодна, ласкава распытваў пра рагазінскія павіны, пра тое, ці паступіў я на рабфак. Я расказаў яму, як хацеў мяне абязвечыць пляшкаю Сцяпан Касмыль, і Мацвей Кірылавіч прапававаў мне:

— Ты папішы. Мы надрукуем пра гэтага недавярка ў газеце, і яму давядзецца за замах на селькора пакаштаваць допраўскага хлеба.

Я паабяцаў сёння ж напісаць і заўтра прышесці.

Фрыда Рыгораўна пядоўга затрымалася. Хутка яна зноў з'явілася ў кабінце і, ужо звяртаючыся да мяне, прапанавала:

— Наце распішыцеся, таварыш Шыянок. Тут вам пяцьдзсят рублёў за сёлетні год.

Я ўзяў хуценька грошы і схаваў у патайную, прышытую мачыхай, кішэньку. Гэта ж знаходка, гэта ж цэлае багацце! Мне ўжо не сядзелася ў кабінце, і я заспяшаўся развітацца з добрым Мацвеем Кірылавічам. Ён бачыў маю ўзрушанасць і здаволена ўсміхаўся. На развітанне ён мне сказаў:

— Ты, хлопча, добра вучыся, а вывучышся, дык, можа, да нас у рэдакцыю працаваць прыйдзеш.

З рэдакцыі я не ішоў, а ляцеў на невідочных крыллях і прыямліўся толькі ў сталовай, каб з'есці адразу аж два абеды за гэтыя ўсе дні.

А куфэрак мой усё-такі знайшоўся. Як папрыязджалі ўжо на заняткі хлопцы, я свайму аднакурсніку і суседу па ложку Барысу Ягольскаму расказаў пра свой куфэрак і мы ўдвух з ім пайшлі і вытрабавалі. Праўду казаў той чыгуначны службовец, што ў іх на чыгунцы нічога не прападае. Прапаў толькі мой хлеб, ён сацвіў, і яго давялося выкінуць. А сала, дык яно б яшчэ з год праляжала, калі б мы з Барысам яго не з'елі.

* * *

Дні, месяцы перагортваліся, як старонкі прачытанай кнігі. Адно з іх узрушалі, хвалявалі, трывала і падоўга застаючыся ў памяці. Другія праходзілі, не кранаючы ні сэрца, ні думак. Я ўжо цяпер, вядома, не рагазінскі Марка. Калі я гляджуся ў вялікае люстра, што стаіць у кутку рабфакаўскага вестыбюля, дык нават сам сябе не пазнаю. Я не тое каб вельмі вырас. Не! Я падрас, можа, на якія два-тры пальцы, але за гэтыя тры гады неяк вылюднеў. Даўно ўжо тыя матчыны чаравікі-чарапкі з за-

кручанымі, як арліныя дзюбы, пасамі адпраўлены пасылкай у Рагазін. Можа, яны яшчэ каму спатрэбяцца выбівацца ў людзі. Змепена і вопратка на цёмна-шэры, гарадскога крою гарштур. Адно толькі засталася — перашытае з матчынага бурноса паліто. Ды і яго хутка давядзецца замяніць, бо які ні моцны на ім матэрыял, а ўсё ж і ён падаецца і ўжо сям-там папраціраўся. Ды і валасы мае з непаслухмянай кучомкі ператварыліся ў нешта прыстойнае, прыгладжае, з праборам. Адно толькі віхор пад ілбом, колькі яго ні прыгладжваю, усё роўна круціцца ў свой манер, нібы на ім от толькі што пахадзіў вецер і раскідаў валасы на ўсе бакі. Твар стаў нейкім святлейшым. Адным словам, каторыя рагазінцы цяпер маглі б не пазнаць Макарку Шыянка. У Рагазін я наезджаю не вельмі-то часта. Усю зіму вучуся, а ўлетку дзе-небудзь працую, каб на зіму дакласці да стыпендыі крыху грошай. Я ўжо нават Насцечцы купіў сукенку і паслаў у Рагазін. Няхай дзяўчо пакарасуецца ў гарадской адзежыне. Хацелася мне што-небудзь купіць і бацьку, але пакуль што не выстачала грошай. З Рагазіном я быў звязаны толькі думкамі ды пісьмамі. Ды і іх не вельмі многа ішло ў мой адрас. Першы год зрэдку пісала Марылька. Пісьмы яе былі нейкія скупыя, баязлівыя. Яна ні аднаго слоўца не напісала пра свае пачуцці. От толькі хіба пра рагазінскія навіны напіша. Але ўсё ж і яны мяне радавалі. Не радавала толькі адно, што Касмыль вельмі ж пачаў заляцацца да Марылькі. Ён нават сватоў падсылаў ужо. Марыльчын бацька дык той ужо і згодны быў аддаць дачку замуж. Маўляў, век у дзеўках сядзець не будзе, а знаходзіцца чалавек, хоць ён не вельмі і да душы за сваё п'янства, дык затое багацце мае, то няхай ідзе дачка. Мне пра гэта напісала Марылька, просячы якой рады. А што я мог ёй парадзіць, апрача таго, каб яна плюнула Касмылю ў заўсёды асавелыя ад п'янства вочы. Але яна мяне не паслухала. Неўзабаве пасля таго майго пісьма мне паведаміла Анастасся Паўлаўна, што рагазінцы згулялі Марыльчына вяселле з Касмылём, і мне трэба было браць пешта вострае-вострае і адразуць ад сэрца тое, што гэтак было прыкішела да яго. Я пачаў ужо сам на сябе злаваць, што тады не паслухаў рэдактара і не напісаў на Касмыля ў газету, няхай бы яго запраторылі куды-небудзь у турму за замах на селькора. От і Марылька выкруцілася б ад яго.

Абураў мяне дзядзька Пракоп. Гэта ж за ўвесь час ён, можа, якія тры ці чатыры пісьмы напісаў мне. Маўляў,

ты, хлопча, ведасш, я ж не ахвочы да пісаніны, дык і не вельмі спаганяй. Табе піша Анастасся Паўлаўна, дык будзь ласкаў задаволіцца гэтым, — здаецца, гэтак ён казаў мне. А я ў думках пытаў у яго: «Дык пры чым жа тут Анастасся Паўлаўна? Яна ж сама ад сябе піша». — «Як жа гэта сама ад сябе? Цяпер яна не можа пісаць толькі ад самой сябе», — нібы прэчыў мне дзядзька Пракоп.

І сапраўды, я хутка перакапаўся, што Анастасся Паўлаўна не магла цяпер пісаць толькі ад самой сябе. На зваротным адрасе чорным па белым было напісана: «А. П. Касянок». Дык вось яно што! Я адразу ж сеў і напісаў дзядзьку Пракопу гнеўнае пісьмо, поўнае дакораў за тое, што ён мяне абразіў, не запрасіўшы на вяселле.

Але і на гэты раз адказала Анастасся Паўлаўна. Яна пісала, што людзі яны немаладыя і не хацелі, каб увесь свет ведаў пра іх крыху запозненае шчасце, дык яны ціхенька, без гармонікаў і бубнаў, пабраліся за рукі, каб ісці разам у тую дарогу жыцця, якую яшчэ засталася ім прайсці. Яна прасіла, каб я не крыўдаваў, і паабяцала, калі што якое ў іх знойдзецца, дык абавязкова запрасіць на хрысціны.

А яшчэ крыху пазней ад Анастасі Паўлаўны прыйшло пісьмо, у якім была навіна. Яна падрабязна пісала мне пра тое, як Лукаш Шульга пакінуў свайго сына Касмыля за млынара ў ветраку. Вецер добры быў, вятрак малоў на два паставы. Завознікаў пад той час у млыне не было. Касмылю трэба было самому і засыпаць збажыну ў кош, і выграбаць муку ў мяхі. А ён п'яны быў, як чоўп. Палез сынаць збожжа ў кош, стаў на бераг абшыўкі. Ногі яго, вядома, п'яныя, пакаўзнуліся, і ён упаў на камень. І гэтак яго спляжыла, што калі прыйшлі завознікі, дык не пазналі Касмыля. Усю скуру з яго здэра, пабіла нашчэнт галаву. Настаўніца мне паведамляла, што Марылька не вельмі і плакала па Касмылёвых хаўтурах. Толькі для прыліку напрычытала трохі па нябожчыку мужыку. А праз тыдзень выбралася з Лукашовай хаты і цяпер жыве ў бацькі маладою ўдавою. Вось гэтак трагічна скончылася Марыльчына замужжа, але мяне гэтая трагедыя ні радавала, ні засмучала, бо ўсё тое, што прыкіпела было да сэрца, я даўно ўжо адрэзаў вострым лязом сваёй свядомасці, хоць пачуццё яшчэ недзе тлела, варушылася, як той агеньчык, на які больш нічога не падкладаюць.

А час падыходзіў песпакойны, трывожны, печувааны. Ішлі гады калектывізацыі. У газетах пісалася аб новых

сельскагаспадарчых арцелях... Кулакі стралялі з абрэзаў, падточваліся кратамі пад маладыя калгасы, каб абярпуць іх. Але ўжо выспела і тая сіла, перад якою ніякае кулаччо не магло ўстаяць. Я нават шкадаваў, што цяпер не ў Рагазіне. Там вунь колькі работы, вунь колькі клопату. Відаць, дзядзька Пракоп аж задыхаецца ад печалавечай натугі.

Падчас жа бывае так, што тое, ад чаго ты адбіваешся, адкараскваешся ўсё жыццё, як ад чорнай немарачы, возьме ды зноў вынырне на паверхню. Мы яшчэ мірна спалі ў сваёй бакоўцы іштэрната, як нехта паскробся ў дзверы. Першым прачнуўся Барыс Ягольскі і спытаў:

— Хто там?

Ды гэтак спытаў, што і я і Віктар прачнуліся. Мы ўжо таксама пачулі сіпаваты голас:

— Тут жыве Макар Шыянок?

Я хуценька нацягнуў штаны і кінуўся адмыкаць. Спачатку бокам прасунуўся дублёны жоўты кажух, і таму, што каўнер яго быў пастаўлены, твару чалавека не было відно. Толькі тады, калі чалавек павярнуўся, я пазнаў дзеда Трыфана. А ён ужо сіпаў:

— А ўнучачак родненькі мой, а маё ж ты дзіцятка, а які ж ты вырас.

Твар яго быў чорны-чорны, нібы чалавек замяняў качагара ля паравознай топкі. Вішнёвая барада вісела рэдкімі касмылямі, як бы яе хто павышморгваў... Я не праяўляў асаблівай радасці пры гэтай сустрэчы, і дзед стаяў у нерашучасці пасярод пакоя, пакуль Барыс не падсунуў яму крэсла і не прапанаваў сесці. Ён сеў, расперазаў кажух і, ужо крыху асмялеўшы, пачаў распытваць, як я тут жыву. Распытвае, а сам усё косым вокам кідае на хлопцаў, быццам тыя яму чым замінаюць. Хлопцы гэта заўважылі, апрапуліся і выйшлі, і тады, як з развязапай торбы, пасыпаліся дзедавы словы.

— Уратуй, унучак, ты ж усё-такі родны. Не пусці мяне на згубу. Гэта ж я ўцёк. Там у нас усіх грабуць, пхаюць у вагоны і адпраўляюць, кажуць, педзе ў Котлас.

— Каго гэта ўсіх? — спытаў я як мага больш афіцыйна.

— Гаспадароў усіх. Галетнікі застаюцца, тых не зачэпяць. А гаспадароў падчыстую падграбаюць.

— Кулакоў падграбаюць, — уставіў я сваё.

— Якіх там кулакоў? Гаспадароў! Дык ты ж цяпер,

упучак, пры ўладзе. Можна б, ты мяне перахаваў дзе па гэты час, — прасіў ужо, аж лямаптаваў дзед Трыфан.

— А дзе ж бабка Гапна, дзядзька Прахор? — печакана для дзеда спытаў я.

— Дзе? — перапытаў ён. — Хіба я ведаю! Няхай кожны сам сябе ратуе.

Я паглядзеў на дзеда, і такім ён брыдкім зрабіўся мне, як тая порхаўка, на якую хочацца паступіць. Я набраўся як мага больш сур'ёзнасці і сказаў:

— От што, дзеду! Хоць я вам па крыві сваяк, а па духу вы мне самы чужы. Я — галетнік, а вы — гаспадар. Дык ідзіце адсюль, пакуль не позна. Шукайце сабе прыстанку, толькі без мяне, а інакш... — Я недаказаў таго, што думаў, як дзед хуценька падперазаў кажух і шмаргануў з пакоя... Праз шыбы акна я ўжо бачыў, як ён ішоў, тудычыся да сцен, здаецца, хаваючыся сам ад сябе. Мне было трошачкі шкада яго, але ў той жа час і лёгка, бо знік з вачэй чорны прывід мінулага...

Колькі ў жыцці чалавека бывае сустрэч, самых печаканых і радасных. Канчаўся ўжо мой апошні рабфакаўскі год. Дзень і ноч мы не разгіналіся над кніжкамі — трэба ж было здаць экзамен так, каб не сорамна было ні самому сабе, ні тым людзям, якія на цябе спадзяваліся. Вясна ўжо гэтак расшугалася, што з парку, які падступаў амаль да самага нашага інтэрната, у расчыненае акно пакоя далятаў спакуслівы шчэбет птаства. Нельга было ўтрымацца, каб не пайсці туды, на ўлонне маладой красуні-вясны. Была нядзеля, і я, набраўшы поўную падпаху кніжак, выйшаў з інтэрната, маючы намер забіцца дзе-небудзь у ціхі куток і цэлы дзень вучыць. Я, праўда, не вельмі баяўся экзаменаў. Праз усе гады ў мяне былі добрыя адзнакі, але ж чалавеку заўсёды хочацца ведаць яшчэ больш, і гэ таму большаму няма ні граціцы, ні краю.

Задумлівы іду сабе паўз паркавую сцяпу. Здаецца, нікога не бачу і не чую — гэтак урупіўся ў сваё; — раптам чую:

— Макарка, ці гэта ты?

Я стаў як укопаны. Што гэта?

— Няўжо вы, дзядзька Пракоп? — пытаю.

— Я, я, хіба ты не бачыш, Макарка, — і чалавек, разпяўшы рукі, наступае на мяне, а я стаю, як ёлупень які, разгубіўся ж гэтак. А дзядзька Пракоп ужо сціснуў мяне абсруч, і мы па-мужчынску скупа, але шчыра цалусемся. Я ўсё яшчэ гляджу на дзядзьку Пракопа і не хачу даваць

вачам сваім веры, што гэта ён. Твар яго чыста паголены, валасы прычэсаныя, гарнітур па ім ляжыць як уліты, і што самае галоўнае — няма дзеравяшкі. На абедзвюх нагах чаравікі і павыпуск штаны.

— Чаго ты гэтак глядзіш? — пытае дзядзька Пракоп. — Дзівішся, што нага ў мяне адрасла? Але гэта, брат, не свая, — з поткай пейкага смутку сказаў дзядзька Пракоп. — Гэта ж мы з Анастассяй Паўлаўнай ездзілі ў Кіеў, і там мне нагу такую адлілі, што калі не ведаеш, то і не пазнаеш, ці свая яна, ці чужая. А царскую прастрэленую дзеравяшку думаю здаць дзе-небудзь у музей чалавечых пакут, пяхай людзі глядзяць і дзівяцца.

— Чаго ж мы тут стаім? — спыхапіўся я, бачачы, што ўжо людзі пачалі звяртаць увагу па нас. — Пойдзем да мяне ў інтэрнат ці ў парк.

— Лепш у парк пойдзем, — сказаў сваё дзядзька Пракоп. — Я ўжо тут цэлы тыдзень. На курсах старшынь калгасаў вучуся. Ды гэтак жа, хлопча, упраглі нас, што от толькі ў выходны дзень і выбраў часу зайсці да цябе.

Я пакрыўдзіўся на дзядзьку Пракопа за такую няўвагу да мяне, але ён як бы гэтага не заўважыў... Мы ішлі ўжо з ім у густой засені дрэў, перайшлі перакідны масток над глыбозным ровам і, зайшоўшы ў самае бязлюднае месца, паселі на лавачку. Дзядзька Пракоп не ўпімаўся, ён нібы хацеў расказаць мне ўсё адразу, што за гэтыя гады, як я выехаў, адбылося ў Рагазіне.

Але самае цікавае я пачуў з яго вуснаў пра Лукаша Шульгу і яго меншага, як дзядзька казаў, вучонага сына Дамеця.

— Дык мы, значыцца, б'ёмся, б'ёмся, уломваем людзей, — казаў ён, — каб яны ў калгас запісваліся... Аднаго разу прыйшоў па сход і Лукаш. «Я, — кажа ён, — хоць і жыў са свайго мазаля добра, але паколькі ўлада патрабуе, каб мы ўсе ў калектыўны воз упрагліся, дык і я таксама аддаю ўсё сваё і пішуся ў калгас». — «А хто цябе прыме, смаўжа такога?» — чую я, уставіў Яўхімка. — «Людзі прымуць, я ад людзей нікуды не адрываюся», — як здалося мне тады, шчыра сказаў Лукаш.

Я і сапраўды паверыў, думаючы, можа, і праўда, чалавек путро сваё вывернуў... Пасля гэтага Шульговага выступлення людзі пачалі адзін за адным падаваць заявы. Ну, думаю, кулак, а памог калгас арганізаваць. А ён гэта сказаў і сам знік са сходу. Да другіх пеўпяў людзі тады

не разыходзіліся са школы. Падалі заявы ўсе тыя арцельшчыкі, што ў Пуцілавіку разам панскую зямлю апрацоўвалі.

— А як мой бацька? — спытаў я.

— Што твой бацька? Каб усе такія, як твой бацька, дык мы б і гора не ведалі. А то ж уломваем-уломваем чалавека, угаворваем-угаворваем яго. Здаецца, ужо і згодны, а скажаш, каб напісаў заяву, дык ён табе: «Пачакай яшчэ, Пракоп-братка, падумаю. Не я першы, не я і апошні». Адным словам, у той вечар, як выступіў Шульга, у нас быў гэтакі зрух, што я ўжо радаваўся: рагазінцы першымі ў раёне сарганізуюць калгас.

А на другі дзень зноў сход. Дзіва, дый годзе. Тыя, што ўчора падавалі заявы, наступаюць на мяне: «Пракоп, аддай назад заяву!» — «Чаму?» — пытаю я. «Хіба ты не ведаеш чаму! — закрычалі мужчыны. — Учора за Пуцілавікам святы знак паявіўся. Чырвоны агністы крыж. Гасподзь бог пакарае нас за ненаслушэнства...»

Я сапраўды не ведаў гэтага і пачаў распытваць, што і як. І мужчыны казалі: як толькі яны гуртам выйшлі са сходу, дык убачылі, як за Пуцілавікам над альшэўнікам тры разы з'явіўся вогненны крыж. Значыць, бог не хоча, каб у Рагазіне быў калгас...

— Я нічому гэтаму не верыў, — гаварыў дзядзька Пракоп, — але ўвечары вырашыў сам паглядзець. І сапраўды, гэтак пад поўнач над альшэўнікам тры разы бліснуў чырвоны крыж. Што за праява? Што за дзіва? Тым часам я ціхенька сказаў твайму бацьку, Яўхімку і яшчэ сямю-таму з хлопцаў-камсамольцаў, каб яны заўтра ў гэтакую пару былі ў Пуцілавіку... Удзень мы, як і заўсёды, загадалі на сход. Падышлі і пад Лукашова акно, пабразгалі ў шыбу, каб і ён прыйшоў на сход, але ён адказаў:

— Дык чаго я на той сход? Я ж запісаўся ўжо! Хіба яшчэ раз трэба пісацца.

Тым часам, як добра ўвечарэла, мы зайшлі адтуль, з-за Пуцілавіка, у альшэўнік і прыціхлі, чакаючы святой праявы. Ляжым сабе моўчкі і не дыхаем. Думалі, што ўжо нічога не дачакаемся, як раптам бачым з гушчару выйшлі дзве постаці. Яны пешта валаклі за сабой. Потым засвяцілася запалка, і пад галавой чалавека ўзняўся чырвоны крыж. Мы — туды.

— Стой! — крычу я. — Гады печанья!

Яны ўцякаць. Але не было куды. Мы абступілі і трымалі ўжо за рукі Лукаша і яго вучонага вылюдка. Гэтак

з запаленым чырвоным крыжам мы і прывялі галубчыкаў у Рагазін. А назаўтра рагазінцы ўсе як адзін падалі заявы ў калгас.

— А што то за крыж быў? — спытаў я.

— О, брат, крыж. Мудрошы крыж. Зроблены з шалёўчын і абклеены чырвонай прамасленай паперай, а ўся рэдзіне свечка гарэла... Гэта той педавярак Лукашоў наляўчыўся гэтак у школе.

Мне цікава было ўсё гэта слухаць. А дзядзька Пракоп расказваў і расказваў... Нахапляўся ўжо і падвячорак. У ракавіне летняй сцэны парку пачалі збірацца музыканты з трубамі. Яны грывілі ўрачысты марш. На аляях парку палюднела...

Дзядзька Пракоп зірнуў на мяне і сказаў:

— Засядзеліся мы з табою, хлопча...

— Нічога, дзядзька Пракоп. Такія сустрэчы не часта бываюць.

Потым, на момант задумаўшыся, дзядзька Пракоп звярнуўся да мяне:

— Чаму ж ты нічога не пытаеш пра Марыльку?

— А што мне пра яе пытаць?

— Як гэта што? Дзівак ты. Калі я ехаў сюды, дык яна прыблягала да мяне і прасіла, каб я цябе пабачыў і раскажаў хоць ёй, які ты стаў.

— Навошта я ёй? Яна ж на Касмыля паквапілася.

— Хіба то яна? Бацька яе дурны пагнаўся за багаццем. А яна ішла на той замуж як на згубу. І цяпер не нарадуецца, што таго Касмыля закруціла ў млыне. Цяпер яна часта пераведвае нас з Анастассяй Паўлаўнай і ўсё перапытвае, што ты пішаш, як ты жывеш. Ты хоць бы ёй пісьмо напісаў, — прапанаваў дзядзька Пракоп.

А я не ведаў, што яму адказаць.

Незагоеная глыбокая рана яшчэ вельмі балела. Можа, яна і загоіцца з часам.

— Яна цяпер камсамолка, актывістка. Думае гэтак жа, як і ты, падвучыцца трохі ў Анастасі Паўлаўны і падацца куды далей, — гаварыў дзядзька Пракоп.

Але я яго не слухаў.

Я думаў, у мяне ў галаве ўзнікалі тыя словы, якія я напішу Марыльцы.

Развіталіся мы з дзядзькам Пракопам пад песні моладзі, якая гуляла, весялілася ў парку, пад музыку аркестра,

пад гоман і шум маладой вясны. Дзядзька Пракоп мне сказаў:

— Дык ты ж прыедзь на лета ў Рагазін.

— Абавязкова прыеду, — крыкнуў я ўжо здалёк.

* * *

Любы, мілы родны куток! Дзе б я ні быў, ты заўсёды ў маім сэрцы. Я стаю і гляджу на ціхую плынь Сожа, а бачу перад сабою сваю балотную Рагазінку. Я іду па асфальце вуліцы, а мне здаецца — ступаю па мяккай рагазінскай зямлі... Я гляджу на дзяўчыну, а мне здаецца, што я бачу Марыльку.

І дзе б ні быў чалавек, ён заўсёды пясе ў сваёй душы родны кут, праз які шырэй бачыць, больш шчыра любіць усю неабсяжнасць сваёй Радзімы.

1958

ІДУ Ё ЖЫЦЦЁ

Кніга другая

ВЫПРАБАВАННЕ СТАЛАСЦІ

ПРАЦЯГНЕЦАЯ РУКА

Пачатак лета разморваў гарачынёй. І хто гэта выдумаў здаваць экзамены ў такую пару! Але як бы яно ні было, як бы ні смаліла сонца, у мяне на душы быў ласкавы, лагодны халадок. Учора здаў апошні экзамен па матэматыцы. Я дужа не любіў гэтых розных косінусаў, тангенсаў і катангенсаў. І мо толькі выпадкова мне пашчасціла здаць матэматыку на «выдатна». І от цяпер ляжу, задраўшы ногі на спінку ложка, як бы я толькі што прыйшоў з вялікай дарогі. Сяброў у пакоі няма. Яны мо дзе гойсаюць па парку, а мо купаюцца ў Сожы. А я ляжу. Мо хачу заснуць? Не, не заснуць. Хачу адбіцца ад думак. Дзівак які я. Хто ж гэта лежачы, ды яшчэ на адзіноце, ды яшчэ калі не хочацца спаць, можа выкінуць з галавы ўсе думкі. Яны ж сляпіцаю лезуць і лезуць, шчэмяцца ў галаву, і першая з іх: а як яно будзе далей? Увесь наш выпуск — васемнаццаць чалавек — пасылаюць вучыцца далей у машынабудаўнічы інстытут, каб зрабіць з нас інжынераў, якія гэтак патрэбны краіне.

На ўскраіне нашага горада разлёгся сваімі новымі карпусамі першынец індустрыялізацыі нашага краю — завод сельскагаспадарчых машын. Ён як бы просіць: «Дайце мне, дайце мне інжынераў». А дзе ж яму іх узяць, калі пашы дзяды і бацькі ўвесь свой век адно і ўмелі, што падплятаць лыкавыя лапці. І от мы, маладыя зялёныя парасткі, іх павінны, задаволіць прагавітую просьбу нашага завода. Аднак жа нешта ў мяне не ляжыць душа да машынабудаўнічага інстытута. Тыдні два таму назад у канферэнц-зале рабфака перад памі, выпускнікамі, выступаў дырэктар завода. Ён гаварыў пра тое, што бальшавіцкая партыя, узяўшы курс на індустрыялізацыю краіны, паставіла як адну з першачарговых задач падрыхтоўку

сваіх кадраў, у якіх бы душа гарэла жадапнем рабіць тэхнічную рэвалюцыю. Нашы хлопцы і дзяўчаты пасля дырэктаравага даклада гэтак апладзіравалі, што, мусіць, аж далоні ў іх свярбелі. Значыць, ім падабалася перспектыва стаць інжынерамі. Адно я неяк не тое каб скептычна, а ўсё ж і без энтузіязму паставіўся да дырэктаравых заклікаў. Я душой разумеў неабходнасць усяго, пра што казаў дырэктар, але ж яна, гэтая самая душа, не ляжала да сіпусаў і косіпусаў. І тады на вечары, і цяпер от на адзіноце ў пакоі я мару, прыкідваю, што б мне такое зрабіць, куды б мне падацца, каб абмінуць нялюбую матэматыку.

Сыну вёскі нялёгка забыцца на ходжанья сцэжкі. Нейк яшчэ зімою ў нас была экскурсія на Сельмаш. Разам з усімі я хадзіў, прыглядаўся, што і як там робіцца. А выйшаў з завода нечым абязвечаны. У грымотлівым грукаце металу, у віску і шорганні машыні адчуў сябе нейкім малелькім, не раўнуючы, як тая мошачка. Яшчэ тады сам сабе падумаў: а што, калі тут давядзецца працаваць, дык жа зусім згубішся сярод гэтых сталёвых волатаў. І мне на момант стала страшна. Толькі як выйшлі за заводскую браму, я адчуў сябе зноў самім сабою, як бы я падрас, пабольшаў. Мне гэтак тады захацелася ў прастор палёў, на ўлонне сакавітых траў, на ціхія сцяжынкі сярод шапатлівых спелых жытоў, што аж сэрца зашчымела. Не казаў бы то сялянская душа — яна ў мяне часта, усюды і ва ўсім прачыналася. А думкі снуюцца і снуюцца. Нарэшце я ўсё-такі знайшоў і ў іх лад: трэба, мусіць, папрасіцца ў дырэктара рабфака, няхай мяне пашлюць вучыцца далей куды-небудзь на настаўніка ці на аграптома. Цяпер жа ўсюды вунь як трэба адукаваныя людзі, асабліва ў вёсцы. Лозунг, кінуты партыяй: «Кадры вырашаюць усё», бадай, пайбольш жыццёвы для вёскі, якая сама становіцца на сацыялістычны шлях развіцця. Гэтак я ляжаў і думаў газетнымі сказамі, як раптам расчыніліся дзверы пакой і я пачуў знаёмы голас майго суседа па ложку Барыса Ягольскага.

— Макар, там з ног збіліся шукаючы цябе.

— Навошта я каму здаўся?

— Сакратар парткома шукае. Натрапіў на мяне і сказаў, каб я цябе ці пад зямлёй, ці пад вадой, а ўсё роўна знайшоў і даставіў да яго.

— Навошта я яму?

— Нейкая ж, відаць, вельмі пільная патрэба ёсць, калі гэтак шукае.

Мне і ў галаву не магло прыйсці, якая там у сакратара пільная патрэба. Мы, выпускнікі, пасля таго як паздавалі экзамены, адчулі сябе вольнымі казакамі, і здавалася, што нам ужо цяпер тут ніхто не ўказчык, не паказчык. От толькі засталася яшчэ згуляць выпускны вечар, атрымаць пасведчанні — і, як казаў колісь мой бацька: «З богам, Параска, калі людзі знайшліся».

— Бяжы хутчэй, Макар, ён чакае цябе там.

Я хуценька ўсхапіўся з ложка, правёў грабешчыкам па валасах і засігаў на Пралетарскую вуліцу.

— Вельмі добра, што прыйшоў, таварыш Шыянок, — замест прывітання сустрэў мяне сакратар.

— Навошта я гэтак вам спатрэбіўся?

— Важная, нават вельмі важная справа, — па-сяброўску казаў сакратар, пра якога я дагэтуль ведаў, што ён трошачкі нават па-пачальніцку ставіўся да нашага брата, студэнта. — Задача партыйнага кіраўніцтва — знайсці на кожную справу чалавека, які б найбольш адпавядаў ёй. Вось я і надумаў табе даручыць. Голас у цябе добры, звонкі.

— Што? — не разумеў я. — Спяваць, ці што? Я ж не ўмею.

— Спяваць будзе самадзейнасць. А ты больш важнае, — казаў ён загадкава, як бы хочучы заінтрыгаваць мяне.

— Дык што ж нарэшце? — хацелася мне ўскіпець, але надаўшы голасу найбольш лагоднасці, я не спытаў, а як бы папрасіў: — Кажыце, што мне рабіць.

— Вось, таварыш Шыянок, па бацьку, здаецца, калі не забыў, Макар Васільевіч. Вы бядняк з глухой палескай вёскі, і мы з дырэктарам вырашылі, каб вы, а не хто іншы, імяна вы выступілі заўтра на выпускным вечары і ад імя выпускнікоў падзякавалі партыі і ўраду, гарадскім партыйным органам, кіраўніцтву рабфака за тое, што яны далі вам адукацыю.

Для мяне гэта было неспадзеўкай, і я неяк аж збянтэжыўся. Сапраўды, мне выпадаў вялікі гонар, але ў той жа час я баяўся, што не выступлю як мае быць. Гаварыць прамовы на публічных вечарах я быў не дужа які майстар і ахвотнік. Колькі разоў было так: надумаеш выступіць. Здаецца, і слоў назапашана ўжо ў галаве, самі просяцца выказаць іх, а выйдзеш на трыбуну, скажаш два-тры словы, а потым і галава як бы выпусцела, пыкаеш-мыкаеш, спатыкаешся, як на балоце па купінах. Скопчыш тую сваю

прамову і аж сораму набярэшыся: яшчэ раз пераканаешся, які ты цяўмека, недарэка.

На нашым курсе быў адзін студэнт Рамап Блізнюк. Ён нейкі быў цялюдскі: людзей цураўся, ні з хлопцамі, ні з дзяўчатамі, ні з кім блізка не знаўся. Але гэты чалавек ведаў на памяць, што і калі казалі Кант і Гегель і нават Бенедыкт Спіноза. Аднаго разу мы падгледзелі, як увечары, калі канфэрэнц-зала была пустая, Блізнюк выйшаў на сцэну за трыбуну, і размахваючы рукамі, як той сапраўдны аратар пачаў гаварыць. Пад той час мы ўсе сядзелі ў васьмай аўдыторыі, рыхтаваліся да лекцыі. Раптам убег пехта са студэнтаў і крыкнуў:

— Ідзіце паглядзіце, якое там дзіва дзеецца з Рамаманам.

— Што? — нецярыліва пыталі мы.

— Ц-с-с,— засыкаў студэнт,— спудзіце чалавека і не пабачыце дзіва.

На дыбачках, каб не парабіць грукату, пабеглі мы да залы. Прыніклі да дзвярэй, трошкі папрачыняўшы іх, каб не толькі чуць, але і ўгледзець хоць адным вокам. Нейкі выпрастаны, падцягнуты, Блізнюк стаяў за трыбунай і з сілай па чарзе парывіста выкідваў то правую, то левую руку і ў такт гэтым выкідваццям выгукваў словы:

— Паколькі субстанцыя ёсць сінонім бясконцай прыроды, лік яе атрыбутаў, як казаў Спіноза, бясконцы. Аднак лік вядомых нам атрыбутаў, лік тых істотных уласцівасцей субстанцыі, якія праяўляюцца ў навакольным свеце «канчатковых рэчаў», зводзіцца да двух. Адною з іх з'яўляецца працягласць; без гэтай найважнейшай уласцівасці пельга ўявіць сабе піводнага прадмета прыроды...

Мы слухалі гэты Блізнюкоў маналог і не разумелі што да чаго. Я дык, праўду казаць, пабейваўся за хлопцаву галаву: можа, у ёй не ўсе дома, можа, залішне браўся за вучобу, і яна пашкодзілася трохі.

Заінтрыгаваныя, мы яшчэ доўга слухалі пад дзвярыма. Нарэшце пехта не стрымаўся, зарагатаў. Блізнюк, як спуджаны заяц, матавуў за кулісы сцэны і там знік у сукнах і бакоўках. Мы яго і не шукалі. Калі праўду казаць, то Рамапава дзівацтва не было і павіной.

Хлопцы, якія жывуць з Блізнюком у адным пакоі, расказвалі, што Рамап, трызнычы кар'ерай філосафа і трыбуна, нават у сні гаворыць свае прамовы...

— Я ніколі на такіх сходах не выступаў, можа, не выйдзе ў мяне. Да таго ж я не ведаю, што гаварыць.

— А ты нё турбуйся. Гэта наш клопат, што табе гаварыць. Галоўнае, што табе выпай вялікі гонар. Ты гэтым павінен даражыць. Не кожнаму такое выпадае.

— Дзякую за давер, але што ж я буду казаць? — зноў я выказаў сваё сумненне.

— Гэта іншая рэч,— і сакратар следам за гэтымі словамі расшпіліў партфель, дастаў адтуль спісаны аркушок паперы і працягнуў яго мне.

— На вось, разы са тры прачытай, вывучы гэтае самае, што тут напісана. Тут усё слова ў слова, табе самому не вельмі і думаць трэба.

Я перашуча ўзяў з рук сакратара паперку, прабег яе вачыма. Прамова была надрукавана на машыцы выразна, чытаць яе лёгка будзе.

— Але як жа гэта так, напісанае не мною...— хацеў запырэчыць я, аднак сакратар як бы адгадаў тое, што я думаю, і апырэдзіў мой ціхі пратэст:

— На выпускным вечары будзе ўсё кіраўніцтва горада, і трэба, каб кожнае слова ў тваёй прамове было выверана. Ты ж глядзі, каб ні на крок не адступіўся ад тэксту.

Выпускны вечар меўся адбыцца ў суботу. Да яго мы рыхтаваліся як да самага вялікага свята. Некалькі дзён запар нашы мастакі пісалі лозунгі і заклікі, малявалі партрэты ўдарнікаў вучобы, выпусцілі насценгазету, вялізную, як просціна. Газету вывесілі ў зале, і калі я зірнуў на яе, у мяне аж засвяцілася ўваччу: акурат пасярэдзіне быў наклеены мой партрэт. Дзе яны ўзялі фота — не мог даўмецца я. Нарэшце здагадаўся: мусіць, узялі ў таго фатографу, перад апаратам якога мы садзіліся па чарзе фатаграфавання для альбомаў; іх рабілі на ўспамін аб рабфакаўскіх гадах для кожнага з нас. Над партрэтам было надрукавана на машыцы: «Макар Шыянок — лепшы ўдарнік вучобы». Мне нават сорамна стала перад другімі: чаму іменна мой партрэт наклеілі тут? Хіба я ўжо такі адметны ад другіх? Але ў той жа час і пайкі ціхі гонар прыхлыпуў да сэрца. Здаецца, от каб хто з рагазінцаў зірнуў на гэта. Каб Марылька. Няхай бы яна хоць адным вокам паглядзела. Лбо каб дзядзька Пракоп угледзеў гэтае. Ён пэўне што рады быў бы. Самому ж мне нельга і радавацца асабліва, сорамна перад другімі студэнтамі, а то пэўне што каторы скажа: «Вунь які ён хвалько!» І я стараюся не паказвацца асабліва на вочы сваім. Хуценька з аркушыкам сакратаровай паперы вярнуўся ў інтэрнацкі пакой, зноў ногі на спінку ложка — і давай чытаць і пера-

чытваць сваю будучую прамову. Хутчэй, пакуль не папрыходзілі хлопцы, хацеў яе вывучыць. Яны маглі ўважыць і падняць і мяне на смех, як таго Блізюка.

Але дзіва, дый годзе: чым больш я чытаў тую прамову, тым менш асядала яна ў памяці...

А на дварэ дзень быў цудоўны: ласкавае чэрвеньскае сонейка лілося ў вокны патокамі цяпла і святла. За шчыльным парканам, якім быў адгароджаны наш двор ад парку, шчабятала на ўсе галасы птаства, ліліся гукі аркестра, дзявочыя песні. Думаў і я надвечоркам пайсці туды, дык на табе — прамову гэтую трэба вучыць. Толькі я гэта намерыўся ўчытацца, паглыбіцца ў сэнс прамовы, як аднекуль у шыбу акна бразнулася вялізная чорная дваровая муха. Яна гэтак задзілінькала, быццам кранала тонкую чуллівую струну, і тая звінела і звінела бесперапынку. І ўжо мая памяць не магла піяк лавіць тых слоў, што я чытаў, бо вушы лавілі мушынае дзіліньканне, і яно заглушала ўсё. Я ўсхапіўся з ложка, узяў ручнік і пачаў ганяцца за мухай. За гэтым заняткам мяне і заспелі хлопцы. Барыс Ягольскі спыніўся ў дзвярах і, не разумеючы, глядзеў на мяне.

— Чаго табе, Макар, уздумалася мух ганяць? — спытаў ён.

— Ды от жа, халера, дзілінькае, не дае вучыць.

— А што ты вучыш? Хіба табе перад экзаменамі не падакучыла вучыць?

Барыс узяў з маіх рук паперку, прабег яе вачыма і сказаў:

— Глядзі ты, які табе гонар. Але пакуль што адкладзі. Заўтра вывучыш на свежую галаву. А цяпер мы прыйшлі па цябе. Паедзем катацца на лодцы. Мы ўжо і лодку сабе заказалі, і дзяўчат запрасілі.

Хлопцы амаль сілком вывалаклі мяне з інтэрната на прастор ракі, у ласкавыя абдымкі вечара, туды, дзе на ціхай плыні шасталі вёслы, дзе ліліся, лупалі дзявочыя песні, дзе было так прывабна і невыказна хораша. Я сядзеў у лодцы, паціскаў на вёслы, а з галавы не выходзіла тое, што і як буду казаць на выпускным вечары.

Сход пачаўся а сёмай гадзіне. Нашы ўсе прыйшлі пейкія ўрачыстыя, апранутыя ў найлепшае адзенне. Я таксама не адстаў: адпрасаваў штаны студэнцкім спосабам — па-клаўшы на поч пад сяннік. На іх, як на новых, аж канцік відаць быў. Завязаў нават гальштук, хоць і не любіў гэтай прычындаліны, бо яна, здавалася, сціскала шыю і ду-

шыла. Мне ж сёння трэба было выйсці перад усімі людзьмі і казаць прамову. Гэта ж не жартачкі. Я хаджу задумлівы, заклапочаны... Ужо колькі разоў падыходзіў сакратар парткома і пытаў:

— Ну як, таварыш Шыянок?

— Усё добра будзе, — адказваў я.

Вясёлыя і ўзрушаныя, выпускнікі шпацыравалі па калідоры, каб мо апошні раз перад развітаннем пагаварыцца ўдосталь. Адно я ніяк не мог знайсці сабе месца і прыстапку. Ужо колькі разоў падбягалі хлопцы з дзяўчатамі і пыталі:

— Чаго гэта ты, Макар, як сам не свой? Мо з дому якая благая вестка прыйшла?

— Так сабе, нешта настрой неважнецкі, — адказваў я. Не скажаш жа ім, што хвалюешся перад выступленнем, што прамова, напісаная другім, ляжыць у кішэні, а ў тваёй галаве — ні слова.

З-за куліс выйшаў на сцэну дырэктар рабфака, і тама на ў зале як абарвалася. Адно і чуваць было парыванне крэслаў ды людское дыханне. Па аркушыку паперы дырэктар пачаў чытаць прозвішчы людзей, якія запрашаюцца ў прэзідыум. На вялікае здзіўленне, было там і маё.

Пад туш духавога студэнцкага аркестра я заняў месца ў прэзідыуме з самага краёчка, каб мяне нікому і не відно было. Дырэктар у дакладзе гаварыў аб тым, што мы, выпускнікі, узялі ў рабфаку толькі першую прыступку навукі і што кожны з нас не спыніцца на гэтай прыступцы, а пойдзе вышэй і далей, да самых вяршыць навукі, каб прынесці як мага больш карысці роднай дзяржаве, свайму народу. Дакладчык чытаў імёны лепшых выпускнікоў, сярод іх і маё. «Чым я так упаў яму ў вока? — падумаў я. — Вучыўся, як і ўсе». Мне чамусьці стала сорамна перад таварышамі.

Сакратар партыі, прысадзісты таўставаты чалавек з сівымі пражылкамі валасоў, вітаў ад імя гарадскога камітэта партыі новы атрад маладых інтэлігентаў, якія, прайшоўшы навуку ў інстытуце будуць верай і праўдай служыць рабочаму класу. Выступалі яшчэ прамоўцы ад партыйнай арганізацыі рабфака, ад прафкома, ад грамадскасці горада. Усе яны горача віталі нас, як яны казалі, пралетарскіх студэнтаў. Нарэшце дырэктар, які пасля даклада заняў месца старшыні, вымавіў:

— Слова ў адказ мае наш перадавік вучобы, выпускнік таварыш Шыянок.

Я неяк аж прыгнуўся, аж ёкнула сэрца маё ў грудзях. Нехта штурхапуў мяне пад бок, і я, як п'яны, паплёўся да трыбуны, шукаючы на хаду ў кішэні аркушок з напісанай прамовай. Але дзе ж гэта ён? Няўжо згубіўся? Што ж мне рабіць? Што мне казаць? З момант я стаю за трыбунай як абязвечаны.

У зале зашумелі, зашапталі, і мо гэты шэпт абудзіў мяне. Я кінуў вачыма на тое месца, дзе сядзеў, і ўгледзеў, што мая паперка ляжыць там. Але ж не пойдзеш па яе. Я неяк страпянуўся і, як мне здалося, на ўвесь голас крыкнуў:

— Таварышы!

Дзіва, ды і толькі: адразу паспакайнеў і, здаецца, не бачыў ужо ні тых дапытлівых вачэй, якія глядзелі на мяне з глыбіні залы, ні ўзрушанасці сакратара парткома — ён-то, мусіць, адразу заўважыў, што я забыў сваю паперку. Прамова мая палілася спакойна, нібы я гаварыў з сябрамі ў пакоі, расказваў, як пражыў сваё маленьства, як трапіў сюды, на рабфак. У зале стала ціха. А я расказваў далей пра сваё сіроцтва, пра дзядзьку Пракопа, пра тое, як мы з ім дзялілі панскую зямлю, пра кулака Шульгу і пра яго сына Дамеця, якому я вельмі зайздросціў, бо ён вучыўся, а я не. Як на далоні перада мной паўстала яшчэ невялікае маё жыццё, і я расказваў пра яго. Гаварыў доўга, і — на дзіва — мяне слухалі. Мо таму, што шмат у каго з тых, хто сядзеў тут у зале, дзяцінства было гэткае ж, як маё, і яны, слухаючы маю споведзь, як бы глядзелі з боку на саміх сябе. Нарэшце я вымавіў:

— Дык падзякуем, таварышы, нашай роднай партыі за тое, што яна паказала, развінула перад намі дарогі ў вялікі свет. Не пашкадуем жа сіл на тое, каб вучыцца далей і стаць сапраўднымі пралетарскімі спецыялістамі, якія гэтак патрэбны нашай краіне.

Зала грывнула, забушавала воплескамі, як прыбоем. Мне здалося, што ўсё аж ходырам пайшло ў мяне пад нагамі, і я ледзь не падбегам кінуўся на сваё месца.

Ад узрушэння нават не чуў, як старшыня абвясціў, што скончылася ўрачыстая частка і праз колькі хвілін адбудзецца канцэрт. Усе пачалі ўжо выходзіць з прэзідыума, а я ўсё сядзеў. Узрушаны, усхваляваны, нарэшце кінуўся ў залу шукаць сваіх хлопцаў. Нават не заўважыў, як насустрач мне працягнулася чыясьці рука. Толькі тады страпянуўся, як рука лягла мне на плячо і я пачуў басавіты, немалады ўжо голас:

— А, стары знаёмы? Я цябе, брат, і не пазнаў. Ты гэтак падрас, вылюднеў. Малайчына! Так мо і ўсім прамоўцам трэба забываць напісаныя прамовы.

— Добры вечар, — разгубіўся я, пазнаўшы, што перада мной не хто іншы, як рэдактар газеты Мацвей Давідзюк. З-пад сіваватай навісі густых броваў ласкава ўсміхаліся мне яго вочы. Я не ведаў, як сябе трымаць з гэтым добрым чалавекам, і таму бянтэжыўся. Ён сам мяне ўзяў пад руку, і мы зашпацыравалі па калідоры.

— Ну, то як жывецца-маецца, таварыш Шыянок? — пытаў рэдактар, як бы не ведаючы, што гаварыць.

— Дзякую, добра. От бачыце, скончыў рабфак.

— А куды далей думаеш?

— Хто яго ведае. Нашы ўсе збіраюцца ў машынабудаўнічы інстытут. Але ў мяне, калі праўду вам сказаць, душа не ляжыць да тэхнікі. Нялюба мне матэматыка, — прызнаўся я рэдактару, як даўняму і шчыраму сябру.

— Калі не ляжыць, то і не трэба гвалціць яе. Душа — тонкі інструмент. Чалавек павінен так выбіраць прафэсію, каб потым не наракаць на сябе.

— Добра вам казаць гэтак, Мацвей Кірылавіч, — асмялеў я зусім, — а мне як быць, калі наш рабфак рыхтаваў нас да паступлення ў машынабудаўнічы інстытут? Калі я не паступлю туды, дык дзе мне дзецца?

— Дзівак-чалавек! — аж усклікнуў Мацвей Давідзюк. — Дык перад табой усе дзверы парасчыняны. Ты скончыў рабфак, у цябе, відаць, добрая галава, куды захочаш, туды і паступіш.

Мы з рэдактарам шпацыравалі сюд-туд па калідоры. Студэнты глядзелі і, мусіць, дзіву даваліся: адкуль у мяне такое знаёмства? А мне знарок хацелася паказаць сябе так, каб усе пабачылі і даведаліся, з кім я хаджу.

І пасля перапынку Мацвей Давідзюк гэтак і не адпусціў мае рукі. Ён павёў мяне на першыя рады, якіх ніхто са студэнтаў не займаў, бо ўсе ведалі, што то месцы для гасцей.

Каб сказаць, што канцэрт быў вельмі цікавы, дык не. Наш хор праспяваў «Мы — кавалі», некалькі народных песень, а потым танцавалі «Лявоніху», «Крыжачок». Большасць было танцавальных нумароў. Пасля Рамап Блізнюк выйшаў чытаць вершы Янкі Купалы. Голас у яго быў гугнявы, рыфмаваныя канчаткі радкоў ён як бы праглынаў. Слухачы прыпялі Рамапа без асаблівага захаплення. Мо другім разам, каб на канцэрце былі адны студэнты, дык

яго б зусім сагналі са сцэны, але з ветлівасці, п'авагі да гасцей, якія былі на канцэрте, цярпелі і Блізнюка.

Канцэрт скончыўся. Хлопцы хуцелька пассоўвалі да сцен крэслы і расчысцілі месца, пачаліся танцы. Мацвей Давідзюк запытаў, чаму я не танцую, а мне аж сорамна было прызнацца, што не ўмею. Рэдактар сабраўся дадому, і я вырашыў трошкі правесці яго.

Вечар быў цёплы, нават трошачкі пары, духмяны. На вуліцы прысады лагодна шапталіся з цёплым начным ветрыкам. З-за позняга часу вуліцы абязлюдзелі. Мо на ўсю Пралетарскую мы і былі ўсяго ўдвух з Мацвеем Давідзюком. Мы паволі ішлі па тратуары, і ён мне казаў такое, у што цяжка было адразу паверыць.

— А што, калі ты да нас у рэдакцыю пойдзеш? — не то пытаў, не то прапапаваў Давідзюк.

Я адразу дык нават не даў веры сваім вушам.

— Ты, як мне здаецца, хлопец з галавой і, галоўнае, самастойна можаш думаць, а ў пашага брата, газетчыка, гэта не апошняя якасць. Мне здаецца, што ты палюбіш нашу неспакойную і цяжкую працу.

Што я вось так, на хаду мог адказаць гэтаму шчыраму, добраму чалавеку, які за маё кароткае з ім знаёмства зрабіў мне столькі добрага? Я не забыў і наўрад ці калі забуду, як ён мяне падтрымаў, выплаціўшы мне ганарар, калі я быў проста ў адчаі.

— Не ведаю, Мацвей Кірылавіч, а ці здатны я буду што рабіць у рэдакцыі.

— Братка ты мой, не святыя ж гаршкі лепяць — ганчары, а на ганчара кожны можа навучыцца, абы толькі рукі меў ды ахвоту. А калі табе захочацца вучыцца далей, мы паможам паступіць ці на вячэрняе аддзяленне нашага педінстытута, ці ў Беларускае дзяржаўнае ўніверсітэт.

— А як жа быць з тым, што мы ўсе павінны пайсці ў машынабудаўнічы інстытут? — амаль ужо згадзіўся я з прапановай рэдактара: Мне і сапраўды падабалася тое, што прапаноўваў рэдактар. Як ні кажы, амаль з самага маленства я цягнуўся да друкаванага слова, а цяпер гэткае магчымасць — стаць супрацоўнікам рэдакцыі. Але я ніяк не мог сабе ўявіць, што там рабіць буду. Я мог араць поле, калоць дровы, прайсці добры пракос, нават мог жаць, малаціць цэпам, але работа ў рэдакцыі мяне палохала і бянтэжыла.

— Ну дык як, Макар Васільевіч? — ужо як бы з п'якай пецярплівасцю пытаў рэдактар.

— Не ведаю, Мацвей Кірылавіч, ці здатны я буду да чаго, — паўтарыў я свой пяпэўны адказ.

— От заладзіў адно, як тая сарамяжая півеста. Я, брат, угледзеў у табе тую іскру, якая патрэбна журналісту. Сёння яна красанула ў тваёй прамове.

Я не ведаў, якая там іскра красанула ў маёй прамове. Мне здавалася, што я нагаварыў немаведама чаго. Нават баяўся, што сакратар парткома заўтра ўсыпле за маё саматужнае выступленне. Аж яно бач ты што — рэдактару спадабалася. Мо ён які незвычайны чалавек, дзівак які. Вядома, што дзівак! Іначай ён бы не важдаўся са мной. Ходзім амаль цэлую гадзіну, і ён усё мяне ўгаворвае.

— Я падумаю, — нарэшце сказаў я, — і заўтра ці пасля заўтра прыйду да вас з адказам.

— Чаго там табе доўга думаць яшчэ?

Мы развіталіся з добрым Мацвеем Давідзюком, і я пайшоў дадому, апанаваны такім одумам, ад якога аж галава, здавалася, разломвалася. Гэта ж не жартачкі — выбраць сабе дарогу ў жыцці. Я цяпер ужо добра разумеў гэта.

ЗАГАДКАВАЯ ВЕСТКА

Ні на другі, ні на трэці дзень я не пайшоў да рэдактара. З дому прыйшоў загадкава трывожны ліст: «Макарка, хутчэй прыезджай дадому. З татам няшчасце». Якое магло стацца з бацькам няшчасце — не мог даўмецца я. Чалавек ён не вельмі дужага здароўя, але ж ніколі і ні на што не кволіўся. Гэтак сабе памалу ўсё рабіў у гаспадарцы, тупаў па жыцці, нават не азіраючыся назад. А мо якое выпадковае калецтва, а можа... Ды што я магу прыдумаць? Мне ўсё можа думацца. Трэба хутчэй збірацца ў дарогу на Рагазін. Гэтак нічога нікому, апроч сваіх хлопцаў, не сказаўшы, я ўвечары сеў на цягнік, які адыходзіў на Хвойнае.

Чаго толькі не перадумаў за дарогу, седзячы ў вагоне, якіх толькі карцін мінулага і таго, як мяне сустрэнуць, не выснавала маё ўяўленне. Мне здавалася, як толькі выскачу з балаголавай буды на шляху ля Мендалевай карчмы, да мяне з распрасцёртымі для абдымкаў рукамі кінецца Марылька. Яна ж недалёка жыве, чацвёртая хата ад шляху. Гэта была светлая думка. У галаве снавалася і страшэннае: раптам я прыеду, а бацькі ўжо не будзе на белым свеце, а на могілках у густой засені бяроз і клёнаў поруч

з матчынай магілкай стане новы дубовы крыж. Самотна і тужліва рабілася на сэрцы, быццам я застаўся без роду і без сваяцтва, адзін на ўвесь белы свет. Была яшчэ Насцечка, былі яшчэ меншыя, кроўныя толькі па бацьку браты: Алесь, Міколка, Валодзя, Хведзя, але яны, апроч Алеся, гадаваліся ўжо, калі я не жыў у Рагазіне. Я не калыхаў іх, і яны мне здаваліся траха не чужымі. Валодзі і Хведзі я нават у вочы не бачыў, бо амаль не ездзіў дадому на вакацыі.

Калі праўду казаць, дык мяне не дужа і вабіла ў Рагазін. Неяк я асвойтаўся, прыняўся ў горадзе, як тое малявое дрэўца, перасаджанае ў добры грунт. Я палюбіў юначай душой гаваркія гарадскія вуліцы. Мне было вельмі добра адчуваць пад нагамі асфальт тратуараў, лавіць сэрцам нейкі асаблівы рытм гарадскога жыцця. І цяпер, калі б мне давалося вярнуцца жыць на вясковыя прасторы, я, можа б, аглух ад цішыні.

Не, не, няхай яно як ні будзе, але я нарадзіўся не для ціхага застойнага быту і таму не мог задаволіцца ім. Трэба было кідацца ў жыццё, як у вір галавой, каб адчуваць яго непаўторную веліч, яго хараство і прывабнасць. Ва ўсякім разе рабфак навучыў мяне гэта разумець, адчуваць і дамагацца гэтага. А мо гэта і ёсць самае галоўнае для чалавека майго веку, перад якім яшчэ столькі няходжаных, нязведаных дарог? Мо самае прывабнае, самае важнае ў чалавеку — гэта абуджэнне прагі вечна сябе шукаць, ніколі нічым не задавальняцца на старой дарозе, а заўсёды шукаць новага. Бо той, хто цяляе хадзіць па пратоцаных сцежках-дарожках, калі выпадзе яму далёкая дарога, абавязкова падаб'е сабе ногі і прысядзе ў знямозе на трухлявы пяньчук адпачываць.

А колы балаголавай буды сакочуць па каляінах дарогі, знітаванай карэннем пракаветных соснаў. Смольная маўклівасць бору ліецца ў вушы, у сэрца, у душу. Мае спадарожнікі перакідваюцца адзін з адным нязначнымі словамі, жартамі. Адзін я моўчкі ўдыхаю смольныя пахі, цішыню роднага краю, лаўлю вухам далёкі бусліны клёкат і думаю, думаю, аж да самазабыцця, пакуль да мяне не дакранулася чыясьці рука.

— Скажыце, будзьце ласкавы, вы часам не Васіля рагазінскага сын? — пытаецца чалавек з выразным яўрэйскім акцэнтам. Ад гэтага запытання я страпянуўся, зірнуў на чалавека з рудой, калматай, але падраўнянай пад нейкі

фасон барадой, у брызентавым плашчы з настаўленым башлыком, быццам чалавек сабраўся на дождж.

— Але, Васілёў,— адказаў я.

— Дык хіба вы, бронь божа, мяне не пазналі? Я ж — Зусь. Памятаеце, як мы з вамі мяшкі з соллю сцягвалі, вы былі яшчэ малы, от тачэчкі,— і Зусь паказаў рукой, які я быў тады ростам.— Тады ваш бацька, дай яму госпад бог здароўя, ледзь не захлынуўся ў марознай вадзе, а я яшчэ, дурны, не паверыў, думаў, што і ён такі манюка, як другія.

Прыгледзеўшыся, я такі пазнаў, што гэта не хто іншы, як той самы Зусь, але каб гаварыць з ім, не знаходзіў слоў.

— А вы што, і цяпер гандлюеце соллю? — недарэчна запытаў я.

— Бронь божа, які цяпер гандаль,— ледзь не замахаў на мяне рукамі Зусь, нібы я хацеў яго ў чым-небудзь непрыстойным абвінаваціць.— Які цяпер гандаль, хто цяпер гандлюе. Усе тыя, што калісь мелі свой інтэрас, цяпер вунь дзе гандлююць...

— Ну, то як жа вы цяпер жывяце, нічога не прадаючы і не купляючы? Можа, у калгас падаліся?

— Бронь божа,— ледзь не замахаў рукамі Зусь.— Што я там у калгасе забыў? Зямлю араць паставяць, дык я ж агрэхай нараблю, а яны скажуць, што я знарок нашкодзіў. Дзякаваць богу, дагэтуль то скокам, то бокам, то стрыжаны, то голены, але ж неяк жыву. А цяпер інтэрас свой маю, дык пры ім і ліплю.

— Які ж гэта інтэрас, калі не сакрэт?

— Ат, невялікі: каўшы з ветракоў збіраю і тым часам жыву сабе не з бядою. Але і там трэба мець галаву, бо калі яе не будзеш мець, дык гэтак, як вашага бацьку, падкузьмяць.

— А што майго бацьку? Вы даўно яго бачылі? — страпянуўся я.

— Заўчора прыходзіў да мяне пытаць якой рады. Усцім Паўчосак у хаўрусе з Леўкам Здрокам пад кодэкс яго падвялі.

— Пад які кодэкс? — не зразумеў я.

— Пад крымінальны,— растлумачыў Зусь.

— Хіба ён што ўкраў ці каго забіў?

— Ой, што ты пытаеш, хлопча. Твой жа бацька курапяці не заб'е. Калі б украў, то не грэх было б і пад кодэкс стаць. А то ж чалавек ні богу душой не вінен. Яны самі ўкралі, прапілі, а чалавека ў астросе хочучь згнаіць. Гэта ўсё той прайдзісвет Леўка верыдуе ўсім. Ён даўно ўжо

квапіўся пасадзіць на Васілёва месца свайго брата, такога ж прыгодлівага, як і сам. Дык пяхай бы садзіў, каб ім абодвум па скуле села, ды не запраторваў чалавека ў астрог.

— Дык што там здарылася? — трывожна дапытваўся я.

— Што здарылася, пытаеш? Малолі для калгаса субар. А бацька ж твой ведама які: ён і ўдзень у шапку спіць. Дык яны аж на два мяхі ашукалі яго. Прадалі, відаць, бо два тыдні ў самагонцы купаліся. А да небаракі Васіля ўжо следчы прыходзіў пратакол складаць.

Гэтая павіпа была для мяне нечаканасцю: як гэта мой бацька мог што-небудзь украсці, як людзі маглі даць гэтаму веры? Ён чалавек такі, што свайго, калі сам не пакладзе, дык не возьме. Яшчэ калі дзядзька Пракоп быў за старшыню, дык ён паставіў бацьку за млынара ў колішні Лукашоў вятрак, каб чалавек на сям'ю мог зарабіць на якое печыва хлеба. Ужо колькі год бацька малоў. Другі на яго месцы разбагацеў бы на гэтым мліве. Рагазінцы не паракалі на бацьку, што ён калі лішне каўшы ўзяў. Праўда, шмат у каго гарэла вока на гэтае пыльнае месца, але не было за што зачапіцца, каб зняць чалавека і паставіць другога.

Я добра ведаў і Леўку Здрока. Яшчэ тады, як мы жылі на старой сядзібе, яны былі нашымі суседзямі. Як я быў зусім малы, Леўка знік з дому. Бацька яго Лявон і маці Марфа вельмі бедавалі: прапаў большы сын, дый годзе. Але праз колькі год, пасля рэвалюцыі ўжо, Леўка неспадзявана румнуў у бацькаву хату. Ён быў ужо нічым не падобны на нашых рагазінцаў. У першую нядзелю пасля яго прыезду мы, падшывальцы, валам валілі за Леўкам. Гэтак пам цікава было, як Леўка з гармонікам цераз плячо ішоў праз усю вуліцу. Абрануты ён быў не па-тутэйшаму: на ім камізэлька, у ёй з адной кішэнькі ў другую працягнуты бліскучы ланцужок. Казалі тады, што там у яго кішэньцы ляжаў гадзіннік. Пад камізэлькай відзелася белая сарочка з манжэтамі і пад гальштукам. Сінія штаны павыпуск амаль закрывалі чаравікі, відны былі толькі адны блішчастыя галёшы. На галаве ў хлопца капялюш. Усё гэта было надзета на чалавека ў незвычайную гарачыню, і ён аж млеў, уціснуты ў свае гарадскія ўборы. На ўсю руку Леўка расцягваў гармонік і не сняваў; а крычаў прарэзлівым не сваім голасам. Як і сам чалавек, гэтак і яго

песня была нетутэйшая і незразумелая пам. Мы ўсе тады думалі, што гэта ў горадзе такая завядзёнка, такая мода.

Гады два Леўка і палец аб палец не ўдарыў у бацькавай хаце. Але з часам капялюш і ўсё гарадское адзенне струхлелі, і трэба было надзяваць сялянскае. Леўку гэтага вельмі не хацелася, ён прадаў гармонік і купіў сабе крамы гарнітур, праўда, не такі, як той, што прывёз здалёку. Трошкі пазней Леўка ўладзіўся ў Верамеевічах на нейкую казённую службу і ездзіў каравачнікам па вёсках.

— Караўкі! Караўкі! — галёкаў Леўка. — Бабы, маладзіцы, пясіце старыя кофты і спадніцы! Бярыце шыла, мыла, голкі і папарсткі! Караўкі збірайце, на добрыя рэчы мяняйце!

Потым Леўка займеў быў і свой інтэрас. Казалі, што нават збіраўся ў Верамеевічах адкрыць свой гандаль. Але ўлада прыкрыла нэпманаў, і Леўка застаўся пры адным сваім інтарэсе з мянушкай каравачніка. Праўда, цяпер выхваляўся, што ён былы пралетар, шахцёр. У часе землеўпарадкавання яму нейкім чынам парэзалі ў Пуцілавіку добры хутар. Ён наставіў хату, абгарадзіў сядзібу штыкетнікам, пасадзіў сад, развёў пчол. Ажانیўся Леўка з Усцімавай сястрой Сахвейй і зажыў сабе анігадкі.

Рагазінцам на ўсё жыццё запомнілася, як Леўка аддзяляўся ад бацькі. Ён гроб сабе ўсё, што ў бацькавай гаспадарцы дрэнна ляжала. Стары Лявон Здрок быў вельмі дужы чалавек, казалі, што ён меў конскую сілу, і, як кожны, каго бог не пакрыўдзіў сілай, быў вельмі спакойны, нават рахмань. Леўка цёг з бацькавай хаты старую грувасткую дубовую ступу. Стары разважліва, спакойна спытаў у сына:

— Дык павошта ты яе бярэш? Хіба ты яе рабіў, хіба ты яе пажываў? Ты ж педзе па свеце валэндаўся, а я на ўсё гэта жылы рваў.

Леўка як бы і не чуў таго, што казаў бацька. Затое як выскачыла з хаты маці, старая кашчавая Марфачка, па яе лямант збеглася мо паў-Рагазіна.

— Гэта ж трэба, пракурат. Ці ён тут гараваў, ці ён тут пажываў што, а з дому цягне. Ды адбяры ты, боўдзіла несусветнае, — ускінулася Марфачка на Лявона.

Худзенькая і вельмі злосная, як тая аса, Марфачка ўскінулася не на сына, а на мужыка, нібы крыўдзіў яе не Леўка, а Лявон, які, недарэчна моргаючы вачыма, пазіраў за ўсёй гэтай баталіяй.

— Хіба ўжо ў цябе і сілы не стас, хіба ты ўжо зломак які, каб даць спустоўваць усё сваё селішча.

— Ды маўчы ты, — агрызнуўся на жонку Лявон. — Няхай яго, гэткага сына, сарочка не чапае. Каб яму бог даў грызці не хлеб, а гэтую ступу, гэты дубовы таўкач.

Аднак Марфачка не магла сцяраць такога спуставання гаспадаркі. Яна кінулася да Леўкі адбіраць ступу. Маці і сын счачіліся біцца. Разлютаваныя ў гневе, яны вельмі ж падобныя былі адно на аднаго. Хто яго ведае, чым бы скопчыўся паядыпак маці з сынам, калі б не ўмяшаўся Лявон. Адным толькі рухам рукі ён развёў іх, як тых пеўняў-забіякаў. Ды што яму з яго сілай было развесці! Казалі, аднаго разу Лявон пасварыўся з трыма братамі Алішэўцамі. Слова па слове, сварка ўзгарэлася гэтак, што Алішэўцы кінуліся біць Лявона. Той, каб далей ад бяды, ускочыў у свой двор, зачыніў вароты і падпёр іх плечуком. Колькі ні сепалі ўтрох Алішэўцы, каб адчыніць вароты, не далі рады. Нехта з іх даўмеўся з падваротні выцяць Лявона жалезным прутам па босых нагах. Тады прарваліся ў двор, думаючы: «От ужо паўскідаем Лявону». Кінуліся на яго: хто хапаў за шыю, хто за рукі. Але разлютаваны Лявон як крутнуўся, дык тры Алішэўцы разляцеліся, што тыя трэскі. Адным словам, Лявон Здрок меў такую сілу, што падымаў за камель і клаў на перадок воза самае тоўстае бервяно. Каб яму да тае сілы ды хоць трошачкі злосці, дык ён бы чортведама чаго мог нарабіць у гневе. Гэта мо і правільна маці-прырода робіць, што чалавека-асілка надзяляе мяккім, як губка, характарам. От жа стаіць Лявон і слухае, як сын абражае, няславіць маці, і адно толькі твар у старога балюча перасмыкаецца: хіба ж можна такое слухаць ад роднага дзіцяці?

Мне гэта запомнілася на ўсё жыццё. Запомнілася і яшчэ адна праява з Леўкам. Гэта ўжо было пасля таго, як Леўка аддзяліўся на хутар у Пуцілавік. Неяк ён скмеціў, што Панюкоў Ціхон забіў перад вялікаднем ладнага япрука. Сала і мяса гаспадар склаў у кубелец і паставіў у каморы. Аднаго разу ўночы, гэтак пад раціцу, калі ў людзей самы моцны сон, Ціхон пачуў нейкае шамаценне на сенечнай страсе. Гаспадар ціхенька выглянуў у акно і ўгледзеў, што прадрана страх акурат пад каморай. Ён пабудзіў бацьку, старога Якава, большага сына, ужо ладнага хлопца, без рыну дзвярэй яны выйшлі ў агарод з вілчачнікамі і сякераю. Залеглі пад глухою сцяною хаты і пачалі пільнаваць. Праз нейкі час Панюкі ўбачылі, як

спачатку праз прадраную ў страсе дзірку высупулася ладная, пуды на два, торба з салам, а потым вылез і Леўка. Трымаючы на плячы торбу, ён ціхенька са страхі ступіў на плот і ўжо з плота саскочыў на далоўку. Тут на яго знячэўку і наваліліся ўтрох Панюкі. Яны яго аблажылі, як таго япрука, і пачалі перыць хто чым. Пакуль на крык пазбягаліся суседзі, дык Панюкі гэтак уплазавалі злодзея, што ў таго носам і ротам пайшла кроў. І гэтага мала яшчэ: як толькі добра ўднела, а гэта было акурат у пядзелю, Леўку вывелі на вуліцу, павесілі на шыю торбу і гэтак пагналі праз увесь Рагазін з канца ў канец. Людзей сабралася — як на фэст, кожны стараўся зняважыць злодзея. Праўда, каторыя казалі аддаць злодзея ў міліцыю і пад суд, але гаспадар сала сказаў, што не трэба, хопіць з яго і гэтага. Другі, вядома, на Леўкавым месцы згарэў бы ад сораму, а ён, кульгаючы на правую нагу, нават яшчэ ўсміхаўся сваім скрываўленым ротам. Цяпер пра той самасуд мо каторыя і пазабыліся, а мне от у дарозе яно чамусьці ўспомнілася, асабліва, як Зусь раскажаў, што Усцім з Леўкам падводзяць майго бацьку пад кодэкс.

— Дык што там з бацькам? — нецярпліва пытаў я ў Зуся. — Гэта ж мне з дому напісалі, каб я прыехаў. Я за дарогу ўжо ўсё перадумаў: мо там з бацькам благое што здарылася?

— А хіба гэта добрае, калі чалавека ні за панюх табакі запратораць чортведама куды? Гэта ж Леўка злёгся з Усцімам і верыдуе ўсім у калгасе, як сам хоча, хоць ён і не калгаснік. І рагазінцы ўсе яго баяцца. Добры гандаць — зачупі чорта, дык не адкараскаешся.

Зусь раскажаў мне, што тады, калі ў Рагазіне арганізаваліся калгас, Леўка, каб мець прывілеі, прыкінуўся інвалідам: быццам пасля таго, як ён папаперыў у шахце кайлам вугаль, у яго аднялася правая нага. А ўсе быццам і верылі яму, хоць добра ведалі, што Леўка пачаў падцягваць нагу пасля таго, як злазіў у Ціхопава сала. Пасля яшчэ больш пачаў прыкідвацца, быццам нага ў яго пежывая; мяккая, як без косці, зусім не трымае яго. Аднак кульгае ён толькі на людзях, а калі ніхто не бачыць — ён аж бяжком бегае. Але пра гэта ўсе маўчалі, баяліся чапаць чорта лысага.

Ды і Усцім Пачосак недалёка адскочыў ад Леўкі. Праўда, ён не прыкідваўся калекам, але проста быў абібок. Ягоны бацька Адам памёр, калі Усцім ужо быў ладны хлопец. На добры лад ды з добрым розумам і рукамі сям'я

Пачоскаў — маці, Усцім і дзве яго меншыя сястры — магла б прыпяваючы жыць з тае паўвалокі зямлі, якую ім пакінуў пасля сябе бацька. Але пра тую зямлю ніхто не дбаў, яе ўгноівалі хіба толькі адны вераб'і, дык на Усцімавых палосах раслі, аж буялі, драсён і верабейкава шчаўе. Усе рагазішцы вясну і лета варылі баршчы з таго шчаўя.

Потым неяк Усцім агледзеўся, што з яго спрытам, з яго прагавітасцю да працы не ён зямлю, а зямля адолее яго, не дасць яму ні хлеба, ні табакі, і ён пачаў здаваць яе рагазішцам на скопліну: два снапы браў сабе, а трэці таму; хто ўрабляў зямлю. Гэтак і жыў чалавек як бы з чужых рук, як бы з чужога стала беручы хлеб, аж да самае тае пары, пакуль у Рагазіне не прайшла калектывізацыя. Усцім адным з першых запісаўся ў калгас. Аднак ён заўсёды шукаў і знаходзіў сабе толькі такую работу, да якой не вельмі трэба было дакладаць рукі: то ён быў лістаносцам, то пайшоў на павышэнне і стаў загадчыкам хаты-чытальні. А ў апошні час, калі быў яшчэ за старшыню дзядзька Пракоп, Усціма паставілі за клапаўшчыка.

У бытнасць Пракопа Касянка старшынёй калгаса гаспадарка ішла ўгору: добра абсявалася поле, былі пастаўлены неблагія грамадскія будынкі, пасаджана дваццаць пяць гектараў саду. Калгас набыў сабе сякія-такія машыны — жняўкі, касаркі, добрыя плугі і культыватары. Меліся ўжо спраўныя коні, добры статак кароў. І хоць амаль кожны год рагазінскі калгас «Кастрычнік» здаваў дзяржаве не толькі сваю рату хлеба, а яшчэ выручаў і адстаючыя калгасы, усё ж не было таго года, каб рагазішцам не выстачала хлеба, і тыя людзі, якія спярша не хацелі ўступаць у калгас, з цягам часу не наракалі на сваю долю. У каторых былі старыя хаты-трухло, калгас памог паставіць новыя. З гэткай дапамогаю і бацька мой займеў сабе новую добрую сасновую хату.

Раённыя кіраўнікі заўважылі гаспадарскі спрыт Пракопа Касянка, і райком партыі вырашыў пусціць яго на павышэнне, паставіўшы загадчыкам раённага зямельнага аддзела. Дзядзька Пракоп доўга аднекваўся, адбіваўся ад таго павышэння, спасылаючыся на сваё калецтва, але бюро райкома прыняло такое рашэнне: калі ён не пойдзе ў зямельны аддзел, дык будзе стаяць пытанне аб яго партыйнасці. Камуніст Касянок вымушаны быў пайсці на новую, мо і зацяжкую для яго работу.

А тым часам у Рагазіне пачалося чортведама што. На

тым жа самым пасяджэнні бюро райкома было вырашана раіць рагазінцам за старшыню калгаса Усціма Пачоска. Праўда, Пракоп Касячок выказаўся супроць гэтага, даводзіў, што Пачосак можа разваліць калгас, але яго не паслухалі. А можа б, і паслухалі, каб быў хто на прыкмеце другі, але пачыналі шукаць новую кандыдатуру і не вельмі знаходзілі. Камуністаў у раёне было не надта густа, і амаль усе яны стаялі на адказных работах. Такім чынам райком і прыняў рашэнне раіць члена партыі Усціма Пачоска старшынёй калгаса «Кастрычнік»...

Балаголаўская буда адляскала коламі па лясной дарозе, выехала на палявы прастор і ўжо набліжалася да маіх родных аселіц. Вунь відаць ужо, як махае павольна крыламі, нібы безупынна кланяецца роднай зямлі, рагазінскі вятрак. А мне здаецца, што буда не едзе, а завельмі павольна, як тая муха па смале, паўзе па калдобістай дарозе. Хочацца папрасіць балагола, каб махнуў пугай-свістушкай на коней. А мо саскочыць з воза і пехатой, я ж улегцы, з адным партфельчыкам. І я такі не вытрымліваю павольнай язды, не даязджаючы кіламетры два да Рагазіна, саскокваю.

— Куды ты, хлопча, яшчэ ж не даехалі, — крычыць мне наўздагон Зусь, высунуўшы з буды галаву ў брызентавым башлыку.

— Я пехатой, наўпрасткі сцэпкаю пайду, — крычу я ў адказ Зусю, і ён на развітанне махае мне з буды рукою.

Я Зусю сказаў, што пайду сцэпкаю наўпрасткі, толькі каб адгаварыцца. Мне проста захацелася прайсці аднаму ціхім летнім полем, сашчыкнуць у запалавелым ужо жыце сінявокі васілёк, прынасці грудзьмі да зялёнай сакавітай муравы па абочыне дарогі і паслухаць ціхі шэпт ветру, шапаценне калосся, трошачкі паляжаць, падумаць. Я гэтак і раблю: кладуся дагары ў жытнюю разору і гляджу ў неабсяжны блакіт неба. На момант заплюшчваю вочы і бачу сваё басаногае дзяціпства: бачу яго не вачыма, а думкамі. За якія пяць хвілін я як бы перажыў усё, што дзеелася гадамі. Вунь за ветраком відзецца зялёная купка дрэў — там, у ціхай засені, магіла маці. Я ўсхопліваюся і ўжо не іду, а бягу, быццам маці можа на мяне пакрыўдзіцца, што баўлюся. Але забягаю не на могілкі, а прастую на вятрак. Там павінен быць бацька, ён жывы, і да яго трэба хутчэй, чым да нябожчыцы. З расчыненых дзвярэй ветрака патыхае свежым млівам. На парозе сядзяць завознікі і кураць. Я нікога не

пазнаю, бо гэта не рагазішцы. Яны даюць мне дарогу. У млыне ля паставаў я ўгледзеў не бацьку, а запыленага ў муку хударлявага Рыгора Здрока, меншага Леўкавага брата. Ён быў заняты і не заўважыў мяне.

— Добры дзень, Рыгор Лявонавіч, — крычу я.

За шумам жорнаў млынар, мусіць, не чуе, і толькі тады, калі я тузаю яго за крысо кароткага кабата, ён паварочваецца і на момант як бы слупянец. Глядзіць на мяне і ці то не пазнае, ці то палухаецца ад неспадзяванага майго з'яўлення.

— Дык ці гэта ты, Макар, ці хто? — пытае млынар.

— Як бачыце.

— То здароў, братка. А які ж ты вырас, як выбахаўся. Мужчына, дый годзе, хоць у плуг цябе запрагай.

— Дык навошта мяне ў плуг, хіба я конь?

— Гэта ж такая прыказка. Не давядзі бог, каб чалавека ў плуг запрагаць.

Мужчыны паўставалі з парога і абступілі мяне.

— Дык чый бо гэта? — пытае нехта з іх.

— Васіля Яўстратавіча сын, таго, што малоў тут.

Мужчыны мяне аглядаюць, ледзь не мацаюць рукамі, а Рыгор Здрок бліскае вачыма з-пад заінелых ад мучнога пылу броваў. Ён плюшчыць іх, моргае, як бы ў чым вінаваты перада мною.

— А дзе ж мой бацька? — пытаю я.

— Бацька твой? — неўразуменна глядзіць на мяне меншы Здрок. — Бацька твой цяпер тут не робіць. Яго знялі за махлярства.

— За якое махлярства? — ледзь не кіплю я ад гневу.

— Хто яго ведае. Мне тым часам старшыня сказаў: ідзі прымай вятрак — дык я і прыняў. А якое там было махлярства, хіба мне ў галаве.

— Каля мукі ходзячы, вядома, што запылішся, — сказаў нехта з завознікаў. Але я на яго зірнуў са злосцю, і ён асекся.

Рыгор, вядома, ведаў, што бацька ніколі не махляваў, але не мог жа ён мне сказаць гэтага. Для прыліку ён нават паспачуваў мне:

— Яму з такімі дзецьмі толькі тут і працаваць было, усё-такі дзень пры дні заробак меў. Дык дзе там, людзі крывотлівыя, зайздросныя, падвялі. Зпоў жа такі, як той дзядзька кажа, каля мукі ходзячы, цяжка не запыліцца.

Больш я не стаў укідацца ў гаворку з Рыгорам. Хуценька, нават не развітаўшыся, выбег з ветрака.

Рагазінская вуліца пасля горада здалася мне вузенькай-вузенькай, быццам які волат узяў абодва шары хат і ссунуў іх. Саламяныя накрыўкі старых хат, быццам баронячыся ад якой напасці, схлупіліся адна да адной і выдаваліся суцэльнай страхой.

Аднак жа яшчэ з горкі, на якой стаіць вятрак, мне кінуліся ў вочы пастаўленыя непадалёк ад шляху новыя, пад гонтавымі дахамі, аборы для жывёлы, свірпы. Пасярод вялізнага калгаснага двара віднелася не вельмі вялікая будыніца, крытая бляхай, і над ёй чарнелася высокая труба. Гэта была калгасная электрастанцыя, але яна цяпер, улетку, не працавала.

Ідучы вуліцай, я ўглядаўся ў хаты, у двары. Шмат якіх не пазнаваў. Ды і як я мог пазнаць, калі яны былі новыя. На тых бядняцкіх сядзібах, дзе колісь стаялі халупіны з паўздзіранымі ветрам вільчыкамі стрэх, цяпер жаўцелі смольнымі сценамі збудаваныя на новы манер з чатырохскатнымі стрэхамі новыя дамы.

Хату Марыльчынага бацькі я таксама ледзьве пазнаў. Яна нібы памаладзела. Гэта мусіць, ад таго, што на вокнах былі новыя аканіцы з выкрутасамі.

Рагазінская вуліца па абодва бакі была абкапана неглыбокімі канавамі, праз якія ў кожны двор перакінуты мосцік. А пасярэдзіне вёскі, якраз дзе калісь стаяла кухня Ціхона, пракапана цераз агарод і выган глыбокая канава аж да самай Рагазінкі. Гэта, відаць, яшчэ дзядзька Пракоп даўмеўся зрабіць. Як гэта разумна і добра. Я ж памятаю: бывала, вясною ці ў глыбокую восень як заладзяць дажджы, дык вуліцу так размесіць жывёла, што прайсці ніяк нельга было, і людзі хадзілі загуменнямі. А цяпер, мабыць, і ў самую восеўскую слоту суха на рагазінскай вуліцы.

Вуліца была пуставатая. Вядома, летні час. Адно дзеці з парэпанымі лыткамі гойсалі па вуліцы, гуляючы ў коні і машыны. Але яшчэ здалёк пасярод вёскі я ўгледзеў колькі жанчын. Яны стаялі акурат пад Піліпавай хатай. Прыспешыў хаду і за колькі хвілін апынуўся ля жанчын.

— Добры дзень, — кінуў я сваё вітанне.

— Добры дзень, — пачуў пядружны адказ. Жанчыны здзіўлена пазіралі на мяне, мусіць, не спадзяваліся на такога госця.

— Дык хіба гэта ты, Макар? — азвалася цётка Тэкля.

— Ды хіба гэта Васілёў Макара? — следам за ёй азва-лася яшчэ колькі жанчын. — Глядзі бо які вырас.

Я заўважыў Марыльку. Яна памажпела. Некалі кво-ленькія, вострапкія грудзі акругліліся. Дзве доўгія ка-сы, што выпалі з-пад хусткі, аздаблялі яе стан. Я хацеў адразу ж падысці да Марылькі, але яна хавалася за жан-чын, як бы саромеючыся. І тут вока маё згледзела чала-века, які распластана ляжаў, быццам нежывы, пад Пілі-павай прызбай, а ля яго сядзеў калматы чорны сабака петутэйшага заводу.

— Чаго ж вы стаіце? Чаму не ратуеце чалавека? — з гэтымі словамі я хацеў кінуцца на паратунак, але ў мо-мант падбегла Марылька і схапіла мяне ззаду за рукі.

— Пачакай, пастой, Макара, ён жа цябе парве.

— Хто парве? — не зразумеў я.

— Гэты ваўкалак Усцімаў. Ён нікога, апроч Сахвеі ці Леўкі, не падпускае да п'янага гаспадара.

Гэтакая мая была першая сустрэча са старшынёй калгаса «Кастрычнік» Усцімам Пачоскам. Гэтакая была і сустрэча пасля доўгай ростані з Марылькай. Калі яна мяне схапіла за рукі, каб не пусціць да той небяспекі, якой пагражаў Усцімаў сабака, сэрца маё ёкнула і, можа у той самы момант прагнулася тое першае юнацкае па-чуццё, якое гэтулькі год драмала, прыспанае часам і ака-лічнасцямі. Мне хацелася ў адказ абняць Марыльку і па-цалаваць, але вакол былі людзі, і я адно падзякаваў ёй за перасцярогу.

Вестка аб маім прыездзе ляцела да бацькавай хаты не на крылах, а на гонкіх, парэпанных пагах хлапчукоў-пад-шывальцаў. Толькі белыя галоўкі мільгалі па вуліцы. Мне на момант захацелася прыпусціцца за імі, але я ўс-помніў, што ўжо не хлапчук. Падышоўшы да бацькавага двара, я ўгледзеў як бы выстраеных на ранжыру мачы-ху, Насцечку, Алёся і меншых хлопцаў. Бацькі чамусь-ці не было. Сэрца маё зайшлося ад гэтай сустрэчы. Ма-чыха першая кінулася да мяне і запрычытала:

— А сыночак, а родненькі, а добра, што ты не забыў на нас.

З гэтымі словамі яна абняла мяне і пацалавала. Я так-сама пацалаваў яе. Потым пацалаваў Насцечку і ўсіх ма-лых, даючы ім гасцінцы.

— Дык чаго мы стаім, сыноч, хадзем бо ў хату, — снахапілася мачыха, і я ўнершыню пераступіў парог но-вай бацькавай хаты.

— А дзе ж тата? — пытаюся.

— Хай яны гэтак сцэжкі перад сабой не бачаць, як яны яму дарогі знайшлі, — загаласіла мачыха. — Следчы выклікаў ужо каторы раз. Цягаюць яго то да следчага, то да пракурора, каншузяць. А што ж мая бедненькая галоўка будзе рабіць з гэтым бобам, якім ён мяне абсыпаў, — горкімі слязьмі загаласіла яна. — Яны ж яго засудзяць.

Гледзячы на маці, заплакалі дзеці. У мяне і ў самога слёзы падпіралі пад самае горла, але я іх прыдушыў у сабе і сказаў як мага спакайней:

— Не трэба, мама, плакаць. Слязьмі гору не паможаш. Не засудзяць, калі ён не вінен.

Мачыха пачала мне пераказваць гісторыю з тымі двума мяхамі субару, пра тое, як Пачосак са сваім хаўруснікам Леўкам ужо даўно капалі яму пад бацьку, бо хацелі паставіць за млынара Здрокавага Рыгора і цяпер дамагліся свайго.

— Не плачце, мама, не засудзяць, — паўтараў я, каб хоць як суняць слёзы, бо, гледзячы на маці, захліпалі і дзеці.

— Ты, можа, і не еў нічога ў дарозе? — спыхапілася мачыха.

— Сяго-таго перакусіў, — няпраўду сказаў я, бо ў дарозе за думкамі, за балючым клопатам пра бацьку мне было не да яды. А цяпер сапраўды захацелася есці, аж пад лыжачкай засмактала. — Дзе ў вас умыцца? — спытаў я.

— Над цэбрам, вуць там. Хіба ты ўжо забыўся? Коля, палі Макарку, — загадала мачыха і сама пабегла ў камору.

Я ўмываўся над тым самым цэбрам, пад якім і ў маленстве. Коля мне паліваў з таго самага карца, зробленага з гільзы. Садзіўся за той самы рышучы стол. Мачыха ўнесла той самы збанок з малаком і наліла яго ў парцалянавы палумісак. З дарогі, выгаладаўшыся, я еў малако з чэрствым хлебам за самы найлепшы прысмак. Дзеці абступілі стол, і вочкі іх аж гарэлі...

— Мама, пяхай і яны сядуць ды зачэрпнуць са мной па лыжачцы.

— Ты еш, не зважай на іх, — сказала мачыха. — Мы нядаўна паабедалі, яны не галодныя. Гэта ж такая ўжо завядзёнка ў іх — як хто за стол, дык яны да стала.

Успомніў, што я і сам быў такі. Бывала, паясіся па самую завязку, але як толькі хто сядзе за стол, дык гэтак

захочацца зпоў есці. Здаецца, тое, што есць госць, дык і смачнейшае.

— Наш хлеб, мусіць, не такі смачны, як гарадскі. Ты мо там адны булкі ясі? А мы ў хлеб дамешваем бульбы.

— Чаму гэта я адны булкі см? У студэнта часам бывае, што і хлеба жадзён. Хіба ў вас ужо і мукі няма?

— Чаму няма? Дзякаваць богу, яшчэ не з бядою жывём. Але ж цяпер, як бацьку засудзяць, дык хто яго ведае, як мы і жыць будзем, — ледзь не загаласіла мачыха.

Мне шкада было яе, шкада было бацькі, Насцечкі, шкада гэтых малых. Мне той мачышыні і пачастунак не вельмі лез у рот. Я хуценька падзякаваў за хлеб-соль і пачаў аглядаць новую хату. Яна была прастарнейшая за старую, у ёй два пакоі. Але сцены былі яшчэ не патынкаваны, на вокны не было дубэльтаў і, як казалі мачыха, зімой у хаце было — хоць ваўкоў ганяй. Было сёе-тое і апроч хаты новае: замест матчынага куффа стаяла памалёваная скрыпя. Я пачаў уважліва разглядаць хатнюю навіну. Мачыха заўважыла гэта і паведаміла:

— Гэта ж мы з бацькам параіліся, прадалі два сувоі палатна твае маткі, трохі грыбоў ды агоралі Насці скрыплю. Можна, хутка якія сваты прыйдуць, то трэба ж дзеўку аддаць, як людзі.

— Няхай бы мо яна вучылася, мама, — уставіў я сваё.

— Дзе тая навука ёй пойдзе ў галаву, калі хлопцы ўжо карцяць. Яна ж дзень у дзень петваецца на працы. Ды хіба тая навука хлеба якога дасць?

— Дасць, калі добра вучыцца.

— Мо табе і дасць, бо ты хлопец, а дзеўцы трэба кудзелью ўмець прасці ды дзяцей гадаваць.

Я падумаў сабе з болем: «Насця такі навучылася дзяцей няньчыць, усіх жа гэтых хлопцаў перакалыхала ды перанасіла на сваіх руках...» А Насця чамусьці саромелася, старанілася, быццам я і не родны брат яе. Трэба ж гэтак за якія чатыры гады адвыкнуць. Хацеў я з ёй пагаварыць, папытаць, як ёй жывецца, але яна мне нічога так і не сказала. Бо баялася, што я пра яе благое што падумаю, а мо не хацела, каб я ад яе самой уведаў, што ёй тут не мёд.

Бацька прыйшоў надвечоркам. Косыя промні сонца ліліся ў вокны. Неатынкаваныя сцены, беднаваты абсталяванак хаты ў сонечных промнях — усё як бы ўкрыта было казачным вэлюмам. Я стаяў ля сцяны і разглядаў фотаздымкі, асаджапыя ў самаробныя рамачкі і павешаныя

ў прасценку паміж вокнамі. Быў там і мой здымак. Ён вісеў у самым цэнтры. Мо таму, што на здымку я быў у капелюшы, у гарнітуры пад гальштукам, яго прымайстравалі на самым відавоку, бо ён як бы аздабляў здымкі мачышынага сваяцтва, якое было знята ў сялянскай вопратцы. Як сабе ні кажы, мо і бацьку было трохі гонару, што ягоны Макарка вылузаўся з мужыцкага шарачку і аж капялюш надзеў...

Я гэтак і не ўгледзеў, калі прайшоў паўз вокны бацька. Пачуў толькі, як бразпулі дзверы і мачыха запытала:

— Ну як там, Васіль?

— А ліха яго ведае. Усё яшчэ там капаюцца. Хіба ж лёгка дакапацца да Пачоска.

Гора як бы засланила, адсунула на задні план і тую радасную вестку, што я прыехаў. Толькі тады, калі я ўжо выходзіў з другога пакоя, мачыха як бы ўспомніла, што ў хаце госць.

— Васіль, гэта ж наш сыноч Макарка прыехаў.

Бацька, відаць, не чакаў мяне, бо ён спачатку неяк аж разгубіўся. А я глядзеў на яго, і слёзы гарачым камячком асядалі ў горле. Бацька вельмі схуднеў, неяк зізарнеў і з твару і з постаці, прыгорбіўся, як бы ім завалодала старасць, якая вось-вось зусім сагне, скруціць чалавека. Касмылі рэдкай сівай барады, завостраны, як швайка, нос і вытыркнутыя сківіцы — усё гэта рабіла бацькаў выгляд старэчым.

— Сынку, — кінуўся ён да мяне з абдымкамі, — як жа гэта ты даўмеўся прыехаць? Такі госць ды ў такі час.

— От прыехаў. Ліст адтрымаў жа, што ў вас тут няшчасце.

— Які ліст? — не разумеў бацька.

Я даведаўся, што ліст без бацькавага ведама напісаў Алесь пад дыктоўку мачыхі.

— Дык бяжы, Вара, ды пазыч у Цярэшкавых якое паўпляшкі, — спахапіўся бацька.

Мачыха хуценька пайшла з хаты.

Мы з бацькам селі за стол, як бы ўжо з нецярпліваццю чакалі тае паўпляшкі. Дзеці таксама абсели кругом стол.

Выпілі мы чаркі па дзве прынесенай мачыхай самагонкі, і бацька зусім захмялеў. Ён гэтае чортава зелле калі і ўжываў, дык хіба дзе на фэсце адну-дзве чаркі — не болей.

У нашу хату пачалі збірацца мужчыны, і кожны ві-
таў мяне:

— З прыездам, Макар Васільевіч.

Да позняй ночы у хаце не тухла святло. Мужчыны
пыталі ў мяне пра розныя гарадскія павіны. Я таксама
распытваў у іх пра калгасныя справы.

— Яно ў калгасе, у гурце, і спасабней — не так цяж-
ка, як на сваёй гаспадарцы, на пуп не бярэш. Як добра
ўднее, тады на работу ідзеш, ды і з работы, калі яшчэ
сонца завысока, — казалі мужчыны. — І з касою дык не
вельмі жылы рвеш, не тое што, бывала, на сваёй палосе.
А ў бытнасць Пракопа старшынёй калгаса, дык і на пра-
цадзень не з бядой давалі. Ды глядзі, колькі хат новых
наставілі. Школу сваю пабудавалі. А цяпер от пры гэтым
Пачоску дык на звод усё пайшло.

— Чаму ж на звод? Усё ж у вашых руках — як бу-
дзеце рабіць, так будзеце і мець.

— Добра ты кажаш, сынку: як рабіць, так і мець, —
умяшаўся мой бацька. — Леташнім годам наша поле вунь
як зарадзіла. І прыбралі ўсё за пагоду, і змалацілі як мае
быць, у засеці засыпалі. Думалі — хлеба не пераядзім.
Але яно і паплыло так немаведама куды. Пачосак са сва-
ім Здрокам ды ўсё іх свойства шыкавалі цэлы год, у
у гарэлцы моклі.

— Зноў жа такі, — дадаў дзядзька Павел, — каб у на-
чальства быць у ласцы, Пачосак, не папытаўшы ў калгас-
нікаў, прадаваў хлеб направа і налева... Лішкі, жажа...
А якія там лішкі, павымяталі засеці... Хіба гэта правіль-
на? — пытаў ён.

— Вядома, няправільна, — адказаў я, запісваючы ў
блакнот усё тое, што мне казалі. — Трэба было вам у рай-
ком пайсці і сказаць усё, там бы далі рады і Пачоску...

Мужчыны разышліся позна. Мы з бацькам засядзеліся
яшчэ пазней. Мне мачыха паслала пасцель на той самай
лаве, на якой я спаў яшчэ ў старой хаце. Я лёг, а баць-
ка прысеў на ўскрай лавы і пачаў расказваць сваю бяду.
Стары ледзь не плакаў, а я не мог нічым яго супакоіць.
Мне прыйшла ў галаву прыказка: чужую бяду па воласу
развяду, а да свае і розуму не прыкладу. А бацькава бя-
да была і маёй бядой, але я сказаў бацьку:

— Не бядуіце, тата. Я заўтра пайду да Беразняка, і
не можа быць, каб ён не разабраўся.

Бацька махнуў рукою:

— Ай, сынку, разбярэцца ён...

— Разбярэцца, тата, разбярэцца,— з упэўненасцю за-
спакойваў я старога,— а цяпер ідзіце спаць.

Бацька мо на момант паверыў маёй упэўненасці, бо,
як мне здалося, адразу паспакайнеў і пайшоў лажыцца.
А я не мог заснуць аж да самага світання: усё маё дзяціп-
ства вымалёўвалася перада мною. І чамусьці неадступ-
на перад вачыма стаяла Марылька. Толькі не гэтая, якую
я сустрэў сёння,— мажняя, грудастая жанчына, а тая да-
лёкая, тоненькая, шчупленькая, з вострымі грудкамі, у
вяночку з сініх васількоў, што тады, як я ад'язджаў з
Рагазіна, сядзела на вішні...

Першага сакратара райкома партыі таварыша Бераз-
няка ў кабінце не было. Мо з гадзіну я сяджу ўжо ў пры-
ёмнай, назіраючы, як Беразнякова сакратарка бянтэжыц-
ца пад маім позіркам і ўжо каторы раз перакладае з месца
на месца, мусіць, зусім непатрэбную ні ёй, ні каму-не-
будзь іншаму паперку. Раз-пораз у кабінет заходзяць, му-
сіць, работнікі райкома, а мо і іншых якіх раённых арга-
нізацый, пытаюць сакратара. Дзяўчына, нават не пады-
маючы галавы, адказвае, што яго няма. Яна і мне адка-
зала гэтак самае, а я вось сяджу. Падумаў, ці не схадзіць
мне да дзядзькі Пракопа ў райза, а потым прыйсці сюды.
Толькі гэта я ўстаў з крэсла, каб пайсці ўжо, як зазваніў
тэлефон. Сакратарка казалі ў трубку:

— Яўген Пятровіч, вас тут ужо даўно чакае адзін та-
варыш. Прыйдзеце зараз?

Паклаўшы трубку, яна звярнулася ўжо да мяне:

— Пасядзіце яшчэ трошачкі. Таварыш Беразняк за-
раз прыйдзе.

Таварыш Беразняк, апрануты ў вайсковага крою гім-
насцёрку з накладнымі кішэнямі, у сінім галіфэ, забраным
у дудачкі-халяўкі хромавых ботаў, прайшоў паўз мяне,
нават не зірнуўшы, хто яго чакае. Сакратарка хуценька
пабегла за ім і праз які момант з дзвярэй кабінета кінула
мне: «Заходзьце».

Беразняк сядзеў за сталом, засланым чырвоным аб-
русам. Калі я падышоў да стала, на чыста паголеным
твары сакратара прабегла ўсмішка. Яна збегла з куточ-
каў вуснаў і, разгладзіўшы з абодвух бакоў вочных за-
падзін веерчыкі зморшчак, выкрасаўшы ў вачах невідоч-
ную іскрышку, разлілася на ўсім твары і гэтак застыла.
Варухнуліся вусны, і я пачуў:

— Сядайце, калі ласка, таварыш. Чым магу быць ка-
рысным?

Я адрэкамендаваўся.

— Вельмі прыемна, што з нашага раёна добрыя людзі выходзяць.

Мне рупіла гаварыць не пра добрых людзей, а пра бацькаву справу, але я спачатку раскажаў пра тое, што скончыў рабфак і мне прапануюць працаваць у рэдакцыі газеты. Гэтае паведамленне, відаць, кранула сакратара.

— Вы разумееце, — пачаў я тое, дзеля чаго сюды прыйшоў, — бацьку майго жулікі збіраюцца ў астрог пасадыць.

— Якія жулікі?

— Ды. нашы, тутэйшыя, — старшыня калгаса Усцім Пачосак і яго хаўруснік Леўка Здрок.

— Як гэта яны збіраюцца? Прабачце, я не разумею.

Я раскажаў Беразняку ўсё па парадку: як Усцім прывёз у млын субар, як яны з Леўкам укралі два мяхі мукі і ўсё звярнулі на бацьку. Я глядзеў на сакратара, хочучы па выразу твару прачытаць, як ён рэагуе на гэта. Мне здалося, што Беразняк ужо ведае ўсю гэтую справу. А мо ён не праінфармаваны? Нарэшце сакратар запытаў у мяне:

— А вы, таварыш, упэўнены, што ваш бацька не браў тае мукі?

— Абсалютна ўпэўнен, — горача адказаў я. — У гэтым упэўнены ўсе рагазінцы.

Я раскажаў сакратару, якім учора бачыў Пачоска пад Піліпавай прызбай. Беразняк пакруціў галавой.

— Псуюцца кадры. Дробнабуржуазная стыхія засмоктвае, як дрыгва. Калі гэта праўда, давядзецца на бюро выклікаць і абмеркаваць. Дык, кажаце, ваш бацька ні ў чым не вінаваты?

— Я ўпэўнены, што ён тае мукі не браў. Ён такі чалавек, што хутчэй сваё дакладзе, а чужое не возьме.

— Магчыма... Магчыма, — на момант задумаўся сакратар і ўзяўся за трубку тэлефона-круцёлкі. Крутнуў раз-другі. У трубіцы нешта засіпела.

— Гэта пракуратура? А дзе таварыш Панёўчык? Выйшаў, кажаце, у міліцыю? Добра.

Следам за гэтым «добра» Беразняк устаў з-за стала, адчыніў дзверы кабінета і сказаў:

— Ліда, пазваніце ў міліцыю і знайдзіце там Панёўчыка. Звяжыце мяне з ім.

Мы доўга гутарылі з таварышам Беразняком аб розных рэчах, і, мне здалося, ён трымаў сябе са мной як роў-

ны з роўным. Распытваў пра горад. Знайшліся, як звычайна, агульныя знаёмыя. Беразняк калісь вучыўся там у педагагічным тэхнікуме і ведаў многіх выкладчыкаў, якія цяпер працавалі на рабфаку. Я пачаў ужо непакоіцца, што сакратар гэтак і не дасць ніякай рады майму клопату. Але нарэшце азвалася Ліда, і ў мяне павесялела на душы.

— Яўген Пятровіч, вазьміце трубачку, Пацёўчык ля тэлефона, — сказала яна.

— Добры дзень, Віктар Іванавіч, як у цябе там справы? Што ты, не пазнаў? Ну, я, Беразняк.

Ён пытаў у пракурора пра розныя невядомыя мне справы, пешта раіў яму. Мне нецярпелася: калі ж ён нарэшце скажа пра бацьку?

— Дык вось яшчэ што, Віктар Іванавіч. Ты знаёмы са справай Васіля Шыянка? Што ты кажаш? У суд думаеце перадаваць?

Ад гэтых слоў у мяне аж душа ў пяткі ўвайшла.

— А я вось што думаю, Віктар Іванавіч: там не так гэты Шыянок вінаваты, як другія. Вы, мабыць, не вельмі разабраліся. Ты з таварышам Касянком раіўся? Не, кажаш. Дарма. Трэба было параіцца. Ён гэтага чалавека добра ведае. На маю думку, трэба гэтую справу прыкрыць. Няма чаго нам калгасных актывістаў ні за панюх табакі траціць. Як спыніць пытаеш? А от так, як пачалі, так і спыніце. Не здолелі разабрацца як мае быць, дык лепш спыніце, каб добры чалавек не пацярпеў. Гэта не дырэктыва, гэта мая думка. Ну, вось і ўсё. Пакуль бывай.

Бразнулася на рычажкі апарата трубка, і я пачуў словы, скіраваныя да мяне:

— Так што, таварыш Шыянок, можаце быць спакойным за свайго бацьку.

— Вялікае вам дзякуй.

Беразняк падаў на развітанне руку, і я з яго нага кабінета не выйшаў, а як бы вылецеў на крылах радасці.

На вуліцы ля будынка райкома стаяла некалькі фурманак. На адной з іх я ўгледзеў сабаку. Скруціўшыся, ён ляжаў на сене. «Дзе я бачыў гэтага ваўкалака?» — пытаў я сам сябе. І раптам прыйшоў адказ: з-за вугла паказаўся сам гаспадар фурманкі і сабакі — Усцім Пачосак. Працягнуўшы руку, ён сігануў мне насустрач.

— Макар Васільевіч! Якім ветрам цябе сюды? — сіпавата, прапітым голасам пытаў ён, быццам не ведаючы, што я ўчора бачыў яго пад Піліпавай прызбай.

— Добрым ветрам,— адказаў я на прывітанне старшыні калгаса.— От прыехаў пераведаць сваіх.

— А сюды чаго? — кіўнуў на вокны райкома Пачосак.

— А сюды як камуніст зайшоў пацікавіцца, што дзесяцца ў раёне.

Мне рупіла хутчэй пайсці пераведаць дзядзьку Пракопа. Але як толькі я мерыўся ісці, Усцім заступаў мне дарогу, затрымліваў, пытаючыся пра розныя рэчы. І як ён ні ўтойваў свайго намеру выведаць, ці не заходзіў я да Беразняка расказаць пра ўсё тое, што ведаю пра яго, Усціма, і пра што зводзіць увесь Рагазін, я ні словам, ні намёкам не выдаў таго, што расказаў сакратару пра ўчарашні выпадак пад Піліпавай прызбай. Мусіць, паверыўшы, што я заходзіў у райком не скардзіцца, не даносіць на яго, а па нейкай сваёй справе, Усцім ужо больш вясёлым голасам прапанаваў:

— Дык мо, Васільевіч, разам паедзем да Рагазіна. Я адзін на фурманцы, месца хопіць.

— А сабака? Ён жа, мабыць, кусасца.

— Не, ён рахманы. Гэта так сабе, для прыліку сабака, адно што поўсць на ім страшная, а сам ён — як цяля. А мо зойдзем ў чайную і на стограмоўцы перакулім? — зусім нечакана для мяне прапанаваў Усцім.

— Не, дзякую, я да гэтага зеля не вельмі падкі. Я хачу зайсці да таварыша Касянка, хоць пабачыцца з ім.

— Дзе ты таго Касянка знойдзеш? Чорт яго маў, каб ты яго знайшоў. Ён жа гойсае па раёне як апантаны, дарма што на адной пазе.

Гэтак я ні на тону, якім было гэта сказана, ні на чым іншым не разгадаў, ці Усцім ухваляў, ці ганіў Пракопава гойсанне, і заспяшаўся развітацца з Пачоскам.

— Не хочаш, дык як сабе хочаш,— абыякава вымавіў ён, развітваючыся са мною.

Пракопа Касянка сапраўды не было ў Верамсевічах. У райза мне паведамілі, што загадчык учора паехаў у далёкія лясныя калгасы і наўрад ці вернецца да выхаднога.

Як толькі я паведаміў дома пра сваю размову з Беразняком, мачыха не ведала, дзе мяне пасадзіць, што перада мной паставіць піць і есці.

— Пі, сынку, еш, сынку,— прыганяла мяне Вара.— Хіба ж такія госці ў нас часта бываюць? Ты ж бо як паехаў, дык і забыўся дарогу дадому. Дармо што я табе не родная матка, а я цябе прымаю з дарагою душою. Хіба я табе што благое зрабіла, што ты цураешся нас?

— Ды не, мама,— зпарок падкрэсліваю я гэтае дарагое слова,— мне проста няма як вырвацца: зімою вучыўся, а ўлетку трэба было сёе-тое на адзежыну зарабіць.

Бацька паліў яшчэ па чарцы. Мне чамусьці не хацелася есці. Я поўны быў адчуваннем роднае хаты, незабыўнай вясковай цішыні, якая ўскалыхала маё дзяцінства.

Ціхая летняя вясковая вуліца, як яна дарага, любасэрцу таго, хто на ёй ступіў свой першы крок у жыццё. Пад ціхі шлах ліпавага лісця, у мроіўным марыве вечара я іду па вуліцы. На прызбах пад хатамі сядзяць, дудкаюць дзяўчаткі і хлопцы-падлеткі. Сям-там успыхвае ціхая, як гэты чэрвеньскі вэчар, пэспя. А педзе там, удалечыні, на другім канцы вуліцы, басавіта рыпаюць лады гармоніка і заўзята бухае, аж стогне бубен. Там гуляюць большыя хлопцы і дзяўчаты.

Яшчэ і ў маю бытнасць заўсёды пад старой Ахрэмавай ліпай ладзіліся скокі. Там ціхім пошпкам зачыналася не адно каханне, каб потым прагрымець вяселлем. Можа б, і я знайшоў там сваё суджанае шчасце, калі б застаўся ў Рагазіне, калі б мне не выпала зусім іншая дарога. Але я кінуўся ў шырокі свет шукаць другога, больш прывабнага, непаўторнага шчасця. А мо я і цяпер іду туды з надзеяй угледзець хоць краёчак свайго шчасця? Мо яно там?

Ніхто не заўважыў, як я падышоў да музыкаў: адны танцавалі, другія смяяліся, і мо кожнаму з іх усміхалася сваё шчасце, таму яны і не заўважылі мяне. Я пашукаў вачыма і ўгледзеў Насцечку. Яна заўзята кружыла полечку з Андрэем. Мачыха такі казалася мне, што Насцечкі з гэтым вісусам Андрэем вадой не разальеш. Бацька спрабаваў на яе і сварыцца ўжо: маўляў, гэты Андрэй табе не пара. Хлопец яшчэ ні разу ў нашу хату не зайшоў — баіцца бацькі. Але як толькі Насцечка выходзіць на вуліцу, Андрэй ад яе ні на крок не адступаецца.

Насцечка не заўважыла мяне, гэтак яна была захопленая танцам.

А Марылькі ўсё-такі няма на танцах. У каго б мне папытаць, дзе яна. Я шукаю вачыма старэйшых хлопцаў і дзяўчат, з якімі колісь сябраваў, але нікога не знаходжу. Раптам, як той вэцер, падляцела да мяне Насцечка.

— Добра, што ты, Макарка, прыйшоў на танцы:

Следам за ёй неяк боязна падышоў да мяне і Андрэй. Ён падаў руку і сказаў:

— З прыездам, Макара Васільевіч. Надоўга да нас?

— Пагляджу, як прымаць будуць,— адказаў жартам я.

Хлопец не знаходзіў што больш і казаць мне. Таму я сам, каб вывесці яго з ніякаватага становішча, запытаў:

— Ну, як вы танцуеце, Андрэй?

— Добра выгэпваем, аж пяткі свярбляць.

Пакрысе вакол мяне сабраліся хлопцы і дзяўчаты. Яны паяк незвычайна аглядалі мяне, аж рабілася ніякавата: няўжо я ім стаў зусім чужы? Я шукаў моманту, каб адлучыць Насцечку ад гурту. Нарэшце ўзяў яе пад руку і адвёў убок.

— Ты Марылькі не бачыла? Яе не было тут?

— Большыя дзеўкі сюды на музыкі не ходзяць. Яны з намі не таварышуюць. Мо дзе пад Юркавай хатай яны, там у іх сваё зборышча.

Я ціхенька адышоў ад гурту і паплёўся паўз самыя вокны на шлях пад Юркаву хату ў надзеі там сустрэць Марыльку. На Юркавай прызбе не аказалася нікога. Я рашуча павярнуў назад з намерам бразпуць клямкай дзвярэй Марыльчынай хаты і пераступіць парог яе. Але як толькі падышоў да форткі, рашучасць мая прапала: у вокнах не было ні агеньчыка. Падумаў, што ўсе спяць ужо. Мо і Марылька спіць.

Родная вуліца! Колькі ты будзінш успамінаў! Вунь і наша старая сядзіба. Яна цяпер пустуе. Ад ліпы, якая стаяла пры вуліцы, застаўся адзін пень. Мо гэта і павяло мяне на цяжкія думкі? А мо Пятрова хата, якая і цяпер стаіць наўскоць ад нашай, толькі неяк як бы прыгорбілася, прысела? А калісь жа хата была якая, нібы цацка! Ды і сам гаспадар быў чалавек не абы-які. На ўвесь Рагазін і нават на ваколіцы славіўся ён сваім шавецкім майстэрствам. казалі, што ён боты не шыў, а як бы выліваў.

Гаспадара ўжо даўно няма на свеце, а хату яго і цяпер завуць Пятровай, хоць колішняя Пятрова жонка прыняла сабе за прымака нейкага навалоку Міканора. Мне гэтая хата яшчэ з дзяцінства запомнілася тым, што я па-суседску часта забягаў паглядзець, як Пятро сукаў дратву, як ён нацягваў на капыл выцяжкі. Употаі я зайздросціў шаўцоваму майстэрству і мо нават сам думаў калі-небудзь паламацца на яго. Але больш за ўсё запомніўся сам Пятро: худы, згорблены, з шылаватым носам, з запалымі цёмнымі вачыма, ён сапраўды быў падобны на чалавека з таго свету. Справа ў тым, што яшчэ ў маладым веку Пятро Гаёк захварэў на сухоты. І куды толькі ён не кідаўся, куды не

ездзіў шукаць якой рады ад страшэннай хваробы: дапяў да Кіева, аж некуды на цёплыя воды, — нічога не памаглося. Чалавек чаўраў і чаўраў. З аднаго такога падарожжа Пятро прывёз грамафон. У нядзелю Рагазін абляцела вестка, што ў Пятровай хаце нейкая скрыня з трубой будзе спяваць і гаварыць чалавечым голасам. Увесь Рагазін сышоўся паглядзець на тое дзіва. Пятро адчыніў на вуліцу акно, выставіў у яго памалываваю велізарную трубу і пусціў сваю машыну. У трубе нешта зарагатала, загаманіла, а потым заспявала. Дзіва, ды і годзе: мужчыны каторыя дык аж у трубу лезлі, думалі, што там чорт які сядзіць і рагоча. Кожную нядзелю Пятро наладжваў грамафонныя ігрышчы. Людзі ўжо і ведалі, што ў нядзелю гэтак пад абед трэба ісці да Пятровай хаты. З цягам часу старыя нацешыліся Пятровымі ігрышчамі і перасталі хадзіць на іх. Але моладзь, асабліва мы, падшывальцы, ніяк не маглі нацешыцца: кожную нядзельку было поўна моладзі пад Пятровай хатай. Спрабавалі нават танцаваць пад гэтую незвычайную музыку.

Хто яго ведае, навошта Пятро Гаёк прывёз тады той грамафон. Сам ён на ладан дыхаў ужо. Але калі заводзіў грамафон, абавязкова выходзіў з хаты і хадзіў паміж слухачамі, прыглядаўся да іх задаволеных твараў, і на ягоным схуднелым страшным абліччы з павытырканымі сківіцамі паяўлялася падабенства ўсмішкі. І мо ў гэтым была яго радасць, была адзіная ўцеха яго. Затое жонку сваю Сцёпу Пятро зусім зненавідзеў. Мусіць, за тое, што яна была маладая, дужая, прыгожая, а яму трэба было сыходзіць ужо ў магілу. Сцёпа цярпела, зносіла нечалавечыя здзекі свайго мужыка, мо зважаючы на тое, што мужык хворы і яму не трэба прэрэчыць, каб яшчэ не стала горш.

Усё гэта паўстала ў маёй памяці як жывое, і я аж зжахнуўся ад тае цяжкае даўніны. Хутчэй засігаў дадому, каб адбіцца ад гэтых змрочных, невясёлых успамінаў. Але і дома я заснуць ніяк не мог: круціўся з боку на бок на не вельмі мяккай пасцелі, аж рэбры забалелі. Мо пасля другіх пеўняў ужо ціхенька рыпнулі дзверы, і, зняўшы чаравікі, на дыбачках па хаце захадзіла Насцечка. Яна пашукала на паліцы есці, але, відаць, нічога не знайшоўшы, увайшла ў той пакой, дзе ляжаў я.

— Насця, пашукай лепш, там яечня павінна яшчэ застацца, — зашаптаў я.

— А ты хіба яшчэ не спіш?

— Як бачыш, не сплю.

— Дык чаму ты?

— Думкі ўсялякія шчэмяцца ў галаву.

— А ты не знайшоў яе?

— Не. Я, мабыць, ёй патрэбен як лысаму грабянец.

— Не кажы, Макарка, — горача зашаптала Насця. —

Яна кожны раз, як угледзіць мяне, дык перапытвае. Учора хацела да нас прыйсці, ды не хапіла, кажа, смеласці.

— Ты праўду кажаш? Маніш, мабыць?

— Далібог!

Эх, маладосць, маладосць! Якая ты няўрымслівая і смелая там, дзе трэба ісці па злом галавы — у баі і працы. І якая ты баязлівая, цнатлівая ў чалавечых пачуццях, ты іх чамусьці часам хаваш ад самага сябе.

— Насцечка, — зноў шапчу я, — заўтра ўвечары я абавязкова пайду да яе.

— Але ты заўтра не пабачыш яе.

— Чаму?

— Пачосак, мусіць, каб пасаліць табе, адпраўляе Марылька на цэлы тыдзень на далёкую сенажаць грэбці сена, і яна да пядзелі не прыйдзе.

— Тады мне не давядзецца пабачыцца з ёй, паеду.

— Дык чаго ты так скоро паедзеш? Хіба ў нас і пагасцяваць ужо не хочаш? Пабудзь яшчэ з тыдзень.

— Няма як, сястрычка. Мяне там чакаюць справы. Я і так ужо забавіўся. А дзядзьку Пракопу, калі пабачыш яго, дык паклонішся.

Вядома, я Насцечцы схлусіў, што мяне ў горадзе чакалі неадкладныя справы. Мне проста не хацелася, каб Марылька падумала, што я назола. Ды і пачуцці мае да Марылькі былі ўжо не тыя, што раней. З галавы не выходзіла крыўда, што яна тады не адбілася ад Касмыля. Аднак жа недзе глыбока ў сэрцы было і замілаванне, і каб мо яна была тут, дык яно б магло разгарэцца полымем, прытушанае часам каханне. Зноў жа такі мне карцела, каб рэдактар не перадумаў.

Гарачым чэрвеньскім днём я ад'язджаў з Рагазіна. Бацька, як і тады, вёз мяне загуменнямі. Ля Марыльчынай сядзібы я прыглядаўся на вішні. Мне здавалася, што мо і цяпер я ўгледжу галоўку ў вяночку з сініх васількоў. Але там нікога не было. Я папрасіў бацьку спыніцца на шляху ля могілак.

ПРАШУ ЛЮБІЦЬ І ШАНАВАЦЬ

Мацвей Давідзюк вадзіў мяне па не вельмі раскошных апартаментах рэдакцыі. Казалі, што тут быў колісь нейкі купецкі клуб, і яго цядаўна і паспех прыстасавалі пад рэдакцыю. Пярэгарадкі пакой былі не капітальныя, а з дошак. Вялізны пакой, у якім стаялі аж чатыры сталы і з якога быў уваход у рэдактараў кабінет, быў як бы цэнтрам рэдакцыі. Адсюль і пачалося маё знаёмства з супрацоўнікамі. Тут сядзеў сакратар рэдакцыі Вадзім Рашчынскі. Поруч з яго сталом стаяў стол стыльрэдактара Івана Курбана. Ля другой сцяны пад вокнамі былі яшчэ два сталы. За тым, што стаяў бліжэй да дзвярэй рэдактаравага кабінета, сядзела белабрысая, шустрая, ужо, відаць, не вельмі маладая сакратарка Валя.

— Знаёмцеся, наш новы супрацоўнік Макар Шыянок. Прашу прыняць яго ў сваю сям'ю, любіць і шанаваць, — жартам рэкамендаваў мяне рэдактар сваім супрацоўнікам.

Я, папурывушыся, ішоў следам за Давідзюком і не ведаў, як сябе трымаць, што казаць. У вочы кінуўся чалавек, што сядзеў за сталом пры першых дзвярах. Упаў мне ў вока ён сваёй доўгай, на клін, барадой, якая некалі, відаць, была рудая, а цяпер, з тае прычыны, што ў яе заткалася пямала сівых валасоў, мела нейкае сталёвае адцешне. Твар у чалавека хударлявы, але карыя маленькія вочкі бегаюць яшчэ жвава.

— Гэта наш ветэран. З першага дня арганізацыі газеты працуе тут.

Я працягнуў руку і назваў сваё прозвішча. У адказ пачуў:

— Шолам Кац.

— Славуты тым, што яго амаль уся Еўропа ведае. З Амерыкі, з Францыі, можна сказаць з усяго свету, шлюць яму лісты з адрасам: «Беларусь. Шоламу Кацу». І даходзяць, — жартаваў рэдактар. Шолам аж прыцмокваў языком, як бы ён от толькі з'еў што вельмі салодкае.

— Ой, Мацвей Кірылавіч, жартаўнік вы наш. Навошта ж вы гэтак? Хлопец і сапраўды падумае, што я немаведама хто, што на мне, як на тым геркулесавым слупе, трымаецца ўся зямля.

Я то паўрад ці падумаў, а Шолам Кац, які ў рэдакцыі выкопвае не дужа вялікія абавязкі — робіць разметку нумароў, збірае арыгіналы надрукаваных допісаў, раздае супрацоўнікам газеты і раз у месяц рэдагуе старонку на

яўрэйскай мове, — сапраўды думае, што яго ніхто і ніколі замяніць не можа. З гэтай прычыны ён ніводзін год не браў адпачынку і нават не патрабаваў кампенсацыі за не-скарыстаны адпачынак. Мацвей Давідзюк колькі разоў казаў яму:

— Таварыш Кац, пайшоў бы ты ў адпачынак, пасядзеў бы хоць месяц без клопату.

— Добра вам казаць, а як жа тут без мяне будзе?

— Як-небудзь будзе. Вунь Валя цябе замяніць.

— Што вы, Мацвей Кірылавіч, — махаў рукамі Шолам, быццам рэдактар прананоўваў яму якую недазvole-ную авантуру.

— Мы б і пуцёўку табе расстараліся ў дом адпачынку ці нават і ў санаторый, пабыў бы там месяц, пакарасаваўся.

— Ат, пуцёўку-шмуцёўку. Няхай маладыя ездзяць красавацца, а мне, старому, павошта яно, тое красавацца?

Гэтак чалавек ніколі і не пакідаў свайго рабочага месца. Хіба толькі якая цяжкая хвароба валіла з ног, і ён не мог дайсці да рэдакцыі, бо такое, як грып, прастуду якую, Шолам і за хваробу не лічыў. Чалавек ён быў загартаваны пягодамі жыцця: актыўны рэвалюцыйны дзеяч у мінулым, ён прайшоў не адну царскую ссылку, і, відаць, арганізм яго выпрацаваў у сабе здольнасць незвычайна супраціўляцца рознай немачы.

Шолам Кац быў чалавек надзвычай пунктуальны. Суседзі, якія ўжо шмат год жывуць на Прырэчнай вуліцы, кожны дзень па тым, калі Шолам выходзіць з дому, правяраюць гадзіннікі: ставяць роўна без чвэрткі дзесяць. І ніколі не памыляліся.

Далей Давідзюк мяне пазнаёміў з Вінцэнтам Барташэвічам, з Юркам Маргуном, загадчыкам сельгасаддзела рэдакцыі. Гэта быў высокі, кашчавы, з нейкім адметным блуклівым позіркам чалавек. Відаць было, што ён трохі набойваўся рэдактара, бо як толькі мы зайшлі ў пакой, Юрка ўстаў, быццам салдат на камандзе.

— От у таварыша Маргуна будзеш і працаваць. Гэта наш самы ўдарны аддзел. Ты, мусіць, сельскую гаспадарку трохі ведаеш, дык табе, як той казаў, і карты ў рукі.

Маргун данытліва паглядзеў на мяне і скрывіўся, як бы ён узяў на язык палыну. Не іначай чалавек падумаў, што ў яго аддзеле не надрыхтоўчы клас, а яму малакасаў даюць.

Сельскагаспадарчы аддзел у рэдакцыі быў сапраўды вядучы. Гэта было відна хоць бы на тым, што яго матэрыялы займалі ў газеце дзве з чатырох старонак.

— У нашым аддзеле, хлопча, у шапку не паспіш. Тут трэба класавая пільнасць і яшчэ раз пільнасць.

Я слухаў загадчыка аддзела і вельмі браў да сэрца тое, што ён мне казаў. Пакой, у якім мясціўся сельгасаддзел, быў не такі вялікі, у ім стаялі апроч загадчыкавага яшчэ два сталы. Той, што ля дзвярэй, Маргун адвёў мне.

— Сядай тут і будзем працаваць, — сказаў Юрка Маргун такім тонам, быццам мяне яму сілком павязалі.

Я сеў за свой стол, паадчыпяў шуфляды паглядзець, што там ёсць. У левай шуфлядзе, дзіва, дый годзе, у ашмоцці паперы я выкапаў зімовую шапку-вушанку. Па здзіўленню, якое адлюстравалася на маім твары, Юрка здагадаўся, што я знайшоў нешта незвычайнае.

— Што там такое? — спытаў ён.

— Паглядзіце, чыясьці шапка.

— Якая шапка?

— Зімовая, вушанка.

Маргун падышоў да майго стала, узяў яе двума пальцамі, як нешта брыдкае, і засмяўся.

— Гэта той шалапут пакінуў. Усе яго набыткі тут ляжалі, — казаў Маргун невядома пра каго. Я здзівіўся Маргуновай усмешцы. Мне здавалася, што ён зусім і смяецца не ўмее. А ён, бач, смяецца такім смехам, які вось-вось можа перайсці ў рогат. — Гастралёр... Увесь свет ужо мо аб'ехаў. Мацвей Кірылавіч спадзяваўся, што ён у нас асядзе. Дзе ты бачыў! Чорт яго маў, каб ён асеў. Шапку толькі от пакінуў.

Я не ведаў чалавека, пра якога ішла гаворка, і Маргун, здагадаўшыся, што я не ў курсе справы, пастараўся растлумачыць:

— Гэта ж во напрудвесні прыехаў у гэтай шапцы-вушанцы з бярэмам выразак з газет усяго Савецкага Саюза Зяма Школьнік. Фертаваты такі хлопец, і да рэдактара: маўляў, мне, Мацвей Кірылавіч, падакучыла вандроўца па ўсім белым свеце. Хачу тут у вас асесці. Мацвей Давідзюк паглядзеў яго дакументы, пачытаў ягоныя нарысы і артыкулы і згадзіўся: пяхай свежае слова будзе ў газеце. А праз два месяцы Зямы Школьніка і след прастыў.

Я слухаў тое, што Маргун расказваў пра Зяму Школьніка, а здавалася, што ён мае на ўвазе мяне. Але ж у мяне не было ні выразак з газет, ні нават такой шапкі, каб па-

кінуць у стала пасля сябе. Я толькі за адно трывожыўся — мо я зусім не здатны ні да чога. А што Юрка так думаў, гэта адразу пацвердзілася яго асцярожнымі, як бы бакавымі запытаннямі:

— А ты адкуль сам будзеш? Тутэйшы ці дзе здалёку?

— Як вам сказаць, не з горада, але і не вельмі здалёку.

— А дзе працаваў?

— Нідзе яшчэ не працаваў. Вучыўся на рабфаку.

— Ну, гэта няважна, што яшчэ не працаваў, — павесялеў Маргун, мусіць, таму, што я не такі, як той Зяма Школьнік. — Я сам нідзе не вучыўся на журналіста, — гаварыў далей Юрка, — а от загадала партыя быць журналістам, дык я і стаў. Галоўнае, каб было жаданне. А вопыт, умельства прыйдуць самі з цягам часу.

Як яны прыйдуць, калі я от сеў за стол і не ведаю, за што зачашлю рукі. Маргуноў стол стаяў у кутку паўскось, ён як бы знарок так быў пастаўлены, каб загадчык не спускаў вока з мяне. Маргун пакапаўся ў шуфлядзе свайго стала і падаў мне жмуток паперак.

— На вось гэтыя допісы ўважліва прачытай і апрацуй іх так, каб можна было ў газеце друкаваць.

Цэлы дзень я крукам сядзеў, чытаючы тыя допісы, і не мог даўмецца, як жа мне іх так апрацаваць, каб аж друкаваць можна было. Селькоры пісалі пра тое, як кулакі і падкулачнікі падрываюць знутры калгасы — знішчаюць жывёлу, знарок дамагаюцца, каб на палях быў педарод.

— Ты іх перапішы, падавай загалоўкі, і будзем здаваць у набор, — загадваў мне Маргун, нават не паказаўшы, як і што рабіць. Сам Маргун прывалок на свой стол дзве тоўстыя падшыўкі «Правды» і «Звязды».

— Мне перадавы артыкул трэба напісаць у пумар, — сказаў ён, — відаць, каб я не спадзяваўся на яго дапамогу.

Я пісаў і перапісваў, закрэсліваў і зноў пісаў, і ўсё мне здавалася, што ніякага толку з гэтае мае пісанніны не будзе. Пашкадаваў ужо, павошта паслухаў рэдактара і згадзіўся ісці працаваць сюды, калі нічога не ўмею рабіць. Нават сам сабе падумаў ужо: калі Маргун скажа, што ў мяне нічога не выходзіць, дык заўтра ж пайду да Давідзюка і заяўлю пра сваю няздатнасць тут працаваць, лепш надамся вучыцца ў інстытут на інжынера.

Пад канец рабочага дня Юрка ўзяў з маіх рук двойчы перапісанья мною допісы, прачытаў і сказаў:

— На першы раз нішто сабе, але трэба больш палітыч-

най вастрьні. Факты трэба не проста падаваць голымі, а падаваць ім выразную палітычную ацэнку, вастрьню.

Я не ведаў, як падаваць тым фактам вастрьню. Проста апрацаваў, прывёў да літаратурнай нормы тое, што было напісана селькорамі.

— Вось паглядзі, як гэта трэба рабіць, — беручыся за пяро, казаў Юрка.

Загалоўкі я падаваў з народных прыказак і прымавак. Маргун іх паперакрэсліваў і паапісваў свае: «За сабатаж — да суровай адказнасці», «Кулакі і падкулачнікі зрываюць падрыхтоўку да багатага ўраджаю».

— Вось бачыш — і канкрэтна, і класава накіравана. Загалоўкам, як дубінай, трэба біць па класавым ворагу.

Я не ў захапленні быў ад Юркавых загалоўкаў. Але што можа зрабіць, чым можа запырэчыць тое дзіця, якое толькі вучыцца хадзіць. Не кінецца ж яно на сваіх яшчэ петрывалых нагах у вялікае падарожжа. Падобны на тое дзіця быў і я. І хоць мяне ніхто не папракаў за тое, што працую дрэнна, я сам бачыў, што ў мяне пакуль нічога не выходзіць. Бачыў на тым, як правіў апрацаваныя мною допісы загадчык аддзела, бачыў, як крэсліў і перакрэсліваў іх стыльрэдактар Іван Курбан. Гэты чалавек наогул наводзіў на мяне нейкі страх. Таўставаты, немаладога веку ўжо мужчына з глыбокімі пралысіпамі, з нейкім гламаздаватым тварам, ён здаваўся мне падта суровым і няўмольным. На работу ён прыходзіў у другой палове дня, і да яго стала ўсе, нават загадчыкі аддзелаў, падыходзілі з нейкай боязню. Нават Мацвей Давідзюк і той перад ім як бы бянтэжыўся.

— Іван Нічыпаравіч, навядзі глянец на перадавы артыкул, спяшаўся, можа, што і не так, — казаў рэдактар да Курбана.

І стыльрэдактар браўся наводзіць глянец. Ён так яго наводзіў, што артыкул ішоў на перадрук да машыністак. Як жа мне было не калаціцца перад Курбаном. Я спадцішка, так, каб не вельмі кідалася Курбану ў вочы, садзіўся непадалёк і паглядаў, як і што ён крэсліць. Вельмі мне хацелася навучыцца апрацоўваць допісы так, каб нічыя рука не паднялася іх правіць. Але неўзабаве я пераканаўся, што так, як апрацоўвалі Маргун і Курбан, я навучыцца не мог. Яны выкрэслівалі кожнае слова, якое мне здавалася найбольш дзейсным, а канцоўкі допісам давалі заўсёды адны і тыя ж: «Пакласці рашучы капец» ці «Прыцягнуць да суровай адказнасці...» Юрка Маргун ды і Кур-

бап бачылі ў гэтым палітычную завострапасць матэрыялу. А мне карцела сказаць ім, што яны проста не ўмеюць думаць, таму і карыстаюцца заляжалымі штампамі. Але ў мяне пакуль не хапала рашучасці сказаць ім гэта.

З другімі супрацоўнікамі рэдакцыі я пазнаёміўся ўжо сам, без дапамогі рэдактара. У першы ж дзень мае работы гэтак пад капец дня зайшлі два хлопцы. Яны пазнаёміліся са мной:

— Сяргей Рослік.

— Лёня Мятлюг.

Той, што назваўся Сяргеем, быў, відаць, гадоў на чатыры ці на пяць старэйшы за мяне. Нейкі непаседлівы, няўрымслівы чалавек. Нягледзячы на гарачыню, ён быў у пішжаку і пад гальштукам і нават у зеленаватым джэмперы. Ён сюд-туд хадзіў па пакоі і, як мне здалося, перваўся, бо ўсё грыз і грыз піжнюю губу, раз-пораз падграбаў рукою чуб, які спадаў на вочы і засціў чалавеку белы свет.

— Значыць, цябе Давідзюк запраторыў у гэтую яму? — спытаў Сяргей.

— У якую яму? — не зразумеў я яго.

— Ды ў сельгасадзел. Ён усіх сюды сватае. Я таксама з месяц сядзеў з гэтым дубам, — Сяргей паказаў на Маргуноў стол, за якім цяпер нікога не было. — Гэта, брат, не чалавек, а сухар сухаром.

Я не ведаў, што адказаць Сяргею, бо мне Маргун здаўся вельмі сур'ёзным работнікам, пяхай ён хоць і не вельмі ўмее пісаць. Ён быццам ведаў не толькі тое, што робіцца ў рэдакцыі, а тое, што дзеецца ў кожнай вёсцы. А тут — на табе, што кажа пра Маргуна Сяргей Рослік. Калі не крывіць душой, дык мне сам Сяргей дужа не спадабаўся сваёй нейкай самаўпэўненай пахрапістасцю. Пра ўсіх ён гаварыў так, нібы яны і падмёткі яго не варты былі. Адно пра Лёню Мятлюга нічога не сказаў. Каб мо тут яго не было, дык пэўне што і пра яго б Сяргей не змоўчаў. А Лёня мне з першага позірку больш спадабаўся, чым Сяргей. Рослы юнак з правільнымі рысамі твару, з трошачкі даўгаватым носам, з пышнай, як капа сена, чупрынай, ён нечым вабіў да сябе. Мо тым, што маўчаў і не казаў нічога пра другіх? А мо тым, што друкаваў ужо ў газеце свае вершы? Я некаторыя з іх чытаў, як быў яшчэ на рабфаку, і, праўду кажучы, зайздросціў хлопцу. Зайздросціў я і Сяргею Росліку. Ягонья вершы пра пяцігодку хоць і цяжка чыталіся, бо ў іх было вельмі многа мудрагельства, але

ўсё ж то былі вершы, а не грэшная проза. Мне хацелася, каб і Лёня што-кольвек сказаў да мяне, а не маўчаў. Нарэшце я пачуў і яго голас. Ён быў нейкі густы, сакавіты. Здавалася, каб гэты чалавек заспяваў, дык ягонай песняй заслухаўся б. Але, як потым я даведаўся, у Мятлюга зусім не было музычнага слыху. Лёня спытаў у мяне:

— Адкуль ты, хлопча, будзеш родам?

Аказалася, што ён з суседняга раёна. З-за гэтага я адчуў нейкую блізкасць да Лёні, хоць ён і не дужа пакуль гарнуўся да мяне.

Мятлюг скончыў Верамеевіцкую дзевяцігодку. Пасля вучыўся на настаўніцкіх курсах два гады. Год працаваў настаўнікам, але потым адчуў, што настаўніцкая праца — не яго стыхія, яго жыццёвы талент — паэзія, і падаўся ў горад.

Вось ужо больш за год, як ён працуе літаратурным супрацоўнікам аддзела культуры рэдакцыі, загадчыкам якога — Сяргей Рослік.

— А ты вершаў часам не пішаш? — спытаў у мяне Лёня.

— Не, не пішу.

— А ты паспрабуй, дзівак, — параіў Сяргей. — Цяпер жа ўсе пішуць вершы.

Я не ведаў, што адказаць на Рослікаву параду. Калі праўду казаць, дык я не адзін раз заседжваўся да позняй ночы, мудруючы над рыфмамі. Але колькі я ні выдумляў розных рыфмаў, колькі ні плёў вершаў, яны мне здаваліся вельмі ж нейкімі пялюдскімі, і тыя аркушыкі паперы, на якіх былі запісаны радкі, я шматаваў на кавалачкі, каб ніхто і прачытаць не мог.

Цяжка чалавека спазнаць з першай сустрэчы. Мусіць я памыліўся і ў Лёню Мятлюгу. Ён мне спачатку здаўся сціплым, нават па-сялянску трохкі прастакавым. Але ў той жа вечар я пераканаўся ў іншым. Сяргей, не доўга думаючы, прапанаваў:

— А што, калі мы, хлопцы, пасядзім вечарок.

Я не зразумеў, дзе і чаго мы пасядзім.

— Як-ніяк ганарар атрымалі, — удакладніў Сяргееву прапанову Лёня Мятлюг. — Каб радкі вершаў не парасыпаліся, дык іх трэба, як тую бочку, замачыць, а інакш абручы паспадаюць.

— Ты, Макар, маеш ахвоту?

— Не ведаю, у мяне грошай ні каліва няма, — прызнаўся я і як бы тым самым выказаў сваю згоду.

— Глупства грошы, — сказаў Лёня. — Сёння ў цябе пяма, а заўтра іх у мяне не будзе, а ў цябе будуць.

— Ты, мабыць, яшчэ пі разу і не чуў, як там у рэстаране спявачка спявае вершы Ясеніна. А вочы ў яе якія глыбокія, туманныя. Здаецца, утапіцца ў іх можна.

— Я не тое што не чуў і не бачыў тае спявачкі, дык пават не ведаю, дзе тая вішніца. Не было ніколі такой патрэбы, каб шукаць яе.

І вось прыцемкамі ўжо мы ўтрох увайшлі ў даўгаватае, цёмнае, як калідор, памяшканне. Паўз сцены яго стаялі невялікія столікі. Для глухой сцяны была прымошчана не вельмі вялікая сцэна, на якой стаялі піяніна і два крэслы. На сцэне яшчэ нікога не было. Ды і за столікамі сядзелі не вельмі густа. Росліка в Метлюгом, мусіць, ужо тут ведалі, бо як толькі мы селі за столік, стрымгалоў да нас падбег афіцыянт з падаткнутай за каўпер кашулі белай сурвэткай, нібы ён толькі што палуднаваў і мы яго адарвалі ад яды.

— Што зажадаеце? — аж у крук сагнуўся ён.

— Чатыры бутэлькі кагору, — загамаандаваў Сяргей.

— А мо чаго мацнейшага? — гледзячы на мяне, пытаў Мятлюг.

Мне ніякавата тут было распараджацца, загамаандаваць. Але нешта трэба ж было адказаць, калі чалавек пытае, бо вочы яго запытальна глядзелі на мяне.

— Бярыце, што вам падабаецца, а мне ўсё добра будзе.

— Давайце пакуль чатыры кагору, — пацвердзіў Сяргею заказ Мятлюг, — а там відно будзе.

Сяргею чамусьці не сядзелася, нібы ў сядзенні таго крэсла, на якім ён круціўся, быў востры цвік. Хутка Сяргей усхапіўся і выбег на вуліцу. Ён педзе там забавіўся. Тым часам на памосце з'явілася тая спявачка — жанчына ўжо не вельмі маладога веку. Выйшаў мужчына ў акулерах, які адразу ж сеў за піяніна. Жанчына пакуль што сядзела на крэсле і разглядала наведвальнікаў. Кінуўшы позірк на наш столік, яна ўсміхнулася Метлюгу. Лёня падняў дзве рукі над галавой, сашчапіў іх і тым самым паказаў, што вітае яе.

Мы з Лёнем да віна не дакрапаліся: чакалі Сяргея. Нарэшце ў дзвярах паказаўся і ён. Уперадзе ішлі тры дзяўчыны. Дзяўчаты былі прыгожыя, з падфарбаванымі вуснамі. Сяргей завіхаўся перад імі. Мы з Лёнем усталі, узялі яшчэ тры крэслы і прыставілі да свайго століка. Дзяўчаты на чарзе навіталіся з Лёнем. Дайшла чарга і да мяне.

— Майка, — адрэкамендавалася мне грудастая блап-дзішка з дробіспька завітымі валасамі.

— Лёля, — падала руку другая, чарпявая, шчуплень-кая, з вострымі вачыма дзяўчына.

І нарэшце:

— Рыма, — аж пекапула мяне сваімі цёмнымі, трошачкі як бы задуменымі вачыма вёрткавая, як той уюп, смугляцка.

Пакуль я прыкідваў, хто з кім сядзе і якая выйдзецца мне, Рыма хуценька амаль упрытык падсунула сваё крэсла да майго.

— Хто сёння частуе? — спытала яна так, што можна было зразумець — яна ў гэтай кампаніі, за гэтым сталом не ўпершыню.

— Макар Шыяпок, — адказаў з пейкай уедлівай усмешкай Лёня Мятлюг, пібы хочучы нагадаць мне, што я і сам тут на чужы кошт, бо ў маёй кішэні ляжала ўсяго якіх рублёў з дзесяць і мне на іх трэба было жыць аж да самай палучкі.

Налівалі шклянкі, пілі віно. Брынчала піяніна. Нарэшце спявачка з глыбокімі, як бездань, вачыма ўстала і за-спявала:

Ты жыва еце, мая старушка?

Жыв и я. Привет тебе, привет!

Голас у спявачкі быў сакавіты, грудны, ён пераліваўся і слаўся па зале мяккім вэлюмам. Я заслухаўся песняй. Сяргей гэта заўважыў і шапнуў мне так, што ўсе пачулі:

— Во спявае дык спявае!

Гэтая пахвальба спявачцы была выказана толькі для мяне: маўляў, дзівак ты, бачыш, куды мы цябе завялі — гэтакія песні, гэтакія дзяўчаты, а ты, мусіць, яшчэ і не рады.

А я быў сапраўды спапталыжапы незвычайнасцю аб-ставін, нейкай ціхай пахабнасцю дзяўчат. Вочы мае бачылі, што грудастая Майка ледзь ужо не на калені села Сяргею. Як ёй не сорамна! Ды і мая Рыма ўсё бліжэй і бліжэй падсоўвалася да мяне. Я ўжо дрыготка адчуваў яе блізкасць. А яна п'янаватым языком пляла:

— Я педзе цябе бачыла, Макарка. Ты мне тады з першага позірку спадабаўся.

— Дзе вы маглі мяне бачыць? — не мог даўмецца я, бо спачатку не ведаў, што ёй не было чаго гаварыць і яна для прыліку, каб паказаць сваю цікавасць да мяне, проста выдумляла.

— Ты таксама вершы пішап? Люблю паэтаў, яны не-пасрэдныя, шчырыя, не такія, як усе, будзённыя.

— Я ж не паэт.

— Няпраўда, маніш. Сяргей з Лёнькам не знаюцца з людзьмі, якія не маюць пічога да літаратуры ці мастацтва. Давай з табой вып'ем на брудэршафт. Ты мне падабасся.

Выпіць то я выпіў з Рымай твая чаркі, якія не забываў паліваць Сяргей. Аднак жа мне не вельмі было прыемна, і закарцела як хутчэй адкараскацца ад гэтай чарнявай вяртушкі. Дужа ж яна старалася зачараваць мяне. Ды хіба толькі мяне? Учора ці заўчора яна, мусіць, гэтак жа блізенька сядзела, гэтак жа піла, заляцалася да каго-небудзь другога, і ад таго, што я гэта ўяўляў сабе, мне ставілася брыдка, хацелася хутчэй выскачыць на вольнае паветра і стрымгалоў кінуцца ў свой інтэрнацкі пакой, адпачыць ад усяго.

Кватэры я пакуль яшчэ не меў і жыў у інтэрнаце, ён усё роўна ўлетку пуставаў.

З вінніцы мы выйшлі ўжо запазна, але Савецкая вуліца яшчэ аж кішэла людзьмі, па тратуары пельга было прабіцца — столькі там моладзі шпацыравала. Завядзёпка была такая ў горадзе: амаль усе маладыя людзі выходзілі гуляць на Савецкую вуліцу. Тут зачыналіся раманы, тут нараджаліся і трагедыі. Нямала тут было і камедый. Хіба ж гэта не камедыя, што я іду не сам сабе, а мяне моцна трымае пад руку Рымка; каб, здаецца, і захацеў вырвацца ад яе, дык не вельмі вырвешся. Яна пешта шчабеча, як тая птушка, хоць я і не слухаю яе. Галава мая трошачкі кружыцца, трошачкі шуміць, у нагах кволая мляўкасць. Каб, здаецца, от упасці на ложка і заснуць, не было б гэтай мляўкасці, гэтага п'янаватага здрапцвення.

На рагу Савецкай і Сялянскай Сяргей з Маяй спыніліся і чакалі нас.

— Ну што, сябры мае, будзем рабіць, спаць пойдзем, ці што? — пытаў Сяргей, калі падышлі мы. — А мо пойдзем да мяне, пасядзім, пагаворым, па чарцы яшчэ вып'ем.

Я не ведаў, як каму, а мне можа б і хапіла таго, што я ўжо выпіў, але ж з п'янага глузду я пацёгся за Сяргеем і Лёнькам. Уласна кажучы, не сам я пацёгся — мяне павалакла пад руку Рыма.

Сяргей кватараваў не вельмі далёка — ён займаў пакойчык-баковачку на Сялянскай вуліцы ў прыватным доме. Кватэрка яго была завалена ў беспарадку кніжкамі,

газетамі. Пры сцяне пад акном, якое выходзіла ў сад, стаяў жалезны ложкак, пакрыты байкавай коўдрай, ля другой сцяны — невялічкі стол, пакрыты не абрусам, а аркушам зялёнай паперы, гэткай жа, якой былі заслааны ўсе сталы ў рэдакцыі.

— Сядайце, сядайце, хто дзе можа, — запрашаў гасцінны гаспадар, — хто на ложкак, хто на крэсла.

Рыма пасадзіла мяне побач сябе на ложкак. Асалавельным позіткам я разглядаў Рослікаў халасцяцкі прытулак. На сцяне над сталом я ўгледзеў партрэт у просценькай рамачцы. Прыгледзеўшыся, я пазнаў на ім Сяргея. Ён быў памалываны ў шэрым гарнітуры, у капелюшы, з-пад якога выбіваўся касмыль валасоў. Выраз твару быў нейкі знарок неахайны, трошкі нават абьякавы, як бы ён гаварыў: мне напляваць на ўсё зямное, я жыву ў нейкім далёкім казачным свеце рамантыкі. І мне падумалася, што на партрэце адлюстравана не толькі знешняе падабенства чалавека, а выказана ўся яго сутнасць, яго характар, яго звычкі. Рыма заўважыла маю цікавасць да партрэта і, як бы хочучы раздзяліць маё захапленне, сказала:

— Праўда, прыгожы хлопец. Малайчына Майка, тагога хлопца прычаравала.

Я не знайшоў што адказаць на Рыміна захапленне: мне было ніякавата слухаць гэта — яна ўсё ж такі сядзела побач мяне, а думала, відаць, пра Сяргея.

У пакой не ўвайшла, а як бы ўплыла, зацяўшы палавіну яго, Сяргеева гаспадыня. Яна паставіла на стол талерку з дробнымі крышэнікамі сырога сала.

— Бацькі пасылачку прыслалі, — растлумачыў Сяргей. У момант на сталае паявілася бутэлька гарэлкі, цыбатая пляшка віна-купажу і батарэя піва.

Паселі за стол парамі. Я думаў, што нашы дамы не пакапаюцца на гарэлку, абыдуцца віном. Але Сяргей ва ўсе шэсць шклянак паліў пароўну гарэлкі, і аж пошчак пайшоў на пакой, як чокнуліся. Адным духам усе спаражнілі посуд. Потым зпоў на сталае паявілася гарэлка. Яе палівалі, мяшалі з віном, з півам і пілі. Я як бы праваліўся скрозь зямлю, як бы мяне зусім не стала на гэтым белым свеце.

Прачнуўся я на сваім мулкаватым студэнцкім ложкаку. У роце — быццам чэрці начавалі, галава аж гудзела, у ёй быў гэтакі вэрхал, што і думак нельга было сабраць у адно. Сілюся ўспомніць, што там адбылося, але толькі абрыўкі; шматкі ўсплываюць у памяці.

А галава цяжкая-цяжкая, як волавам палітая. Падстаўляю пад халодны крап і мыю, мыю, аж да болі ў скронях. Нарэшце знаходжу ў сабе сілы выйсці на вуліцу. Але куды ісці — у рэдакцыі сёння п'яма нікога, выхадны. Іду па трактуары як сам не свой. Здаецца, што ўсе людзі глядзяць на мяне, пават паказваюць пальцамі, быццам ведаюць, чаго я ўчора патварыў. Я ім зайздросчу: яны ўсе спакойна спалі, у іх не трашчыць галава, як у мяне. На Савецкай пасустрач трапіўся разпосчык газет Лапацін. Гэтага чалавека ўвесь горад ведае. Ён дзюбае жалезнай палкай па тратуары і крычыць:

— Купляйце! Купляйце газету! У сённяшнім нумары «Палескай праўды» надрукаваны цудоўны верш Леаніда Мятлюга! Купляйце! Чытайце верш Мятлюга!

Я не ўтрымаўся, купіў газету. Навошта ён крычыць пра Мятлюга? Няўжо такі выдатны верш? Прачытаў. Нічога асаблівага. Так сабе агітка. Але чаго ён крычыць? Пытаю:

— Лапацін, навошта вы крычыце пра гэты верш?

— А табе што да таго? Што хачу, тое і крычу, абы такія дурні, як ты, куплялі. Дай рубель, дык буду крычаць, што ты разумны.

Не знаходзячы сабе месца, я паплёўся па Сялянскую вуліцу пад Сяргеева акно, якое мо і не зачынялася праз усю ноч. Сяргей з Лёнем плюхаліся ўжо ля мыцельніка. Як толькі ўгледзелі яны мяне, Сяргей са злосцю буркнуў:

— Дурань, што ты парабіў учора. Сапсаваў усю музыку. Гэтак добра ўсё ішло.

— А што я парабіў?

— Быццам і не ведаеш? — з уедлівай іроніяй спытаў Мятлюг.

— Не ведаю, не памятаю, п'яны быў, — адказаў я. Мне карцела запытацца ў Мятлюга: чаго гэта Лапацін крычыць яго прозвішча.

— Крычыць, кажаш? Малайчына, не забыўся.

— Няхай горад ведае сваіх паэтаў, — з нейкім заміланнем прамовіў Сяргей.

Я здагадаўся, што Мятлюг, ведаючы, што сёння будзе надрукаваны ў газеце яго верш, падсунуў Лапаціну рублітры, і той крычыць па ўсю вуліцу ягонае прозвішча. Ад гэтае весткі хлопцы неяк падабрэлі, калагаднелі, і Сяргей расказаў мне, што адбылося ўчора на яго кватэры. Рыма, якая ўвесь час сядзела побач мяне, ап'янела зусім і палезла цалавацца да яго, Сяргея.

— Ты, брат, раўнівы, як той Атэла,— сказаў ён.

— Павошта мне яе раўнаваць, хіба яна мне жонка.

— Мусіць жа закахаўся, бо як толькі яна падалавала мяне, дык ты так разбурчаўся, гэтак разышоўся, хацеў стол перавярнуць. Дзяўчаты гэтак напалохаліся, што аж наўцёкі кінуліся.

Па тым, як расказваў Сяргей, я адчуў, што ён не вельмі злаваў, бо, мабыць, дзяўчаты не дужа яму дарагія былі.

— Я ж кажу, сапсаваў усю музыку,— зпоў ўставіў сваё Лёня.

Як праз сон прыгадваю, што мне вельмі не спадабаліся паводзіны дзяўчат. Я звык бачыць дзяўчат трошкі сарамяжымі, хоць бы для прыліку. А гэтыя, па табе: самі лезуць цалавацца, гарэлку жлукцяць, як ваду...

Але, як бы там ні было, Сяргей з Лёнем больш стараліся не браць мяне ў такія цёплыя кампаніі. І калі праўду казаць, дык я на іх за гэта не вельмі і гневаўся.

ПЕРШАЯ КАМАНДЗІРОўКА

Восень развесіла барвы на дрэвах, спустошыла палеткі, абкалаціла садавіну. Сама б ламацца засекам, скрыням ад добра, ад набыткаў зямлі. Але яны не ламаліся. На Украіне, кажуць, спёка высмаліла поле, і яно аж патрэскалася. Ды і паша, беларуская, зямля не вельмі шчодр аддзячыла хлебаробам за іх працу. У жытнім саломе парасла як чарот, а пад жніўо колас пават не прыгнуўся, а стаяў тырчком угору. У садах пачарвівелі ад гарачыні яблыкі, і восень, звычайна сытая і шчаслівая пара, напалохала ўсіх пішчымніцай. У магазінах былі перабоі з хлебам, які выдавалі строга пармавана па картках. Цяжка было краіне. Ікластыя драпежнікі імперыялізму сама што выпусцілі на сусветную арэну Гітлера, і ўжо пямецкі фашызм ляскаў зубамі. Краіна не магла ні на адзін дзень замарудзіць, затрымаць тэмпы пяцігодкі. Галадпаватыя і напаяўраздзетыя камсамольцы будавалі Магнітку, ставілі горад юнацтва на беразе Амура. Гартуючы сталь, яны самі гартаваліся на агні рэвалюцыі. Газеты штодзень паведамлялі аб пуску новых домнаў, заводаў і камбінатаў, электрастанцый і шахтаў. Яны заклікалі да пільнасці ў класавай барацьбе, друкавалі справаздачи аб судовых

працэсах над шкоднікамі, над трацкістамі і бухарынцамі. Краіне трэба было выстаяць ва ўпартай барацьбе, ёй трэба было пабрацца сілы, каб даць па зубах, калі хто намкнецца на яе напасці. А каб пабрацца сілы, выстаяць, рушыць наперад, каб задыміліся, зажылі індустрыяльныя гіганты — трэба мець хлеб.

Рэдактар сабраў нас у свой кабінет і сказаў:
— Вы, таварышы, едзеце на хлебнарыхтоўкі. Гэта ўсё роўна, што вы едзеце на фронт. Дык будзьце ж там пільнымі, будзьце змабілізаванымі, каб кулакі і іх прыхвасні не ашукалі вас.

Мне была выпісана камандзіроўка ў недалёкі ад горада Лапухоўскі сельсавет, у якім я павінен быў прабыць да таго часу, пакуль сельсавет не выканае плана нарыхтовак. Быць там не толькі сведкам, не толькі інфармаваць аб усім рэдакцыю, а ўключыцца ў адну з брыгад і разам з мясцовымі камуністамі і камсамольцамі пяхадна ламаць кулацкі сабатаж. Я ўзяў сёе-тое ў партфельчык і выправіўся на станцыю, каб паспець на прыгарадны цягнік. Восеньскі дзень слязіўся агіднай імжакай.

З цягніка я выйшаў на пэвялічкай палявой станцыі Кісялёўцы, адкуль было рукой падаць і да Лапухоўкі.

У памяшканні сельсавета сядзела чалавек з пяць мужчыні. Яны маўкліва курылі. Адно тоўсцёпкі гарбузаваты чалавечак неяк пезвычайна мітусіўся. Калі я давітаўся з мужчынамі і сказаў, хто я такі, ён неяк не то іранічна, не то з прыемнасцю ўсміхнуўся і сказаў:

— Добра! Вельмі добра. Нашага палку, значыць, прыбыло.

Тым часам я пачаў знаёміцца з мужчынамі, што былі ў сельсавеце, сярод іх быў прадстаўнік міліцыі, а астатнія — вясковыя актывісты і камсамольцы.

— Я думаю, таварышы ўпаўнаважаныя, што сёння мы не пойдзем ужо нікуды, а размяркуем нашы сілы, прыкінем, як і што будзем рабіць заўтра, — рахаваў гарбузаваты старшыня Лапухоўскага сельсавета Свірыд Лопух.

Я не ведаю, як каму, а мне з першага позірку не спадабаўся гэты самы Свірыд Лопух. Маленькія яго вочкі як бы дрыжэлі ў вузенькіх шчылінках. Здавалася — ён толькі што зрабіў вялікую шкоду і баіцца, каб яе не выявілі.

Калі ўжо было ўсё размеркавана, хто ў якой брыгадзе пойдзе заўтра на падворны абход, калі на вёску апусціўся густы непраглядны змрок ночы, Свірыд Лопух занепакоіўся:

— Недзе ж вам трэба пераначаваць. Можна б і да мяне, але жошка мая пешта прыхварэла, і няма каму нават бульбы зварыць,— забедаваў старшыня.

— Я тут запачую. От на сталае і перасплю, не вялікі пац,— выказаў я сваё меркаванне.

— Хіба ўжо свет на кліч сышоўся, каб на сталах спаць,— запырэчыў пехта з камсамольцаў.

— Тут жа ўпачы холадна, хоць ваўкоў ганяй,— шкрабучы патыліцу, казаў старшыня.— Хіба ўжо ў нас не знойдзецца хаты, дзе пераначаваць? — Ён яшчэ з момант падумаў, а потым звярнуўся да аднаго з камсамольцаў: — Аляксей, завядзі таварыша карэспандэнта да Мікуця Архіпа.

Мікуцёва хата была прасторная — на дзве палавіны. Відаць, у ёй калісь быў і дастатак і пейкі лад. Сцены былі патышкаватыя, столь пабелена. Пры сцяпе пад вокнамі стаяла масіўная са смольных дошак канапа. Гаспадар сустрэў маё паяўленне ў хаце не дужа ветла. З-пад павісі калматых рудых броваў ён бліснуў на мяне калючым позіркам. Твар у гаспадара быў як бы правялены на сонцы і на ветры, на ім вышліся сківіцы, падбародак аздабляла рудая барада. Як толькі мой праважаты сказаў: «Дзядзька Архіп, Лопух загадаў, каб вы гэтаму таварышу пачлег далі», — гаспадар адразу на мяне кінуў калючымі вочкамі гэтак, што мне аж ніякавата стала.

— Яно-то і цеснавата ў хаце, але не пачаваць жа чалавеку на цягодзе. А хто вы такі будзеце? — пытаў у мяне Архіп, калі з хаты выйшаў мой праважаты.

— Я з горада. От прыехаў памагчы вашаму сельсавету ў парыхтоўках,— адказаў я.

— Дык сядайце ў нашай хаце. Распранайцеся, сядайце,— устаючы з-за стала, запрашаў гаспадар.

— А дзе ж ваша сямейства? — запытаў я, бо нікога, апроч гаспадара, не бачыў у хаце.

— Ат, хто дзе. Старая вуць на печы грэецца. Маладая гаспадыня спіць у той хаце. А сыны паз'язджалі ў горад. Яны цяпер і ў той бок не глядзяць, каб у зямлі калупацца. Не вельмі вялікі пажытак з гэтае зямлі.

Мне здалося, што гаспадар увачавідкі неяк падабрэў, палагаднеў. Ён пачаў распытваць, хто я і адкуль родам. Адказваў я скупа, бо не вельмі хацелася спавядацца перад гэтым ніцым чалавекам. Мне хацелася есці, бо з самага рання ў роце не было і крупінак. Гаспадар, мусіць, заўважыўшы мой галодны позірк, бомкнуў на печ:

— Аўдуля! Аўдуля, ды ўстаць бо ты.

— Чаго там мне ўставаць? — пачулася з печы.

— Устань, пабачыш — чаго.

На печы нешта заварушылася, і над ляжанкаю звісла раскалмачаная сівая галава. Вочы ў жапчыны былі яшчэ напанаўзаплюшчаныя.

— Навошта я табе трэба?

— Ды ўстань бо, глядзі — чужы чалавек у хаце.

Аўдуля сцягнулася з печы. З гарчай чарэпі яна зябка перасмыкалася. Угледзеўшы мяне, жанчына паяк сцэнапулася і адразу як бы сагнала з сябе саплівасць.

— Мо чалавек і есці хоча, дык пашукай там чаго.

— Няма ж чаго шукаць, хлеба ж апі крошкі, — адказала Аўдуля.

— Дык мо бульба там засталася ад вячэры? Ды гуркоў якіх упясі, — загадаў гаспадар, а потым звярнуўся да мяне: — Маўчыце вы, дагаспадарыліся. Гэта ж трэба, з восні засека падмецешы, ні каліва мукі няма. Хто яго ведае, што і рабіць будзем вясной.

Гаспадар казаў мне гэта, быццам выліваў свой сялянскі боль, а мне чамусьці не хацелася ні верыць, ні спачуваць яму.

Нечым вельмі ж Архіп Мікуць пагадаў мне пашага рагазінскага Лукаша Шульгу, і я чамусьці пэўны быў, што ён хлусіць.

Тым часам гаспадыня дастала з печы чыгунец добра ўпаранай бульбы-крышэнікаў, унесла з пограба гуркоў і паставіла ўсё гэта на стол. Гаспадар адварнуўся ў другі пакой і паставіў на стол пляшку.

— Ну, то сядайце, таварышок, за стол, падсілкуйцеся трохі.

— Дзякую, дзякую, — для прыліку пачаў адмаўляцца я, хоць есці хацелася так, што аж жывот падцягвала.

— Потым і дзякаваць будзеце. Прабачце толькі, што хлеба не маем. Бульбай абыходзімся і самі, — прыбядняўся гаспадар, але маё вока заўважыла на паліцы за краёчкам адхінутай фіранкі добры непачаты бохан хлеба.

Я сеў за стол. Гаспадар таксама прымайстравуўся з краёчку стала і паліў мне поўную шклянку нечага каламутнага, рудога.

— Дык мо з дарогі і пагрэецца трохі? Гэта ж яшчэ да фэсту гналі, дык засталася. Не вельмі добрая ўдалася.

— Дзякую. Я гэта не вельмі ўжываю.

— Як гэта — не вельмі ўжываецца? — здзівіўся стары Архіп Мікуць, быццам хочучы тым самым сказаць: хіба ёсць на свеце такія людзі, якія не бяруць у рот горкага. Вядома, я мог выціць, але ж, на-першае, мне не падабалася гэтая каламутная вадкасць: хто яго ведае, чаго там намешана; а на-другое, мне трэба было трымаць вуха востра і не паддавацца ні на якія правакацыі. Я не ўпэўнены быў, што гаспадар частаваў мяне ад шчырага сэрца, бо каб была гэтая шчырасць, ён бы не схаваў таго бохана на паліцу, а адкроіў бы ад яго хоць лусту. Наадрэз адмовіўся я ад гаспадаровай чаркі. З'еў толькі крышэнікаў з гуркамі і падзякаваў гаспадарам. Гэта Архіпу Мікуцю не вельмі мо і спадабалася, бо, хціва ўсміхнуўшыся ў клінок рудой барады, ён сказаў:

— Я яшчэ ні разу не бачыў, каб упаўнаважаны адмовіўся выціць. Мой швагер часцяком да мяне прыводзіць іх панач.

— Дык я ж, дзядзька, не ўпаўнаважаны, я — карэспандэнт.

Архіп, відаць, не зусім ушалопавуў, што такое карэспандэнт, бо запытаў:

— А што вы тут у нас рабіць будзеце?

— У газету пісаць буду.

— Бач ты, — выказаў сваё здзіўленне Мікуць і зірнуў на паліцу, мабыць, пашкадаваўшы, што не ўрэзаў мне хлеба. Але выпраўляць памылку позна ўжо было.

Прачнуўся я рапа-рапа, яшчэ толькі бралася на дзень. Хуценька ўсхапіўся з мулкай, пасланай на лаве з кажухоў ды чук пасцелі, апрапуўся і гатовы быў ісці.

— Пачакайце, можа, от баба ўстане ды спеданне сякое-такое ўмудруе.

— Дзякую, няма часу чакаць.

— Не спяшайцеся, на вас Лопух зойдзе. Ён маёй хаты не цураецца. Дзякаваць богу, мы ж з ім у свойстве. Мая меншая сястра замужам за ім.

Архіп Мікуць пачаў хваліць на ўсе застаўкі Свірыда Лопуха: ён, маўляў, і справядлівы, і чэсны, і сваякоў у бядзе не пакідае. Мяне гэта пасцярожыла. Але пытаць, у якой бядзе Свірыд Лопух не адцураўся Архіпа Мікуця, я не адважыўся. Расказаў сам Архіп.

— Гэта ж у той год, як сама рабілі калгас ды кулачылі, дык галота розная як пасела — раскулачыць яго, дыў годзе, каб іх кулачыла пад бокі дзень і ноч. А які ж я кулак? Увесь век свой гараваў, гаспадарыў як мае быць. На

малатарню ўзбіўся. Зямлі бацька нябожчык паўвалокі пакіпуў, дык я кулак, каб іх кулачыла дзень і ноч. Дзякуючы Свірыду толькі тут і аседзеўся.

Пачуўшы гэта, я пільней прыгледзеўся да Архіпа Мікуця і пазнаў у ім Лукаша Шульгу. Не, не па выгляду — па блукліваму позірку маленькіх вочак, па хцівасці і скнарнасці.

— А цяпер от хлеба таго наклалі чортведама колькі. Дзе ж я ім яго вазьму? Хіба з калена выламлю? Вы ж бацьце самі, нішчымніцай душымся.

Што я мог парадзіць гаспадару, чым я мог яго ўсцешыць? Нават для прыліку я не мог яму паспачуваць, сумленне не дазваляла. Таму хуценька, не дачакаўшыся, пакуль па мяне зойдзе старшыня сельсавета, выбег з хаты і засігаў у сельсавет. Там ужо было чалавек колькі камсамольцаў і камуністаў. Старшыні сельсавета яшчэ не было. Неўзабаве прыйшоў і ён, трошкі пад хмяльком. Разбіліся на дзве брыгады. Я трапіў у брыгаду старшыні. З намі быў яшчэ сакратар камсамольскай ячэйкі Аляксей Певель і ўчастковы міліцыянер. Аляксей быў трошкі маладзейшы за мяне. На твары яго відна была нейкая напалоханасць. Па дарозе, пакуль ішлі ў канец вуліцы, Певель расказаў мне, што яму ўжо два разы падкідалі запіску, у якой напярэджвалі, што калі ён будзе вельмі шчыраваць, выкалочваючы хлеб, дык не спасіць яму галавы. Аляксей баяўся. Ён прызнаўся мне, што нават спаў не ў хаце, а кожны раз у новым месцы: то ў клеці, то ў адрыве ў сене, а часам нават сыходзіў у суседнюю вёску да цёткі. Я паспачуваў Аляксею, але для заспакаення сказаў, што, маўляў, калі баяцца ваўка, дык не трэба ў лес хадзіць. Мы на колькі крокаў адсталі ад Лопуха з участковым, і Аляксей горача зашаптаў мне:

— А вы ведаеце, што ў гэтага самага Архіпа Мікуця, які вам пашкадаваў хлеба пакласці на стол, аж дзве ямы засыпаны збожжам. Яно мо там ужо сапрэла. А ён бедніца, ведае, што старшыня сваяк — не зачэпіць.

Я як бы і чакаў такога адкрыцця. Сказаў Аляксею, што калі мы прыйдзем на Мікуцёў двор, каб ён мне паказаў вачыма, дзе тыя ямы, а я ўжо сам дам рады.

Мы зайшлі ў канцавую хату. Гаспадыня, яшчэ не вельмі старая жанчына ў завязанай на ражкі хустцы, поралася ля печы. Тое, што столькі мужчыні увалілася адразу ў хату, мусіць, спалохала гаспадыню.

— Як, Арына, хлеб маеш? — спытаў Лопух.

— Як жа, трошкі маю. Вупь акрайчык на сталe ляжыць.

— Не гэты акрайчык, а нарыхтоўку здаць маеш?

— Божухна мой, якую парыхтоўку? Дзе я там тае нарыхтоўкі без мужыка вазьму? Пудоў пяць ячменю маю, дык мне ж трэба на сям'ю.

— А дзе ён у цябе, пакажы.

— Вупь там, у падполлі.

Лопух падняў масніцу, і дасталі мех.

— Шу дык давайце забяром,— прапапаваў Лопух.

Але ні Аляксей, ні міліцыянер, ні я не ўзяліся за мех. Мне стала шкада гэтай працавітай жанчыны. І я заступіўся за яе. Заступіўся і Аляксей з міліцыянерам. Таго меха збожжа не забралі. Склалі толькі акт і пайшлі з хаты. На двары я распытаў у Аляксея, што за яна, гэтая Арына. Ён мне паведаміў, што гады два назад памёр яе мужык, пакінуўшы па ўдовіны рукі, на яе клопат чацвёра малых дзяцей. Яна шіякая не кулачка, а ў калгас не ідзе, бо баіцца, што адна не паробіць на такую малечу.

У Мікуцёў двор мы прыйшлі з вобыскам ужо гэтак пад абед. Архіп выйшаў на ганак і аж паклапіўся нам.

— Хлеба ў мяне анізвання няма. От жа таварышок ведае, начаваў у мяне, дык бачыў, што самі душымся адной бульбай.

Мікуць гэтак зірнуў на мяне, нібы чакаў, што я скажу: «Хадзем, мужчыны, з двара, няма чаго тут, у гэтага чалавека, шукаць». А я маўчаў, думаючы сабе: «Ведаю, ведаю, гад печаны, пад якой грушай ты гноіш збожжа». Аляксей паспеў ужо мне маргнуць і паказаць.

Свірыд Лопух для прыліку загадаў нам пашукаць у клеці, у каморы, на вышках. Гаспадар спакойна глядзеў на ўсе нашы пошукі і пават пасміхаўся ў руды клінок баряды: маўляў, шукайце ветру ў полі.

— Я з дарагой душой аддаў бы вам хлеб, калі б ён быў. Хіба ж я не ведаю, хіба ж я сляпы, што не бачу, як дзяржаве хлеб трэба. Але дзе ж я яго вазьму, калі ён не парос, яго ж з калена не выламіш.

І сапраўды, ні ў засеках, ні на вышках, падзе не было і пуда збожжа. Лопух ужо, гэта бачыў я на выразу яго твару, строіўся пакінуць Архінаў двор і пайсці далей. Але ў гэты самы момант я падаў голас:

— А што, калі мы на гародзе пашукаем? Можна, дзе яма якая ёсць.

— Якая яма! — аж усклікнуў спалоханы гаспадар, му-

сіць, здагадаўшыся, што нехта падказаў. — Шукайце, як самі хочаце. У нас ёсць там адна яма. Яшчэ нябожчык бацька выкапаў, але ж яна ўжо гадоў колькі пустуе. Няма чаго ссыпаць у яе.

Відно было, што Свірыд Лопух не вельмі то ахвочы быў шукаць у швагравым двары. Але яму ніяк нельга было і выкруціцца, бо думку падаў я. Міліцыянер з Аляксе-лем пайшлі тупаць пад дрэвамі. Аляксей, відаць, каб гас-ем падар не западозрыў, што яму выказаў ён, а не хто іншы, стукаў пагой воддаль ад таго месца, на якое мне паказваў вачыма. А гаспадар тым часам адкрыў парожнюю яму. Лопух з міліцыянерам аж галовы паўсаджвалі ў яе.

— Ды і глыбокая ж! Гэта ж трэба такую яму адшту-каваць! — захапляўся Лопух.

Я таксама з цікавасці зазірнуў у яму. Яна сапраўды была глыбокая і ўсярэдзіне падобная на збан: гарляк ву-зенькі, а там усё шырэй і шырэй. Пудоў больш за паўсотні магло туды ўлезці. Уся яма была абштукавана бяроствай.

— Дык, кажаце, больш ямы ў вас няма? — пытаў я ў гаспадара.

— Чорт-яе маў. Няма чаго хаваць у тыя ямы. Цяпер і засекаў у клеці не засыплеш.

— А калі мы добра пашукаем і знойдзем?

— То шукайце, воля ваша, Вам такое права дадзена. Толькі ж, я кажу, марна час будзеце траціць.

Але мы часу доўга не трацілі: я падышоў пад старую грушу, пагунаў пагой у зямлю і адразу адчуў пад сабой пяцвёрды грунт.

— Сюды, таварышы! Капніце тут.

Гаспадар як угледзеў, што я стаю на яме, дык збялеў як палатно і пайшоў у хату. Міліцыянер капнуў раз-другі рыдлёўкай, і яма адкрылася. На самую гарлавіну яна бы-ла напоўнена збожжам. Лопух зрабіў выгляд, нібы незвы-чайна сумеўся.

— От гады печаныя, гэтыя кулакі, хлеб гнояць у зям-лі, — сказаў ён са штучнай злосцю.

На Мікуцёў пападворак набілася поўна людзей. Вестка аб тым, што карэспандэнт знайшоў пад Мікуцёвай сапяжанкай яму са збожжам, малаккава абляцела Лапу-хоўку. Старшыня сельсавета распарадзіўся падагнаць фур-манкі. Дзесяць мяхоў, як завязаць, пасыпалі мы з ямы тронкі прыпрэлага, але яшчэ добрага жыта.

Усю тую ноч я пісаў пры газоўцы карэспандэнцыю ў газету. Аляксей таксама сядзеў пры стале. Смешна было

глядзець на яго баязлівасць. Пры кожным руху на вуліцы ён хаваўся за сцяпу і мне шаптаў:

— Адыдзіце ад акна, а то яшчэ каменем дадуць. А могуць і з абрэза бухнуць.

— Не бухнуць, не бойся. Што мы каму благое зрабілі? — заспакойваў я Аляксея і самога сябе.

* * *

У рэдакцыю я вярнуўся праз тыдзень. Зірнуў у люстра і ледзь пазнаў сам сябе, бруднага, зарослага шчаціннем па самыя вушы. Я спадзяваўся, што мяне пахваляць за баявую карэспандэнцыю з Ланухоўкі. Юрка Маргун і пахваліў-такі трохкі, сказаўшы, што я правільна і глыбока разабраўся ў складаным пераплёце класавай барацьбы. Я чакаў, што і рэдактар гэтак жа скажа мне. Колькі ўжо часу я кручуся ў прыёмнай, перакідваюся слоўцамі з Валій, Шоламам. Валя чамусьці кожны раз, як толькі сустракаюцца нашы позіркі, трохачкі чырванее. Шолам таксама пахваліў мяне за бойкасць пяра. Але мне карцеў рэдактар, і я папытаў у Валі, дзе ён. Дзяўчына адказала, што Давідзюк яшчэ не прыходзіў. Званіў, што затрымаецца па пасяджэнні бюро райкома партыі.

З рэдактарам я ледзь не стукнуўся лоб у лоб у дзвярах.

— А дык ты прыехаў? Добра, што прыехаў. Я хацеў ужо шукаць цябе. Справа ёсць, — замест прывітання сказаў Давідзюк.

— От толькі што з вакзала. Бачыце, яшчэ нават не памыўся і не пагаліўся.

— Бачу, што не пагаліўся. Вось мы цябе зараз памыем і паголім.— У рэдактаравым голасе я адчуў не жарт, а нейкі гнеў. Аж спалохаўся: чаго б гэта ён зазлаваў?

— Што ж ты парабіў? — ледзь не закрычаў на мяне ўжо ў кабінеце рэдактар.— Сумленных людзей абылгаў, а сабатажнікаў узяў над абарону. Дзе твая бальшавіцкая прынцыповасць, класавая пільпасць? І ўсё таму, што табе чаркі не паставілі, яечні не пасмажылі. Я не думаў, што ты такі. Выходзіць, я памыліўся ў табе!

— Не памыліліся, Мацвей Кірылавіч. Наадварот, чарку мне ставілі, але я не піў,— нарэшце пачаў я раскумекваць, у чым справа.

— Не піў, не піў,— перакрывіў мяне рэдактар.— У заяве камуніста Лопуха па імя сакратара гаркома чорным

на белым папісапа, што ты дамагаўся, каб табе ясчню смажылі, чарку ставілі.

— Брахня ўсё гэта! — са злосцю выгукнуў я.

— Брахня, брахня! От пойдзем да сакратара гаркома, і будзеш даводзіць яму, дзе брахня, а дзе праўда.

Давідзюк узяўся за тэлефонную трубку. Нават па выразу твару было відаць, што ён званіў да сакратара гаркома.

— Іван Пятровіч, дык от таварыш Шыянок кажа, пібы ўсё тое, што там папісапа пра яго ў заяве, цяпраўда. — З хвіліну памаўчаўшы, Давідзюк паклаў трубку і ўжо звярнуўся да мяне: — Зараз пойдзем да таварыша Шафранскага. Там раскажаш усё, як яно было. Памятай адно, што ў гаркоме, як на споведзі, хлусіць нельга. Сакратар гаркома павінен ведаць адну чыстую праўду.

Шафранскага я толькі адзін раз бачыў у вочы, на выпускным вечары, але чуў, што гэта чалавек пязломны і патрабавальны, што ён вельмі не любіць хлусоў і манюк. Як толькі ўведае, што камуніст мапіць, адразу ж, не чакаючы рашэння бюро, сам адбірае партыйны білет.

Шафранскі быў чалавек ужо немаладога веку, трошкі грузнаваты. На шырокіх плячах, як бы ўвінчаная ў іх, сядзела трохі палыселяя ўжо галава. Вочы праніклівыя. Здаецца, яны бачаць павылёт. Апрацуты сакратар у вайсковага крою і колеру гімнасцёрку з навеснымі кішэнямі, і гэтая мо гімнасцёрка надавала яму нейкай суровасці.

— Сядайце, калі ласка, — ветліва запрасіў нас з рэдактарам Шафранскі.

Мы паселі ў мяккія скураныя крэслы, што стаялі пры масіўным сталe. Я, здаецца, аж па самыя вушы патануў у тым крэсле. Шафранскі павольна дастаў з шуфляды замурзаны, вырваны з вучнёўскага сшытка аркушок паперы, прабег яго вачыма і дакорліва зірнуў на мяне.

— Ну дык што, таварыш Шыянок, пад абарону ўзяў сабатажніцу, а чэснага чалавека, камуніста збэсціў у газеце?

— Не, таварыш сакратар, я папісаў праўду.

— На вось прачытай, якая тут праўда.

Шафранскі працягнуў мне аркушок.

Я чытаў непісьменныя, пязграбныя радкі, і ў мяне аж вочы ледзь не лезлі на лоб. Свірыд Лопух пісаў у сваёй заяве, што я начаваў ва ўдавы Арыны і ледзь не спаў пад адной коўдрай, што яна частавала мяне самагопкай, а ён, старшыня сельсавета, калі я ад яго дамагаўся выпіўкі, на-

адрэз адмовіў; мяне паставіў на кватэру да такога чалавека, у якога не было нават і крошкі хлеба. Я не ведаю, на што спадзяваўся Свірыд Лопух, пішучы ў гарком партыі такую лухту. А мо ён там падгаварыў ужо каго пасведчыць супроць мяне? Але я, прачытаўшы заяву, адчуў сябе спакайней — там ніводнага слова не было праўды, і гэта лёгка было давесці.

— Хлусня ўсё гэта ад пачатку да канца, таварыш сакратар, — упэўнена сказаў я.

Мяне абурала не толькі тое, што было напісана ў заяве, колькі тое, што я вымушаны быў капчаткова страціць веру ў гэтага чалавека. Я і ў думках нават не мог дапусціць, што камуніст можа быць такі няшчыры.

— Калі хлусня, дык трэба ж даказаць, таварыш Шыяпок. Ты камуніст яшчэ малады і мог, вядома, памыліцца.

— Не памыліўся я, таварыш сакратар. Усё, што я напісаў у газеце, да апошняй коскі — святая праўда. За ўсе тыя факты, што прыведзены ў карэспандэнцыі, я гатовы адказаць галавой.

— Мне вельмі падабаецца твая самаўпэўненасць, але гэта толькі словы, а дзе факты, якія б сведчылі, што ты маеш рацыю? Факты, як вядома, рэч упартая.

Я расказаў сакратару гаркома ва ўсіх драбніцах усё, што чуў, што бачыў, што рабіў на працягу тых дзён, што быў у Лапухоўцы. Падрабязна ўсё расказаў і пра тое, як мы заходзілі з вобыскам у хату да ўдавы Арыны, як Лопух знайшоў у падполлі мяшок ячменю і хацеў яго забраць. Твар Шафранскага балюча перасмыкнуўся. Не прамінуў я і таго, як мяне Лопух паставіў напач да свайго швагруса Архіпа Мікуця, а той паддобрываўся да мяне гарэлкай, як на другі дзень камсамалец Аляксей падказаў, дзе ў Мікуця яма са збожжам, як мы з тае ямы выгрузілі аж дзесяць мяхоў жыта. Шафранскі слухаў мяне, не перапыняючы, і калі я скончыў расказаць, ён ужо без рапёнай суровасці ў голасе сказаў:

— Вось што, таварыш Шыяпок, бачу я, адчуваю, што не ты абылгаў чэспага камуніста, а цябе хацелі абылгаць. Гэта не што іншае, як адна з форм праяўлення класавай барацьбы, якая цяпер становіцца ўсё больш зацятай, усё больш тонкай і складанай. Вам, газетчыкам, гэтага нельга забываць ні пры якіх акалічнасцях, трэба трымаць вуха востра, каб не паддацца на правакацыі класавых ворагаў, якія часам нават посяць у кішэнях партыйныя білеты.

Я не разумеў, ды, мусіць, і рэдактар таксама не разумеў, бо мы перакінуліся позіркамі, павошта гэта сакратар гаркома кінуўся ў такія тэарэтычныя разважанні, быццам перад ім сядзелі якія невукі, якіх ён павінен быў, лічыў сваім абавязкам павучыць, растлумачыць ім самыя элементарныя палітычныя пытанні. Нарэшце Шафрапскі сказаў тое, што мне трэба было зрабіць практычна, каб адвесці ад сябе паклёп, які на мяне імкнуўся ўзвесці не вельмі далёкі і не вельмі разумны Свірыд Лопух.

— Вы, таварыш Шыяпок, напішыце падрабязна ўсё гэта ў дакладной запісцы на маё імя, а я пастаўлю пытанне на бюро гаркома. Добра, што так абышлося з табою, а то я хацеў на цябе ўжо ўгневацца, — сказаў Шафрапскі і падаў мне руку на развітанне: — Бывайце, таварышы, і падалей будзьце гэтакімі ж пільнымі і прынцыповымі.

Мы развіталіся з сакратаром гаркома, і, ужо выйшаўшы на вуліцу, Мацвей Кірылавіч сказаў мне:

— Малайчына. Мае спадзяванні ты апраўдваеш.

І ЧАГО ЯНА ЎБІЛАСЯ У ДУМКІ...

А дні ішлі, перагортваліся. Здаецца, яшчэ п'ядаўна я прыйшоў у рэдакцыю, а мінула ўжо больш за два гады.

З Сяргеем Рослікам і Лёнем Метлюгом мы неяк не станцаваліся для адной кампаніі. Пасля таго вечара, як я пасварыўся з дзяўчатамі, хлопцы глядзелі на мяне як на правінцыяльнага дзівака і пікуды мяне з сабой не запрашалі. А я, калі праўду казаць, дык і рад быў гэтаму. Адзіп толькі раз Сяргей з Лёнем мяне такі падкузьмілі: яны пачалі напракаць, што я жмінда, і хоць мне не хацелася піць, ні гуляць, але, каб хлопцы не падумалі, што я сапраўды скнара які, я пайшоў з імі ў рэстаран. Мы пагулялі, пачаставаліся гэтак, што пазаўтра ў мяне былі парожнія кішэні і галава разломвалася не толькі ад п'ячкі, але і ад думак, як жыць далей. А Сяргей суцяшаў:

— Нічога, Макар, у Фрыды Рыгораўны ёсць патаемны блакнот, куды яна запісвае нашы авансы. З намі так часцяком здараецца, не бядуі. Паспрабуй і ты гэтак жыць. Жыць трэба ўмець! — аж усклікнуў ён, пібы сапраўды ў тым, як жыць, мог пават вопытам падзяліцца.

Сяк-так перабыў я два тыдні да чарговай палучкі без грошай. Не прывыкаць было. Яшчэ ў бытнасць студэнтам

папрактыкаваўся, як той казаў, жыць часам з квасам, а парою з вадою.

Горш было з гаспадыняй кватэры.

На Палескай вуліцы, у самым канцы яе, я паняў сабе пакойчык-баковачку. Гэта была маленькая каморка з адным акном. Пры сцяпе стаяў жалезны ложкак, пад акном невялічкі столік і крэсла. Вось, — бадай, і ўвесь абсталюпак майго жытла. Калі яшчэ дадаць, што ў мяне не было людскай пасцелі — ложкак быў заслапы саматканай дзяружкай, што дала мне мачыха ў пасаг, як выязджаў з Рагазіна, дык, праўду кажучы, мяне не вельмі і цягнула ў сваё жытло. Я прыходзіў толькі перапачаваць і амаль на світанні ўцякаў са свае каморкі. Гасцей я ў свой пакойчык не запрашаў, і за халасцяцкую няўтульнасць саромецца не было перад кім. Адна гаспадыня ведала пра мае багацці, але яна толькі спачувала мне, а памагчы пічым не магла. Пільнавалася яна аднаго, каб я своєчасова плаціў за пакой. На гэты раз я не мог выканаць свайго пайпершага абавязку перад гаспадыняй, таму папрасіў, каб яна трошкі пачакала.

Дома я не працаваў. Заўсёды заседжваўся ў рэдакцыі да позняй ночы — то апрацоўваў чужыя матэрыялы, то пісаў што-кольвек сваё. Юрку, мабыць, гэта падабалася — такога работніка, які б не вылазіў з рэдакцыі, трэба было пашукаць. Я неяк увайшоў ужо ў рэдакцыйныя будні і адчуваў цяпер сябе ў рэдакцыі патрэбным чалавекам. Я пераканаўся, што і многія журналісты, якія ходзяць пазадзіраўшы пасы, не хапаюць зорак з неба, а часам блудзяць у словах, як у густым лесе.

А першы час мне вуць як пяёмка і нават сорамна было. Ніяк не мог адбіцца ад думкі, што мне дарма грошы плацяць. За ўсё жыццё я звык глядзець па работу, як на нейкі безушышны працэс. А тут што: Юрка Маргун дасць мне на дзень апрацаваць два-тры допісы. Я старацца, выводзячы кожную літару, перапісваў іх, стараючыся падганяць слова да слова гэтак, каб і стыльрэдактар пяром не падтачыўся. Але як я-ні стараўся зацяць гэтай работай цэлы дзень, у мяне ўсё роўна заставалася столькі часу, што я мог яшчэ ў два разы болей зрабіць. Можна б было кніжку якую браць чытаць, але ж хіба па рабоце гэта прыстойна рабіць?

Маральна пакутаваў я ад таго, што раблю вельмі мала ў рэдакцыі. І калі часам хто заходзіў у наш аддзел, асабліва калі наведваўся Мацвей Кірылавіч, я проста рабіў

выгляд, што заняты работай па самыя вушы, каб яму не здавалася, што дарма ем хлеб. З цягам часу гэтае адчуванне мінулася. Цяпер мне Юрка Маргун, асабліва пасля той карэспандэнцыі з Лапухоўкі, даручае апрацоўваць пават вялікія артыкулы. А калі часам здарасца, што ў адзеле няма чаго апрацоўваць, дык Юрка мне раіць чытаць газеты, асабліва «Правду», і, чытаючы, вучыцца, як ставіць пытанні. Здаралася, што я па некалькі разоў перачытваў праўдзіскія артыкулы, фельетоны і парысы. Дзіва, дый годзе: калі я чытаю і перачытваю матэрыялы, дык ніяк не магу адбіцца ад думкі: я сам мог бы напісаць не горш, а калі б на добрым матэрыяле, дык, можа, пават і лепш. Выявіў я ў сябе гэтае адчуванне і пават спалохаўся, падумаўшы, што гэта магла быць не ўпэўненасць у сваіх сілах і здольнасцях, а толькі пыхлівая самаўпэўненасць, якая адно здольна ўскружыць галаву, задраць нос чалавеку гэтак, што ён паўрад і зямлю ці будзе бачыць пад сабою. Я гэтага не баяўся. Але тым часам у мяне ўсё больш настойліва выўлялася жаданне паспрабаваць свае сілы ў жанры фельетона. Неўзабаве такі выпадак і надарыўся. У рэдакцыю прыйшоў вельмі смешны і цікавы ліст. Доўгія гады працавалі разам два сябры-маляры. Яны адзін без аднаго жыць не маглі. Адзін з іх быў глухі як пень. Аднойчы яны бялілі сцены ў новым доме. Нешта спатрэбілася аднаму, і ён крычаў-крычаў да свайго глухога сябра, аднак той не чуў. Тады маляр са злосці напісаў пасцяне: «Глухая цяцера». Пад той час аkurat была выдадзена пастанова аб крымінальнай адказнасці за абразу словам. Неяк гэтая смешная гісторыя дайшла да судзі аднаго з участкаў горада, і той пад гарачую руку запрапорыў маляра на цэлы месяц у астрог. Колькі сябры пі даводзілі, што гэта быў толькі жарт, іх ніхто не паслухаў. Цэлы месяц маляр пасіў перадачы свайму сябру. Гэтая гісторыя і лягла ў аснову майго першага фельетона. На рэдакцыйнай лятучцы Мацвей Кірылавіч пахваліў мяне і пават выказаў думку, ці не варта мне пагул спецыялізавацца ў гэтым жанры. Але я быў далёка не задаволены першым сваім поспехам. Фельетон удаўся таму, што сам па сабе факт, пават у простым пераказе, смешны.

Я адчуваў, што для таго, каб пісаць добрыя фельетоны, мне шмат чаго не хапае, і перш за ўсё я вельмі павярхоўна ведаў літаратуру. Чытаючы фельетоны «Правды» і «Крокодила», я бачыў, што аўтары іх часта бралі паралелі з твораў Гоголя, Салтыкова-Шчадрына, Чэхава.

А я, нават брыдка было самому прызнацца, з класічнай літаратурай знаёмы быў у межах той праграмы, паводле якой мы вывучалі яе на рабфаку. А гэтага было вельмі і вельмі мала.

Пасля з'яўлення майго фельетона Рослік з Метлюгом неяк інакш пачалі адносіцца да мяне. Часцей пачалі заходзіць у наш сельскагаспадарчы аддзел. Аднаго разу Сяргей нават пажартаваў:

— Ты, Макар, нават самога Рыкліпа можаш заткнуць за пояс.

Я ажно зазлаваў за такі жарт, бо нікога не збіраўся затыкаць за пояс. Мне проста хацелася паспрабаваць свае сілы. Самі яны пісалі і друкавалі вершы, а хіба я ў параўнанні з імі які зломак, што фельетона ці нават парыса не напішу.

— Не ўсім жа за рыфму бацьку роднага аддаваць, — адказаў я на Сяргееў жарт.

Аднак як хлопцы пі стараліся ўцягнуць мяне зноў у сваю кампанію, я не паддаваўся. Мне рушыла не гульня, а зусім іншае. Мне трэба было чытаць і чытаць мастацкую літаратуру, каб не быць прафанам. Звычайна класічную літаратуру людзі чытаюць у вучнёўскія гады. Я такое магчымасці не меў. У Рагазіне калі што і можна было дапасці пачытаць, дык хіба толькі біблію ці часаслоў. Праўда, часам трыпляліся мне ў рукі нейкія лубачныя выдадні ўкраінскіх казак — бацька з кірмашу прывозіў, але ж гэтага ўсяго было мала. Мне трэба было прачытаць Пушкіна, Лермантава, Талстога, Чэхава. Трэба было ведаць і маладую савецкую літаратуру. Тут, у горадзе, былі неабмежаваныя магчымасці чытаць і перачытваць. Можна было кніжкі браць у якой хочаш бібліятэцы і чытаць дома. Але ў маёй бакоўцы нават святла электрычнага не было, і я аблюбаваў сабе бібліятэку рабочага клуба на рагу Камсамольскай і Працоўнай вуліц. Гэта была звычайная рабочая бібліятэка, але кніжны фонд яна мела вялікі: там усё можна было знайсці — рускае, беларускае і нават украінскае. Загадчык бібліятэкі Аркадзь Сякерып, стары халасцяк, чалавек, які, мне здавалася, і дня не мог пражыць без свае бібліятэкі, даведаўшыся, што я з рэдакцыі, неяк сказаў мне:

— лепшае і зацішнейшае бібліятэкі ва ўсім горадзе няма. У нас і кніжку любую знойдзеце, у нас і чытальная зала такая, што пяхай нам пазаіздросцяць іншыя бібліятэкі.

І сапраўды, зала ў бібліятэцы была вельмі добрая. Калі я заходзіў туды, дык аж сэрца замірала, быццам у таго набаянага чалавека ў час абедні. Ціха шасцелі газеты і кнігі, і адно толькі чуўся прыглушаны, як з-пад падушак, пошпак, хоць людзей у зале кожны раз было поўна. Я і месца сабе аблюбаваў ужо: адразу з дзвярэй палева ў самым куточку за певялічкім столікам. Там папаваў нейкі паўзмрок. Святло ад настольнай лямпы падала толькі на кнігу, якую я трымаў у руках. Калі стамляліся вочы ад чытання, мне добра было са свайго кутка паглядаць за людзьмі. Асабліва падоўга мой позірк затрымліваўся на століку, што стаяў непадалёк ад дзвярэй і за якім сядзела загадчыца гэтай самай чытальні Іра Леванюк. Гэта была дзяўчына гадоў за дваццаць. На яе круглаватым твары з трошачкі кірпатым носам, з вялікімі шэрымі вачыма заўсёды, ці то яна размаўляла з наведвальнікамі, ці сама чыла бра і не ведаю што: ці гэтая самая ўсмешка, ці ласкавыя распеўныя словы, калі я звяртаўся да яе па кнігу, печым прычароўвала мяне. І я са свайго кутка пачаў мо больш глядзець на Ірын столік, чым у кнігу. Яна такі, мусіць, заўважыла гэта, бо кожны раз, як толькі адрывалася ад чытання, таксама кідала позірк у мой куток і, як мне здавалася, трошачкі бянтэжылася.

Каб Іра ведала, як мне хацелася пазнаёміцца з ёй і хоць трохі пагаварыць. Толькі не тут, у зале, не па віду ва ўсіх людзей, а дзе-небудзь з вока на вока. Даўно я ўжо пашуся з гэтым жадааннем, і кожны раз перад тым, як Іра павінна зачыняць сваю чытальню, я мабілізую ўсю сваю хлапечую смеласць, каб падысці да яе і прапапаваць сваю паслугу — правесці дадому, тым болей што, як я даведаўся, ісці дадому ёй далекавата, аж за чыгунку. Адна дык, мабыць, яна і баіцца хадзіць. Пэўна, што яе хто-небудзь праводзіць. І кожны вечар я сяджу да таго часу, пакуль Іра не скажа сваім павучым голасам:

— Таварышы, здавайце кніжкі, газеты, часопісы, я буду зачыняць чытальню.

Я ў сваім кутку яшчэ трохі баўлюся, пазіраю, як другія падыходзяць да Ірынага століка, здаюць ёй кніжкі, газеты, як кожны, кіўнуўшы на развітанне ёй галавой, выходзіць з чытальні, і толькі тады, калі ўжо ў зале нікога, апроч Іры, цяма, я выходжу са свайго цёмнаватага кутка. Мне здавалася, што калі б я не ўстаў сам з-за стала, не аказаўся, дык яна б магла мяне замкнуць на ўсю ноч. Але

не, яна бачыла, што я там сяджу, бо як толькі я паклаў на яе стол сваю кніжку, Іра як бы праспявала:

— Мусіць, на самым цікавым месцы я перачыніла ваша чытанне, бо вы ніяк адарвацца ад кніжкі не маглі.

У мяне ўжо вярцелася на языку сказаць, што не ад кніжкі, а ад яе самое я не мог адарваць позірку. Я, можа б, гэта і сказаў, калі б не адчыніліся дзверы і ў чытальню не ўвайшоў сам загадчык бібліятэкі Аркадзь Сякерын. Ён быў у плашчы, у капелюшы і з кіёчкам-кавенечкай, з якім ён, мабыць, ніколі не расставаўся. На перапосі яго шылаватага носа немаведама як трымалася, зачэпіўшыся залатым павучком, пенснэ, ад левага шкельца яго для страхоўкі быў перакінуты тоненькі залаты ланцужок, які бліскучай дужкай чапляўся за вуха. Можа, ён, гэты Аркадзь Сякерын, і добры чалавек, але як я яго ў гэты момант перавідзеў за тое, што ён не пайшоў дадому, а прыцэгся сюды, у чытальню. А ён знарок, як бы з кепікамі да мяне:

— Выцешта пазней за ўсіх зачытваецеся.

— Цікавая кніжка,— кажу я,— трапілася, ніяк адарвацца не мог,— а сам, не адрываючы вачэй, гляджу, як ён памагае Іры надзяваць яе лёгкі плашчык, як ён вельмі ўмела, вельмі далікатна бярэ яе пад руку. У гэты час я ў думках праклінаю яго гэтае ўмельства, яго далікатнасць, сваю цельпухаватасць і сваю пясмеласць. Іра замыкае дзверы, і мы сходзім па лесвіцы ўніз. Яны ўдваіх паперадзе, а я, як печым абязвечаны, ззаду. У мяне на момант узнікае жаданне тузануць на ўсю сілу гэтыя вузкія Аркадзевы плечы так, каб ён аж загрымеў з гэтае лесвіцы, а самому ўзяць пад руку Іру і пайсці з ёю па Інтэрнацыянальнай вуліцы, цераз чыгуначны Кавалёўскі мост перезду, у ціхай засені залінейных вуліц аж да самага Ірынага дома. Я праз сяго-таго даведаўся, дзе яна жыве. Але я адганяю ад сябе гэтае педарэчнае жаданне і ціха кльпаю за імі аж на вуліцу, пакуль Аркадзь не кажа мне:

— Бывайце!

— Бывайце, таварыш Шыянок,— развітваецца Іра.— Другім разам я вам яшчэ цікавейшую кніжку падбяру. Прыходзьце заўтра.

Я застаюся на рагу вуліц, як на раздарожжы. Доўга стаю і гляджу ўслед Аркадзю і Іры. Бачу, як яны пераходзяць вуліцу, выходзяць на Інтэрнацыянальную. Іра з-за Аркадзева пляча азіраецца, і мне здаецца, што ў яе шэрых вачах, як бліскаўка, зіхаціць добрая, мілая ўсмешка, паслапая мне на развітанне. Я рашуча паварочваюся

і іду ў свой халасцяцкі пакой, каб да самай апоўначы думаць пра яе. Не толькі пра яе, але і пра Марыльку. Дзіва, дый годзе: Марылька ў думках неяк адыходзіць на задні план. От што значыць час: ён можа астудзіць, патушыць самы вялікі пажар пачуццяў. А можа, таго пажару і не было? Можа, мне толькі здалося, што ён разгарэўся быў? Бо чаго ж то Іра не выходзіць з галавы. З думкай пра яе я засынаю і ўстаю. А Мацвей Кірылавіч для мяне рыхтаваў сюрпрыз. З рапіцы, як толькі я сеў за стол апрацоўваць допісы, у пакой убегла Валя.

— Макар, цябе Мацвей Кірылавіч заве.

Збянтэжаны нечаканасцю выкліку, я ішоў у рэдактары кабінет. Не гэтак ужо часта рэдактар выклікае да сябе літаратурных работнікаў, часцей за ўсё хадзілі да яго загадчыкі аддзелаў. Ён іх заўсёды інфармаваў пра рашэнні бюро гаркома партыі, пра ўсялякія палітычныя павішы, якія не паведамляліся ў друку, а яму вядомы былі з закрытых партыйных дакументаў. Да нас жа, літаратурных работнікаў, гэтыя павішы даходзілі пазней. Юрка Маргун мяне інфармаваў пра партыйныя рашэнні на пытаннях сельскай гаспадаркі.

Апошнія тыдні тры ў нашым аддзеле была сапраўдная гарачка: вялася падрыхтоўка да Першага ўсесаюзнага з'езда калгаснікаў-ударнікаў.

— Добры дзень, Мацвей Кірылавіч, — павітаўся я з рэдактарам. Ён падняў ад стала галаву і ўглядаецца ў мяне трохі блізарукімі вачыма, а ў мяне аж сэрца ёкае: можа, зноў што не так зрабіў?

— Сядай, Макар Васільевіч, гаворка ёсць, — запрасіў рэдактар.

Я сеў у мяккае крэсла пры стале і чакаю тае гаворкі, як прысуду.

— Дык от, хлопча, заўтра вяртаецца з Усесаюзнага з'езда калгаснікаў-ударнікаў брыгадзёр садова-агародняй брыгады калгаса «Інтэрнацыяпал» Якім Гарбуз. Пра яго трэба падрабязна, мо на цэлую палосу, даць нарыс з фотаздымкамі. Дык ты бяры Шаевіча і пагапай, брат, туды.

— Дзякую за давер, Мацвей Кірылавіч, але ці здолею я напісаць. Няхай бы мо хто іншы, — выказаў я сваё сумненне, хоць мне і прыемна было, што не Сяргею Росліку і не Лёню Метлюгу, а іменна мне даручае рэдактар такое адказнае заданне.

— Ты здолеш. Не кожнае ж маладос птушаня сначатку асмельваецца ўзляцець высока. Для таго каб яму

ўзляцець пад хмары, трэба набрацца рашучасці. А ў цябе, бачу я, крылы ёсць для палёту, трэба набрацца рашучасці ўзляцець.

— Паспрабую, Мацвей Кірылавіч,— неяк адразу пасмялеў я.

— Ты зараз жа і адпраўляйся ў дарогу. Трэба пабыць пры сустрэчы, зрабіць фота і адразу ж правесці гутарку з чалавекам, пакуль уражанні яго яшчэ не астылі. Адным словам, трэба напісаць пра ўсё: што ён бачыў у Маскве, чаму ён павучыўся, што ён там адчуваў. Трэба, каб з твайго парыса было відаць, як Савецкая ўлада расхінула перад былымі цёмнымі, заняўдбанымі сялянамі ўсе дарогі ў жыццё.

— Разумею, Мацвей Кірылавіч.

— Вось і добра, калі разумеш.

Акрылены, я выбег з кабінета ледзь не подскакам. Адразу ж паведаміў рэдактараў загад Юрку Маргуну. Той скоса спадылба зірнуў на мяне. Па ўсім было відна, што яму гэта не спадабалася, і ён пешта забубніў сам сабе пад нос. Я не ўслухоўваўся ў тое, што бубніў Маргун. Злавіў толькі адно слова:

— Малакасос.

Гэта было сказана ў мой адрас. Мусіць, Юрка зазваўся на рэдактара, што той даручыў пісаць пра Якіма Гарбуза не яму, а мне.

Айзіка Шаевіча, маленькага круглаватага чалавека, фотакарэспандэнта газеты, не так лёгка было знайсці. Пра яго можна было з поўным правам сказаць, што кормяць яго погі. За якой паўгадзіны Айзік мог аббегаць паўгорада, напстрыкаць на плёнку сваёй «лейкі» кадраў з дваццаць. Яго і ведаў увесь горад. Пра яго нават хадзілі анекдоты. Там, дзе быў Шаевіч, заўсёды быў смех. Хоць сам Айзік быў далёкі ад гумару, ад дасціпнасці слова, але тое, што ён рабіў, тым больш як рабіў, было смешна. Расказваюць, аднаго разу на чыгунцы праз горад праязджала нейкая вельмі важная персона. Айзік ніяк не мог прабіцца ў вагон сфатаграфавачь яе. Тады ён перад самым адыходам цягніка ўлез у тамбур вагона і ўжо па хаду прабраўся ў купэ. Асоба тая зірнула на яго немудрашчы выгляд і сказала:

— Мне, таварыш карэспандэнт, сумна аднаму. Няма з кім выпіць,— і адразу ж выставіла на столік бутэльку кашьяку.— Давайце з вамі вып'ем.

Шаевіч не вельмі які піток быў, але, відаць, хочучы ўвайсці ў нейкі кантакт з тым, каго хацеў сфатаграфавач, згадзіўся выпіць. І гэтак тая асоба ўчаставала Шаевіча, што на другой стацыі яго ледзьве вывалаклі з вагона, і ён адсыпаўся аж цэлыя суткі. А на плёнцы не аказалася піводнага кадра з важнай персонай. Гэта быў мо адзіны раз, калі абхітравалі Шаевіча. Звычайна ж усімі праўдамі і няпраўдамі ён дамагаўся свайго. На ўсіх людных сходах і нарадах Шаевіч скакаў з апаратам пад самым носам у дакладчыкаў, бліскаў магніем, палохаў, збіваў з панталыку не толькі дакладчыкаў, але і тых, хто іх слухаў.

Супрацоўнікі ж рэдакцыі чамусьці любілі ездзіць з Шаевічам у камандзіроўкі.

У калгас «Інтэрнацыянал» мы прыехалі падвячоркам. Была ўжо ранняя восень. На дрэвах у садзе золатам жаўцелі адны толькі аптонаўкі. На гародзе, які даглядала Якімава брыгада, асталіся яшчэ гуркі-жаўтлякі, пакінутыя на пасенне, сям-там на каліўі чырванелі памідоры ды зелена буяла бацвінне морквы. Астатняе было ўжо ўсё прыбрава і завезена ў горад на продаж. Калгас быў недалёка ад горада, і праўленне яго зрабіла вельмі правільна і разумна: калгаснікі садзілі раннюю бульбу, розную гародніну, і ўсё гэта завозілася ў горад на продаж. За гародніну ды за садавіну выручаліся немалыя грошы. Якім Гарбуз як брыгадзір разумна арганізаваў працу сваёй брыгады, і звычайна кожны год, калі не было ніякай стыхійнай бяды, здымаліся добрыя ўраджаі. Пра такі ўвішны клопат Якіма Гарбуза неаднойчы пісала ўжо і наша газета. За гэта Гарбуза паслалі і на першы з'езд калгаснікаў-ударнікаў.

Якім Гарбуз быў наогул чалавек з добрым розумам, з гаспадарскім клопатам. Адзін год у сваім агародзе ён выгадаваў нават такую паўднёвую культуру, як кавуны. Аднекуль яму нехта прыслаў чаранкі вінаграду, і цяпер у садзе ў зацішным куточку ён рос і нават даспяваў.

А ў старым садзе, які дастаўся калгасу ад нейкага пана, цяпер столькі было новага, што, каб той пан вярнуўся сюды на момант, ён бы нізавошта не пазнаў свайго саду. Якім вёў шырокую перапіску з мічурынцамі ўсяе краіны; аднекуль яму прысылалі прышчэпкі новых гатункаў яблынь і груш. У садзе былі ўжо і такія яблыні, што голлем слаліся амаль на самай зямлі. Былі раннія салодкія, былі і познія, якія не баяліся нават замаразкаў.

Даведаўшыся пра ўсё гэта ад старшыні калгаса, я наважыў напісаць нарыс не толькі пра тое, як Якім Гарбуз

ездзіў у Маскву: пасадка на з'езд калгаснікаў-ударнікаў была вынікам працы ўсяе брыгады, а не толькі аднаго брыгадзіра. Пакуль яшчэ Якіма не было з Масквы, я надумаў скарыстаць час, каб пагаварыць з членамі брыгады, зрабіць здымкі, запісаць сёе-тое ў бланкот, каб потым ужо, калі сяду пісаць нарыс, не шукаць фактаў, як галодны хлеба, а мець іх даволі пад рукамі. Хацелася мець і здымкі такія, якія адлюстроўвалі б увесь працэс працы на агародзе і ў садзе.

Я распытаў у старшыні, хто з дзяўчат лепш працуе. Ён назваў мне Анісю Сопат. Дзяўчына аkurat была на дзялянцы, прарывала бурачкі, даглядала пасеннікі. Гэта была мажная, загарэлая, прыгожая з твару дзяўчына. Прыгажосць яе была не тая паказная, якую часта можна было сустрэць у дзяўчат, падмазаных і падпудраных, якія гадзінамі круцяцца ля люстэркаў, а натуральная, што не баіцца ні ветру, ні сонца, ні нават мазаля. Айзік Шаевіч як угледзеў дзяўчыну, дык аж усклікнуў:

— Вось гэта здымачак будзе, мо нават на першую паласу партрэт дадзім.

— Толькі глядзі не сапсуй,— папярэдзіў я яго.

На хаду мы прыдумалі кампазіцыю: яна будзе лейкаю-палівачкаю паліваць расаду.

Непадалёк ад Анісінай дзялянкі быў аkurat і ўчастак поля, узараінага на зябліва, дзе мы і намерыліся здымаць Анісю.

— Добры дзень,— павіталіся мы з дзяўчынай.

— Добры дзень, калі не жартуеце,— бойка адказала яна.

— Мы от хочам сфатаграфіраваць вас,— паведаміў я.

— Вохці мне, дык чым жа я правінілася?

— Вы мне вельмі даспадобы прыйшліся,— уставіў Шаевіч.

Дзяўчына скоса зірнула на Айзіка, і мне здавалася, што яна вось-вось скажа: «Дык ты мне не прыйшоўся даспадобы», але яна стрымалася і нават трошачкі пачырванела.

— Дык чым жа я вам гэтак прыйшлася? — спытала Аніся.

— Прыгожая вельмі.

— Не кажыце гэтак,— загарэлася, як макаў цвет, дзяўчына.— Якая ж я прыгожая? У гнаі капаюся, ды і годзе.

— Дык мо тым і прыгожая, што зямлю любіце,— сказаў я.

— Хто яе вельмі любіць! Але ж як жыць, калі не любіць. Калі на руцэ не будзе мазаля, дык на стале хлеба.

— Мы, Аніся, хочам вас сфатаграфавачу у газету.

— Вохці мне, дык навошта гэта. Хіба я што такое зрабіла?

— Зрабілі — добры ўраджай вырасцілі.

— Хіба ж я адна? Дык мо я пайду ды пераапраўся, згадзілася ўжо дзяўчына, — а то ж у гэтай апраўцы нікуды не гожа.

— Якраз гожа. Мы хочам сфатаграфавачу вас на працы. Добра было б, каб вы дасталі палівачку, ды быццам расаду паліваць будзеце.

— Я хуценька, — крыкнула ўжо на бягу Аніся.

Чакаць нам давалося нядоўга, праз які момант дзяўчына была ўжо ў новым адзенні і з лейкай-палівачкай у руках.

— Набярыце ў лейку вады, каб відно было, што вы паліваеце, — загадаў Шаевіч.

Аніся збегала да калодзежа і вярнулася з поўнай лейкай. І тут ужо знайшоў сабе занятак Айзیک Шаевіч: ён загадваў дзяўчыне стаць, выпрастацца, нагнуцца, сам прыпадаў на калена, ловячы яе ў вочка апарата. Аніся ўжо выліла ўсю ваду з лейкі, а Шаевіч ніяк не мог прыцэліцца і сфатаграфавачу яе. Нарэшце Айзیک знайшоў ужо і добрую паставу, гэтакі паварот, што і твар, і ўся постаць добра былі відаць, толькі трэба было прыцэліцца і шчоўкнуць, як агледзеўся, што з лейкі не льецца вада.

— Палівайце, палівайце, ліце ваду, — не адымаючы вока ад апарата, камандаваў ён.

— Дык вады ж няма ўжо, — спакойна адказала дзяўчына, — пакуль вы муштравалі мяне, дык уся вылілася.

Давалося зноў пачынаць усё спачатку. Разы чатыры налівала Аніся лейку-палівачку, пакуль Шаевіч нарэшце такі прыцэліўся і сфатаграфавачу яе.

— Вы мяне гэтак вымуштравалі, быццам я цэлы дзень не разгінаючы спіны рабіла, — сказала не то жартам, не то з папрокам Аніся.

Шаевіч быццам і не чуў таго, што казала дзяўчына. Ён сказаў Анісі сваё завучанае «дзякуй» і ўзяўся запісваць у свой блакноцік прозвішча для падтэкстоўкі. Я адным вокам зазірнуў у той пашарпаны Айзікаў блакноцік і ўгледзеў — там было гэтак пананісвана, што сам чорт пагу можа зламаць. На ўсякі выпадак, для перастрахоўкі, калі

Шаевіч зблытае прозвішча, я таксама запісаў яго ў свой бланкет.

— Дык вы мне хоць адну картку прышліце, я вам аддзячу, — азвалася Аніся.

— Не трэба нам ваша аддзяка, — сказаў я, — мы і так прышлём.

Шаевіч скоса зірнуў на мяне, мусіць, пакрыўдзіўся, што перабіваю яму гешэфт, і калі мы адышліся, не вытрываў і ўпікнуў:

— З табой паедзеш, дык будзеш хадзіць падцягнуўшы жывот.

— Чаму?

— А таму, што не трэба свайго носа супуць туды, куды цябе не просяць.

— Куды? — не зразумеў я.

— А туды... Навошта ты сказаў, што не трэба плата? Хіба я дарма буду рабіць? Дарма і каза воўку не скача. А я, ты ж бачыў, колькі папаскакаў перад ёй.

— Папаскакаў таму, што не ўмееш фатаграфіраваць, — сказаў я і як вару ўзліў на галаву Шаевіча.

— Не ўмееш, не ўмееш... — злосна перакрывіў мяне Айзік. — Ты ўжо ўмееш пісаць. Нешта ты з маладых дыранні.

Я пайшоў у праўленне, а Шаевіч са злосці паплёўся недзе ў сад. Увесь вечар прасядзеў я над кнігамі ўліку: выпісваў, колькі хто з членаў брыгады Якіма Гарбуза зарабіў працадзён, распытваў у старшыні, як брыгадзёр кіруе брыгадаю, як расстаўляе сілы. Рабіў я гэта для таго, каб не пытаць у самога Якіма. Мо ён чалавек сціплы, дык не вельмі ахвоча будзе і расказваць пра сябе. З праўлення мы выйшлі са старшынёй пад апоўнач ужо. Я думаў, што ён запрасіць мяне напач да сябе. Але ён падвёў мяне да не вельмі вялікай хаты, вокны якой зырыліся яркім святлом, і сказаў:

— Ідзіце пачаваць сюды. Тут ужо і таварыш ваш. Дабранач вам, — развітаўся ён.

У хаце на стала было ўжо ўсё гатова для добрай вячэры: стаяла яечня, квашаныя памідоры і ладная міса крупніку. Гаспадыня, яшчэ не дужа старая жапчыпа, кінулася да мяне:

— А мы вас чакаем-чакаем, вячэра прастыла ўжо.

— А навошта вы, як на вяселле, наставілі ўсяго? — мо зноў недарэчы запытаў я.

— А як жа, у нас завядзёнка такая, калі чужыя людзі

ў хаце, дык трэба ж іх пачаставаць як мае быць. Няхай ведаюць, што мы ў сваім калгасе заможна і культурна жывём, — адказвала гаспадыня.

Шаевіч зноў са злосцю зірнуў на мяне: маўляў, маўчы ты. Я зразумеў яго позірк і ціха пасунуўся за стол, на якім адразу ж, я нават не згледзеў адкуль, паявілася пляшка самагонкі. Гаспадыня палівала і частавала нас, як нейкіх сапраўды дарагіх гасцей. Я выпіў адну чарку і наадрэз адмовіўся больш узяць у рот. Мяне браў клопат пра заўтрашняе: гэта ж не жартачкі ўпершыню такое заданне выканаць. Айзیک, трошкі падніўшы і пад'еўшы, аж павесялеў. Мянціў языком чортведама што, аж гаспадыня саромелася. Яна на момант адварнулася некуды, і ён зашаптаў мне ў самае вуха:

— Ты не думай, што яна такая гасцінная. Гэта я дзяўчат фатаграфавалі, дык яны і панеслі ўсяго гэтага, а яна толькі прыгатавала. Са мной, брат, у камандзіроўцы не прападзеш.

Калі я пачуў гэта, дык аж ахвота адпала есці, хоць за дзень і вельмі выгаладаўся. Хацеў насварыцца на Шаевіча, каб гэтак не рабіў, але вярнулася за стол гаспадыня, і пры ёй не было як. Падумаў: заўтра дзе-небудзь на адзіноце дам добрага прачуханца.

Пасцель мне гаспадыня паслала на шырачэпнай лаве пад абразамі. Думаў — як упаду, дык адразу і вочы заплюшчацца, бо за дзень такі ладна пабегаўся. Але дзіва, ды і годзе: варочаюся з боку на бок і ніяк не магу звесці вачэй. Гаспадыня таксама не спіць. Яна, мусіць, чуе, што я варочаюся, бо пытае:

— Можна, вам мулка спаць? Я падкіну чаго пад бок.

— Не, дзякую. Пасцель мяккая. Я зараз засну. Добра пач вам.

Але заснуў я мо пад самую рапіцу, праспявалі ўжо другія пеўні. У мяне з галавы не выходзіла Іра. І чаго яна ўбілася ў думкі?

У МЕТЛЮГА ПРАРАЗАЕЦА КРЫТЫЧНЫ ЗУБ...

Хто яго ведае, як хто, а я не вельмі любіў рэдакцыйныя лятучкі. І не таму, што на іх мяне крытыкавалі. Не, мяне яшчэ ні разу добра не прабіралі. Аглядальнікі нумароў часта рабілі заўвагі на тых допісах, якія я апрацоўваў у ад-

дзеле, але яны былі ў аспоўным па стылю і датычылі больш Івана Курбана, чым мяне. Я любіў наглядаць за ім, калі хто крытыкаваў стыль. Гламаздаваты твар яго не выказваў ніякага ні абурэння, ні пратэсту, адно чырвацелі копчыкі вушэй, і мне чамусьці рабілася шкада гэтага чалавека.

Сёпняшняя лятучка была асаблівая: у нумары быў надрукаваны на цэлую палосу мой парыс пра Якіма Гарбуза, пра яго падарожжа на з'езд калгаснікаў-ударнікаў. Шапка, намаляваная рэдакцыйным мастаком, здавалася, крычала з палосы: «Ён быў у Крамлі, ён бачыў вялікага Сталіна». Адкрывалася палоса Шаевічавым здымкам-двухкалошнікам: Якім Гарбуз, трымаючыся адной рукой за поручань вагона, выходзіць з цягніка на сваёй роднай зямлі. У другой руцэ ў яго букет кветак. Аб'ектыў Шаевічавай «лейкі» захапіў трохкі і людзей, якія прыйшлі са сцягамі сустракаць свайго зпатнага земляка. Далей ішоў тэкст майго парыса, які, як мне здавалася, я напісаў быццам песню. Гэты парыс быў для мяне нібы экзамен на журналісцкую сталасць, які я трымаў перад рэдактарам, перад калектывам рэдакцыі, перад чытачом. І я з замірапцем сэрца чакаў, што скажуць на лятучцы. На гэты раз аглядальнікам быў Лёня Мятлюг. Ён ведаў, колькі я напасядзеў пад парысам. Ведаў, што для таго, каб напісаць пра Маскву, я перачытаў цэлую гару кніжак, бо сам у Маскве ніколі не быў, а апісаць трэба было так, быццам я на свае вочы бачыў і Вялікі Крамлёўскі палац, і Сталіна на трыбуне, быццам я разам са сваім героем катаўся ў метро, хадзіў па музеях, быў на спектаклі ў Вялікім тэатры. Я Мятлюгу чытаў чарпавікі, і ён, усміхаючыся, казаў:

— Вельмі добра, Макаар. Дужа добра, быццам ты сам там быў.

Я не толькі апісаў, як Якім Гарбуз быў у Маскве, я стараўся паказаць і тое, за што ён туды трапіў. Слова да слова падганяў, як бопдар кляпчыну да кляпчыны. Юрка Маргун, калі чытаў парыс перад здачай у пабор, праўда, печага збіраў у гармонік на лбе зморшчкі, але правіць не правіў.

— Я не так пісаў бы, — толькі сказаў ён мне, — западта ў цябе гэтай белетрыстыкі многа. Гэта ж табе не раман які. Тут трэба было больш практычна.

Але па Маргуноў густ я не вельмі спадзяваўся, таму і не дужа слухаў яго. Мне важней было тое, што казаў Лё-

пя Мятлюг: усё ж такі ён піша і друкуе вершы, і мастацкае слова да яго бліжэй, чым да Юркі. А Лёня мне сказаў, што напісана добра, цікава, і я ўжо амаль спакойна чакаў абмеркавання на лятучцы, тым болей што аглядальнікам пумара быў сам Мятлюг.

Я аж вушам сваім не даў веры, калі пачуў аксамітны голас Метлюга. Мне здалася, што ў яго нават упляліся пейкія металічныя поткі гневу.

— Я думаю, таварышы, — казаў Мятлюг, — што пашай газеце не было ніякай патрэбы адводзіць цэлую палосу на белетрыстычныя практыкаванні Макара Шыяпка. Што тут напісана? Як Якім Гарбуз хадзіў па Маскве, як ён ехаў у цягніку, як яго сустракалі ў сваім калгасе. А дзе ж га-лоўнае? Дзе калгас, які даў крылы працоўнаму гераізму гэтага чалавека? А дзе ж класавая барацьба, дзе расказ пра тое, як гэты самы таварыш Гарбуз, паперакор розным кулакам і іх прыхвасням, ішоў сваёй дарогай, каб забяспечыць заможнае і культурнае жыццё ў калгасе?

Я слухаў Метлюга, і то мяне кідала ў холад, то аж пот выступаў на лбе. Можа, у той час я сапраўды меў страшны выгляд, бо на мяне ўсе пазіралі. Глядзеў, чамусьці ўсміхаючыся, і Мацвей Кірылавіч, як бы хацеў сказаць: «Добра, добра, з пясочкам яго прадраіць». Мне хацелася кінуцца наўцёкі з гэтае самае лятучкі, кінуцца куды-небудзь з рэдакцыі, каб не чуць і не бачыць свае ганьбы.

Калі праўду казаць, то мяне не так узрушала і абурала Метлюгова крытыка, як яго няшчырасць, зусім не зразумелая мне двудушнасць. Чаму ён не сказаў мне ўсяго гэтага адзін на адзін, чаму ў яго не хапіла смеласці сказаць усяго гэтага па-таварыску. Крыўдна было, што парушалася мая вера ў чалавека. З самага маленства я прывык верыць людзям, іх словам, і калі гэтая вера чым-небудзь парушалася, мне стапавілася вельмі балюча. Мо і сапраўды трэба неяк бліжэй і глыбей прыглядацца да людзей, спазнаваць іх не толькі па тых словах, якія яны гавораць табе, а больш па тых думках, якія яны думаюць пра цябе і не выказваюць.

Апапавапы одумам, я амаль што не чуў, што далей казаў Мятлюг. Абудзіў мяне басавіты голас Віпцэпта Барташэвіча. Быў такі ў рэдакцыі загадчык абаронна-спартыўнага аддзела. Я недалюбліваў гэтага чалавека за яго індывідуальную надзьмутасць, за чэрствасць і незразумелую фанабэрыю. Ён паводзіў сябе так, быццам на ім трымаецца ўвесь белы свет. Нават сваім выглядам Барташэвіч адроз-

піваўся ад нас усіх: ён чамусьці пасіў і зімой і летам вайсковае адзенне і рабіў гэтакую міну, быццам ад яго залежыць магучнасць усяе краіны. Адно калі Вінцэнт браўся за пяро, дык у яго прападала пыха. Быццам варочаў жорны чалавек, гэтак яму цяжка давалася слова. І мо зайздросцячы тым, хто лёгка і бойка піша, ён ненавідзеў іх, асабліва маладых.

— Вам што, — казаў ён, — вас Савецкая ўлада вывучыла, а нас жыццё ў парабкі пасылала, але ўсё ж мы і самі выбіліся.

Куды выбіўся Вінцэнт Барташэвіч, аднаму яму вядома было, бо нельга ж лічыць чалавека журналістам, калі ён не можа звязаць двух слоў. Праўда, у апошні час для такіх, як Барташэвіч, знайшлася іншая формула патрабавання: яны лічыліся добрымі арганізатарамі. Вінцэнт сапраўды мог арганізаваць што хочаш і дзе хочаш. Яму самы раз было б працаваць дзе-небудзь загадчыкам гаспадаркі, а не пасіць званне журналіста. І вось гэты самы Барташэвіч словамі, як абухам, лупіў мяне з-за пляча па галаве:

— Я не разумею, таварышы, куды глядзіць наш паважаны Мацвей Кірылавіч, друкуючы такія матэрыялы, як гэтае практыкаванне Макара Шыянка.

Мне хацелася крыкнуць: «Даволі!» Я нават закруціўся ўжо на крэсле, хацеў усхапіцца і пабегчы з рэдактаравага кабінета куды вочы глядзяць, але зірнуў на рэдактара. Яго твар асвятляла, як агеньчык, добрая шчырая ўсмішка, і яна, мусіць, адрасавалася мне, бо раз-пораз Давідзюк кідаў на мяне позірк і як бы прывязваў ім мяне да месца.

Выступалі яшчэ каторыя, гаварылі немаведама што, а я гарэў ад сораму і ў думках шукаў сабе апраўдання. Нарэшце знайшоў яго ў тым, што аглядальнік Мятлюг задаў такі тон, і ўсе паступныя прамоўцы не хочуць збівацца з яго. Я сам сябе заспакойваў: «Дурны ты, не рэагуй гэтак. Трэба прывыкаць да крытыкі і нават самакрытыкі». І я падумаў ужо, як мне выступіць самому. Нельга ж адмаўляць усяе крытыкі, хоць ты з ёй і не згодзен. Хоць бы адзін хто, цяхай бы не пахваліў, дык сказаў добрае слова. Я спадзяваўся, што Сяргей Рэслік скажа што-небудзь у абарону майго парыса, але той моўчкі глядзеў на мяне, усміхаўся, пагрызваючы сваю губу, і як бы казаў: «Так табе і трэба».

Зусім нечакана для мяне, а мо і для ўсіх, папрасіў слова Шолам Кац. Ён доўга разгладжваў, калашмаціў клінок

барады, быццам шукаючы ў ім прыдатнага слова, пешта перабіраў языком.

— Што вы сабе ні кажыце, — пачаў Шолам, — пяхай у Шыянка не ўсё гэтак, як у сапраўдных журпалістаў, але добра тое, што хлопец стараецца пісаць жывой мовай. Калі праўду вам казаць, дык я з цікавасцю прачытаў парыс Макара Шыянка, і няма чаго яго збіваць тут на горкі яблык.

Я слухаў Шолама, і душа мая поўнілася замілаваннем да гэтага старога, трошачкі дзікаватага чалавека. І Мацвей Кірылавіч, як мне здалося, таксама з прыхаваным задавальненнем слухаў старога. Я з нецярплівасцю чакаў, што скажа ён сам.

— Таварышы, — вымавіў рэдактар, — тут мы сапраўды суд учынілі над парысам Макара Шыянка, і мне, мабыць, трэба тут быць арбітрам. А як вам вядома, арбітр павінен быць аб'ектыўным, як сама ісціна. Я не кажу, што парыс Шыянка першакласны. Але я рашуча падкрэсліваю, што Макар Шыянок малайчына. Нарыс ён напісаў праўдзіва, жыва, цікава і, галоўнае, аператыўна. І што б тут хто ні казаў, я, як рэдактар, выношу падзяку таварышу Шыянку. Валя, прашу вас запісаць гэта ў загад, — закамандаваў ён сакратарцы, якая звычайна на лятучках прымошчвалася ў кутку за круглым столікам і запісвала найбольш цікавыя думкі і прапановы, выказаныя на лятучцы.

Усе тыя, хто выступаў на лятучцы супроць майго парыса, былі абязвечаны нечаканым, неспадзяваным вывадам рэдактара. Праўду кажучы, я і сам не мог даўмецца да чаго-небудзь пэўнага: я гатовы быў паверыць ужо, што мой парыс сапраўды слабы. Ды і як ён мог быць добры, заснакойваў я сам сябе, калі ў мяне няма ні вопыту, ні той смеласці, якую павінен мець кожны сапраўдны журпаліст. Мне з гэтае лятучкі ясна стала адно: у рэдакцыі няма згуртаванага адзінага калектыву, для якога б важней за ўсё былі творчыя задумы і праблемы. Я глыбей зразумеў, чаму Давідзюк так настойліва шукае новых людзей, у якіх было б хоць па адной іскры таленту. Як ні пнецца Вінцэнт Барташэвіч, з яго ніколі не будзе сапраўднага журпаліста, і ён, мусіць, ганіць усё добрае, каб самому не здавацца бяздарнасцю. Не разумеў я аднаго, чым кіраваўся б і што думаў Мятлюг, выступаючы з такой бяздоказнай крытыкай парыса. Тут, мусіць, было пешта пабочнае. Мо яны з Сяргеем змовіліся супроць мяне?

З лятучкі разыходзіліся шумна: тое, што было педагога-ворапа там, дагаворвалася пасля. Я чуў:

— Наш Давідзюк заўсёды сабе любімчыкаў шукае.

Якіх любімчыкаў? Няўжо гэта я любімчык у рэдактара? Ніколі ці да кога я не лез у любімчыкі. А тут на табе — любімчык у рэдактара! Хто гэта сказаў? Мне гэта больш уразіла, чым тая крытыка на лятучцы, і я стрымгалоў вылецеў з рэдакцыі на шумную вуліцу, каб мо там, у вулічным вэрхале, у няспынным руху чалавечага жыцця хоць трохі ўтаймаваць сваю ўзрушанасць. Мерным крокам я ішоў, мо і сам не ведаў куды. Мінуў друкарню, наўскасяк перасякаю Савецкую плошчу і ўваходжу ў парк. Нейкая асаблівая перадсвяточная густая цішыня агортае мяне. Людзей мала. Сюды цяпер ходзяць мо толькі адны такія, як я, самотнікі. Алеяй спускаюся да Сожа. Сіняватая, быццам свінцовая, вада б'е ў берагі, хвалі як бы гамоняць адна з адной. Я задумліва слухаю іх таямнічую гамонку і на момант нават забываю, дзе я. Раптам чую:

— Макар, а мы цябе шукаем.

Азіраюся на покліч і бачу Росліка з Метлюгом. У куточках Метлюговых вачэй усмешка, як бы нічога і не адбылося, як бы ён гадзіну таму пазад нічога і не гаварыў пра мяне.

— А навошта я вам?

— Хадзем у рэстаран, пасядзім, вып'ем па чарцы, пагаворым.

— Дзякую, мне не хочацца, — кажу я гэтак, каб яны не заўважылі, што я пакрыўдзіўся. Але схаваць, утаіць пачуццё крыўды ніяк пельга было, яно, мабыць, адлюстравана было на маім твары, бо, зірнуўшы на мяне, Мятлюг зноў папытаў:

— Дык ты, мусіць, усё-такі крыўдзішся на мяне?

— Завошта я на цябе буду крыўдзіцца!

— Бачу, бачу, што крыўдзішся. Дзівак ты! Сяброўства сяброўствам, а крытыка крытыкай. Як той казаў: хлеб-соль разам еш, а праўду ў вочы рэж.

— Якая ж гэта праўда? — ледзь не ўскіпеў я.

— Бачыш, таварыш Шыянок, — умяшаўся ў гаворку Сяргей, — у кожнага свая праўда, асабліва ў такой справе, як ацэнка напісанага. Табе, папрыклад, не падабаюцца мае вершы, а чаму пам павінны падабацца твае парысы?

З таго, што сказаў Рослік, я зразумеў: яны яшчэ загадзя, да лятучкі, змовіліся супроць мяне, і яшчэ большая злосць агарнула мяне.

— Я не пайду з вамі, хлопцы,— рашуча сказаў я і, не развітаўшыся, засігаў ад іх на беразе Сожа. Дайшоў да самага канца парку, узлез на кручу і выйшаў на Пралетарскую вуліцу. Мне чамусьці закарцела пайсці на рабфак, зноў хоць на момант адчуць сябе студэнтам. Якімі дарагімі паўсталі цяпер у памяці гады вучобы! Здаецца, ніякіх ні ўзрушэнняў, ні клопот, ні турбот. У гэты момант я пашкадаваў ужо, што не пайшоў вучыцца далей, няхай сабе і ў машынабудаўнічы інстытут, але ў дружнюю студэцкую сям'ю. Аднак, апанаваны думкамі, я пайшоў не на рабфак, а павярнуў зусім у другі бок, на Камсамольскую вуліцу. Спыніўся я на рагу Камсамольскай і Працоўнай, перад знаёмым і нечым дарагім двухпавярховым домам. Што мяне сюды прывяло, што мяне сюды прывабіла? Нейкая няпэўная надзея, што я ўгледжу Іру і пагавару з ёй, вылью, скажу ўсё тое, што балюча раціць душу. Але я ўспамінаю той вечар, як яна пайшла з Сякерыным, як ён узяў яе пад руку і павёў па Інтэрнацыянальнай, а я, быццам блазнюк, застаўся стаяць на скрыжаванні. Нешта падбівае мяне: не ідзі, не ідзі сюды, лепш нясі сваю маленькую крыўду дадому, перажыві яе адзін, сам-пасам. Я ўжо паважыўся ісці дадому, як раптам пехта з-за спіны:

— Добры вечар, таварыш Шыянок.

Я паварочваюся і бачу перад сабою Іру Леванюк. Яна хораша-хораша, як вясновае сонейка, усміхаецца мне.

— Чаму гэта вы так даўно не былі ў чытальні? Зойдзем, зойдзем хоць сёння.

Яна бярэ мяне пад руку і вядзе па другі паварок, адмыкае дзверы, і я адзін на адзін апынуўся з дзяўчынай.

— Гэта ж я спазнілася сёння. Каб хоць ён не заўважыў. Сядайце, бярыце што-небудзь, чытайце. Калі прыйдзе загадчык, дык няхай думае, што я ўжо даўно адкрыла чытальню.

А я стаю разгублены, збянтэжаны. Іра вядзе мяне ў куток за той столік, за якім я заўсёды сяджу, падсоўвае мне газету.

— Чытайце, чытайце, таварыш Шыянок.

Я саджуся за столік, гляджу ў газету і нічога не бачу, нічога не разумею. Няўжо гэта Ірына мілая ўсмешка, няўжо яе клапатлівая ласкавасць шчыра адрасуюцца мне?

Адзін за адным заходзяць чытачы. Я многіх ужо ведаю ў твар. Ціхі шэст газет і кніг як бы абуджае мяне, і я ўтаропліваюся вачыма ў тую газету, якую дала мне Іра. Дзіва, ды і годзе: гэта ж мой парыс. Няўжо яна дума-

ла пра мяне? Няўжо! На момант забываюцца скрухі сённяшняга дня, і я гляджу не ў газету, а на яе, Іру. Яна таксама раз-пораз кідае на мяне позірк, які, здаецца, аж свеціцца лагоднай дзявочай усмешкай. Мне становіцца добра, хораша на душы. Але вось працягваюцца дзверы, і ля Ірынага століка становіцца Сякерыц. Ён нечым узрушаны, глядзіць на Іру і як бы не ведае, што ёй сказаць. Нешта, відаць, паміж імі адбылося. Мне чамусьці становіцца шкада гэтага самага Сякерыца. Ён здаецца гэтакім безданаможным, гэтакім бяскрыўдным. Іра таксама глядзіць на яго, але ў яе позірку адлюстраваны не то абыякавасць, не то знішчальная іронія. Каб на мяне гэтак паглядзела дзяўчына, я не стаяў бы перад ёй, як ёлупень. А ён стаіць. Каб мо тут нікога не было, пэўна, што паміж імі нешта б адбылося. А так Сякерыц, пастаяўшы, пабліскаўшы пенсіэ, пекуды пайшоў. Іра зноў глядзіць на мяне, і пашы позіркі скрыжоўваюцца. Я не магу, не магу! Апускаю вочы і чытаю свой парыс. Бачу сям-там падкрэсленыя радкі. Значыць, яна чытала і не абы-як:

А час, як знарок, цягнецца павольна-павольна, нібы яму няма куды спяшацца. Хай бы ён хутчэй ішоў, хай бы капчалася Ірына работа, і можа б... Ды на што я спадзяюся? Хіба гэты стары халасцяк Аркадзь Сякерыц дасць мне магчымасць пабыць з дзяўчынай сам-насам? Ён жа да яе пішчом лезе. Мабыць, надумаў пешта сур'ёзнае. У такім роздуме я збіраюся пакінуць чытальню: складаю ўжо газеты, здаю кніжку. Раптам зусім неспадзявана падыходзіць да мяне Іра. Яна нібы печага шукае і неўзаметку падае мне паперку. Я дрыжачымі рукамі разгортваю яе і чытаю. Не веру сваім вачам, аж праціраю іх. Мо яны бачаць не тое, што напісана, а тое, чаго прагне сэрца? Не, не, вочы бачаць правільна, яны чытаюць: «Таварыш Шыянок, мне трэба з вамі пагаварыць. Чакайце мяне пры выхадзе з бібліятэкі. Іра». І хоць гэтая піскулька вельмі афіцыйная, я ўсё-такі спадзяюся на пешта незвычайнае. Інакш навішта б яна мне пісала? Інакш чаго б яна гэтак міла ўсміхалася?

А час бавіцца, марудзіць, як бы ён таксама супроць мяне. Я раблю выгляд, што чытаю, а ў самага перад вачыма скачуць літары, а думкі... Хіба ж загадаеш ім быць спакойнымі, хіба ўтаймуеш іх, асабліва калі яны маладыя і пра маладое думасцца! Іра, бачачы маю ўзрушанасць, усхваляванасць, уставілася вачыма ў нейкую кніжку і нават не глядзіць у мой бок, нібы і не яна вінавата ў гэтым.

Насценны гадзішнік над Ірынай галавой бомкнуў на палову адзінаццатай. Ах, які ён нездагадлівы, гэты гадзішнік: пяхай бы адбіў адзінаццаць. Гляджу на маяшнік, і мне здаецца, што ён ледзь жывы.

Дачакаўся: Іра пачала збіраць са столікаў газеты і кнігі. Наведвальнікі пачалі ўжо выходзіць. Ужо і Сякерын прачыніў дзверы і стаў ля століка ў сваім асеннім паліто-не, у капелюшы, з пязменнай кавенькаю ў руках. Праз пецне ён кідаў вачыма на наведвальнікаў, як бы кажучы ім: «Дык хутчэй вы выходзьце, пяма мне часу бавіцца тут». А Іра чамусьці як сама не свая. Я гляджу на яе і не ведаю, што мне рабіць. Як я ў гэты момант пенавідзеў Сякерына, яго элеганцкі палітон, яго капялюш, яго кавеньку. Нічога падобнага ў мяне не было, і мне здавалася, што Іры ён падабаецца выключна за сваю элегантнасць. Іра плюскае вачыма і паказвае мне: маўляў, выходзь і чакай. І я выйшаў. Стаю ля дзвярэй бібліятэкі, і мне здаецца, што людзі, якія тут праходзяць, глядзяць на мяне як на нейкага дзівака, які немаведама чаго адіраецца пад дзвярыма.

Першая выходзіць Іра. Яшчэ ў дзвярах Аркадзь мёрцыца ўзяць яе пад руку. Ён не бачыць мяне, а Іра адразу ўгледзела. Голас яе завісеў у маіх вушах, і я разабраў словы:

— Макар Васільевіч, пойдзем з памі. Мне трэба з вамі пагаварыць.

Твар у Сякерына перасмыкнуўся. Ён як бы толькі што ўгледзеў мяне, быццам у чытальні мы і зусім не бачыліся.

— Добры вечар, таварыш Шыянок, — пехаця вітаецца ён.

— Вечар добры, таварыш Сякерын, — адказваю я яму ў той і прыладжваюся з левага боку ісці поплеч з Ірай.

Сякерын, не пытаючы дазволу, бярэ дзяўчыну пад руку, а яна, як бы ў адказ на ягоную пахабнасць, левай рукой бярэ мяне пад руку. Гаворка ў нас неяк не клеіцца. Я адно стараюся цяць ісці ў нагу з дзяўчынай, але крокі ў яе такія вузенькія, што я ледзь не спатыкаюся на роўным тратуары. Гэтак моўчкі праішлі мы кварталы са два. Нарэшце Іра з рашучасцю ў голасе сказала:

— Ведаеце, Аркадзь Павумавіч, дзякую вам, што правялі трохкі, але мне трэба пагаварыць з таварышам Шыянком па адной справе, дык вы прабачце пас. Добрай ночы вам, — і яна рашуча працягнула Аркадзю руку на развітанне. Падаў і я сваю. Шкада было глядзець на гэтага чалавека, мо самым найлепшым пачуццям якога гэтак

печакана, як бы з якої засады, быў нанесены самы моцны ўдар. Сякерын неяк адразу ссутуліўся, уцяў галаву ў плечы, і здавалася — капляюш яго быў падзеты не на галаву, а пачэплены, як на той манекен, проста на плечы.

— Завошта вы яго так, Іра? — пытаю я.

— Не трэба ён мне, не трэба! — як мне здалося, са злосцю выгукнула Іра. — Пакуль ён хадзіў так сабе, праводзіў дадому, дык я думала, што гэта далікатная ветлівасць чалавека. А ўчора, ведаеце, што ён мне кажа: «Я без цябе, Ірачка, жыць не магу, я на сябе рукі палажу, калі ты не станеш маёй жонкай».

— Дык мо чалавек пакахаў вас? — педарэчна запытаў я, як бы спецыяльна для таго, каб узлаваць дзяўчыну.

— На ліха мне яго кахаць, ён мне бацькам можа быць, а не мужам. Няхай шукае сабе роўні, стары грыб.

Я аж засмяўся ад параўнання такога элегантнага з выгляду чалавека ў капелюшы з чарвівым, распоўзлым ад часу грыбам. Мне закарцела нават запытацца, адкуль яна, гарадская дзяўчына, ведае, якія бываюць старыя грыбы. Але ў той жа час стрэльпула іншая, крыўдная для мяне думка: значыць, яна мяне запрасіла быць нейкім буферам, застрахаваць яе ад магчымых эксцэсаў у часе яе расправы з Сякерыным.

— Вы бессардэчная, Іра, — сказаў я.

— Чаму бессардэчная? — сумелася яна.

— Вы гэтак і са мною можаце зрабіць, калі я вам чым-небудзь не дагаджу.

Відаць, гэты мой вывад быў зусім печаканы для Іры, бо яна неяк аж сцэпапулася, вялікія вочы яе яшчэ больш акругліліся і глядзелі на мяне, як на нейкага дзівака, які нічагусенькі не разумее ў сардэчных справах.

— Целепень вы, от хто. Я той раз хацела, каб вы пайшлі са мною, а вы збаяліся старога грыба.

— Ірачка, любая, — ірвануўся я да дзяўчыны, гатовы тут жа на вуліцы, мо на вачах нават ва ўсіх людзей абпяць яе, прыгарнуць блізецька-блізецька, каб адразу адчуць яе ўсю-ўсю.

— Гэтак ужо і любенькая, — не вельмі рашуча адхінала мяне ад сябе Іра. — Той раз удёк ад мяне і аж два тыдні вачэй не паказваў. А сёння ўжо любенькая!

— Мне здавалася, што ты яго кахаш.

— Каго?

— Аркадзя Сякерына.

— Пляцеш немаведама што,— неяк неўзаметку і Іра перайшла на «ты», як бы мы ўжо былі знаёмы з ёй з самага дзяціпства.

Я не адчуваў ні пад нагамі зямлі, ні вакол сябе свету. Здавалася, што нідзе нікога і нічога не было, апроч нас дваіх, і ўвесь гэты свет палежаў нам адным. Я нават не заўважыў, як мы перайшлі мост цераз чыгунку, як прайшлі паўз высозны насып і апынуліся на ціхай, як бы вясковай вуліцы, зарослай муравой.

— Вось гэта і ёсць наша Спакойная вуліца,— паведаміла мне Іра.

Вуліца сапраўды была спакойная. На нізкія, парканчыкі задумліва схілялася вецце пажоўклых ужо вішань і яблынь. На цёмна-сінім небе гарэлі буйныя, мо па кулаку, зоры. Нейк там, на шумных, асветленых ліхтарамі вуліцах, я такіх зор і не бачыў. Месяц-поўнік як бы веславаў па сініх хвалях неба, і гэтак было хораша на зямлі і ў высях. На зямлі было хораша таму, што поплич мяне ішла Іра. Яна як бы чаго спалохалася і прыхінулася да мяне блізенька-блізенька, і нібы не ішла, а плыла, як той месяц. Я чуў яе харошыя, цявучыя словы:

— Макарка, як добра, як хораша нам на нашай вуліцы.

— Вельмі хораша, вельмі добра,— адказваю я і тулюся яшчэ бліжэй да яе.

— Чаму ты так доўга не прыходзіў у чытальню? Мо злаваў на мяне?

— Мне не было часу,— адказваю я.— Ты ж ведаеш, што я ездзіў у камапдзіроўку, а потым парыс пісаў,— апраўдваюся я, хоць прычына была зусім іншая. Мне баюча было глядзець, што ля Іры завіхаўся той стары грыб.— Цяпер, Ірачка, я часта буду хадзіць па тваю Спакойную вуліцу. Яна мне падабаецца сваім спакоем. Тут як у вёсцы.

Вядома, у мяне на языку круцілася сказаць зусім іншае, што падабаецца не так вуліца, як сама Іра, але я не адважыўся: а раптам, пачуўшы маё прызнанне, яна скажа, як таму Сякерыну: ідзі прэч адсюль! Я баяўся ўтраціць гэтае яшчэ няпэўнае сваё шчасце.

Хто яго ведае, я, можа, бясконца гэтак бы ішоў ды ішоў, абы толькі яна была побач, абы толькі яна шчабятала, як тая птушка. А Іра сапраўды шчабятала. Яна мне расказвала ўсё пра сябе, а я моўчкі слухаў, нібы ўбіраў у сябе ўсе яе словы.

Сныліся мы ля невялічкага дамка за штыкетнай ага-

роджай. Пад акном разросся куст бэзу, дацвіталі вяргіні і бяссмертнікі.

— Як тут у вас хораша! — не мог я стрымаць свайго захаплення.

— Цяпер ужо не так, от вясной, калі сады цвітуць, тут — як у раі. Ты будзеш прыходзіць вясной? — нечакапа для мяне, а мо і для самой сябе спытала Іра.

— Буду, буду, вясной і летам, калі хочаш.

Іра стаяла, прыхінуўшыся спіною да форткі. Яна неяк павярнулася так, што вусны яе апынуліся блізенька ля маіх.

Нават не ведаю сам, як яно здарылася; моцна-моцна абхапіў я яе рукамі і ўпіўся вуснамі ў вусны. Яна паспрабавала вырвацца, але не магла даць рады. У гэты самы момант бліснулі вокны ў Ірынай хаце.

— Пусці мяне, — ледзь не закрычала Іра. — Бач ты, які ласы. Больш тваёй і нагі тут не будзе, — з робленай злосцю казала дзяўчына. — Ідзі, ідзі хутчэй адсюль, тата прагнуўся. Зараз выйдзе на двор.

І сапраўды, праз момант бразпулі дзверы і на ганку пачуліся крокі.

— Ідзі, ідзі, — паціснула мне руку Іра, і я адчуў па поціску, што ў яе не было ні кропелькі злосці, гэта хутчэй быў поціск дружбы і, можа, пават каханья.

— Заўтра ў чытальні, — горача шапнула на развітанне Іра і знікла за форткай.

Я доўга яшчэ стаяў ля штыкетнай агароджы, глядзеў на зыркія вокны Ірынага дома, любіваўся месяцам, слухаў цішыню асенняй ночы, стараўся асэнсаваць усё тое, што нядаўна тут адбылося паміж мною і Ірай. Няўжо гэта так ва ўсіх людзей пачынаецца каханне?

НЯЎДАЧА... А ЦІ ПЯЎДАЧА?

Мароз выскрыпаўся добры. У туфельках на гумавым хаду, у паліто, падбітым ветрам, і ў летняй шапцы бег я на вакзал. Холад браў за ногі, шчыкаў за вушы. Я настаў каўнер, але ён не даставаў вушэй, хіба толькі трохкі зацішней стала шыі. Ахутапы сівымі клубамі марознай пары, я ўваліўся ў вакзал, як на гарачую чарэнь печы. Там было напалена, надыхапа. Пакуль я з марозу адціраў вушы, нос, нікога не мог разглядзець.

— Макар, я ўжо ўзяў білеты, — падкаціўся да мяне круглячок Шаевіч. Яго цяжка было пазнаць: у валёнках, у добрым зімовым паліто, у шапцы-вушанцы. Галава была захутана ў нейкі башлык.

— Ты гэта што, хіба на Паўночны полюс сабраўся? — агледзеўшы Шаевіча, запытаў я.

— А хоць бы сабе і на полюс. А от ты куды ў гэтакім, у тропікі? Ты ж адубееш.

— Не адубею. Затое лёгка будзе ісці. А па цябе хоць грузавік падганяй.

— Чаму ісці? Хіба я дурны пешшу ісці. Пазвопім старшыні калгаса, дык ён фўрманку падгоніць. У мяне ж ногі не рэдакцыйныя, каб я іх падбіваў.

— Там пабачым.

На станцыю Казіміраўка мы прыехалі, калі ўжо сіваватая смуга зімовага змяркання завалакла далягляд. Шаевіч кінуўся званіць, але колькі ён пі званіў, з «Чырвонага бору» ніхто не адказваў.

— Ці яны там усе паглухлі, ці павыміралі, — са злосцю паведаміў мне Шаевіч. — Давай пашукаем, можа, тут дзе якую фўрманку поймаем.

— Пакуль мы будзем дашуквацца той фўрманкі, дык пехатой зойдзем.

— Я ж табе казаў, што ў мяне ногі не рэдакцыйныя.

Аднак хоць у Шаевіча ногі былі і не рэдакцыйныя, ім усё роўна давлялося крок у крок адмераць сем кіламетраў дарогі ад Казіміраўкі да «Чырвонага бору». Праўда, дарога была выкаўзана, добра праторапаная сапымі і зацішная, бо ішла яна дзе чарналесем, а дзе і пракаветным борам. Мароз быў такі, што ў лесе дрэвы, здавалася, аж звінелі. Ціхі марозны вечар густа вызарыўся, і праз некаторы час на небасхіл выкаціўся поўнік месяца. Калі б не шчыкала за вушы, не брала за дзюбку носа, можна б было павольна, спакваля ісці, любавачца хараством лесу ў зімовым убранні, як у срэбных карунках, можна б было аддавацца думкам-марам. Але мароз падганяў, і трэба было прыспешваць крок, каб не скачарнелі ногі, не паадскоквалі вушы, і я порстка ставіў ногі на склізкаватую сапную дарогу. Метры за два за мной гарбузом каціўся Шаевіч. Па тым, як ён соп, крактаў ззаду, я адчуваў, што ісці яму нялёгка.

Упущанае цела яго, мабыць, аж разамлела. Калі я азірнуўся, то ўгледзеў не Шаевіча, а нешта падобнае на высокі пенз з зацелым зрэзам.

— Куды бо ты так бяжыш? — ледзьве падаў голас Шаевіч.

— Як куды? У «Чырвоны бор», — адказаў я са здзелівай поткай у голасе, думаючы: «Так табе і трэба, навошта было гэтак ушушквацца».

Шаевіч напразмілы бог пачаў прасіць, каб ішоў павольней. Яму і сапраўды ў такім адзенні цяжка было паспець за мной.

— Калі я павольней буду ісці, дык змерзну, вунь як за вушы джыгае.

— Дык на, няхай не джыгае, — Шаевіч няўклюдна развязаў башлык і падаў яго мне.

Я ўкруціў башлыком галаву, захутаў вушы і нават нос, пакінуўшы адно шчыліну для вачэй, каб відно было, куды ісці, трошкі збавіў ходу. Айзیک дагнаў мяне і папрасіўся:

— Давай мо трошкі прысядзем, чамадан рукі паадрываў.

— Што ты, сядзець на гэтакім марозе, — запратэставаў я, — ногі адразу паадскокваюць у мяне. Давай лепш мне свой чамадан.

Без чамадана Шаевіч жвавей заклываў следам за мной. Дарогай ён не абзываўся да мяне, адно сам сабе пешта мармытаў, мусіць, праклінаў такую камандзіроўку.

Нарэшце такі мы выйшлі на чыстае поле і ўгледзелі ў марознай смуге ланцужкі электрычных агнёў. Як бы цяплей стала ўжо ад таго, што яны свяцілі. Значыць, «Чырвоны бор» блізка. Вунь жа ўжо відна купка старажытных заіцелых ясакараў і ліп, а вунь ужо і аборы калгаснага двара, а вунь і вокны хат гараць срабрыстым бляскам. Шаевіч адразу павесялеў.

— Калгас тут добры. Нават гасцініцу сваю мае.

Сапраўды, і мне ў вочы кінуліся парадак і дагледжасць ва ўсім. Праўленне калгаса мясцілася ў былых панскіх пакоях. Гэта быў стары, але яшчэ добры драўляны дом з верандай. Наўкось ад яго стаяў меншы, повы дом, таксама пад бляшаным дахам, а крыху воддаль за свірамі было відаць балотца, якое, мабыць, колісь і служыла граніцай паміж панскімі ўладаннямі і сялянскай беднасцю, бо за той прагалінай відзеліся стрэхі сялянскіх хат. У зімовай белай маўклінасці яны як бы задумліва стаялі, зрэдку паблісхваючы яркімі электрычнымі зрэнкамі вокаў. У гэты зімовы вечар усё навакольнае выглядала печым казачным, і каб не гэтакі мароз, можна было б пастаяць і палюбавацца хараством вечара, паслухаць густую

вясковую цішыню, у якой рып саіных палазоў злаецца нейкім незвычайным тукам. Але нам любавацца ўсім гэтым не было як: трэба было клапаціцца, як дзе папасці ў цяпло, не калець жа на марозе. Мы падаліся на святло вокап праўлення. Там нас і сустрэла цётка Гарпіна.

— Мусіць жа і падубелі, дзеткі мае? — спытала яна, як толькі ўгледзела нас.

— Моцны маразяка, — адказаў я ў тон цётчынаму запытанню.

— Не кажыце, выскрышаўся гэтакі. Вы да нас ці мо падарожныя, зайшлі душу адагрэць? — аглядаючы нас, пытала цётка. — Гэтаму ў яго содзеўцы нішто, можна і на марозе перапачаваць, — сказала на Шаевіча цётка і зірнула на мяне: — А ў тваім паліто і чаравічках адно на печы сядзець гэтакім холадам.

— Кроў маладая грэе, цётухна.

— Яно-то капечне, але лепш, калі да маладой крыві ды яшчэ кажух добры мець. Дык вы да нас ці мо далей куды?

— Да вас, да вас. А дзе старшыню вашага пабачыць?

— Э, дзеткі мае, старшыню нашага сёння паўрад ці пабачыце вы. Тут нейкія кіншчыкі прыезджалі, два дні таўкліся. Казалі, што на кіно здымалі наш калгас. Дык ён іх сам павёз на станцыю, а там яшчэ меўся ў раён паехаць. А вы хто ж такія будзеце і чаго да нас?

— Мы з горада прыехалі па заданню.

— Дзякаваць богу, нашага калгаса ніякія прадстаўнікі не мінаюць. Дык калі вы пачаваць будзеце, то я вас завяду ў гасцініцу. Там цёпленька. Я перад вечарам толькі напаліла. Тыя кіншчыкі вельмі цяпло любілі, дык я ўжо ім і старалася, адно баялася, каб грубка ад гарачыні не развалілася. Дзякаваць ім, добрыя, вясёлыя хлопцы былі. То мо пойдзем у гасцініцу?

Велікаваты пакой, які служыў за гасцініцу ў калгасе, знаходзіўся ў прыбудоўцы да праўлення. Ён сапраўды быў падобны да пумара гасцініцы. Там стаялі чатыры нікеляваныя ложка з пасцелямі, стол і нават настольная лампа. Пакой быў чыста прыбрапы і ўтульны. Мо гэтай утульнасці надавалі яму фіранкі, якімі былі завешаны два акны, а мо гнутыя вешскія крэслы, што стаялі пры сталае, засланым цыратай.

— Распранайцеся, дзеткі мае, — запрашала нас цётка Гарпіна.

— А хто ж тут у вас дырэктар гасцініцы?

— Ды я тут дырэктар над усім: над канторай, над гасцініцай, нават і над клубам.

— О, якое вы вялікае начальства.

— Не маленькае, камандую венікам ды дрывамі, як той камандзір войскам. А мо з дарогі чайку вам, каб душу адагрэць?

— Калі ласка, будзем вельмі ўдзячныя.

— То пачакайце трошкі, я зараз.

Я сеў за стол прыкінуць макет будучай палосы. Намеціў у цэнтры старонкі даць вялікае выступленне старшыні калгаса Гардзея Сінюка, па баках двухкалоннікамі — выступленні брыгадзіраў, радавых калгаснікаў, і ў кожнае з іх павінна быць увярстана клішэ. Прышло мне на думку зрабіць выступленне цёткі Гарпіны. Гэта ж незвычайная з'ява — гасцініца ў калгасе. Унізе на падвал я планаваў свой нарыс. Я нават і шапку прыдумаў ужо: па фоне зімовай панарамы калгаса на ўсе сем калонак мастак намалюе словы — «У перадавым калгасе заможна і культурна жывуць чырванаборцы». Выняў я з партфеля макетны ліст, каб расчарціць усё на ім і пэўна ўжо ведаць, якія фота рабіць Шаевічу, а мне якіх памераў пісаць выступленні. У гэты акурат момант у пакой увайшла цётка Гарпіна. Яна прынесла чайнік з варам, дзве шклянкі і паставіла на стол.

— Грэйцеся, людцы добрыя. Прабачце, што толькі цукру няма ў мяне.

— Дзякую, дзякую. Можна, у нас што салодкае знойдзецца.

Я пакапаўся ў партфелі, дастаў цукеркі-падушачкі і пернікі, а Шаевіч са свайго чамадана выклаў на стол загорнутыя ў паперу бутэрброды.

Чай пілі ўсмак, і не так, каб задаволіць смагу ці голад, а каб сагрэцца з дарогі. Прысела з намі і цётка Гарпіна. Яна неяк вельмі смешна трымала на пальцах сподачак, які, здавалася, вась-вась саслізне з іх і разаб'ецца. Цётка дзьмухала на чай, хоць ён і не сказаць каб быў гарачы.

— Я вельмі люблю, калі добрыя людзі прыязджаюць у маю гасцініцу. Весялей і мне, старой. А то як пяма пікога, дык, што той воўк, сядзіш адна. А поч даўгая-даўгая, нібы яе яшчэ хто і надтачыў. Такую поч нават цяжка выспаць, не тое што выседзець, не звёўшы вока.

— А хіба вам хто не дае прылегчы ды паспаць?

— О брощь божа, што вы кажаце. Гардзеі наш як уведае, дык пратурыць, і нагі мае тут больш не будзе. Ён у

нас суровы, круты чалавек. З калгаснікаў вунь як спаганяе. Гэта ж неяк было з Апісімам Камком. Ён сад вартаваў. За дзень педзе патаміўся і вельмі спаць захачеў. Дык што ён зрабіў: распяў свой кажух на калках, быццам гэта ён сам стаіць, і лёг спаць. Старшыня, як той кот, ціхенька падкраўся. Апісім гэтак моцна спаў, што не чуў пават, як Гардзеі узяў у яго з-пад боку дубальтоўку, а тады як смальнуў з абодвух ствалоў, дык той аж самлеў з перапуду.

— Дык вам жа тут няма чаго вартаваць. Замкнуліся б сабе і спалі.

— Не кажыце так. Ці ёсць што, ці няма чаго — усё роўна: калі ты прыстаўлены да дзела, дык трэба яго глядзець.

Пакуль мы гэтак гаварылі, Шаевіч выкаўзнуўся з-за стала, хуценька распрануўся і, з галавой укрыўшыся коўдрай, захроп. А мне цікава было пасядзець, пагаварыць з гэтай шчырай жанчынай, якая печым пагадвала маю пябожчыцу маці. Гарпіна распытвала, адкуль я родам, хто я цяпер такі, і неяк у нас завязалася такая размова, быццам мы ўсё жыццё былі знаёмы. Мне здавалася, што жанчына нічога ўжо не магла ні ўтаіць, ні схлусіць мне. І сапраўды, яна пачала раскаваць тое, чаго я ад яе не чакаў:

— Бачу я, што ты чалавек добры, якому можна ўсю чыстую праўду казаць, як свайму дзіцяці. Дык я табе і раскажу.

Тое, што я пачуў ад цёткі Гарпіны, зусім зруйнавала мой план. Яна мне сказала, што іхні калгас не гэтакі ўжо і багаты, як пра яго ўсюды пішуць ды гавораць.

— Што вы кажаце? — сумеўся я. — Мо вас старшыня чым угнявіў, дык вы гэтак і кажаце.

— Ды не, дзякаваць богу, ён мяне яшчэ шапуе, дзень пры дні мне пішацца працадзень.

— Але ж ваш калгас багаты? Па колькі ў вас на працадзень далі? — папытаў я, хочучы абвергнуць думку цёткі Гарпіны, бо калгас «Чырвоны бор» лічыўся ў раёне лепшым, і рэдактар педарма мяне паслаў сюды.

— Па колькі, пытася? Па паўкіло амецяў. Дый з чаго яны могуць даць, калі на полі жыта парасло такое, што колас да коласа не падасць і голасу.

— Чаму ж гэта так?

— А таму, што на верабейкавым гнаі не вельмі што і парасце.

Гэта для мяне сапраўды было нечакана, я ніяк не мог даць веры таму, што казалі цётка Гарпіна. Але тое, што

гаварыла яна далей, было падобна на праўду. Яна раска-
зала, што старшыня Гардзеі не лічыцца з думкай калгас-
нікаў, глядзіць адно, каб яму слава была на ўвесь раён.
І гэтую гасцініцу пабудаваў, каб печым вылучыцца ад
другіх.

Я хацеў сёе-тое з таго, што казалася цётка Гарпіна, за-
пісаць у блакпот, пасля праверыць, але цётка, як толькі
скмеціла мой намер, замахала рукамі:

— Броць божа, не пішыце гэтага. Я ж вам аднаму
толькі сказала. Ён жа як даведаецца, дык жыцця мяне
рашыць.— Цётка не на жарт спалохалася, што пагавары-
ла мне лішніцы. Але я запэўніў, што ўсё гэта будзе
між намі.

Мы засядзеліся аж да поўначы. Гарпіна аказалася та-
кая гаваркая, што з ёю можна было ўсю ноч прасядзець,
тым больш што ёй усё роўна пельга спаць. Мяне ў цяпле
пачало ўжо хіліць на сон. Жанчына гэта, мусіць, заўва-
жыла.

— Дык ты, сыноч, мабыць, ужо і спаць хочаш, то кла-
дзіся, а я тым часам пайду:

— Не, не, сядзіце. Вам у той канторы адной сумна
будзе.

— Я прывыкла. Сама сабе, як тая кошка на цёплай
печы, песенькі мармычу, казкі расказваю, дык і час хутка
бяжыць.

— Пабаўдзеця яшчэ, і мне весялей будзе,— запрашаў я,
хоць з дарогі спаць вельмі хацелася, аж вочы зліпаліся.

— Дабранач табе, сыноч, дабранач,— ужо ў расчыне-
ных дзвярах казалася цётка.

Але я не кінуўся спаць. Тое, што сказала Гарпіна,
пра што яна прагаварылася, запала мне ў галаву. Ды і не
дзіва: я не мог хлусіць, не мог крывіць душой. Мне трэба
было пісаць праўду, і толькі адну праўду, пяхай хоць на-
ват горкую. План-макет палосы, нядаўна накідааны тут, я
парваў на кавалачкі. Пра сумненні, якія ўсяліла ў мяне
цётка Гарпіна, я надумаў не расказваць Шаевічу. Чалавек
ён не вельмі надзейны, можа прагаварыцца старшыні, і
тады я не здолею аб'ектыўна, глыбока разабрацца ва ўсім.
Пяхай Айзік фатаграфус, што толькі яму ўздумаецца, а я
наважыў зраць пакапацца ў дакументах, а ўдзень і ўвеч-
ары пагаварыць з калгаснікамі і дакапацца да праўды.
Не можа быць, каб і мне, як і іншым, Сінюк напусціў у
вочы туману. З гэтакім намерам я і заснуў ужо, калі пра-
спявалі другія пеўні.

Рапіцай мы яшчэ не паспелі і вачэй папралупліваць, як пехта пастукаў у дзверы. Я вылузаўся з-пад цёплай коўдры, пакінуў апашкі паліто і адчыніў дзверы. На парозе апынуўся каржакаваты, шыракаплечы чалавек, апрапуты ў добры дублены кажух. З твару яго, здавалася, вось-вось пырсне кроў.

— Добрай рапіцы, таварышы карэспандэнты. Як тут вам спалася?

— Добрай рапіцы, — адказалі мы. — Нішто сабе, цёпла.

— Яшчэ ўчора ў раёне даведаўся, што вы павішны быць у мяне, але ўночы не хацеў вас турбаваць. А цяпер от прыйшоў пабудзіць, каб вы пабылі на рапішнім парадзе. У нашым калгасе нікому нельга спаць да свінячых галасоў. Хто ні прыязджае да нас, падымем ні свет ні зара.

— Дзякуем, — адказаў я на старшынёў клопат. — Нам цікава на парадзе пабыць.

Я пачаў апрацаваць, а Шаевіч нават і не думаў вылазіць з-пад коўдры. Як толькі Сінюк выйшаў з пакоя, ён пацягнуў коўдру на галаву і аж захроп.

— Айзік, уставай ды пойдзем на нарад, — абазваўся я да Шаевіча.

— А чаго я там не бачыў, што мне там рабіць, фатаграфіраваць там няма чаго.

Колькі я ні ўгаворваў Шаевіча пайсці хоць бы для прыліку, ён нават і вухам не павёў, яму хацелася яшчэ спаць.

У вялікім пакоі канторы было поўна мужчын. Яны сядзелі і стаялі хто ў кажухах, а хто ў добрых чуйках, і я ў сваім падбітым ветрам паліто і ў летняй шапцы здаўся нават самому сабе нейкім абшчыпаным вераб'ём. Сінюк маргнуў мне вачыма, каб я падышоў бліжэй да яго. На нарад сабраліся брыгадзіры, загадчыкі фермаў, бухгалтар і рахункаводы. Сінюк расхінуў крысе свайго дубленага кажуха, скінуў шапку-вушанку і кінуў суровы позірк на ўсіх, хто тут прысутнічаў, быццам усе гэтыя людзі ў чым правінаваціліся перад ім.

— Так, таварышы, у мяне з вамі не пойдзе, — не сказаў, а суро́ва выгукнуў Сінюк. — Досыць мне на паўдня адлучыцца з калгаса, як усё дагары нагамі становіцца.

Прысутныя, мабыць, не маглі даўмецца, што за ўчарашні дзень стала дагары нагамі. Яны запытальна глядзелі на старшыню.

— Вы не ведаеце, пра што я кажу? І ты, Хрыстафор, мабыць, не ведаеш? — звярнуўся старшыня да галоўнага бухгалтара.

— Не ведаю.

— Не ведаеш? — ужо з іроніяй запытаў старшыня. — Ашукваеш дзяржаву, няславіш свой родны калгас і не ведаеш.

— Чым? — аж крывёю налілася бухгалтарская лысіна.

— Ты перадаваў учора ў раён, колькі і чаго мы выдалі на працадзень?

— Перадаваў па тэлефоне. Я амаль кожны дзень перадаю. Звоняць жа і звопяць, быту не даюць, усё пытаюць.

— Пытаюць, кажаш? А ты ведаеш, для каго ты ўчора перадаваў?

— Не ведаю.

— Дык ведай: гэтымі днямі ў Мінску адбудзецца пленум ЦК і мо райком хацеў, каб у дакладзе і наш калгас спамянулі. А ты што перадаў?

— Перадаў тое, што ёсць.

Твар старшыні ўвачавідкі паліваўся крывёю. Здавалася, што чалавек вось-вось рыпецца з кулакамі на бухгалтара.

— Ты ашукаў райком партыі, ты абняславіў мой калгас, зганьбіў мяне як старшыню.

— Чым?

— Ён яшчэ пытае чым, нягоднік! Дзе ж гэта відана, каб у перадавым калгасе, такім, як наш «Чырвоны бор», выдалі ўсяго па паўкілаграма збожжа на працадзень?

— Дык толькі ж па пяцьсот грам і выдалі, — агрызнуўся бухгалтар.

— Па пяцьсот, па пяцьсот! — перакрывіў яго старшыня. — А да кастрычніцкіх свят пытляванку давалі? Давалі!

— Не ўсім жа, — падаў голас пехта з прысутных.

— Не ўсім. Давалі тым, хто заслугоўвае. А пікеляваныя ложка і патэфоны за што куплялі? За збажыпу! Дык ты забыў. Каб мне ўсё гэта сёння прыплюсаваў і ў зубах занёс у раён, пакуль не позпа, — сурова загадаў старшыня. — Разумеецца, ашуквае дзяржаву, — звярнуўся ўжо да мяне старшыня. — Толькі паспадзявайся на іх, дык яны табе падсуцуюць, абняславяць цябе.

Далей нарад ішоў так, што ўжо нецікава было слухаць: старшыня распараджаўся, што якой брыгадзе рабіць, куды паслаць людзей і коней.

Разышліся з нарада, калі добра ўжо ўднела. Мы са старшыняй засталіся. Даведаўшыся, што я збіраюся пісаць пра калгас цэлую палосу, Гардзеі Сінюк гадзіны паўтары вельмі падрабязна і, відаць, завучана расказваў мне

пра поспехі. Для прыліку я запісаў усё ў блакпот. Але мне карцела, не выходзіла з галавы перапалка з галоўным бухгалтарам. Я вырашыў дакапацца да сутнасці справы. Гардзей Сішук і ў гэтай гаворцы здаўся мне чалавекам, які адно дбае пра тое, каб не змізаршела ягоная слава. Пра што ні гаварыў ён — усюды падкрэсліваў, выстаўляў сябе за асноўнага героя. І я сам сабе падумаў, што цётка Гарпіна праўду такі казалі ўчора. Значыць, Сішоку пельга было верыць на слова. А ён тым часам распісваў самымі пайярчэйшымі фарбамі, як заможна і культурна жывуць калгаснікі «Чырвонага бору».

— Гэта, мусіць, да пленума ЦК вы будзеце даваць матэрыял? — пытаў у мяне Сішук.

— Я і сам добра не ведаю, — адказаў я. — Рэдактар учора выклікаў і загадаў тэрмінова ехаць да вас. Дык мы от і прыехалі.

— А гэты прахвост бухгалтар ледзь не падвёў мяне. Гэта ж добра, што я ў раёне патрапіў на тыя звесткі ды выправіў іх. Дзе сваім вокам не дагледзіш, там табе і свінню могуць падкласці.

Тым часам падышоў Шаевіч. У яго было ўсё гатова, каб здымаць.

— Таварыш старшыня, я вас разам з брыгадзірамі па двары здыму. Гэта будзе цудоўны здымак.

Шаевіч доўга расстаўляў ля стайні людзей. Адны з іх трымалі за паводдзе коней, другія падзявалі хамуты. Старшыню Аўзік паставіў так, быццам той аддаваў распараджэнні. Здымак сапраўды павінен быў выйсці натуральны. Пакуль Шаевіч прымяраўся, істрыкаў затвораў апарата, погі мае аж зайшліся, я не вытрымаў і сказаў яму:

— Ты тут здымай, што табе трэба, а я пайду ў каптуру, запішу што-кольвек.

Бухгалтар калгаса Хрыстафор Галубіцкі быў узрушаны старшынёвай праборкай. Ён гартаў кнігі, ляскаў костачкамі лічыльнікаў, ганяў немаведама за што дзвюх памочніц-рахункаводаў.

— Перапала вам трохі ад старшыні? — сказаў я такім тонам, быццам не надаю ніякага значэння таму, што казаў на парадзе старшыня.

— Ат, за сваю бытнасць я прывык ужо да праборак, абабіўся, як той натурлівы конь.

— Таварыш Галубіцкі, — звярнуўся я да бухгалтара, —

я хачу глыбей пазнаёміцца з поспехамі калгаса, артыкул мне трэба пісаць.

— Калі ласка, от бярыце, глядзіце, — падсоўваючы мне бухгалтарскія кнігі, казаў Хрыстафор Галубіцкі.

Цэлы дзень я разбіраўся ў бухгалтарскіх справах. Падрабязна вывучыў даклад старшыні па справах перавыбарчым сходзе калгаснікаў. Чым глыбей я ўкопваўся ў дакументы, тым больш пераконваўся, што «Чырвоны бор» не такі перадавы калгас, якім яго малююць: ураджайнасць збожжавых у ім нізкая — пяць цэнтнераў на гектар, ды каля сотні цэнтнераў бульбы. Надоі малака не перавышалі шасцісот літраў на карову. Адно, што выручала гаспадарку, дык гэта стары сад. На мой вывад, не было ніякіх падстаў хваліць калгас, падаваць яго за прыклад другім. Гардзеі Сінюк — гэта чалавек, які прызвычаўся да славы, хоць яна не заўсёды і заслужаная. Невыпадкава ён і не адставаў ад Шаевіча ні на крок, стараючыся трапіць на кожны здымак. Усё гэта падказвала майму сумленню пісаць не стапоўчы матэрыял, а крытычны, з глыбокім аналізам прычын, якія, па сутнасці, прывялі гаспадарку да страты перспектывы.

Хрыстафор Галубіцкі аж здзівіўся, што я столькі капаюся ў ягоных кнігах. У «Чырвоны бор» часта паведваліся работнікі раённай газеты. Яны звычайна заходзілі да старшыні, гутарылі з ім, запісвалі з яго слоў тое, што ім трэба было, і пісалі хвалебныя артыкулы.

Я не хацеў, каб мой матэрыял назвалі брахпёй, і таму паставіў перад сабой задачу дакапацца да самай глыбінай праўды. На змярканні ў праўленне ўваліўся Айзік Шаевіч. Неўзабаве следам за ім прыйшоў і старшыня. Абодва яны былі трошачкі вясёлыя.

— Чога ты тут у гэтых кнігах шукаеш? — пытаў у мяне Айзік. — Мы гэтакіх здымкаў парабілі — не на адну палосу хоціць.

— Добра, добра. За цябе, брат, аб'ектыў працуе, а мне трэба самому ўсё пабачыць, прааналізаваць, запісаць.

— А як вы працадзень запісалі? — спытаў у мяне старшыня.

— Запісаў як мае быць.

Гардзеі Сінюк, хоць я і не пытаў у яго, хваліўся поспехамі, не ведаючы меры: маўляў, людзі ў яго жывуць як у бога за пазухай. Не толькі маюць хлеб і да хлеба ўсё, але і ў клубе могуць весяліцца, колькі і як ім захочацца. Аднак у маім блакпоце ўжо былі лічбы, вельмі красамоў-

ныя сведкі супроць таго, што казаў Гардзей Сішук. Яны сведчылі аб тым, што «Чырвоному бору» створана фальшывая слава.

На станцыю нас завезлі на каці. У цёплым вагоне мы адагрэліся ад маразкі, і Шаевіч пачаў захапляцца паездкай — маўляў, ён яшчэ ніколі не рабіў такіх цудоўных здымкаў. А я слухаў ягоныя захапленні і сам сабе думаў: «Радуйся, радуйся, кату пад хвост пойдучь твае здымкі». Па дарозе дамовіліся два дні не паказваць і поса ў рэдакцыю: я буду пісаць матэрыял, а Шаевіч рабіць свае цудоўныя здымкі.

У рэдакцыю я прыйшоў у пятніцу раніцаю. Юрка Маргун ужо сядзеў за сваім сталом і, як звычайна, чытаў селькораўскія допісы. Гэтыя дні яму трохі перапала работкі: трэба было сама мала здаваць у кожны нумар сотні тры радкоў, і Маргун аж пацеў, апрацоўваючы іх. Юрка ўгледзеў мяне і ўзрадаваўся:

— Дзе гэта ты-так забавіўся?

— Трэба ж было пакапацца, матэрыял вывучыць.

— Напісаў?

— Напісаў.

— Здавай хутчэй. На пядзелю і пойдзе. Я ўжо і шапку клішыраваную заказаў.

Юрка выняў з шуфляды стала напісаную рэдакцыйным мастаком на ватмане на ўсе сем калонак шапку. Прыгожыя, выразныя літары, здаецца, крычалі: «У перадавым калгасе заможнае і культурнае жыццё».

— Мусіць, гэтая шапка не спатрэбіцца.

— Чаму? Ты мо лепшую прыдумаў?

— Там не такі калгас, каб пра яго поспехі крычаць па ўвесь свет. Наце от, прачытайце.

Я падаў Маргуну рукапіс, і ўжо сам загаловак кінуў яго ў дрыжыкі. Па меры таго як ён чытаў, твар яго то выцягваўся, то бляднеў, то чырванеў.

— Што гэта ты нарабіў? — ледзь не закрычаў Маргун. — Хто табе даў права пяславіць лепшы ў раёне калгас?

— Наўрад ці лепшы. А права мне дало маё сумленне. Не магу я хлусіць, не магу ашукваць грамадскай думкі. Вы ж самі бачыце, што ў мяне ўсё ясна і пераканаўча падлічана і напісана: калгас, як у той казцы бабчына хатка, трымаецца на курыных ножках.

Маргун чытаў і перачытваў артыкул, а я з-за свайго стала назіраў за ім. Мне было відно: загадчык нічога не

можа абвергнуць, нічым не можа запырэчыць супроць тых лічбаў і фактаў, якія прыведзены ў артыкуле, але і згадзіцца са мною таксама ніяк не можа.

— Ты, хлопча, і не патыкайся нікуды з гэтым сваім артыкулам. Лепш бярыся ды пішы выступленні, як было запланавана.

— Не буду пісаць, — катэгарычна адмовіўся я.

У гэты самы момант у пакой сельгасаддзела ўкаціўся, як футбольны мячык, Шаевіч, і пакой адразу напоўніўся гоманам, выгукамі захаплення.

— Ну і здымачкі атрымаліся! Ну і здымачкі! У мяне яшчэ ніколі такія не выходзілі, — выкладаў на Юркаў стол фота Шаевіч.

Юрка разглядаў выкладзеныя на яго стол фотаздымкі. Яны сапраўды былі добрыя, асабліва той, на якім старшыня раздаваў парады: на белым фоне не толькі выразна былі відны людзі, але і заінелыя дрэвы, будынкі, арка, што на дарозе да калгаснай сядзібы. Некалькі здымкаў Шаевіч зрабіў у хатах калгаснікаў.

— Я пайду ды аддам мастаку на рэтуш. Здымкаў дадзім як больш, яны палосу ўпрыгожаць, — заспяшаўся Шаевіч.

Мне хацелася сказаць Шаевічу, каб ён выкінуў усе гэтыя здымкі, але я прамаўчаў, спадзеючыся, што Юрка Маргун паведаміць яму гэтую непрыемнасць. Маргун таксама не сказаў нічога. Ён пачакаў, пакуль выйдзе Шаевіч, і ўзяўся даваць мне праборку.

— Бачыш, беспартыйны, апалітычны чалавек, а робіць тое, што трэба. А ты, камуніст, паддаўся адсталым настроям, табе абываталі, падкулачнікі затуманілі вочы, і ты напісаў пасквіль.

— Ніхто мне не затуманіў. Я напісаў тое, у чым сам перакапаны.

— А ты ведаеш, што трэба палітычна мысліць, а не паддавацца выпадковым адсталым настроям?

— Я не паддаюся ніякім настроям, сваю галаву маю на плячах і напісаў тое, што падказала маё сумленне.

— Тваё сумленне! — перакрывіў Юрка. — Дык і пасіся са сваім сумленнем, як з пісанай торбай, а гэтага артыкула я не падпішу ў друк.

— А я вас і не прашу, — аж ускіпеў я і, схапіўшы з-пад Юркавых рук артыкул, пабег у машыннае бюро перадрукоўваць яго. Артыкул, як мне здавалася, быў напі-

саны востра і дасціпна. Гэта нават мапышнітка заўважыла і сказала мне.

Мацвей Кірылавіч доўга ўчытваўся ў радкі артыкула, як бы браў іх на зуб і смакаваў. Я сядзеў, затаіўшы дыхашце, і чакаў яго прысуду. Разы са два ён адрываўся ад чытання, кідаў на мяне нейкую калючую ўсмешку, з якой можна было зразумець, што мне і тут няма чаго чакаць спагады. Прачытаўшы, Давідзюк ціскапуў на кнопочку звадка, і праз момант з'явілася Валя.

— Загадайце сабрацца ўсім у мой кабінет, — сказаў рэдактар да Валі, а потым да мяне: — Калектыўна параімся, абмяркуем, можа, ты і маеш рацыю.

Артыкул чытаў я сам. Стараўся акцэнтаваць на тых мясцінах, якія мне здаваліся найбольш удалымі і перакапаўчымі. Ужо сам загаловак артыкула «Фальшывая слава» выклікаў у слухачоў нейкую незразумелую мне рэакцыю. Як здалося мне, яны не маглі даўмецца, што і навошта я напісаў. Усе ж у рэдакцыі ведалі, што па даручэнню самога Давідзюка я паехаў у «Чырвоны бор» пісаць палосу пра поспехі калгаса. А я чытаў і чытаў, раз-пораз кідаючы позіркі на сваіх слухачоў, хочучы ўгледзець, як яны рэагуюць. Рэагавалі кожны па-свойму: Юрка Маргун моршчыўся. Лёня Мятлюг перакідваўся позіркамі з Сяргеем Рослікам, і ў тых позірках, як мне здалося, адчувалася нават нейкая знявага да мяне. Вінцэнт Барташэвіч, як заўсёды, быў пахмуры і мо нават трошкі печым узлавапы; Шолам Кац усміхаўся ў руды клінок барады, і па гэтай усмешцы можна было беспамылкова вызначыць, што артыкул яму падабаўся. Адно я ніяк не мог зразумець адносіп рэдактара. Ён нічым — ні словамі, ні нават жэстамі — пакуль не выяўляў іх. І гэта мяне засмучала: рэдактар ёсць рэдактар, і яго думка, яго словы капчатковыя.

Першы папрасіў слова Лёня Мятлюг. Гаварыў ён доўга і блытапа.

Я ніяк не мог зразумець, што чалавек хоча сказаць: ён віляў, нібы хадзіў па капаце, і толькі пад капец сказаў тое, што хацеў:

— Я лічу, што таварыш Шыянок прыслухаўся да кулацкіх нашэптванняў і абняславіў добры калгас. Такого матэрыялу не толькі друкаваць, але і дараваць аўтару пельга. Гэта палітычная блізарукасць, калі не сказаць большага — слепата.

Пасля такога заключэння ўсе, хто быў на абмеркаванні, зірнулі на мяне: адны са спагадай — маўляў, хлопец зблуд-

дзіў, другія з прытоеным яхідствам. Асабліва гэта відаць было на твары Вінцэнта Барташэвіча. І ён не таіў гэтага свайго яхідства. Адразу ж, як скончыў Мятлюг, Барташэвіч, нават не просячы ў рэдактара слова, устаў і сказаў:

— Я, таварышы, думаю, што такія артыкулы льюць ваду на млын класавага ворага, і ва ўмовах абвострапай класавай барацьбы яны могуць стаць зброяй прытоеных кулацкіх элементаў.

Ад гэтых Вінцэнтавых слоў мяне кідала то ў холад, то ў жар, але я стрымліваўся, нават не падаваў віду, што вельмі ўзрушаны. Я чакаў, што хто-небудзь выступіць і ў абарону мяне. Але сякое-такое слова закінуў за мяне толькі Шолам Кац, дык і таму Барташэвіч не даў усяго дагаварыць. Заставалася апошня падзея на рэдактара: ён чалавек справядлівы, аб'ектыўны, скажа тое, што думае. І вось нарэшце Давідзюк пачаў гаварыць. Я гэтак чакаў яго выступлення, што слухаў усёй істотай. Ён гаварыў доўга пра законы класавай барацьбы, пра апошнія рашэнні партыі на пытаннях калгаснага будаўніцтва, тлумачыў, што азначае лозунг: зрабіць калгасы бальшавіцкімі, а жыццё калгаснікаў заможным і культурным,— і хоць бы адно слова пра артыкул. Мне здалася, што рэдактар знарок гэтак цягне, гэтак мякка падсцілае, каб з усяго маху бразнуць мяне на гэтую падсцілку. Нарэшце такі я дачакаўся:

— А што датычыць артыкула Макара Шыяцка, дык я вам скажу: ён мне падабаецца нават сваёй пастапоўкай пытання, не кажучы ўжо аб тым, што напісаны ён хлёстка і востра. Значыць, аўтар можа самастойна думаць, аналізаваць факты і з'явы, а гэта, я вам скажу, вельмі стапоўчая якасць журналіста.

Усе насцярожана і пільна ўслухоўваліся ў словы рэдактара, асабліва Вінцэнт Барташэвіч — ён то бялеў, то чырванеў, відаць, думаючы: «Няўжо ж я схібіў, няўжо не патрапіў у рэчышча рэдактаравых думак?»

А Давідзюк гаварыў далей:

— Але друкаваць артыкул мы не будзем. Калгас «Чырвоны бор» мне параіў узяць для паказу сакратар райкома, і не можа быць, каб ён памыляўся, а таварыш Шыячок меў рацыю. Відаць, ён па сваёй пывопытпасці памыліўся, а мы, старэйшыя таварышы, абавязаны гэтую яго памылку выправіць.

Мне хацелася закрычаць, што я не памыліўся, што я напісаў чыстую праўду, і калі б мо Мацвей Кірылавіч

гаварыў такім тонам, як Мятлюг ці Барташэвіч, дык я наўрад ці ўтрымаўся б, каб не запырчыць яму. Але яго тон, яго чалавечая лагоднасць неяк закалыхалі, супакоілі мяне, і я мо нават на момант паверыў яму.

— На гэтым, таварышы, і скончым абмеркаванне, — сказаў рэдактар.

Супрацоўнікі пачалі па адным разыходзіцца. У гэты самы момант, нібы віхура, у кабінет уляцеў Айзік Шаевіч.

— Дык што гэта — я на марозе калеў дарма, зрабіў такія здымкі, каб іх выкінуць?

Гледзячы на Шаевіча, усе неяк мімаволі зарагаталі, а ён спыніўся, як абязвечаны, пасярод рэдактаравага кабінета і лыпаў вачыма то на мяне, то на рэдактара. Позірк, скіраваны на рэдактара, як бы лагодна прасіў: «Не губіце такіх здымкаў», а той, што пасылаўся мне, быў поўны дакору і нават знявагі: бач, маўляў, чаго нарабіў, малакасос.

Я хацеў пайсці ўжо з кабінета, як рэдактар затрымаў мяне.

— Таварыш Шыянок, ты застанься на хвілінку.

Я ажно спалохаўся: відаць, ён пры людзях не хацеў мяне вельмі крыўдзіць, затое з вока на вока дасць добрага пытлю. Я сеў у мяккае крэсла пры стале і чакаў сам не свой, баючыся паварухнуцца. Мацвей Кірылавіч нешта капаўся ў паперах, а потым павёў позірк на мяне, нібы хочучы ім працяць павылёт. Я згледзеў, што на рэдактаравым твары загуляла лагодная ўсмешка, і аж павесялеў.

— Ведаеш што, Макар Васільевіч, мне падабаецца твая хватка, але ты, брат, не можаш яшчэ палітычна мысліць. З «Чырвоным борам» ты, відаць, памыліўся, паслухаў не таго, каго трэба.

— Не, Мацвей Кірылавіч. Я напісаў адну праўду і толькі праўду.

— Бачыш, хлопча, праўда бывае розная: праўда якога-небудзь падкулачніка і наша праўда.

— Я за нашу! — выгукнуў я з нейкім незразумелым нават для самога сябе запалам.

— Дык ты, значыць, перакапаны, што напісаў праўду?

— Так, перакапаны.

— Гэта твая справа, а мая справа ў інтарэсах газеты не друкаваць таго, што ты напісаў.

З рэдактаравага кабінета я вылецеў узрушаны, збянтэжаны. Схапіў паліто і кінуўся на вуліцу на лютаўскі сіберны вецер. Бег па вуліцы, сам не ведаючы куды, абы бегчы, абы адбіцца ад думак, ад узрушанасці, ад непакою, які мяне апанаваў пасля абмеркавання артыкула ў рэдактара.

РАТУШАК ДУШЫ

Унурыўшы галаву ў настаўлены каўнер паліто, я іду быццам пасустрач самой завірусе, якая на гарадскіх вуліцах, дзе няма як разгуляцца ветру на ўсю яго магутную сілу, нібы кружыцца па адным месцы і на вялікіх жорнах меле снег на мяккую белую пацяруху. Раптам са снежнай каламуці вынікае чалавечая постаць.

— Добры вечар, Макар. Куды гэта ты?

— Ліха яго ведае. Я і сам не ведаю куды.

Сілюся пазнаць, хто гэта. Пасля пазнаю голас Паўлюка Шыманскага, карэспандэнта «Звязды».

— А-а, Паўлюк? Куды ты ў гэтакую непагадзь? — пытаю.

— Да цябе іду.

— Навошта я табе здаўся?

— Чуў я, чуў, што цябе сёння адспявалі.

— Адкуль ты чуў?

— Па тэлефоне мне ўсё расказалі. Ды от і бягу цябе шукаць.

— Што, паспагадаць, паспачуваць мне?

— Не, што ты, дзівак. Падтрымаць цябе.

— Як гэта ты падтрымаеш? Маральна? Дык я нікога не прашу. Зрабіў, як яны кажуць, памылку, дык сам за яе буду расквітвацца.

— Дзівак, — яшчэ раз сказаў Паўлюк. — Справа ў тым, што ты маеш рацыю.

— Адкуль ты ведаеш?

— У нашу рэдакцыю паступілі сігналы з «Чырвонага бору». Калгаснікі напісалі калектыўнае пісьмо, дык мне даручылі выступіць на старонках «Звязды».

— Што ты кажаш? Няўжо гэта праўда? — акрыяў я.

— Праўда, праўда.

— Дык ты хутчэй, едзь. Я табе магу расказаць, як і што там.

— А я, ведаш, што падумаў? Ты забраў у рэдакцыі свой артыкул?

— Забраў. Ён у мяне і цяпер у кішэні.

— Давай куды зойдзем, прачытаем, і я пашлю яго ў сваю рэдакцыю.

— Хіба ж так можна? А як жа мне будзе перад сваёй рэдакцыяй? Я ж не прывык па газеты размецьвацца. І сорамна, і боязна. —

— За праўду, браток, трэба ўмець змагацца. Калі ты ведаш, што праўда, дык трэба і пастаяць за яе.

— Я напісаў чыстую праўду.

Неўзаметку мы падышлі да тае бібліятэкі, дзе працавала Іра. Як бы знарок, як бы ведаючы, што маё сэрца рвалася сюды, прывёў мяне Паўлюк да Ірынай чытальні. Але ў вокнах бібліятэкі не было агнёў. Толькі тады, як мы пакраталі замкнёныя дзверы, я ўспомніў, што сёння бібліятэка выхадная.

— Мо да мяне на кватэру зойдзем? — спытаў Паўлюк.

— Не, да цябе далёка, — не згадзіўся я, бо мне закарцела пабачыцца з Ірай, і тут, пад дзвярыма, узнікла непераадольнае жадаанне пайсці да яе дадому. — На, вазьмі артыкул і без мяне прачытай. Што хочаш, тое з ім і рабі.

На рагу Камсамольскай і Працоўнай мы і развіталіся з Паўлюком. Я зрабіў выгляд, што пайшоў дадому, а сам, трошачкі пачакаўшы, пакуль Паўлюка не стала відно, скіраваў свой крок па Інтэрнацыянальную. Вечар яшчэ толькі што ўвабраўся ў сілу. У ціхае надвор'е сама б на вуліцы было людзей, а сёння, відаць, прыгадаўшы прыказку, што ў такое надвор'е лепш не пі, не еш і з хаты не лезь, кожны сядзеў сабе ў цяпле. Адзіп мо я не мог знайсці ні тае цішыні, ні ўтулку. Як бы разрэзваючы грудзьмі вецер; месячы пагамі снежныя сумёты, я ішоў туды, куды рвалася маё сэрца. У Ірынай хаце я ні разу яшчэ не быў. Можна б, і не варта было ісці ў такую непэгадзь. Бацькі яе могуць немаведама што падумаць. Але вось я ўжо на Спакойнай. Мяцеліца тут, вырваўшыся з муроў цэнтра горада на прастор, дзе пізенькія ціхія дамкі пічым не замінаюць ёй, гудзе, раве, кружыць і гошціць уздоўж вуліцы снег, балюча хвошча ў твар і ледзь не валіць з ног. Нічога не відно ў снежнай каламутнай белі. Хутчэй інстынктам, чым вачыма, я знайшоў Ірын дамок. Бразнуў клямкай форткі і ўжо стаю пад сепечнымі дзвя-

рыма. З момант вагаюся: а можа, завярнуцца і пайсці да-
дому? Але рука ўжо сама грукае ў дзверы.

— Хто там? — чуецца з-за дзвярэй мужчынскі голас.

— Скажыце, калі ласка, Іра дома? — замест адказу
пытаюся сам. Але гаспадар не адказаў, мабыць, не пачуў,
што я пытаў.

Дзверы адчыняюцца, я прасоўваюся ў сенцы. Бразгае
клямка, з хаты вырываецца ў цемрыва сянец пук мутна-
ватага святла, і я пераступаю парог. Стаю як боўдзіла
якое, не ведаючы, што казаць і што рабіць. Поплеч са-
мноў стаіць і таксама не ведае, што рабіць, жылісты муж-
чына з паклёваным тварам. Ён нечым пагадвае мне ра-
газіпскага каваля Ціхона. Гэта, мусіць, Ірын бацька? Ён,
відаць, ніяк не можа даўмецца, што я за чалавек і чаго
сюды прыйшоў. Аглядае мяне з ног да галавы і мо думае,
што я спадарожны, якога заспела дзе-небудзь у полі за-
віруха.

— Ды вось сюды, да печы, тут цёпла, — запрашаюць
мяне.

— А дзе ж ваша Іра? — пытаю я.

— Іра! — замест адказу гукае бацька. — Тут да цябе
прыйшлі.

Расчырванелая, нейкая гулліва вясёлая, выбегла на
бацькаў покліч Іра. Яна мне здалася такой прыгожай,
што цяжка было адарваць вочы. Угледзеўшы мяне, Іра
сумелася і ў нерашучасці спынілася ў дзвярах другога
пакоя.

— Макар? — дзівіцца яна і яшчэ больш чырванее.

— Як бачыш.

— Распранайся ды праходзь.

Іра бярэцца памагаць мне распранацца, але я ўжо сам
скінуў паліто.

— Якім цябе ветрам?

— Завірушным, сіберным.

— Праходзь, праходзь, — запрашае Іра.

Бацька яе таксама прапацуе.

— Праходзьце ў тыя пакоі. Я думаў, што вы які не-
тутэйшы, з дарогі дзе збіліся, аж вы Ірын знаёмы.

— Гэта наш самы актыўны чытач, — кажа Іра і цягне
мяне за руку ў пакой-бакоўку.

Але што гэта: мабыць, не ў час і зусім недарэчы
прыйшоў я сюды, на Спакойную, шукаць заспакаення.
У бакоўцы нехта пакашлівае. Насустрэч мне ўстае хло-
пец, мо гэтакіх гадоў, як і я, прыгожы, стройны.

— Знаёмцеся. Гэта мой школьпы сябар Эдзік,— бачачы маю збянтэжапасць, тлумачыць Іра.— Аж дзесяць год разам сядзелі мы ў школе, а цяпер Эдзік прыехаў на канікулы.

— Макар Шыянок,— нехаця працягваю я руку Эдзіку і падумваю сам сабе: «Чаго я сюды прыцёгся, навошта я прынёс сваё ўзрушэнне, хіба яно тут каму патрэбна?»

З момант панавала нейкая незразумелая напружанасць: ні я, ні Эдзік не маглі распачаць гаворкі. Мне хацелася павярнуць назад і зноў рынуцца ў завіруху, каб яна і след мой сюды замяла. Эдзік, мусіць, гэта заўважыў, і ці то ён паспагадаў майму становішчу, ці яму і сапраўды карцела ісці дадому, пачаў збірацца.

— Ды пабудзь яшчэ, я вось нагрэю чайку ды п'ём,— казалла Іра, як бы перапрошваючы яго за тое, што я гэтак неспадзявана, гэтак нечакана румнуў у хату.

— Не, не, не магу, Ірачка. Другім разам зайду. У мяне ж яшчэ цэлы тыдзень у запасе.

— Ну то як сабе хочаш.

Эдзік па развітанне падаў мне руку і гэтак зірнуў мне ў вочы, што я ў тым позірку прачытаў як бы нейкую злосць на мяне. А можа, мне толькі так здалося? Мо маё абвостранае пачуццё здольна было толькі гэтае бачыць, і яно бачыла. Мо і сапраўды паміж Ірай і Эдзікам было адно сяброўства, і больш нічога? Я пільна прыглядаўся да Ірынага твару ў час развітання, і мне здалося, што паміж імі было нешта большае. Вельмі ж неяк ласкава, аж з бляскам у вачах глядзела яна на Эдзіка. Такіх вачэй я ў яе ніколі не бачыў.

— Іра, дык і я пайду.

— Дык чаго гэта вы — як змовіліся, і адзін і другі. Яму трэба дадому, а табе куды? Цябе ж дома ніхто не чакае?

У гэтых Ірыных словах я на момант адчуў шчырасць і жадаанне, каб я сапраўды застаўся.

— Ну то я пабуду яшчэ трошкі,— сказаў я.

Я гартаў, разглядаў па Ірыным сталае кніжкі, баючыся зірнуць дзяўчыне ў вочы, быццам у іх мог убачыць дакор, што перашкодзіў пабыць з любым хлопцам. Іра таксама нейкі момант не знаходзіла слоў і маўчала, глядзячы на мяне.

— А я цябе такога не ведала,— нарэшце прамовіла яна.— Я думала, ты рахманенькі, аж бачу — ты як Атэла.

— Чаму, як Атэла?

— Раўнівы, як той маўр.

— Ані.

— Маўчы ты, хіба я не бачу. Як угледзеў Эдзіка, дык аж з твару змяніўся.

— Гэта з холаду, з мяцеліцы.

Мусіць, каб развеець маю ўзрушанасць, Іра бліжэй падсунулася да мяне і дакранулася рукою да валасоў, нават пагладзіла трохкі. Аж у грудзях у мяне цёпла зрабілася ад гэтай нечаканай ласкі.

— Мне падабаюцца твае валасы, асабліва вось гэты непаслухмяны віхор,— і яна лёгенька тарганула мяне за віхрастую чупрыну.

— А мне ён не падабаецца, ніяк прычасаць пельга.

Пакрысе ўтаймоўвалася маё ўзрушэнне, і мне сталавілася гэтак добра-добра, і ад таго, што мы сядзім у цёплым і ўтульвым Ірышым пакойчыку, а за акном гуляе, шалее мяцеліца, і ад гэтай неспадзяванай ласкі. Я адразу пават паверыў, што Эдзік сюды трапіў выпадкова. Раптам вока маё натрапіла на групавы здымак, які стаяў на сталі. Там я таксама ўгледзеў Іру попеч з Эдзікам. Іра заўважыла маю цікавасць да здымка і растлумачыла:

— Гэта наш увесь клас. Перад выпускам сфатаграфаваліся.

Яна пачала мне пазываць імёны дзяўчат і хлопцаў, якіх я не ведаў. Я зноў спахмурнеў, і Іра здагадалася ад чаго.

— Я ж кажу, што ты раўнівец, як той Атэла,— ціхенька зарагатала яна.

— Я не раўную. Якое я маю права раўнаваць?

— А мне нават падабаецца, што ты раўнуеш.

— Тады буду раўнаваць да ўсіх і да ўсяго, абы толькі табе падабалася.

— Чаго ж ты ўсё-такі сёння прыйшоў, я ж цябе не запрашала? — парэшце Іра запыталася тое, чаго я даўно чакаў.

— Ведаеш, мне трэба было з кім-небудзь пагаварыць, і я, апроч цябе, нікога не знайшоў.

— Гэта добра, што ты нікога не знайшоў. А што ў цябе здарылася?

Я падрабязна, ва ўсіх дэталях раскажаў, як ездзіў у «Чырвоны бор», як напісаў не тое, што трэба рэдакцыі, за што мне такі сёння добра перапала на абмеркаванні ў рэдактара.

— А я і не ведала, што ты такі прыпцыповы чалавек. Гэта мне падабаецца.

Іра зусім блізенька прысунулася да мяне, і мо каб былі зачынены дзверы ды каб мо не пачуўся голас Ірынай маці, дык пэўне што я не вытрываў бы і пацалаваў Іру. Але з гасцінага пакоя маці звала:

— Іра, ідзіце чай піць.

— Хадзем, Макар, — ухапілася за мяне рукамі дзяўчына.

— Не, не, дзякую, я не хачу, — адмаўляўся я.

— Ідзіце, малады чалавек, — пачуўся бацькаў голас. — Не ведаю, як вас зваць...

— Макар Шыяпок, — адказаў я Ірынаму бацьку.

— Ідзіце, таварыш Шыяпок, за стол, не саромейцеся.

— Хадзем, хадзем, Макарка, — цягнула мяне за рукаў Іра.

І от я сяджу за сталом перад налітай шклянкай чаю і не ведаю, як да яе падступіцца. Рукі быццам адзеравянелі, і я не маю куды іх дзець, словы як бы праглынуліся, і мне цяжка-цяжка хоць адно якое вымавіць. Да мяне звяртаюцца Ірыны бацька і маці, а я не ведаю, што адказаць. Адчуваю сябе як той падарожны чалавек, які ішоў-ішоў па дарозе, раптам збіўся з яе і трапіў у страшэнны гушчар, праз які нельга і прадрэцца. Адпіваю маленькімі глыткамі гарачы чай і ўкрадкі спадылба кідаю позіркі то на Ірынага бацьку, то на маці. Карціць уведаць, як яны ставяцца да мяне. Бацька глядзіць мне ў вочы проста, і здаецца, шчыра. Адно ўражвае, чаго ягонькі кароткія падстрыжаныя вусы неяк торгаюцца, як бы ён злуе на каго, мо на Іру, што яна пасадзіла мяне за стол.

Ірына маці, таўставатая ўжо, з рэдкімі пасмамі сівых валасоў, глядзіць, зусім іначай. Яна як бы навылёт працінае мяне позіркам, нібы хоча ўведаць, што ў мяне дзеецца на душы. Мне здаецца — жанчына таксама не вельмі рада, што я сюды прыйшоў няпрошаным госцем. Піла яна чай не з кубка, як Іра з бацькам, а палівала ў сподачак і гэтак асцярожна, быццам не адзін раз ужо апякалася, уцягвала ў сябе, аж пасвіствала.

Мне прыемна, хораша было сядзець за гэтым круглым сямейным сталом, у гэтым утульвым пакоі, дзе на мяккай з высокай спінкай канапе між вышываных падушчак як бы пасвіўся плюшавы мядзведзік, дзе на сценах у фа-

цэтных асадках-рамачках былі развешаны сямейныя фатаграфіі, а ля вокан аж пад самую столь лапушыліся фікусы. Я даўно, ды мо і ніколі, не быў атулены такім хараством, даўно не сядзеў за сямейным сталом. Усё гэта поўніла маё сэрца замілаваннем, нейкай ціхай радасцю, і хоць за сталом пакуль што сядзелі моўчкі, а гэта мяне трошкі насцярожвала, мне ўсё роўна было добра.

Добра было б жыць на свеце людзям, калі б яны маглі чытаць думкі другіх. Тады б мо не было паміж імі ні згрызот, ні непаразуменняў. От каб я ведаў, што думаюць пра мяне Ірыны бацькі, дык мо і не варта было мне за гэты стол садзіцца, мо зусім не варта было і прыходзіць сюды адаграваць душу. За сталом пакуль што ўсе маўчаць, як бы ніхто не ведае, з чаго пачаць гаворку. Нарэшце Ірын бацька запытаў:

— А вы адкуль самі родам будзеце?

Я адказаў.

— О, дык я вашы мясціны ведаю. Мне там давялося пабыць. Гэтак ведаю, што і забыць ніяк не магу.

— Чым жа яны даліся вам так у знакі?

— Добра такі даліся ў знакі. Там мне кулю ўсадзілі пад рабро.

— У грамадзянскую вайну?

— Каб жа ў грамадзянскую, дык не гэтак крыўдна было б, а то ў дваццаць дзевятым годзе.

Ірын бацька пачаў раскаваць, як яго, прадстаўніка рабочага класа, камуніста, паслала партыя праводзіць калектывізацыю ў наш Верамеевіцкі раён і як стрэлілі ў яго праз акно з абрэза. Гэта адбылося непадалёк ад нашага Рагазіна, у вёсцы Чамярыцы. Я ведаў гэтую вёску, хоць там ні разу і не быў. Яшчэ з дзяцінства памятаю, як рагазінцы раскавалі, што Чамярыцы стаялі ў лесе, і ў гады, калі па нашай краіне блукалі розныя банды, там аб'явілася свая банда Галака. Яна рабіла налёты на мястэчкі і сёлы, рабавала ўсё, што ў каго можна было. Яшчэ памятаю — у нашай старой хаце на пастоі стаялі два чырванаармейцы і камандзір Валюжэніц. Вельмі добры быў чалавек. Ён дужа часта некуды выязджаў і кожны раз, калі вяртаўся, што-небудзь прывозіў нам, малым, на гасцінец. Тады ён і прывёз вестку, што ягоны атрад забіў бандыта Галака ў тых самых Чамярыцах.

Тое, што Ірын бацька ведаў наш раён, што ён там праводзіў калектывізацыю і што ён раскаваў мне пра гэта за чаем, неяк адразу зблізіла мяне з гэтым суровым

на выгляд чалавекам. Андрэй Піліпавіч, гэтак звалі яго, начаў успамінаць людзей, якіх і я ведаў, пытаўся, ці даўно я быў на радзіме. Я ў сваю чаргу запытаў, ці не ведаў ён Пракопа Касянка.

— Дык чаму не ведаў? Ведаў, канечне. Сапраўдны камуніст, добры чалавек, а добрага чалавека далёка ведаюць. Мы з ім нават пасябравалі былі за той год, які я там быў.

Мы гэтак загаварыліся з Андрэем Піліпавічам, што забыліся і на чай. Я непарокам зірнуў на Іру і заўважыў, што ёй не вельмі цікава слухаць нашу гаворку. Яна пачала прыбіраць са стала посуд, а мы ўсё сядзелі і гаварылі.

— Тата, пайшоў бы ты ўжо спаць, — не вытрывала Іра, — заўтра ж на работу табе рапа.

— А і праўду ты кажаш, дачухна, — зірнуўшы на пасценны гадзіннік, які паказваў чвэртку па дванаццатую, сказаў Андрэй Піліпавіч. — Дык ты заходзь да нас, Макар Васільевіч, — запрасіў ён мяне напаследак.

Мы з Ірай зноў апынуліся адны ў яе пакойчыку. Як мне здалося, Іра печага зазлавала. І гэта хутка выявілася.

— Ты да таты прыйшоў ці да мяне? — штучна падзьмуўшы вусны, пытала Іра.

— Да цябе, да цябе, любая, — кінуўся я з абдымкамі да дзяўчыны. Але яна рашуча адхіліла маё замілаванне і зноў сказала:

— Ты як той мядзведзь. Няма ў цябе інтэлігентнасці.

А я сабе падумаў: няхай буду мядзведзем, заві мяне кім хочаш, няхай у мяне няма інтэлігентнасці, усё роўна ты не выкруцішся ад маіх пацалункаў. І ўжо ў паступны момант яна, як птушка ў сілку, трапяталася ў маіх абдымках. Не, яна не баранілася ад пацалункаў. Яна адно, калі вусны адрываліся ад маіх, шаптала:

— Цішэй, цішэй ты, мядзведзь, маці пачусе.

— Няхай чусе, няхай увесь свет бачыць і чусе, што я цябе кахаю, што ты мая, мая! — шаптаў я горача ў пейкім незразумелым нават для самога сябе ўзрушэнні.

— Кахаеш?

— Вельмі кахаю... Такое харошае, як ты, падзе больш на свеце няма.

Расчырванелая, усхваляваная, лагодная і добрая мая Ірачка раптам печага спалохалася і пібы зазлавала.

— Не трэба гэтак, Макарка, не трэба, любы. Ідзі да-
дому, заўтра ж на работу і табе трэба ўставаць. Ідзі.

Іра выбегла з бакоўкі, прынесла маё паліто, накінула
мне яго апашкі на плечы, насунула амаль на вочы шапку
і павяла мяне да дзвярэй. О, як не хацелася мне пакідаць
гэты цёплы, ціхі, утульны куток свайго шчасця. Мне зда-
валася, што ўжо і на дварэ няма ні мяцеліцы, ні марозу,
што там расцвілі ружы мае маладосці. Але вось адчыні-
ліся сенечныя дзверы, і белая калючая замець астудзіла
маю гарачую ўзрушанасць. Ужо па ганку Іра паяк не-
звычайна рванулася і сама пацалавала мяне.

— Няхай табе цёпла і добра будзе па дарогу.

Пацалавала і знікла за дзвярыма, я толькі чуў, як
шмарганулася засаўка, як стукнулі хатнія дзверы. Доў-
га яшчэ стаяў на ганку, не мог ніяк апрытомнець ад
вельмі вялікага шчасця кахання. Свістала, скуголіла за-
вея, калючы сівер аж валіў з ног, але я як бы нічога
гэтага і не адчуваў. Было гэтак добра, што я, здаецца, не
ішоў, а ляцеў разам з гэтым сіберным ветрам, які падга-
няў мяне ў спіну.

Заспаная гаспадыня адамкнула мне дзверы.

— Недзе вы гэтак загуляліся.

— Ды так забавіўся трохі.

— А да вас прыходзіў таварыш.

— Які таварыш.

— Пытаў вас. Язык у яго вельмі віхляўся, дык я і
не дала рады дапытацца, хто ён і чаго хацеў.

— Які ён з сябе?

— У шэрым паліто, у капелюшы. Вельмі ж п'яны,
ледзь на пагах стаяў.

— Даўно прыходзіў?

— Падаўна ўжо.

Я папрасіў у гаспадыні прабачэння, што гэтак позна
патурбаваў, пажадаў ёй добрай ночы і кінуўся ў сваю
самотную адзінокую каморку, каб амаль да світання пад
скуголенне мяцеліцы думаць пра Іру, песціць, галубіць
яе ў думках. Заснуў я, калі пашарэла ўжо ў акне, але і
ў сне Іра не дала мне спакою. Яна была побач са мпою,
і хоць я не выспаўся, мне было добра. Забыліся ўсе ўча-
рашнія згрызоты ў рэдакцыі.

Раціцай мяцеліца ўжо зусім аціхла, адно засталіся
гурбы на тратуарах, і я ішоў у рэдакцыю супакосны,
ураўнаважаны ў сваім настроі.

Сумятлівы рэдакцыйны дзень пачаўся як звычайна.

Валя бегала па пакоях і перадавала загад сакратара, каб аддзелы не бавіліся са здачай у нумар матэрыялу. Юрка Маргун глядзеў на мяне неяк незвычайна, як бы спачуваў, як бы хацеў гэтым сваім позіткам суцешыць. Але, відаць сцяміўшы, што я не вельмі хвалююся, запытаў:

— Ну дык як учарашняя праборка?

— Нішто сабе. Спаў добра, нават нічога благога не сасніў.

— Гэта дрэнна.

— Чаму?

— Таму што трэба прыслухоўвацца да крытыкі, трэба не толькі цяраць, але і любіць яе.

— Які гэта дурань крытыку любіць? З крытыкі трэба рабіць вывады. І я зрабіў: быць і надалей справядлівым, не крывіць душою.

— Бач ты які! — выказаў сваё здзіўленне Юрка і, відаць не хочучы болей гаварыць на гэтую тэму, працягнуў мне допіс: — На, апрадуй на першую палосу.

Мне карцела даведацца, якая сіла ўчора занесла да мяне Сяргея, і я пайшоў у аддзел культуры. Сяргея там не было. Сядзеў насуплены, як суч, Мятлюг.

— Добры дзень, Лёня, — весела павітаўся я.

— Дзень добры, — аж сумеўся Мятлюг, бо, мусіць, не чакаў у мяне такога настрою.

Твар у Мятлюга быў азызлы, пад вачыма сінюга, голас сіпаваты. Відно было, што хлопец правёў ноч не вельмі спакойна.

— Ты не ведаеш, чаго Сяргей прыходзіў да мяне?

— Калі ён прыходзіў? — аж неяк спалохаўся Мятлюг.

— Мяне не было дома. Гаспадыня казалася, што нейкі п'яны ў шэрым паліто пытаў мяне. Дзе вы былі ўчора?

— Ат, маўчы ты, — вінавата залыпаў вачыма Мятлюг. — Зноў з тымі...

— З якімі?

— Ды з Майкай і Рымай. Ледзь не пабіліся за іх. Панапіваліся як боты...

— Знайшлі за каго біцца.

— З п'янага глузду.

— А дзе Сяргей?

— Адкуль я ведаю. Мы з ім пасварыліся, я пакінуў яго з кралямі, а сам пайшоў дадому.

— А сёння дзе ён? На работу не прыйшоў?

— Не было яшчэ.

— Хадзем да яго, мо што здарылася з хлопцам. Гэта-

кая ж завіруха была, — ледзь не за рукаў пацягнуў я Метлюга па Сялянскую вуліцу.

Сяргей у гарачцы ляжаў на ложку. Светла-шэрае паліто, якое яму нядаўна прывезлі з Масквы і якім ён вельмі фанабэрыўся, вісела на вешалцы. Уся спіна ў ім была рудая.

— Сяргей, што з табою? — папытаў я.

— А ліха яго ведае. Яшчэ памятаю, як шукаў тваю кватэру. Памятаю, як гаспадыня сказала, што цябе пяма дома, а потым — як скрозь зямлю праваліўся. Прачнуўся ад страшэннага холаду, зуб на зуб не пападаў. Агледзеўся — аж сплю ў смеццевай скрыні і ніяк не магу даўмецца, дзе, у якім раёне. Да самага світання прабегаў, каб не адубець зусім. Калі развіднела, агледзеўся, што я недалёка ад тваёй кватэры. І як я ў той чужы дом убіўся, чорт яго ведае. Паліто, бачыш, зусім сапсаваў.

— Ліха з ім, паліто. Вычысціцца, от толькі каб самому ўсё ладам мінулася, — заспакойваў я Сяргея.

— А што, хіба ўжо ведаюць у рэдакцыі? — спалохаўся Сяргей.

— Ніхто нічога не ведае. Я кажу, каб не захварэў.

— Не захварэю, я моцны.

— Мы скажам у рэдакцыі, што ты хворы.

Адзін я гаварыў з Рослікам, спачуваў яго бядзе, а Лёня Мятлюг, мусіць, адчуваў сябе ніякавата і таму сядзеў як вады ў рот набраўшы, адно лыпаў вачыма. Сяргей таксама кідаў на яго гнеўныя позіркi: маўляў, усё праз цябе, нягоднік.

Як мы ні ўтойвалі здарэння з Сяргеем, на трэці дзень пра яго ведала ўся рэдакцыя. Можна, Мятлюг не ўтрымаўся ад спакусы і каму расказаў? Давідзюк выклікаў мяне і дапытваўся, ці не быў і я ў кампаніі з Рослікам і Мятлюгом. Каб пераканаць рэдактара, што я сапраўды з імі не быў, я вымушаны быў прызнацца, што ўвесь той вечар прасядзеў у дзяўчыны.

— Малайчына, а я думаў, што ты з крыўды ў бутэльку палез.

— З якой крыўды?

— А з тае, што табе на абмеркаванні артыкула добра бакі намялі.

— Ат, па такім мяцці можна сто год жыць і ў шыпок не кідацца.

— Малайчыца! Толькі бачу — ты з крытыкі ніякага вываду не зрабіў.

— Зрабіў, Мацвей Кірылавіч.

— Які?

— Больш глыбока вывучаць факты і пісаць праўду.

— Гэта добра. А ўсё-такі што было з Рослікам?

— Не ведаю, Мацвей Кірылавіч.

— Давядзецца развітацца з ім, даць яму пуцёўку ў іншае жыццё.

Я не стаў дапытвацца, у якое іншае жыццё рэдактар збіраецца даць пуцёўку Сяргею Росліку. Мацвей Кірылавіч сам удакладніў:

— Рэдакцыя — гэта святое месца, і мы ніколі і нікому не дазволім яго бэсціць, няхай хоць і здольным людзям.

Рослік выйшаў на работу не хутка. Сваё шэрае паліто ён здаў у чыстку і, пакуль там чысцілі яго, сядзеў дома, прыкідваючыся хворым. Як толькі Рослік прыйшоў у рэдакцыю, Давідзюк адразу ж выклікаў яго і сказаў, каб ён шукаў сабе іншае работы. Каб мо Сяргей перапрасіў, дык усё і абышлося б, але той стаў на дыбкі і пачаў адмаўляць сваю віну. Тады рэдактар напісаў загад аб звальненні з рэдакцыі Сяргея Росліка за п'янства, за бытавую разбэшчанасць, за парушэнне працоўнай дысцыпліны. Я думаў, што Сяргей унадзе духам, і пры сустрэчы з ім стараўся паспагадаць, але той на людзях трымаў сябе так, быццам нічога і не было. Бесклапотна ўсміхаючыся, ён сказаў:

— Гэта мо і добра. Мне цяпер адкрыта дарога ў Мінск. Там сапраўдны разгон для паэта, а тут зачарсцелеш, як тая скарынка, заплеснееш. І ты, Макар, пра гэта падумаў. Не век жа табе звекаваць у гэтым безгалюўі.

— Падумаю, Сяргей, — сказаў я, каб толькі пагадзіцца з ім, бо мне ніколі і ў галаву не прыходзіла перабірацца ў Мінск. Я яшчэ тут сябе нічым не паказаў, а што я там у Мінску рабіць буду. Мне карцела іншае: засела ў душу і галаву Іра. Дзе б я ні ішоў, што б я ні рабіў, усё пра яе думаў і, як толькі выпадаў вольны вечар, хуценька спяшаўся ў чытальню, а калі Іры там не было — як апантаны бег на Спакойную вуліцу.

Я ўжо добра пазнаёміўся з Ірыным бацькам. Лідэрэй Пілінавіч мне падабаўся, з ім цікава было весці размову.

У ім адчувалася прастата рабочага чалавека. Стары цікава расказваў, як лны калісьці арганізоўвалі забастоў-

кі рабочых Лібава-Ромеіскай чыгункі, як яго, тады яшчэ маладога, запраторылі ў астрог і ён прасядзеў аж цэлы год, пакуль вялося следства. Расказваў Андрэй Піліпавіч і пра грамадзянскую вайну, пра тое, як камандаваў рабочым батальёнам чыгуначнікаў. Адным словам, у чалавека было за плячыма вялікае жыццё, і ён ахвотна пра яго расказваў. Мы часцяком з ім гэтак загаворваліся, што Іра не магла ўжо сцяраць і казала:

— Тата, табе ж заўтра на работу.

Андрэй Піліпавіч у такім разе даваў мне дабранач ды ішоў у сваю бакоўку, дзверы ў якую былі з кухні. Там была бакоўка цёплая, кожны дзень палілася печ, і сцяна ад яе заўсёды была гарачая.

Затое Ірына маці, Аляўціна Пятроўна, нічым не была падобна на свайго чалавека. Калі Андрэй Піліпавіч быў гаваркі, гасцінны, дык яго жонка нейкая ваўкаватая. Яна заўсёды маўчала, здавалася, што ўсім была незадаволеная, і мне думалася, што Аляўціна Пятроўна чагосьці злуе на мяне. Я аднаго разу нават у Іры запытаў:

— Чаго гэта твая маці злуе на мяне?

— Дзівак ты, — аж зарагатала Іра. — Яна заўсёды такая, за тыдзень мо адно слова і скажа. У яе душа добрая, але толькі тая дабрата не паказваецца нікому.

І я паверыў, што ў Іры вельмі добрая маці, з добрай душой, і не звяртаў ніякай увагі на яе маўклівасць. Я і сам не вельмі гаваркі чалавек, асабліва сярод тых, каго мала ведаю. Слоў у мяне ў запасе, здаецца, і многа, але я іх баюся выказаць, каб не ляпнуць чаго-небудзь недарэчнага. Затое калі я ўжо блізка знаёміўся з людзьмі, дык тады знаходзіліся і дасціпныя словы, і сур'ёзныя гісторыі, якія магу расказаць як па пісаным. У кожнага ж чалавека свая натура. Але як бы яно ні было — Ірын бацька мне больш падабаўся за маці, і я шукаў у Іры падабенства з ім, хоць яна знешне і, мабыць, характарам была больш падобна на маці. Але Іра, мне здаецца, добрая, лагодная, ласкавая. Нават у яе строгасці ёсць нешта мяккае. Іра, Ірачка, як ты мне патрэбна, здаецца, не магу больш ні жыць, ні ды

Сапраўды, Іра была цяпер для мяне ўсё. Я пёс да яе ўсе свае радасці і скрухі, і яна, здавалася, дзяліла ўсё гэта са мной. Я добра чалавеку, калі ў яго ёсць з кім зразумеў цяпер як ніколі,

ВЯСЕЛЛЕ «НЕ ПА-ЛЮДСКУ»

Зіма была трывожная не толькі для мяне. Ва ўсім свеце быў непакой: з Іспаніі ішлі весткі, што фалангісты перамагаюць рэспубліканцаў. У газетах паведамлялася, што на палях Іспаніі, у яе небе змагаюцца і нашы воіны-добраахвотнікі. Перадаваліся чуткі, нават цэлыя легенды, як нашы лётчыкі над гарадамі Гвадалахары падразаюць крылы фашысцкім сцягвятнікам, як нашы тапкісты агнём і гусеніцамі знішчаюць фашысцкія тапкі. Аднак сілы былі няроўныя: міжнародная рэакцыя не магла дапусціць, каб Іспанія стала рэспубліканскай. Вар'ят Гітлер аж асіп, заклікаючы да паходу на камунізм. І хоць мы цьмяна ўяўлялі небяспеку, тым не менш трывога закрадалася ў сэрца кожнага чалавека, ён адчуваў, што нельга спаць у шапку, трэба гартаваць, наострываць сваю класавую пільнасць. Спакойны, ураўнаважаны топ газет змяніўся на заклікі да пільнасці. Па ўсёй краіне праводзіліся проціпаветраныя і проціхімічныя вучэнні і вучэбныя трывогі. Краіна была ў стане мабілізацыйнай гатоўнасці.

...Да раніцы я прасядзеў над першай карцінай сваёй п'есы і прыйшоў на работу са спазненнем і з як налітай волавам галавой. Юрка Маргун ужо быў у рэдакцыі, і як толькі я зайшоў у пакой, ён паяк незвычайна ўсміхнуўся. Я распрануўся, агледзеўся і ўбачыў на сваім стале разгорнутую «Звязду». Шолам звычайна клаў газеты загадчыкам аддзелаў. Навошта ён раптам паклаў мне ды яшчэ і разгарнуў? І чаго гэты сухар Юрка ўсміхаецца? Я зірнуў на газету і вачам сваім не даў веры: на другой палосе, акурат у цэнтры яе, надрукаваны мой артыкул «Фальшывая слава». Прозвішча маё надрукавана не ўнізе, як звычайна, а вынесена ў падзагалавак. З нейкай радасцю, але больш з трывогай я пачаў чытаць. Нічога, амаль ніводнага слова не змянілі.

— Віншую з выхадам на рэспубліканскую трыбуну, — уедліва праказаў Юрка.

Але я нібы зусім не заўважыў яго тону і спакойна адказаў:

— Дзякую.

— Так, — загугпявіў далей сабе пад нос Маргун, — добрае дзякую. А ты ведаеш, што гэты твой артыкул ідзе ўразрэз з думкай райкома партыі?

— Думкі райкома партыі я не ведаю, не кансультаваўся ні з кім. А вось з думкай ЦК ён стасуецца, інакш бы «Звязда» не надрукавала.

— Разумны ты вельмі стаў,— злосна сказаў Юрка.— Мацвей Кірылавіч табе розуму яшчэ дабавіць. Ён цябе шукаў.

— Добра мне і з тым розумам, што ў мяне ёсць,— агрызнуўся я і пайшоў у кабінет рэдактара.

Давідзюк сустрэў паяк незвычайна. Я чакаў, што ён адразу ж накінецца на мяне, але ўгледзеў на яго твары не такую, як заўсёды, усмешку, адчуў далікатнасць і ветлівасць.

— Сядай, сядай, Макар Васільевіч. Другі раз з прыемнасцю прачытаў твой артыкул. Востры, трэба сказаць, нават дасціпны.

Я не мог ніяк зразумець, ці Давідзюк сапраўды мяне хваліць, ці гэтак вытанчана пакеплівае. А ён гаварыў далей:

— Я без жартаў кажу табе: артыкул мне падабаецца, хоць ты і падкузьміў рэдакцыю.

— Чым жа я падкузьміў яе? Каб я абмінуў сваю рэдакцыю ды адразу напісаў у «Звязду», тады б іншая справа была. А вы ж не захацелі друкаваць.

— Твая, вядома, праўда. Я палічыў пемэтазгодным друкаваць такі артыкул. Але ты на мяне не крыўдуй. І, вядома, мне нялёгка было адмовіцца ад сваёй задумы. А цяпер твой артыкул і мы перадрукуем. Няхай чытачы бачаць, што мы згодны з той ацэнкай становішча калгаса, якую дала «Звязда».

— Як сабе хочаце. Калі праўду казаць, дык я і не збіраўся даваць артыкул у «Звязду». Гэта таварыш Шыманскі даведаўся, што я напісаў такі артыкул, і забраў яго ў мяне.

— Я цябе, Макар Васільевіч, не на тое пазваў, каб даваць табе тут праборку. Гэта было б падобна на заціск крытыкі. Ведаеш, наш стыльрэдактар падаў заяву аб звальненні. Я падумаў, каго можна паставіць на яго месца, і прыйшоў да вываду, што ты адзіны чалавек, які можа справіцца з гэтай адказнай работай. Ты і мову добра ведаеш і пісаць умеш.

— Мацвей Кірылавіч, дык завошта вы мяне з творчай на тэхнічную работу хочаце перавесці? Чым я правінаваціўся перад вамі?

— Дзівак,— сумеўся рэдактар,— я, можна сказаць, раблю яго сваёй правай рукою, а ён яшчэ ўпіраецца. Ды табе абедзвюма рукамі трэба хапацца за гэтае месца.

Мне, калі праўду казаць, дык і адной рукою не хацелася хапацца за пасаду стыльрэдактара. Я ведаў, як пішуць Маргун, Барташэвіч, ды і астатнія. Добрую палавіну таго, што яны пішуць, трэба перапісваць напав. Зноў жа такі, седзячы крукам на праўцы чужой пісаніны, пічога свайго не напішаш. Давідзюк, відаць, угадаўшы мой невясёлы роздум, сказаў:

— А ты не бойся, што табе не будзе чаго пісаць. Будзем табе даручаць пісаць фельетоны, рэцэнзіі на кнігі і на кінафільмы. Ты ж усё гэта можаш. Чалавек ты з галавой, можаш творча думаць і заўжды знойдзеш, што напісаць.

— Дзякую вам за такі камплімент.

— Гэта не камплімент. Гэта тое, што я сапраўды думаю, ведаю пра цябе. Ну дык як ты, згодзе? — ужо з рашучасцю ў голасе запытаў рэдактар.

— Калі гэта ў інтарэсах газеты, у інтарэсах справы, дык што ж ты зробіш.

— Малайчына! Гэта па-бальшавіцку.

Даючы згоду рэдактару, я там, у кабінеце, і не падумаў, што вечарамі цяпер не здолею сустракацца з Ірай, бо тут мушу сядзець крукам. Вядома, гэтай прычыны я не мог выказаць Давідзюку. Таму, калі я выйшаў з кабінета, на твары маім былі заклапочанасць і ўзрушанасць. Валя ажно спалохалася, яна мо падумала, што рэдактар зняў мяне з работы за непаслушэнства і самаўпраўства, якія праявіў я з гэтым артыкулам. Дзяўчына спагадліва глядзела на мяне, але пічога не пытала, мусіць, баючыся сыпаць соль на яшчэ свежую рану. Затое Шолам Кац не ўтрымаўся:

— Ну, як, што, Макарка? — аж прыўзняўся ён за сталом.

— На другую работу пераводзіць.

— Зняў, значыцца?

— Ды не. Стылістам ставіць мяне.

— Усё ж такі не дараваў ён табе.

— Не за артыкул. Курбан падаў заяву, каб зволілі яго з работы, дык Мацвей Кірылавіч мяне ўгаварыў.

— Ой, не кажы ты: угаварыў, угаварыў. За непаслушэнства ўгаварыў, вось за што.

— Ды не, Шолам. Давідзюк у мяне самога згоды пытаў. І я згадзіўся. А што «Звязда» надрукавала мой артыкул, дык ён кажа, што добра.

— Ой, не кажы ты. Якое гэта яму дабро? Ты, Макарка, нос усім ім падцёр, дык хіба табе даруюць.

— Пра гэта і гаворкі не было.

— Ой, не кажы ты,— аж узрушыўся Шолам.— Хіба ж ён у вочы табе гэтак возьме дыі скажа? Гэта было б як заціск крытыкі. Давідзюк — чалавек асцярожны, ён табе для прыліку трошачкі і мёдам памазаў, каб салатзей было пракаўтнуць. Усё ж дамагаюцца ісці на аператыўную работу ў аддзелы, а хіба табе, хлопцу, які не лезе ў кішэню на слова, гэта работа — стыльрэдактарам?

Пасля гэтага нашага дыялогу я і сапраўды падумаў, што гэта не іначай як хітры Давідзюкоў ход. Мне сорамна стала нават перад самім сабою за непрадбачлівасць, за нейкую сляпую веру ў шчырасць кожнага чалавека. Я ўжо хацеў вярнуцца ў кабінет і рашуча адмовіцца ад новай пасады, але ў апошнюю хвіліну не хапіла смеласці. Усё-такі я не мог дапусціць і думкі, каб Давідзюк хацеў зрабіць са мной што-небудзь благое. Ён жа заўсёды ставіўся да мяне, як родны бацька, і зрабіў добра мне мо не менш за дзядзьку Пракопа. Ды якое я меў права сумнявацца ў шчырасці яго намераў?

— Вы памыляецеся, Шолам Эфроімавіч,— сказаў я рашуча старому.

— Як сабе хочаш, гэтак і думай, але на тваім месцы я не пайшоў бы з аддзела на стыльрэдактуру.

На вялікую маю радасць, тое, што казаў мне Шолам пра Давідзюка, не пацвердзілася. Рэдактар да мяне адносіўся з усёй шчырасцю. Раней ніхто ніколі не бачыў, каб ён хоць раз падышоў да Курбана параіцца, а да майго стала, які цяпер стаяў у тым пакоі, дзе сядзелі Валя і Шолам, Мацвей Кірылавіч часцяком падыходзіў. Перадавая артыкулы, якія пісаў ён сам, рэдактар прыносіў першаму мне, кажучы:

— На, Макара Васільевіч, пахадзі добра па ім, пяхай цябе не бянтэжыць, што я рэдактар, і рэдактараў часам трэба правіць.

І я не саромеўся, правіў, як мне здавалася лепш. Не было такога выпадку, каб Давідзюк калі зазлаваў на мяне за праўку. Наадварот, часта дзякаваў, што я знайшоў яму добрае, трашнае слова. Мяне такія адносіны рэдактара радавалі, акрылялі. Затое з Барташэвічам было гора. Кож-

ны раз, як толькі я чытаў яго матэрыял, у нас адбываліся інцыдэнты. Пісаў ён непісьменна, пелагічна, і я не мог не правіць яго. У мяне не падымалася рука ставіць свой подпіс і благаслаўляць у друк такія гламаздаватыя матэрыялы. Адноўчы адбылося такое, што сам рэдактар павінен быў умяшацца. Вінцэнт Барташэвіч напісаў артыкул пра гарадскі клуб Асавіяхіма. На яго думку, артыкул быў напісан востра, дасцінна, але калі я ўзяўся чытаць, дык рука мая мімаволі скрэмзала кожны сказ. Вінцэнт не адыходзіў ад стала, ён гэтак рэагаваў на мае папраўкі, на мае выкрэсліванне, быццам я кроіў не тое, што ён напісаў, а рэзаў тупым нажом яго жывое цела.

— Ты на сябе замнога бярэш, — выхапіўшы ў мяне з-пад рук свой артыкул, закіпеў Барташэвіч. — Ты думаеш, што разумнейшы за ўсіх. Няхай рэдактар сам разбярэцца! — з гэтымі словамі Барташэвіч рынуўся ў кабінет да Давідзюка. Праз момант ён вылецеў адтуль чырвоны як рак. Следам за ім выбег і Давідзюк. Ён таксама быў расчырванелы і ўзлаваны.

— Газета ёсць газета, — ледзь не крычаў ён. — Мы выпускаем яе для чытача, а ён хоча бачыць яе пісьменнай і разумнай. Дык будзь ласкаў пісаць так, каб твой матэрыял можна было чытаць не спатыкаючыся на кожным сказе, як на тых куціцах.

Але на мяне Мацвей Кірылавіч зірнуў не са злосцю, а з усмешкай, якой нібы хацеў сказаць: «Так і трэба, гэтак і падалей рабі, я цябе заўсёды падтрымаю».

Выпадак з Вінцэнтам Барташэвічам падбадзёрыў мяне. Я адчуў, як мне дораг гэты сціплы, на дзіва шчыры і адкрыты чалавек — Мацвей Кірылавіч. Я любіў гэтага чалавека нават тады, калі ў мяне закрадалася якое сумненне, я верыў да канца ў ягоную шчырасць, бо бачыў у ім узор бальшавіка, які ніколі не пойдзе на тое, каб крывіць душой.

У гэтай маёй думцы пра рэдактара яшчэ больш перакапаў мяне выпадак з Юркам Маргуном. Паводле рэдакцыйнага плана, Маргун павінен быў напісаць перадавы артыкул аб класавай барацьбе ў вёсцы, аб сабатажніках, якія шкодзілі калгаснаму будаўніцтву. Тэма была адказная і глыбокая. Артыкул планаваўся загадзя, і Маргун доўга збіраў на цытаце з газет і часопісаў, падшукваў факты і, нарэшце, паклаў мне на стол артыкул. Разы са два прачытаў я яго. Як пі правіў, усё роўна ён быў як тое неакоранае і неабчасанае бервяно. Калі што добра

і чыталася ў ім, дык хіба тыя мясціны, якіх аўтар не браў у двукоссе, але відно было, што яны спісаны, калі не да-слоўна, дык трохкі перароблены. Я занёс артыкул Давідзюку. Перадавыя ён заўсёды сам чытаў перад здачай у набор.

— Не магу даць рады выправіць гэты артыкул, — прызнаўся я рэдактару.

Праз якое паўгадзіны Мацвей Кірылавіч выбег з кабінета, як і той раз, калі яго давёў амаль да шалештва Вінцэнт Барташэвіч.

— Таксама мне пісьменнік знайшоўся! — узлавана крычаў рэдактар. — Не ўмееш звязаць двух слоў, дык не бярыся. Знойдзеца той, хто напіша як мае быць. Макаар Васільевіч, бяры факты з Маргуновага артыкула і садзіся пісаць перадавы, — прапацаваў мне рэдактар.

— Як гэта? — не зразумеў я.

— А вось так: факты тут добрыя, трэба толькі напісаць, каб чытаць можна было.

— Не разумею, Мацвей Кірылавіч: мне за Маргуна пісаць артыкул?

— Чаму за Маргуна? За сябе пішы.

Я ніяк не мог уцяміць, чаго хоча ад мяне рэдактар. Нарэшце ён амаль загадаў мне пісаць перадавы артыкул, скарыстоўваючы гэтыя самыя факты. Рэдактарава прапацова з гэтым перадавым артыкулам і радавала мяне і бянтэжыла. Я рады быў, што рэдактар у нейкай меры лічыць мяне сваім бліжэйшым памочнікам, як ён некалі сказаў, сваёй правай рукой; бянтэжыла ж тое, што калі я зраблю гэтак, дык наўрад ці абяруся бяды. Пэўне, што і Юрка Маргун і некаторыя іншыя работнікі будуць на мяне глядзець як на нейкага кар'ерыста, выскачку, рэдактаравага любімчыка. Але хоць вельмі не хацелася брацца за гэты артыкул, усё роўна я не мог адмовіцца ад Давідзюковай прапацовы: па-першае, гэта прапацова была ў інтарэсах газеты, па-другое, мне аказвалі вялікі давер, бо перадавыя артыкулы даручалі пісаць толькі загадчыкам аддзелаў.

Гадзіны з тры я падганяў слова да слова, сказ да сказа, шукаў выразных фармулёвак, апісваў падзеі і факты так, што яны набывалі выразнае грамадска-палітычнае гучанне. Калі я прынёс і паклаў на стол рэдактару напісаны на падставе Маргуновых фактаў свой перадавы артыкул, Мацвей Кірылавіч прачытаў яго і, усміхнуўшыся, сказаў:

— Вось гэта іншы соус. Вось гэтак і трэба пісаць! — і адразу ж падпісаў яго ў друк.

Але мне ўсё-такі лепш не трэба было брацца за гэты артыкул. Я гэта адчуў на чарговай лятучцы. Праўда, Маргун першы не адважыўся пратэставаць. Затое Вінцэнт Барташэвіч узяў козыра ў свае рукі. З гпевам, запалам гаварыў ён, што быццам я і раўні сабе не ведаю, што я нікога не паважаю, быццам я заўзяты кар’ерыст, які толькі і дбае, каб працерабіць сабе дарогу. Мне крыўдна было слухаць гэтае, бо ні пра якую кар’еру я не думаў, мне адно хацелася добра працаваць. Няўжо Вінцэнт Барташэвіч не разумее гэтага, цяўжо ён такі абмежаваны?

Следам за Барташэвічам узяў слова і Юрка Маргун. Ён гаварыў не так ваяўніча, як Вінцэнт, але і ў яго, здавалася на першы погляд, спакойных словах адчувалася глыбокая скарга, пават крыўда на мяне. Мне хацелася крыкнуць: «Таварышы, ды я не вінаваты, не хацеў я гэтага рабіць. Рэдактар мне загадаў». Але я моўчкі, з прыхаванай узрушанасцю слухаў крыўдныя для мяне словы. Я думаў, што Мятлюг хоць па гэты раз змоўчыць. Аднак ён усё-такі высунуўся.

— Гэта не па-таварыску з боку Шыянка. Калі ты лепш умееш пісаць, дык памажы свайму таварышу, а не прысвойвай яго працы,— чуў я словы Мятлюга, і мяне аж распірала злосць. Хацелася ўстаць і сказаць, як не па-таварыску ён абышоўся з Сяргеем Рослікам: пацаіўшы таго, пакінуў на вуліцы. Але і па гэты раз я стрымаў сябе.

Давідзюк усё кідаў позіркі на мяне: ці то хацеў мяне падбэдзёрыць, ці то спагадаў мне. Нарэшце ён неяк страпянуўся за сталом, як птушка перад палётам, акінуў яшчэ раз вачыма ўсіх і сказаў:

— Як вы, таварышы Барташэвіч і Маргун, ні злуйцеся, што вы тут ні кажыце, як вы ні пападайце на Шыянка, а я вам скажу адно: мы і падалей так будзем рабіць. Газета — гэта не падрыхтоўчы клас, дзе вучацца пісаць. Газета — гэта трыбуна, з якой трэба гаварыць палітычна выразна, класава накіравана, а не балбатаць тое, што трапляецца на язык. Не ён сам прасіўся пісаць перадавы артыкул, я яму загадаў, а пакуль я рэдактар, маю на гэта права.

Мусіць, ні Барташэвіч, ні Маргун не чакалі такога ад рэдактара. Яны, мабыць, думалі, нібы тое, што я надрукаваў свой артыкул у «Звяздзе», пасяла ў душы Даві-

дзюка непрыязнасць да мяне, і таму хацелі яшчэ больш паглыбіць яе. А яно вупь як выйшла! Папурьўшыся, мае праціўнікі выходзілі з лятучкі. Барташэвіч злосна бліскаў па мяне вачыма, быццам я быў яго даўні і зацяты вораг. Але і я адчуваў сябе ніякавата: навошта мне было назаляцца з людзьмі? Адзін стары Шолам быў як бы задаволены і, як толькі ўсе выйшлі з нашага пакоя, сказаў мне:

— Малайчына, прынцыповы чалавек наш рэдактар. Ён нікому ў зубы не глядзіць, за праўду, за інтарэсы газеты стаіць.

— Але ж,— пацвердзіў я пехаця, бо ў мяне не было жадаання ўвязвацца больш у такія спрэчкі, нажываць сабе нядобразычліўцаў.

З таго дня, як стаў за стыльрэдактара, я ніяк не мог вырвацца да Іры. Яна ўжо колькі разоў званіла мне, і нават па тэлефоне ў яе голасе адчувалася нявыказаная крыўда: маўляў, які ты ашуканец — гэтак кляўся ў каханні і гэтак хутка забыў. Каб жа яна ведала, што я кладуся спаць і ўстаю з думкай пра яе! Гэта толькі я адзін ведаю, а ў яе сапраўды ёсць падставы думаць інакш. Кожны вечар я крукам праседжваю пад арыгіналамі, выграбаючы з іх, як той дворнік, розную пацяруху. Не пойдзеш жа а дванаццатай гадзіне на яе Спакойную вуліцу. Я гэта стараўся растлумачыць Іры, але закаханае сэрца, відаць, ніяк не хоча слухаць маіх апраўданняў.

— Каб хацеў, дык знайшоў бы час. Вы, мусіць, усе такія, хлошцы.

Каб на той час, як мне сказала гэта Іра, нікога не было ў пакоі, я, напэўна б, заскакаў ад радасці, напэўна б, сказаў Іры такое, чаго яна яшчэ ніколі не чула з маіх вуснаў. Яна, на сутнасці, упершыню прызналася мне ў каханні. Але як жа тут паскачаш, як тут выкажаш сваю радасць, калі ў пакоі сядзяць Шолам і Валя. Шолам, праўда, не вельмі прыслухоўваецца да таго, што я кажу па тэлефоне. Затое Валя павастрыла вушы, і каб яна не магла здагадацца, з кім я і пра што гавару, я надаю сваёй гаворцы як пайбольш афіцыйнасці і стараюся не называць Ірына імя.

— Гэта няпраўда, што ты кажаш. Ты не думай так. Якраз усё наадварот. Я ў нядзелю прыйду да цябе. Абавязкова прыйду. У мяне ж цяпер такая работа, што я ўсе вечары вымушаны крукам сядзець у рэдакцыі.

— Ну дык і сядзі, — з нейкай злосцю сказала Іра, — а ў цядзелю не прыходзь, бо мяне дома не будзе.

Мяне радавала і непакоіла Ірыпа злосць: значыць, яна не проста жартуе са мной, значыць, я ёй не абьякавы. Непакоіла ж тое, што я сапраўды ніяк не магу адарвацца ад работы, і Іра гэтак можа раз-другі пазлаваць на мяне, а потым і зусім пастараецца забыць. Хто іх ведае, гэтых дзяўчат, на што яны здатны. Ва ўсякім разе, я яшчэ вельмі мала ведаў дзяўчат, асабліва гарадскіх. Я нават трошкі пабойваўся іх. Пры сустрэчы з каторымі з іх у мяне адбірала мову, напывала на твар гарачая чырвань, і я не ведаў, як стаць, куды падзець свае пяўклюдныя рукі, што казаць. Адно з Ірай я гэтага не адчуваў. З ёй нават на першай сустрэчы я знайшоў акураттыя словы, якія трэба было казаць. Бывае ж так: з адным чалавекам доўга можаш быць знаёмым, сустракацца, але кожны раз не ведаеш, што з ім гаварыць, а з другім упершыню сустранешся і адчуеш сябе так, быццам ты з ім увесь свой век знаёмы, нейкія патаемныя струны загучаць суладна, і тады да таго чалавека горнешся, як да самага блізкага. Гэтак мо здарылася і ў нас з Ірай. Дзяўчына не была пісаная красуня, але мне ўсё ў ёй падабалася. Мне заўсёды і ўсюды хацелася быць разам з Ірай, слухаць яе голас, бачыць яе вочы, гладзіць яе цемнаватыя, раскінутыя на прабор і трошачкі падвітыя на канцах валасы. Так, гэта было каханне, і чортведама навошта я згадзіўся на гэтае стыльрэдактарства, каб за ім свету белага не бачыць. А яна ж можа і каго-небудзь іншага сустраць. Хіба ж мала ў горадзе хлопцаў? Ды і не такіх, як я, целяшнёў, а хлопцаў — адарві ды падай.

Валя ўвесь час услухоўвалася ў маю размову па тэлефоне, і як толькі я паклаў трубку, яна, як бы хочучы падкалупіць мяне, сказала:

— Усё ж такі знайшла яна цябе.

— Хто знайшоў?

— Ды тая ж.

— Гэта якраз і не тая званіла, а таварыш, з якім я разам па рабфаку вучыўся.

— Ведаю, ведаю, які гэта таварыш. Калі ты быў на лятучцы, яна аж два разы званіла, усё дапытвалася цябе. Што гэта за яна такая?

— Я ж не ведаю, хто тады званіў, а гэта мой таварыш.

— Не мапі ты, Макар,— нібы з дакорам сказала Валя і трошачкі пачырванела.

«А што ёй абыходзіць, калі і дзяўчына звапіла? Хіба ўжо мне не можа і дзяўчына пазвапіць?» — падумаў я сабе. Але, пільней зірнуўшы на Валю, заўважыў яе ўзрушэнне. Няўжо яна раўнуе мяне? Увесь той час, як я перабраўся ў гэты пакой, Валя са мной падкрэслена ветлівая. Яна чамусьці вельмі пільна ўглядаецца ў мяне, але калі я заўважаю гэты яе позірк, яна бянтэжыцца і чырванее. Здавалася, яе кучаравыя, светлыя, як лён, валасы таксама чырванеюць, а сінія, пібы валожкі, вочы ўтаропліваюцца ў стол і як бы баяцца сустрэцца з маімі. Валя дзяўчына прыгожая, мо нават прыгажэйшая за Іру, і я ніяк не магу спадзявацца, што ў яе можа абудзіцца якое-небудзь пачуццё да мяне. Мятлюг расказваў, што ён спрабаваў заляцацца да Валі, але яна дала гэтакі адпор, што ў яго адпала ўсялякая ахвота. Калі быць шчырым перад самім сабой, дык і мне Валя падабалася, але ж гэтага мала. Трэба, каб і я ёй падабаўся. І вось — што я цяпер бачу. Мабыць, я ёй такі трошкі падабаюся, бо чаго ж яна чырванее, чаго бянтэжыцца пад маім позіркам? Але Валя не такая дзяўчына, каб хоць на трошкі папусціцца сваім дзявочым гонарам. Ну і пяхай сабе, у мяне ж з галавы не выходзіць Іра. Яна завалодала ўсімі маімі думкамі, усімі юнацкімі парываннямі і ўяўляецца мне тым самым шчасцем, якога чалавек доўга шукае, а знайшоўшы — дзівіцца, як яно блізка ляжала, толькі ён хадзіў міма і не бачыў.

У нядзелю цэлы дзень я прамаркоціўся. Яшчэ завідна хацеў пайсці да Іры, але падумаў, як на гэта паглядзяць старыя, і наважыў дачакацца вечара. А вясной дзень падрос ужо, і мне здавалася, што яму не будзе ні канца, ні краю. Сонца, якое ўжо зрабіла сваю асноўную работу — растапіла снег, цяпер толькі падсушвала зямлю, было ласкавае. Яно, здавалася, не хацела сыходзіць з неба і на поч. Але ўсё-такі, неяк квола затрымцеўшы, яно скацілася за небасхіл, а пеўзабаве выйшаў і я з дому. На вуліцы, па якой я іду, нейкая пезвычайная сцішанасць, і вечар не цёмшы, як гэта бывае ўвосень ці нават улетку, а нейкі сіпяваты, сцалецца мне пад ногі, як мяккі і прыгожы вэлюм. Нейкую нават песеньку сабе мармычу. Была тая пара, калі вось-вось з зямлі праклюнуцца зялёныя парасткі травы, калі на дрэвах пачала пабракаць завязь квецені, калі і ў чалавека ў душы нараджаецца вясповы

матыў радасці. І я пясу гэту радасць да Іры, каб падзяліцца з ёю, бо нельга ж аднаму жыць сваёй радасцю.

Вось перайшоў і пераезд ужо і цалюю сабе тратуарам паўз нізенькія парканчыкі і платы Залінейнага раёна, у якім як бы пераплялося, знітавалася гарадское і вясковое. Аднапавярховыя дамкі, садкі, што панавешвалі голле па парканы — гэта ад вёскі. Але ўсё ж такі нельга забыць, што ты ў горадзе. Недзе блізка чахаюць паравозы, па бруку вуліцы грукочуць колы ламавікоў. Я і не звярнуў увагі, што мне пасустрач грукоча ламавая калымага, ды гэтак грукоча, што аж зямлю, здаецца, скалапае. На калымазе ўпекат ляжаць хлопцы і п'яна спяваюць. Няхай сабе спяваюць, мабыць, весела людзям. Калымага параўноўваецца са мною.

— Тпру, стой, каб цябе ваўкі дралі! — п'яна крычыць вазак.

Конь стаў як укопаны. Той, што кіраваў лейцамі, цяжка гупнуў нагамі ў зямлю і кінуўся напярэймы мне.

— Ты куды ідзеш? — пытае ў мяне.

— А вам што да таго? Куды іду, туды і прыйду.

— Куды ідзеш, пытаю я? — зароў ужо ў злосці ён.

— Я ж вам кажу — куды мне трэба, туды і іду.

У гэты самы момант я атрымаў такую аплявуху, што аж іскры красанулі з вачэй, нібы ўвесь свет загарэўся. Я размахнуўся і гэтак даў хулігану ў грудзі, што ён потырч паляцеў на брук, а сам кінуўся паўцёкі. Напярэймы мне беглі другія. Дагнаць мяне яны не дагналі, бо былі на п'яных нагах, а ў мяне былі і ногі трывалыя, і розум цвярозы. Я чуў ужо здалёк, як наўздагон мне хлопцы п'яна гарлацілі:

— Мы табе пакажам, як хадзіць да нашых дзяўчат!..

Мне не раз даводзілася чуць, што ў Залінейным раёне горада шмат хуліганаў, якія вечарамі на вуліцах учыняюць бойкі, даюць добрага бубна тым гарадскім хлопцам, якія асмельваюцца гуляць з тутэйшымі дзяўчатамі, але я не верыў усяму гэтаму, бо не мог зразумець ні логікі, ні псіхалогіі гэтакіх паводзін. А цяпер вось зразумеў. Адбегшыся на другую вуліцу, я пачаў прыводзіць да ладу думкі, асэнсоўваць тое, што адбылося. Толькі тут, адышоўшы ад узрушэння, я адчуў, як гарыць у мяне шчака. Памацаў пальцам і адчуў, што пад правым вокам у мяне была, як жывая, рапа. Відаць, добры гузак набіў гад. У такім выглядзе я, вядома, не мог і паказацца Іры. Зусім другімі вуліцамі я пацёгся дадому. Зірнуўшы ў лю-

стэрка, аж спалохаўся: уся правая шчака была сіняя-сіняя. Добра, што ён не ўцэліў трошачкі вышэй, гэтак бы і вока мог высадзіць, і, галоўнае, ні за што ні пра што. Я стаў узнаўляць у памяці, як гэта ўсё адбылося. І раптам мне здалося, што сярод тых п'яных галасоў выразна чуў трошачкі сінаваты голас Аркадзя Сякерына. Я амаль упэўнены быў, што гэта крычаў не хто іншы, як ён:

— Дайце яму добра, каб другі раз і не ўздумаў хадзіць да нашых дзяўчат, каб і дарогу сюды забыў.

На другі дзень я з нецярплівасцю чакаў вечара. На маю гузюку ў рэдакцыі ўсе глядзелі па-рознаму: адны спачувалі, а другія пасміхаліся і не вельмі верылі таму, што я раскажыў. Не верыла і Валя, і, што самае дзіўнае, дык яна, мусіць, трошкі нават радавалася гэтаму здарэнню, бо сказала з нейкай зласлівасцю:

— Так табе і трэба, не хадзі за ліпію, ты ж ведаш, што там дзеецца.

Ужо сем гадзін, і я зваю ў бібліятэку. Іра павінна быць там. Але да тэлефона падыходзіць не Іра, а Аркадзь Сякерын.

— Вам каго?

— Таварыш Леванюк, — адказаў я так, каб Сякерын не пазнаў майго голасу.

— А хто яе просіць?

— А хіба вам не ўсё роўна — хто?

Я ведаю, што Аркадзію не ўсё роўна, хто пытае Іру, але ён мяне, мусіць, не пазнаў, і неўзабаве я чую Ірын голас.

— Чаму ты ўчора не прыйшоў? — пытала яна.

— Не мог, заняты вельмі быў.

— А я ведала, што ты не прыйдзеш.

— Адкуль?

Іра сказала мне па тэлефоне, што ўдзень да яе заходзіў Аркадзь Сякерын і запрашаў у тэатр, але яна сказала, што не можа, бо ўвечары павінен прыйсці я. На гэта Аркадзь адказаў, што я не прыйду, быццам ён ведае, што я заняты. Гэта яшчэ раз пацвердзіла маю здагадку, што не хто іншы, як Аркадзь Сякерын, арганізаваў мне сустрэчу на дарозе. Як я непавідзеў гэтага старога чорта! Нават не ведаю, што зрабіў бы яму, ва ўсякім разе самае благое.

— Дык чаму ты ўсё-такі не прыйшоў? — настойліва дапытвалася Іра.

— Не мог. Сустрэнемся, дык я ўсё табе раскажу.

Аднак сустрэцца нам з Ірай у бліжэйшы час і не даялося. Выбраўшы момант, я забег на трэці ці чацвёрты дзень у читальню. Іры там не было. Вінавата лыпаючы вачыма, стары чорт паведаміў, што таварыш Леванюк разам з агітбрыгадай работнікаў гарадскіх бібліятэк паехала ў калгас па правядзенню веснавой сяўбы і вернецца адтуль не раней як на Першае мая.

І ў нашай рэдакцыі была перадсвяточная гарачка. Мне даручылі пісаць у першамайскі нумар публіцыстычны артыкул. У вольныя ад чытання арыгіналаў часіны я хадзіў па ўстановах, збіраў лічбы і факты аб росце эканомікі і культуры вобласці. На фоне агульнага ўздыму нашай сацыялістычнай Радзімы мне трэба было паказаць, як сацыялізм узняў да жыцця, удыхнуў новыя сілы ў тую ўскраіну, якая калісь, пры царызме, гібела на галодным пайку, дзе гняздзіліся каўтун і ліхаманка, дзе адзіным чалавечым абуткам былі лапці, а содзеўкай сярмяжная світка. Я ўжо ў галаве насіў увесь свой артыкул, адно трэба было сесці і запісаць. Але гэта, відаць, часта бывае з усімі, хто бярэцца за цяро: у галаве носіш тое, што можа ўсхваляваць, запаліць чытача, а як сядзеш пісаць, дык з-пад цяра выходзяць нейкія вялыя, сукопныя словы і думкі. Гэтак было і са мною: колькі разоў я пачынаў пісаць, і кожны раз папісанае шматаваў на кавалачкі і кідаў у кошык. Нарэшце я ўсё-такі натрапіў на торную сцежку, і артыкул паліўся, як добрая песня. Сама я сядзеў над артыкулам, як Валя пазвала мяне да тэлефона.

— Макарка, гэта ты? — пытаў у трубцы прыглушаны адлегласцю жаночы голас.

— Я! Я! А хто гэта?

— А ты хіба не пазнаў? Гэта я, Іра. Званю аж з Цярэшкаўца. Мы тут выступаем.

Цяжка было разабраць, што гаварыла Іра. Адно толькі ўшалопаў — трыццатага красавіка я павінен прыйсці сустракаць яе на вакзал. Не магу нават выказаць, як мне добра было. Да свята аставалася яшчэ чатыры дні, а ў мяне на душы было ўжо свята, і аж сэрца замірала ад радасці. Значыць, яна мяне кахае, значыць, яна і там думае пра мяне, а не пра тую няўклюду Аркадзя Сякерына.

Першага мая я не пайшоў на дэманстрацыю. З самае раніцы прычапурыўся, надзеў новы гарнітур і пайшоў той дарогай, па якой мяне запынілі тады хуліганы. На

вуліцы было многа сонца і людзей. Яны, як і само сонца, адзін аднаму ўсміхаліся, спявалі песні. А я іду да Іры, іду да тае, каго ўчора сустраў на вакзале, каму гатовы аддаць назаўсёды сваё маладое, гарачае сэрца. Я нічога не думаю, нічога не маю на мэце, мне карціць адно: быць разам з ёю, сядзець поруч, мо пават моўчкі, абы толькі адчуваць яе, бачыць яе вочы, усмешку на іх, бачыць тое, як яна мяне кахае.

Пастукаўшы ў дзверы, я пачуў яе трохкі распеўны голас:

— Калі ласка, калі ласка, заходзьце.

— І ты на дэманстрацыю не пайшоў? І я не пайшла. Гэта ж сёння тата з мамай падумалі гасцей зваць, дык і ты пабудзеш у нас за госця.

— Ірачка, а можа, не трэба. Можа, я от пабуду зараз і пайду. Я ж нікога не ведаю з вашых сваякоў і знаёмых.

— Які ты дзівак. Не ведаеш, дык уведаш. Трэба ж табе калі-небудзь з імі пазнаёміцца.

Круглы стол быў рассунуты на ўсю хату: на ім стаялі розныя прысмакі, а Іра, як гаспадыня, усё пасіла і пасіла. Я глядзеў на Іру, і мне яна здавалася самай прыгожай па свеце. Каб цяпер хто нават сілком захацеў прагнаць мяне адсюль, дык не даў бы рады. Іра заўважыла мой пільны позірк, якім я сачыў за кожным яе рухам, і сумелася.

— Макарка, не глядзі гэтак на мяне, талеркі з рук павыпускаю, — гарэзна сказала яна.

— Няхай падаюць, няхай б'юцца. Посуд заўсёды на шчасце б'ецца, а мне гэтак хочацца шчасця. Дзе гэта твае старыя? — папытаў я.

— Хутка прыйдуць. Яны пайшлі гасцей запрашаць. У нас тут нават сваякі ёсць — матчына сястра. Яна тут недалёка жыве. Мо скоро і прыйдуць.

— А хто яшчэ будзе? — дапытваўся я. Мне карцела, ці не запрасіла Іра якога хлопца.

— Мая сяброўка Галя з мужам будуць, ды мы з табою, дык і хопіць.

За стол паселі а чацвёртай гадзіне. Дзень быў паймаўскаму цёплы, і вокны расчынены насцеж. З вуліцы даляталі песні. Пад акном на галінцы бэзу, які вась-вась павінен быў пырснуць блакітнай квеценню, прымайстравалася пайкая птушачка і заціліўкала сваю вясновую песню. Але я ўсё-такі адчуваў сябе тут як на чужой бяседзе, хоць сёння і Аляўціна Пятроўна была са мной выключна

ветлівая. Не відаць было таго піцага позірку, які я заўважыў тады, як піў чай.

Тосты падымалі за ўсё і за ўсіх: за вясну, за радасць, за старых і за маладых. Неўзабаве выпітае дало сябе знаць, і мой язык трошкі развязаўся. У тостах, якія я прамаўляў, хваліў старых, хваліў Іру, хваліў іх дом, іх сад і ўсё-ўсё. Дзіва што: мне падабалася Іра, значыць, падабалася ўсё, да чаго яна мела хоць якое дачыненне. Потым спявалі песні. Забыўшыся, што мой голас не для песень, я таксама драў казла на ўсё горла. Але, мусіць, ніхто, апроч Іры, гэтага не заўважаў, бо і ўсе астатнія таксама спявалі на гэтакі ж манер.

Перад самым змярканнем Іра мне шапнула на вуха:

— Макарка, хадзем прагуляемся трохі.

— Хадзем, хадзем, Ірачка, — зашаптаў я ў адказ, гатовы ісці за дзяўчынай хоць на край свету.

Майскія вуліцы былі поўныя радасці і весялосці. На плошчах і ў скверах — усюды грала музыка, хлопцы і дзяўчаты танцавалі і спявалі. Ад усяго гэтага ціхая радасць поўніла сэрца.

Моцна трымаючыся за маю руку, Іра ішла побач. Яна яшчэ ніколі не была такой гаваркой, вясёлай, такой узпёслай і патхнёнай.

— Хадзем у парк, Макарка, — прапанавала дзяўчына.

— Куды хочаш, любая, пайду з табой, хоць на край свету.

— Навошта на край, калі нам і пасяродку добра, — жартам адказвае Іра.

На цэнтральнай алеі парку людзей — не прабіцца. Адзін перад адным спаборнічаюць два духавыя аркестры. А мне чамусьці захацелася цішыні, адзіноты, каб толькі адны вясновыя зоркі і маглі бачыць, як нам добра. І я вяду Іру на бакавую алею, на вузенькі масток, перакінуты цераз глыбозны роў. Я часцяком адзін прыходзіў на гэты масток, абшпіраўся рукамі на жалезныя парэнчы і глядзеў у бездань. Яна была такая, што аж галава кружылася, і мне здавалася, што я не стаю, а лушаю ў вышыні.

— Макарка, куды мы? — спыхапілася Іра.

— Хадзем на той бок рова, там людзей менш.

— А хіба ты баішся людзей?

— Не, але мне хочацца быць толькі з табой. Хачу бачыць цябе толькі адну.

— Які ты дзівак, любы, — смяецца Іра і хінецца бліжэй да мяне, як бы баіцца, што гэты хіткі масток з жа-

лезнымі парэпчамі вось зараз абломіцца і мы паляцім у бездань.

— Хадзем туды, там ёсць альтанка, дык мы пасядзім. У мяне ўжо ногі забалелі.

— Хутка пешта яны ў цябе забалелі,— мусіць, зразумеўшы мой намер, сказала Іра і яшчэ бліжэй прыхінулася, я аж адчуў яе парывістае дыханне.

— Пойдзем напрасткі да маёй альтанкі,— прапаную я і вяду дзяўчыну па маладой мураве, якая толькі-толькі пачала прабівацца.

Я тую альтанку добра ведаў. Яшчэ калі жыў у інтэрнаце і калі трэба было рыхтавацца да экзаменаў, а ў пакоі стаяў гармідар, я ціхенька знікаў і, пералезшы цераз паркан у парк, бег да альтанкі. Асабліва я любіў гэтае месца ўвосень, калі тут з клёнаў і ліп ападаў жаўталіст і, кружачыся ў наветры, мякка слаўся на дол.

Мне здавалася, што пра гэтую альтанку адзін я толькі і ведаў. Аднак жа цяпер пераканаўся, што яшчэ нейкія двое ведалі пра гэта зацішнае месца, дзе можна пасядзець як далей ад чужых цікаўных вачэй.

Мы ціхенька падышлі, і не падышлі, а як бы падкраліся да альтанкі. У засені дрэваў было цёмна. Я ступіў ужо на прыступку, ведучы за сабой Іру. У гэты самы момант над паркам усё неба зацялося рознаколернымі агнямі святочнага феерверку. Стала такая відпата, што хоць іголки збірай. Мы пачулі спалоханы дзясочы голас:

— Віця... Бачыш жа — людзі.

А той Віця, мабыць, нічога не чуў і не бачыў.

Не хочучы палохаць чужое радасці, мы хуценька пайшлі ад альтанкі і, толькі адышоўшы воддаль, засмяліся.

Колькі мы ні шукалі ў той вечар вольнага месца на лавачцы, не знайшлі. Спусціўшыся па кручы да Сожа, які яшчэ не зусім увайшоў у берагі, павольна, ледзь цягнучы крок, мы выйшлі на яшчэ людную Савецкую вуліцу. Не змаўляючыся, ішлі і ішлі, гаварылі пра ўсё, толькі, мусіць, не пра тое, што кожнаму карцела. За Пяперскім скверам збочылі на цямнейшую вуліцу, і я нават не заўважыў, як апынуліся на маёй Палескай.

— Ірачка, мы ж прыйшлі да мае хаты,— выгукнуў я, параўняўшыся з нізкім, атышкаватым знадворку старым дамком.

Іра сама спынілася ля старэпскай форткі, і я зразумеў, што яна займела намер паглядзець маё халасцяцкае жыт-

ло. Хуценька адчыпіў фортку, прапусціў перад сабой дзяўчыну і загрузаў у сепечныя дзверы. Сонная гаспадыня адамкнула і, угледзеўшы, што я не адзін, хуценька знікла за дзвярыма свае спальні...

Усталі мы позна. Сонца пазалаціла ўжо не вельмі чыстае адно акно майго пакойчыка. На процілеглай ад ложка сцяне скакаў жвавы зайчык, як бы дражнічыся з намі.

— Што мы з п'янай галавы нарабілі, Макарка? — на Ірыных вачах я ўгледзеў слязінку. — Што мне рабіць, што сказаць сваім? — у нейкім ціхім адчаі пытала Іра.

— Удваіх пойдзем і скажам: блаславіце нас, мы муж і жонка. Папросім прабачэння, што ў іх загадзя дазволу не спыталі.

— Збірайся ды пойдзем. Я адна цяпер не пайду дадому. Як я пагляджу тату і маме ў вочы, — з ціхім дакорам казала Іра, быццам у тым, што яна значавала ў мяне, вінаваты толькі я адзін.

Ірын бацька сапраўды быў угневаны. Як толькі мы пераступілі парог, стары скасавурана зірнуў на дачку і поўным злосці голасам сказаў:

— Што мне з табой рабіць?

— Татачка, даруй. Мы...

— Што вы?

— Мы пажэнімся.

Мне шкада стала Іру. Я не мог спакойна глядзець на яе разгубленасць, на яе бездапаможнасць апраўдацца перад старымі. Мяне як бы пехта штурхнуў, і я стаў перад бацькам.

— Андрэй Піліпавіч, гэта ўсё я.

Мне здалася, што гнеў старога трошачкі аднаў, хоць ён і скоса глянуў на мяне, як на якога злачынцу.

— Вы нас блаславіце... Мы з Ірай парашылі... — заікаўся я.

— Як гэта вы парашылі, не запытаўшыся ў бацькоў?

Але ўжо гэтыя словы сказаны былі неяк мякчэй. Старыя як бы чаго збянтэжыліся і ўжо глядзелі на нас не то са спагадай, не то з замілаваннем.

— Хіба ж так добрыя людзі жэняцца? — падала свой голас Аляўціна Пятроўна.

— Даруйце, мамачка і тата, але мы даўно кахаем адно аднаго.

— Давядзецца ўжо дараваць. Каб ты так з кім-небудзь другім вытварыла, не дараваў бы ніколі. А тым часам з Макарам, дык бласлаўляю вас, дзеткі мае. Жы-

віце сабе ў згодзе і радасці,— Андрэй Піліпавіч пацалаваў спачатку Іру, а потым і мяне. Следам за ім зрабіла тое ж самае Аляўціна Пятроўна.

— Ты ж у мяне адзіная. Як вока, цябе берагла і не ўберагла,— запрычытала, мусіць, для прыліку, старая.— Глядзела і недаглядзела, а ты нас і пакідаеш.

— Не пакінем мы вас, мама. Макар да нас перабярэцца. Мы ўдваіх будзем вас глядзець.

— Аляўціна,— дружалюбна звярнуўся да жонкі Андрэй Піліпавіч,— варушыся, раскашэльвайся, гасцей зноў склікаць трэба.

Святочныя і вясельныя дні прайшлі, як у цудоўным сне. Я ніяк не мог пацешыцца сваім шчасцем, якое гэтак неспадзявана прыйшло да мяне, хоць яшчэ ніяк не ўкладвалася ў маёй галаве, што я ўжо жапаты чалавек.

Пра тое, што на свята ажаніўся, я паведаміў у рэдакцыі праз тыдзень. Усе мне паціскалі рукі, віншавалі, жадалі шчасця і долі. Адно Давідзюк сказаў як бы з нейкім дакорам:

— Ну, віншую, калі ты ажаніўся. Але ж хіба так людзі жэняцца, украдкі ад усіх? Жаніцца трэба на віду ва ўсіх людзей, каб музыка грала, каб песні луналі. А ты цішком.

Адна Валя чамусьці не павіншавала, не папытала ні слова пра жаніцьбу. Я заўважыў, што дзяўчына неяк пасуровела, як бы чаго зазлавала на мяне. Мо за тое, што вяселле маё было без музыкі?

ЗНОЎ СЦЕЖКІ МАЛЕНСТВА

Неяк пад канец мая старшыня мясцкома рэдакцыі Іван Ломан, хударлявенькі, хваравіты, але добры па натуры чалавек, падышоў да мяне і спытаў:

— Макар Васільевіч, можа, ты збіраешся ў адпачынак?

— Думаю.

— Дык мо паедзеш у дом адпачынку, у нас цяпер ёсць пуцёўкі.

На час нашай размовы акурат падышоў рэдактар. Ён усміхнуўся і сказаў:

— Куды ты яго ад маладой жонкі хочаш адарваць?

— І праўду вы кажаце, Мацвей Кірылавіч.

Гэтая гаворка мо і падбіла мяне папрасіць на чэрвень адначынак. Грэба ж было наказаць бацькам жонку. І хоць рэдакцыі і тугавата было без стыльрэдактара, Давідзюк не мог мне адмовіць.

І вось мы з Ірай едзем цягніком на Хвойнае. Вязём на падарункі дзецям цукеркі, паркаль на сукенкі мачысе і Насцечцы, колькі бутэлек каньяку і віна. Іра ўсю дарогу распытвае ў мяне пра Рагазіц, пра маіх блізкіх і родных. Я яе разумею: яна гарадская дзяўчына, не ведае вясковых звычаяў, не ведае людзей, і ёй трошачкі страшнавата з'явіцца сярод іх. Суцяшаю, вучу, як сябе трымаць у вёсцы: не бянтэжыцца, не саромецца. Вясковыя людзі простыя, добрыя. Папярэдзіў Іру, каб яна не здзіўлялася і нічога благога не думала, калі ў хату няпрошапа прыйдуць жапкі і дзяўчаты і будуць разглядаць яе. А я пэўна ведаў, што, як толькі мы прыедзем, абавязкова пойдзе поўная хата людзей.

За некалькі дзён да ад'езду я даў бацьку тэлеграму, каб ён на ўсякі выпадак пад'ехаў на станцыю Хвойнае, бо цяпер пельга было вельмі спадзявацца на балаголаў, якія пачалі выводзіцца ўжо — местачковыя яўрэі, што займаліся балагольствам, каторыя аселі на землі, а каторыя і зусім паз'язджалі.

А вунь і наша Хвойнае. Гэта маленькая, ціхая тупіковая станцыя. Абапал чыгуначнай каляі пракаветны бор, які, здаецца, гамоніць з самім небам. Гудкі паравозаў тут аддаюцца гэтакім гулкім рэхам, што яно, здаецца, купаецца, перакочваецца, доўга не змаўкаючы, у густой баравой зеляніне. Будынак самога вакзала маленькі, утульны і як бы не сапраўдны, а памаляваны, унісаны рукою мастака ў гэты чароўны краявід. Абапал чыгункі шуркі дроў, ярусы бярэвення — усё гэта дабро адсюль грузяць на платформы і адпраўляюць немаведама куды. А вунь відзён і падмурак нейкай стадолы: значыць, і тут, у гэтай баравой глушчы, распачалі нешта будаваць. Мне становіцца радасна і трошачкі сумна, што вось і мая ціхельская станцыя, дзе я ўпершыню ўгледзеў паравоз і сумеўся яго велічыні і магутнасці, неўзабаве зыначыцца і мо сэрца тады не будзе поўніцца мляўкімі ўспамінамі дзяцінства.

Я гэтак захапіўся сузіраннем свайго роднага краю, што на момант забыўся на ўсё, нават на тое, што поруч са мною Іра. Яна ж тут ніколі не была і мо хацела, каб я ёй сёе-тое расказаў пра свае мясціны. Я нясу чамадан, а Іра, збянтэжаная, прыціхлая, ідзе побач са мной. Ідзём

паўз цуг вагонаў, туды, дзе звычайна стаялі балаголы. Я прыглядаюся да людзей, што стаяць пры фўрманках. На каторых вазах ужо ўмошчваюцца пасажыры. А дзе ж гэта мой бацька, няўжо не прыехаў? Няўжо не атрымаў тэлеграмы? А мо старшыня калгаса коней не даў? Калісь я свайго каня за паўкіламетра пазнаў бы. А цяпер, калі бацька і пад'ехаў па нас, дык не на сваім жа кані, а на калгасным, і дзе ты яго пазнаеш. Каторыя фўрманкі ўжо рушаць у дарогу, а мы стаім і не ведаем, што рабіць. У Ірыных вачах я чытаю маўклівы дакор: маўляў, вось як табе рады тут. Я кідаю вачыма, шукаю, каго паняць, каб падвёз да Рагазіна. Бачу — у самым кутку пляцоўкі стаіць парка добрых коней. Дуга аздоблена дзеразой і маёвым цветам, а воз намошчаны і засламы посцілкай, як бы хто па маладых прыехаў. Толькі я паставіў чамадан і хацеў кінуцца шукаць фўрманку, як ззаду пачуў:

— Макарка, а я цябе шукаю, усе вагоны аббегаў.

— Тата! — радасна выгукваю я, і мы на-мужчынску абнімаемся і тройчы цалуемся.

Бацька сёння нейкі не такі, як звычайна: паголены, падстрыжаны, з нязвычайнай сялянскай усмешкай на твары. Ён разгублена глядзіць на Іру, а я таксама як бы і забыў, што іх трэба пазнаёміць, хоць сказаць яму, што гэта не хто іншы, а мая жонка.

— Тата, гэта ж мая Іра.

Парывісты ўзмах дужых сялянскіх рук — і Іра ў бацькавых абдымках.

— Нявстачка, роднецькая мая, як я рады, што даждаў такога шчасця... Як я рады, — аж захліпаецца словамі бацька і цалуе маю любую Іру. Я гляджу на яе і шукаю на твары адбітку той радасці, якая павінна была расчуліць яе, усхваляваць, можа, нават да слёз, але бачу адно толькі ўзрушэнне і нейкае несамавітае здзіўленне. Няхай сабе: гэта ж для яе пязвыкла. Пабудзе ў Рагазіне і палюбіць маіх, можа, гэтак, як і мяне.

— Дык чаго ж мы стаім, дык хадзем жа на воз, — спыхапіўся бацька. Ён вырывае з маіх рук чамадан, але я не даю яму, кажу, што і сам данясу. Тады ён амаль сілком вырывае з Ірыных рук клуначак, у якім былі ўвязапы гасцінцы дзецям, і вядзе нас да таго воза, што стаіць у кутку пляцоўкі.

— Тата, што гэта значыць? — пытаю я.

Бацька здзіўлена глядзіць на мяне, быццам не разумее, што я пытаю.

— Навошта вы прыбралі гэтую дугу, як па вяселле?

— Дык мы ж твайго вяселля не гулялі, то дома праіліся ды сёння і згуляем. Якраз і нядзелька божая. Я ўжо там і гасцям панаказваў. І дзядзьку Пракопу наказаў. Абяцаў прыехаць.

— Навошта гэта вы, тата?

— Як навошта? Сып ажапіўся, ды і навошта. Дзе ж гэта чувана, дзе ж гэта відана, каб без вяселля. А чаму сваты не прыехалі? — пытае ў сваю чаргу бацька.

— Мы ж ні па якое вяселле не збіраліся.

Мы з Ірай умасціліся на сядзенні, бацька дастаў другую пасцілку, і акрыў пашы спіны.

— Навошта гэта вы, тата?

— Пылюка ж гэтакая, дык каб не садзілася на вас.

Коні беглі спорна, і не так іх паганяла пуга, як авадні і сляпні. У сасновым бары, праз які мы ехалі, пахла жывіцаю. На поўныя грудзі я ўдыхаў, убіраў у сябе гаючы пах свайго дзяцінства. Сэрца аж калацілася, заходзілася ад радасці сустрэчы з роднымі, незабыўнымі на ўсё жыццё мясцінамі. Воз скакаў па карэнні, якім была знітавана ўся баравая дарога, колы аж сакаталі. Іра мо ўпершыню ехала па такой дарозе, яна хінулася да мяне, нібы баялася ўпасці з воза. А мне было добра ад усяго: і ад таго, што Іра гэтак тулілася, і ад таго, што сонца гэтак шчодро святліла і грэла. Бацька раз-пораз пакручваў над галавой пугай, падвясельваў коней:

— Но, каб вы жывенькі былі, по! Не баўдзеця, нас жа там чакаюць.

Коні як бы разумелі добразычлівую бацькаву гаворку і пераходзілі на яшчэ спарнейшую рысь.

Бацька часта паварочваўся да нас і сёе-тое пытаў то ў мяне, то ў Іры. Ён неяк адразу ж вельмі хутка пасвойтаўся з ёю, нават назваў яе дачушкай. Я ніяк не мог зразумець, ці падабаецца гэта Іры. Мне здавалася — яна да ўсяго была нейкая абыякавая. А мо яна была цалкам захоплена характам краявідаў, мо яе думкі запаланіла нязвыкласць гэтага першага падарожжа, і я чакаў, што Іра вось-вось прыхінецца і горача зашэпча: «Макарка, як у вас тут хораша, як мне тут добра». Але Іра сядзела моўчкі і пічым не выказвала свайго захаплення.

— Но, по, каб вы жывенькія былі, — пакручваў пугай над галавой бацька. Ён зноў і зноў азіраўся, кідаў косым вокам на Іру. Яму таксама, мусіць, карцела, чаму яна маўчыць.

Нарэшце выехалі з лесу ў чыстае поле. Разлегласць яго расхіналася зялёным дываном ярыны і азіміны. Жыта ўжо было якраз у той пары, калі пад лёгкімі павевамі ветрыку па ім, як па моры, каціліся адна адной паўздагон ціхія хвалі красавання. Здавалася, паветра было аж са-лодкае. Сіняватая смуга летняга дня трошачкі завалак-вала далячынь, і ад гэтага яна рабілася асабліва пры-вабная. Я не ведаю, як Іры, а мне было гэтак хораша, што я не мог ні налюбавацца, ні нацешыцца роднымі краявідамі. Але ўжо на небе заспавалі сухмаркі, і чор-ныя цені, як страшыдлы, напаўзлі па зямлю. Нарываўся цёплы летні дождж. Колькі хвілін убіваў цвікі ў пера-молаты калясьмі дарожны пыл і адыходзіў далей. Іра адразу ж дастала парасон і распусціла яго, як грыб, над галавой. Я аж засмяяўся з яе:

— Дзівачка, баішся. Дык гэта ж летні дожджык, пад ім не толькі грыбы растуць, пад ім нават людзі падра-стаюць. А вунь, Ірачка, зірні, зірні: вунь і наш Рагазін. Вунь вятрак лена махае крыламі.

Іра зашморгвае парасончык і ўзіраецца. Перад яе ва-чыма столькі вёсак, гаёў і пералескаў, што вочы разбя-гаюцца і не бачаць таго ветрака. Я паводжу яе позірк на рагазінскі вятрак, і яна кажа:

— Бачу, бачу, Макарка. Вунь то, вунь то! — паказ-вае яна пальцам.

Бацька чамусьці аціх, ён нават пугай не пакручвае ўжо па коней, і яны ідуць павольнай ляной ступою.

— Тата, ці вы задрамалі, ці што? — пытаю.

— Ат, ліха на яго, гэты сон лезе.

— Мо паедзем сценкаю паўпрасткі да хаты?

— Не, не, паедзем шляхам і вуліцаю. Сценка пера-копана.

Мне было ўсё роўна, кудою ехаць. Не хацелася адно, каб рагазінцы, якіх сёння будзе поўная вуліца, вельмі глядзелі па нас. Мне то нічога, пяхай глядзяць, а от Іры гэта можа здацца нейкім дзікуствам, і я не хацеў, каб у яе засталася благое ўражанне пра маіх землякоў. Я хацеў, каб яна не толькі мяне, дык пават і вёску маю палюбіла.

Ля ветрака бацька супяў коней, неяк вельмі молада саскочыў з воза і печага пакапаўся пад дугою, зняў з пашых плеч поцілку і сеў на воз. Стары раз-другі свіс-нуў пугай, і коні як бы адчулі, чаго ад іх хоча ўрмап.

Яны адразу з месца рванулі паўскач, і пад аздобленай зелянінай дугой цепька зазваніў звапочак.

— Тата, што гэта такое? — сумеўся я.

— А як жа вяселле будзе ехаць без званка? — усміхнуўся нам бацька і зноў засвістаў пугай.

А коні ўжо як бы пашалелі, яны не беглі, а ляцелі, і здавалася, што ўжо ніякая сіла не спыніць іх, не затрымае. Іра не на жарт спалохалася. Аберуч яна схапілася за мяне і шаптала:

— Скажы тату, няхай цішэй. Яны ж нас разнясуць.

— Не бойся, любая, не бойся, — супакойваю я жонку.

З усяго маху бацька асадзіў коней перад самымі варотамі ў двор. Ды і не бацька асадзіў — мужчыны схапілі іх за аброці і аж павіслі. Коні ашалела храпілі і кідаліся на вароты.

— Без выкупу і блізка не пусцім у двор, — крычаў Усцім Пачосак.

— Не пусцім, і не думайце, — памагаў яму Андрэй, той самы хлопец, што заляцаўся да Насцечкі, — не пусцім, едзьце назад.

Іра не магла даўмецца, чаго хочуць гэтыя людзі. Затое я ведаў: хуценька палез у клунак і дастаў капьяк. Усцім узяў у мяне з рук пляшку, паглядзеў яе на сонца і сказаў:

— Дык што ты, гэтым квасам адкупіцца хочаш?

— У нас нічога іншага няма. Паспытайце кваску гэтага, можа, і згодзіцца, — адказаў я.

Аднекуль паявілася шклянка. Пачосак адкаркаваў пляшку і паліў поўную Андрэю.

— На, пакаштуй, Андрэй, паглядзі, ці варта і ў двор іх пускаць за такі выкуп.

Андрэй таксама паглядзеў шклянку на сонца, падняў над галавой і сказаў:

— За ваш прыезд, за ваша здароўечка, маладыя!

— На здароўечка, — адказаў я.

Андрэй, мусіць, і не здагадаўся, што ў гэтым кваску такая моц, і намерыўся выпіць усю шклянку пагбом, адным дыхам, але заняло дух, і ён доўга не мог вымавіць слова. Усцім ласа глядзеў на Андрэя, які ўзяў з Усцімавых рук пляшку і ўголас прачытаў на этыкетцы: «Капьяк».

— Гэтым, брат, квасам толькі коней паіць, дык і тыя з ног пападаюць.

Успім жвава паліў сабе таксама поўную шклянку і, мусіць, не верачы таму, што казаў Андрэй, кульнуў яе пагбом і аж закашляўся:

— Не кажы ты, які мацунак. За такое пітво можна пусціць не толькі на пападворак, але і ў хату.

Вароты расчыніліся, і мы ўз'ехалі на двор, дзе было наўняток старых і малых, дзяўчат і хлопцаў, як на сапраўдным вяселлі. Рыпаў і гармошкі. Бацька асадзіў коней ля самага ганка, і мы з Ірай пачалі злазіць з воза. Мачыха кінулася памагчы Іры злезці. Людзі расступіліся, каб даць нам, маладым, дарогу, і я ўгледзеў ля ганка дзяжу, абсыпаную дарожкай жыта. За дзяжой ля самых прыступак ганка стаялі дзядзька Пракоп і Анастасся Паўлаўна. Дзядзька Пракоп лагодна ўсміхаўся мне і, каб мо не гэты натоўп людзей, кінуўся б да мяне віншаваць, але ён пакуль стаяў і чакаў свае чаргі. Зараз была чарга мачыхі, Насцечкі і ўсяе нашае сям'і. Мачыха, памагаючы Іры злезці з воза, прыказвала:

— Як жа я радацька, што нявестачкі дачакалася! — павяла Іру да дзяжы і сказала: — Сядай, мая дзетачка, сядай, мая вішанька.

А Іра зусім не разумела, чаго і на што сядаць. Я шапнуў ёй, што трэба сесці на дзяжу. Як толькі Іра села, Насцечка аднекуль прынесла вэлюм, і дзяўчаты падзелі яго Іры на галаву. Якая мая Ірачка прыгожая ў гэтым шлюбным уборы! А тым часам жанкі і дзяўчаты заспявалі:

Каб жа ваша жыццейка,
Як гэта жыццейка,
Росна красавалася,
Поўпа налівалася;
Каб пядоля горкая
З вамі век не зналася,
Каб штогод дзіцятачка
У вас нараджалася.

Пакуль Іра сядзела на дзяжы, я распакаваў чамада і пачаў раздаваць падарункі: Насці і мачысе даў па добрым кавалку паркалю, хлопцам — каму сарочку, каму штопікі, і ўсім дзецям цукеркі. Падарункі пайшлі па рукавах жанчын і дзяўчат, яны мацалі, разглядалі, прыцэньваліся да іх.

Як толькі скончылася гэтая старадаўняя цырымонія з дзяжой, я пайшоў вітацца з усімі старымі і маладымі. З дзядзькам Пракопам, як з родным бацькам, мы аж тройчы пацалаваліся. Анастассю Паўлаўну я пацалаваў у ру-

ку. За патоўпам я ўгледзеў Марыльку. Яна была як бы чым напалохана і шпак не магла адысці ад перацуду. Я намерыўся падысці да яе і хоць бы перакінуцца двума словамі, але яна, як толькі ўгледзела, што я набліжаюся, адразу ж пабегла з двара. Разгубленая і ўзрушаная такім печаканым прыёмам нас, Іра сачыла за кожным маім рухам, каб браць, мусіць, з мяне прыклад, што ёй рабіць у кожным такім выпадку.

Бацька запрашаў гасцей у хату. Мы з Ірай пайшлі за сенцы змываць дарожны пыл. Дзеці нам шчодро палівалі з меднага карца, зробленага з гільзы. Пасвяжэлыя, мы ўвайшлі ў хату. Госьці не садзіліся за сталы, чакалі нас. На сталах у гліняных палівавых місках стаяў халадзец, у талерках мяса, на ўсіх сталах раскладзены булкі. На покуці стаялі чатыры парожнія талеркі і пры іх ляжалі відэльцы. Там і халадзец быў у парцаляпавым, знаёмым мне з дзяцінства палуміску. Між усяго гэтага наедку стаялі бутэлькі.

Нас пасадзілі на покуць. Поруч з намі селі на адзін бок дзядзька Пракоп з Анастассяй Паўлаўнай, па другі — бацька і Усцім Пачосак, ужо трошкі п'янаваты.

Пачалася бяседа. Я сказаў бацьку, каб усім жанчынам налілі віна, мужчынам — гарэлкі і каньяку. Спачатку ставаліся ціха, елі, нібы ўсе былі вельмі галодныя. Іра не дакраналася ні да чаго, быццам не ведала, што тут можна браць. Я паклаў ёй у талерку халадцу. Гэта была смачная страва, я любіў яе яшчэ з дзяцінства, хоць тады яе не так часта гатавалі, хіба толькі на вялікдзень. А мо і любіў я гэтую страву не так за смак, як за тое, што ў свінячых пожках, з якіх гатаваўся халадзец, былі костачкі, якія мы звалі казанцамі і якімі гулялі ў адмысловую гульню.

Дзядзька Пракоп, выпіўшы добрую чарку каньяку, стаў гаваркі. Ён раз-пораз звяртаўся да Іры, пытаў у яе нечага. Яна не магла адказаць па ўсе яго запытанні і залівалася чырванню. На выручку прыходзіў я, і Іра была ўдзячна мне. Пакрысе бяседа ўвайшла ў тое рэчышча, калі пачынаецца бязладная гамана, калі п'яныя мужчыны пачынаюць адзін перад адным выхваляцца. Мо хочучы спыніць бязладную гаману, падаў свой голас дзядзька Пракоп:

— А цяпер, таварышы, вып'ем за нашу Савецкую ўладу, якая дала дарогу ў жыццё такім людзям, як наш малады. Дзе гэта колісь было чувана, дзе гэта было відапа, каб бядняцкі сын стаў гэтакім відным чалавекам. Дык

выш'ем жа за Савецкую ўладу, за бальшавіцкую партыю.

Вяселле было як вяселле. Адно хіба не хапала таго, каб мы з Ірай сталі пад вянец, а астатняе ўсё было: нават дзялілі каравай. Мачыха павязала ручнікамі дзядзьку Пракопа і Усціма Пачоска, і яны, як сапраўдныя сваты, адчувалі сябе гаспадарамі становішча, асабліва Усцім. Дзядзька Пракоп трымаў сябе так, каб не асабліва паказавацца. Мы з ім гаварылі і гаварылі і ніяк не маглі нагаварыцца. Даўно ж не бачыліся. Мы нават пераселі поплич адзін да аднаго.

— Братка, разумеш, цяжка мне, — скардзіўся дзядзька Пракоп, — не на каю воз. Пнуся, пнуся — і ніяк з месца не зрушу свайго воза. У адным калгасе старшыня п'яніца, у другім старшыня добры, дык што-небудзь ішшае не ладзіцца. Адным словам, воз задужа цяжкі для мяне. Я прасіўся ўжо ў райкоме, каб мяне назад у Рагазін вярнулі, дык ні блізка: маўляў, ты камуніст, а камуніст ні пад якім цяжарам не павінен гнуцца.

Я паспачуваў дзядзьку Пракопу ў яго сапраўды нялёгкай долі. Парадкі ў нашым калгасе былі такія, што, як той казаў, дзе коратка, там і рвецца. Рагазінскі калгас, здавалася б, павінен быць добрым: зямля тут неблагая, людзі працавітыя, адно распараджайся па-гаспадарску, дык яны гару могуць зрушыць.

А за вокнамі спявалі хлопцы і дзяўчаты. Усцім Пачосак куляў чарку за чаркай. Хмель яго, відаць, ужо добра выцяў па галаве, і ён крычаў:

— Горка нам! Горка нам! Нельга піць!

Мы з Ірай мусілі цалавацца на віду ва ўсіх людзей.

— Ты там, пачальнічак, не замінаў маладым цалавацца, — п'яна гугнявіў Пачосак на дзядзьку Пракопа.

— Яшчэ за свой век нацалуюцца і намілююцца, — адказваў той.

Раптам мне ў вочы кінулася Марылька. Яна, прыхінуўшыся да вушака, стаяла ў дзвярах і пільна-пільна глядзела на нас з Ірай. На вачах у яе блішчалі каралінкі слёз. Іра таксама звярнула ўвагу на Марыльку.

— Што то за дзяўчына, і чаго яна плача? — спытала Іра.

— Наша, рагазінская... Марыля, — стараўся я як спайкайней адказаць Іры, але нічога не выйшла, бо я сам па тым, як пейкая цеплыня ахінула мой твар, адчуў, што пачырванеў.

— Дык чаго яна плача?

— А хто яе ведае, мо якое пянчасце ў яе. Не ва ўсіх жа такая радасць, як у нас з табой.

Мачыха таксама заўважыла Марыльку і запрасіла:

— Марылька, хадзі за стол, чаго бо ты там стаіш?

— Дзякую, дзякую, цётка, — сказала яна і кінулася паўцёкі з хаты.

— Сэрца, мабыць, баліць у маладзіцы, што не яна на пасадзе сядзіць, — выдавала сакрэты мачыха, — яны ж з Макарам з самага дзяцінства дружылі.

Іра неяк адразу спахмурнела, нібы я і сапраўды чым-небудзь правінаваціўся перад ёй.

— Чаму ж ты мне не сказаў пра гэта? — раўніва дапытвалася Іра.

— Дык хіба табе ўсё трэба казаць? Паміж намі нічога не было. Яшчэ як малыя былі, дык сябравалі трохі.

Хто яго ведае, тое жапочае сэрца, чым яно поўніцца: замілаваннем і ласкай ці, можа, у ім тоіцца і гнеў? Немаведама чаго б яшчэ дапытвалася ў мяне жонка, калі б не адна печаканая праява. Пад сталом нешта завурчала, і Іра, як уджаленая, спалохана крыкнула:

— Вой, што гэта?

— Дзе?

— Пад сталом вунь, — ледзь не лезла яна на лаву.

Я нагнуўся пад стол зірнуць, што там такое. Пагнуўся і Усцім Пачосак. Ён, мусіць, адразу здагадаўся, што пад сталом гаспадарыў яго верны сябра — сабака. Жулік там грыз косць, якая, відаць, упала са стала. На гэты момант пад стол трапіў і наш прыслепаваты стары кот. Яны, мабыць, там не падзялілі ласунку, і сабака гэтак ашчэрыўся на ката, што перапалохаў Іру да смерці.

— Жулік, найшоў прэч адсюль, — закрычаў на сабаку гаспадар. — Каб ты, даў бог, выдах.

Але Жулік не слухаў свайго п'яцага гаспадара, вэрхал пад сталом не спыняўся.

— Не толькі сам прыйшоў на вяселле, дык яшчэ і сабаку прывалок, — перашэптваліся госці. — Пападзіўся на кожную бяседу цягацца.

Ці то Пачосак пачуў гэты з'едлівы шэпт, ці пагул ён дапіўся ўжо да той меры, калі чалавек траціць не толькі раўнавагу, але і здольнасць кантраляваць свае ўчынкі і словы, — ён зароў, як той нарацены вяпрук, і кінуўся на дзядзьку Пракона.

— Чаго ты, начальнічак, сюды прывалокся? Ты пад мяне падкопваешся, дык я вось табе накажу! — замахнуў-

ся Усцім, каб выцяць Касянка, але я схапіў яго за руку і гэтак ламануў, што ён сеў, як абязвечаны.

— Марш адсюль, каб твае і пагі тут не было! — крыкнуў я ў гневе.

За сталом узняўся гармідар. Мужчыны хуценька падхапілі Пачоска пад рукі і вывелі з хаты. Але вяселле ўжо разладзілася, госці папаўставалі з-за сталоў і пачалі разыходзіцца.

— От трасца яго матары, дурны Пачосак, — сварыўся бацька. — Ці яго сюды хто прасіў, ці яго маліў — сам прывалокся ды, бач, чаго нарабіў...

— Не разыходзьцеся, госцейкі, не разыходзьцеся, — упрошвала мачыха. — Вы ж усе ведасце, які ён. Яму дадуць рады.

— Яшчэ ж і віна не панілі, пакаштуйце хоць, — супімаў і я гасцей.

За сталом засталіся толькі мы з дзядзькам Пракопам, Андрэй, Яўхімка, хросная матка і пашы. Я адкаркаваў бутэльку віна.

— Бач бо ты якое, аж свеціцца, — здзіўляліся госці, кожны падстаўляючы свой кубак, каб хоць трошкі і яму перапала гэтага іскрыстага пітва. Андрэй таксама падставіў сваю гранёную шклянку, і я наліў яму амаль поўную. Спачатку ён узяў маленькі глыток, пасмакаваў і аж губы аблізаў.

— Смачнае-то яно, канечне, але мацунку ў ім бракуе, не тое што ў тым каньяку. Гэта адно жанчынам і піць, — зрабіў сваё заключэнне Андрэй, як той спрактыкаваны дэгустатар, які за свой век немаведама колькі перасмакаваў гэтых він.

Аднак жа ён выпіў да дна і глядзеў, каб я падліў каньяку, і я паліў.

— От гэта пітво дык пітво, нічога благога не скажаш, — хваліў Андрэй, — мацней за нашага найлепшага першачку. З чаго б яго гоняць? — зацікавіўся Андрэй.

На гэтае Андрэева запытанне я нічога не адказаў, бо ў хату ўваліўся, прыпадаючы на левую пагу, Леўка Здрок. Іра як угледзела яго, дык аж спалохалася. А ён, быццам той заіка, які старасца не заікацца, казаў параспеў:

— Хлеб ды соль вам, госцейкі.

— Просім за стол, — запрашаў бацька.

— От жа запазніўся трохі, не зналася і не ведалася, што ты, Макар Васільевіч, прыбыў у наш Рагазін, ды і не

адзіп, а з маладзіцай. А як дачуўся, дык кіпуў-рыпуў усё і пабег сюды.

Я Леўку паліў поўную шклянку кашьяку. Пачокаліся, паздароўкаліся, і ён каўтапуў глыточак.

— Ай, не кажы ты, каб табе бог здароўечка не пашкадаваў. Дабрэннае, дабрэннае,— і аж галавой пакруціў ад асалоды.— Я такога і ў рот не браў. Ды дзе ты яго возьмеш у пашай мужычай жытцы.

Праз колькі часу, пакаштаваўшы яшчэ гарэлкі, віна, Леўка заспяваў сваю шахцёрскую, як ён казаў, песню, аж хата разлягалася. Голас у яго быў звопкі, прарэзлівы, і ён браў яго на ўсю сілу, аж глушыў. Нарэшце ён ачомаўся і запытаў пра Усціма Пачоска.

— Ён у адрыне прачухваецца,— адказаў бацька.

Леўка рвануўся з-за стала ў адрыну. Доўга раскатурхваў свайго сябрука, а Жулік добразычліва брахаў, як бы памагаючы абудзіць гаспадара. З адрыны Леўка з Усцімам выйшлі ўлукаткі. Сабака то бегаў вакол іх, то вомегам кідаўся пад ногі. Людзі расступіліся, даючы дарогу п'яным. Усцім з п'янага глузду крычаў:

— Я пакажу таму кульгаваму чорту, ён мяне папомніць яшчэ.

Бяседная весялосць разладзілася. Адно моладзь не зваяжала ні на што: хлопцы і дзяўчаты танцавалі, Іра таксама станцавала некалькі танцаў.

Спаць нас паклалі таксама па вясковай завядзёнцы — у клеці. Гэтакі звычай ужо быў у Рагазіне: нават калі жапіліся зімою, у люты мароз, і то маладых клалі спаць у клеці — не змерзнуць. Іра баялася, палохалася і тулілася да мяне, як да ратунку. Толькі гэта мы задрамалі, як у сцяну пешта загрузкала. Іра прахапілася і ледзь не закрычала. Я здагадаўся, што гэта: нас палохалі, будзілі рагазінскія хлопцы. Гэта таксама завядзёнка — не даваць спаць маладым.

Тыдзень праляцеў у вёсцы неяк пеўзаметку, асабліва для мяне. Мы хадзілі па палетках, у Бярэзавік, ірвалі паплаўныя кветкі, купаліся ў Рагазінцы. Дні падзіва былі цёплыя, лагодныя, і мне здавалася, што на свеце няма шчаслівейшых за нас з Ірай людзей. Я думаў, што гэтак жа адчувае сябе і Іра, але яна запудзілася, замаркоцілася. Ёй нязвыкла было ўсё гэта вясковае, яна сумавала па гарадскім:

Мілас, непаўторнае дзяцінства! Якое ты было пюрымслівае, якое ты непаўторнае, паўтарыся хоць на мо-

мант! Я от хаджу па сцежках свайго маленства і як бы панава перажываю тое, што даўно ўжо адышло ў пябыт. І здасцца, што за плячыма ў мяне цяжар гадоў, які не дае прыпусціцца на полі, як у тых далёкія часы. Дый Іра. Не, яна не цяжар, яна мая маладая радасць. Але чаго яна пасупленая, быццам печым незадаволеная? Кожны дзень, асабліва тут, на вёсцы, я адкрываю ў ёй усё новае і новае, пазначыя дагэтуль рысы. Мне нават прыходзіць у галаву, быццам яна не рада, што стала маёй жонкаю. Я пытаю ў яе пра гэта, і яна з узрушэннем адказвае:

— Ды не, што ты. Выкінь ты з галавы гэтыя думкі.

Але як ты іх выкінеш, калі яны сляпіцаю лезуць. Хоць бы аднаму мне прыходзілі такія думкі, а то і мачысе, бацьку і нават Насцечцы. Аднаго разу Іра з Насцечкай найшлі гуляць на вуліцу. А мачысе, бачу, пешта рупіць, яна хоча сказаць мне, але не адважваецца. Нарэшце, перасіліўшы піякаватасць, яна сказала:

— Я табе, Макарка, як роднаму свайму дзіцяці, нічога благога не жадаю.

— А што, мама, хіба я што дрэннае зрабіў? — спалохаўся я.

— Ды не, брощь божа, што ты нам дрэннае можаш зрабіць. Я от усе гэтыя дні прыглядаюся да твае жонкі. Мне здаецца, што вы сабраліся ў пару, як той лапаць з ботам. Хіба ж лапаць боту раўня?

— Дык хто ж з нас лапаць, а хто бот? — зарагатаў я.

— Хто вас ведае, каторае з вас лапаць, а каторае бот, мо ты, а мо і твая жонка, бо яна строіць з сябе пані пейкую, дык пэўне, што яна бот, а ты лапаць.

— Які ж яна бот, мама, — яшчэ мацней зарагатаў я. — Яе ж бацька просты рабочы.

— Дармо, што яе бацька просты, затое яна крывая. Бач жа, хоць бы яна адзін раз кіпулася памагчы мне што-кольвек. Дык ні блізка.

— Што ж яна вам паможа, калі яна нашай работы не ўмее рабіць?

— Я ж кажу — не пару ты сабе ўзяў. Зноў жа, як бачыць маё вока, дык ні мы, ні ты ёй не любы.

— Не, мама, гэта ў яе такая патура, яна і дома маўклівая, — стараўся я як мага абараніць сваю Іру. Але ў той жа час і ў мяне закралася думка: можа, і праўду кажа мачыха. Сапраўды, Іра стала пейкая не такая. Няма той весялосці, няма той замілаванай радасці, якія б павінны быць на пачатку нашага сумеснага жыцця. Яна ўсё

неяк задумваецца і як бы раскайваецца, што прыехала са мной у Рагазін, а мо і наогул, што сышлася са мной. Але я гэтую думку адганяю прэч. Мне ж, як, відаць, і кожнаму чалавеку, хацелася, каб мая жонка была самая найлепшая на свеце. Я папытаў у бацькі:

— Тата, а як вам мая Іра?

— А што я табе скажу, сынку, — не нам з ёю жыць, не нам і бедаваць.

— Чаму бедаваць, а не радавацца?

— Гэта так, да слова казана. Я, вядома, хацеў бы, каб ты жыў і, жывучы, радаваўся. Але ж, калі праўду табе сказаць, сынку, дык ты з ёй не парадуюся, а можа, і плачашся. Бацькавы вочы далей бачаць, бо твае цяпер як бяльмом зацягнуты. Ды яны яшчэ і маладыя, не вельмі і ўглядацца ўмеюць. А мае бачаць, што ў дабры і яна будзе добрая, а калі якое гора дарогу табе пераступіць, дык толькі ты яе і бачыў.

— Што вы, тата?

— Я, сынку, нічога табе благога не жадаю. Ты ў нас не пытаў, як жаніўся, дык мо не варта пытаць, як і жыць трэба. Але ж ты, тым часам, пытаеш, дык я табе і кажу.

— Вы, тата, яшчэ не ведаеце Іры. Яна добрая, харошая.

— Можа, тым часам, добрая і харошая, хто яе ведае, але мне здаецца, што ты з ёй не пажывешся і не накрусуешся.

Я аж зазлаваў на бацьку, на яго такі катэгарычны вывад. Мне хацелася, каб ён гаварыў пра Іру адно добрае, а ён на сваёй сялянскай прастаце вунь што кажа. Як мне непрыемна гэта слухаць, тым больш ад роднага бацькі.

— Я памоўчваў бы сабе, каб ты не пытаў. Але ж ты пытаеш, дык не магу ж я табе няпраўду казаць. Дай бог, каб я памыліўся.

— Праўда, тата, вы памыляецеся, — ухапіўся я за гэтую думку, як за пэйкі ратунак.

— Маўчыце вы, вунь ужо ідуць, — папярэдзіла маць, ха, угледзеўшыся ў акно, што з вуліцы ідуць у хату Іра з Насцечкай.

— Гэта ж во і да Насці гэты Срэбны Андрэй чэпіцца. А душа мая да яго не ляжыць, — сказаў бацька. — Могучы і любяцца, кадук іх там ведае, але ж ён, як тая брытва, гостры — ледзь дакранешся, дык і абрэжашся. Зноў жа такі гарэлку жлукціць, як не ў сябе. Сватаў прысы-

лаў ужо, ды мы адмовілі. А яна рвецца за яго, быццам і хлопцаў на свеце лепшых няма.

Можа б, бацька і яшчэ што казаў пра Андрэя, калі б у хату не ўвайшлі Іра з Насцечкай. Я паглядзеў на сястру, і мне радасна стала за яе. Вунь як яна вырасла, нават трошачкі вышэйшая за маю Іру. Насцечка была вясёлая.

— Чаму ты не пайшоў з намі? Як той стары ўжо стаў. А мы з Ірай на музыкі схадзілі. Пад Ахрэмавай ліпай там такія танцы, дык і мы адзін кракавячок адгупалі.

— Праўда, Іра, ты танцавала? — пацікавіўся я.

— А чаму б і не танцаваць. Ты думаеш, што без цябе дык я сабе і кавалера не знайду. Там столькі кавалераў — і ўсе запрашалі мяне.

— То чаго ж вы так рапа прыйшлі, танцавалі б сабе, — сказаў бацька, як бы пакрыўдзіўшыся на Насцечку з Ірай, што яны перашкодзілі пашай гаворцы.

— Пылу там на тых танцах адно толькі і можна наглытацца, — сказала Іра.

— Нашы людзі пылу не баяцца, — уставіла сваё мачыха. — Гэта вы, гарадскія, папрывыкалі на цяньках туляцца, а нашы людзі на сонцы смажацца, на дажджы купаюцца і пылам прычашчаюцца, дык ім нічога і не абыходзіць.

Пасля гаворкі з бацькам і мачыхай я пачаў больш прыглядацца да Іры, да кожнага яе слова прыслухоўвацца, нават да інтанацыі, з якой яно сказапа. А і сапраўды, як я мала ведаю Іру. Колькі мы там сустракаліся, ды і ў тыя сустрэчы я быў ап'янёны каханнем, не да таго мне было, каб прыглядацца, прыслухоўвацца, тым больш цвяроза аналізаваць тое, што яна рабіла, што казалла.

Вось і зараз мы ляжым у клеці на старым драўляным ложку, акрытыя цёплай коўдрай. Тут нейкая асаблівая сцішанасць, нейкая адменная любата. Над страхой пешта варушыцца, мо вераб'і, а мо мышы. Іра баязліва туліцца да мяне і шэпча:

— Макарка, родленькі, паседзем адсюль. Мне гэтак абрыдла глядзець на гэтае. Паседзем хутчэй дадому.

— Хіба табе не падабаецца, як нас прынялі? Нам жа яшчэ можна цэлы тыдзень пагасцяваць.

— Я не кажу, што дрэнна прынялі, — шэпча ў адказ Іра, — але я больш не магу. Мне ўсё падакучыла: і гэтая цішыня, і гэтыя людзі, якія на мяне глядзяць, як на нейкае дзіва, нават твае бацькі. Мачыха дык усё падгаворваецца, каб я што рабіла.

— Дык ты б узяла ды што-небудзь і памагла ёй, хоць бы ў хаце. Бачыш жа, колькі ёй работы: Насця кожны дзень ідзе на поле, а яна і ў хаце ад самага досвітку таўчэцца і яшчэ на поле ці на агарод бегае.

— Я ж нічога не ўмею тут, яшчэ чаго не патраплю.

— Патрапіш, не дзе яно дзенецца, абы захацела.

— Не хачу я, не магу, — аж ускіпела Іра.

У нас ледзь не ўзгарэлася першая сварка. Хоць мне і карцела пахадзіць па сцежках маленства, хоць мне яшчэ думалася схадзіць у Верамеевічы да дзядзькі Пракопа і распытаць падрабязна пра тое, пра што ён мне намякаў за бяседным сталом, я вымушаны быў адмовіцца ад усяго гэтага і згадзіцца ехаць заўтра ж дадому.

Наша рашэнне было для бацькі поўнай печаканасцю.

— Дык ці мы чым вам не дагадзілі? — пытаў ён.

— Чаму не дагадзілі. Іры трэба дадому, у яе там службовыя справы, а я адзіп не застануся. Ды мне таксама трэба сёе-тое рабіць.

Мачыха хуценька пачала збіраць нам у дарогу сякія-такія прыпасы, а бацька пайшоў у праўленне прасіць каня падвесці нас да Хвойнага.

Ад'язджалі мы не гэтак урачыста, як прыехалі. Толькі ўсе пашы — мачыха, Насцечка, дзеці — правялі нас за гумны да сценкі. Іра сядзела на возе вясёлая. А я не мог адбіцца ад думкі: ці давядзецца мне яшчэ хоць калі пахадзіць па родных сцежках свайго маленства, надыхацца духмянасцю палёў, налюбавацца вабнай разлегласцю прастораў.

Рагазін застаўся ззаду. Уперадзе клікаў гудок паравоза, і мы ехалі на яго покліч.

ІРВУ, ПАЛЮ...

Кажуць, непрыемнасць адна не ходзіць, яна за сабою яшчэ і другую водзіць. Дало ж мне пагадзіцца на гэтае стыльрэдактарства і амаль кожны дзень пакываць сабе непрыяцеляў. Я не мог абьякава ставіцца да таго, што чытаў і правіў. Я абураўся, калі мне падсоўвалі непісьменны матэрыял, і не было таго дня, каб ля майго стала не ўзгараліся сярэчкі і нават сваркі.

— Ты занадта на сябе бярэш, глядзі, каб ногі не падламаліся, — не раз крычаў Вінцэнт Барташэвіч.

А што я западта браў на сябе? Хіба толькі працы і перпрыемнасцей больш. Мог жа я расставіць коскі, сямтам выправіць слоўца якое, і пяхай бы матэрыял ішоў у набор. Але гэта выявіла б маю абьякавасць да таго, што раблю. Я так не мог. Не мог быць абьякавым, што б ні рабіў. Я павінен рабіць так, каб да кожнай работы дакладаць кавалачак душы. Нават стары Шолам, чуючы мае пазалянні з загадчыкамі аддзелаў і літаратурнымі супрацоўнікамі, колькі разоў казаў ужо:

— Макаар, навошта табе пазаляцца з людзьмі? Ты рабі так, каб яно шыта-крыта было.

— Не магу я, Шолам Эфроімавіч, не магу я так. Калі мяне паставілі на такую работу, дык я павінен яе рабіць так, каб людзям не брыдка было браць у рукі нашу газету.

— А хто там прыглядаецца, ці правільна сказ пабудаваны, ці няправільна, абы была палітычная вастрэня і правільная пастапоўка пытання.

— Прыглядаюцца, Шолам Эфроімавіч, яшчэ і як прыглядаюцца. На газеце мо каторыя вучацца правільна пісаць, а мы іх будзем вучыць непісьменнасці.

— Ай, рабі як ведаеш, але я табе не раіў бы настырняцца з людзьмі.

— Дык я ж і не настырняюся. Гэта ж службовыя прынцыповыя адносіны.

— Папомніш мяне, яны табе бокам вылезуць.

Заспакойвала і пераконвала, што я раблю правільна, заўсёдная падтрымка рэдактара. Наогул на гэтага чалавека я гатовы быў маліцца: я бачыў у ім узор партыйнай прынцыповасці, сумленнасці, чалавечнасці і не мог не слушацца яго. А Мацвей Кірылавіч сказаў мне: «Рабі так, як табе здаецца лепш, даводзь матэрыял да такой кандыцыі, якая патрэбна нам. Я цябе заўсёды падтрымаю». Адчуваючы такую сяброўскую руку і ведаючы, што гэтая рука працягнецца ў час, калі патрэбна будзе падтрымка, я быў перпрымірымы да недахопаў не толькі стылю, але і да палітычнай тупасці, індывідуальнасці артыкулаў і допісаў, якія паступалі з аддзелаў на мой стол.

Праўда, работа гэтая мяне не зусім задавальняла: мне карцела пісаць, хацелася бываць на прадпрыемствах, у калгасах — сярод людзей, чуць іх думкі, адным словам, адчуваць пульс жыцця. Мне вельмі карцела і п'еса, якую я пачаў пісаць. Задума яе нарадзілася пад уплывам таго, што я як журналіст бачыў у калгасах, на заводах. Мне

хацелася наказаць энтузіязм будаўнікоў сацыялізма, асабліва камсамольцаў і моладзі. У маім блакноце ўжо было столькі фактаў і эпизодаў, што здавалася — іх трэба сюжэтам звязаць у адно, і п'еса выйдзе як мае быць. Правобразам галоўнага героя — камуніста, барацьбіта за светлую будучыню, за перабудову вёскі на сацыялістычны лад — я ўзяў Пракопа Касянка. Я і дыялог будаваў, стараючыся браць яго словы і выразы. У процівагу галоўнаму герою — бальшавіку — я памеціў вывесці вобраз перараджэнца, кар'ерыста і баязліўца, кулацкага атожылка, які скаціўся ў лагер класавага ворага.

Быў прыдуманы ўжо і сюжэтны вузел п'есы: былы раскулачаны асеў у адным з раённых цэнтраў пад чужым прозвішчам. Знайшоў там сабе пажыўнае асяроддзе, і яму ўдалося завербаваць, аблытаць сваім павуціннем нават некаторых сумленных работнікаў. Толькі дзякуючы пільнасці радавых калгаснікаў вораг трапіў у рукі правасуддзя.

П'еса пісалася цяжкавата. Ды і не дзіва: гэта была мая першая спроба і я не так лёгка знаходзіў трапныя дэталі, сцэнічныя палажэнні, якія б пераконвалі сваёй праўдай і логікай жыцця. Але я іх шукаў упарта і настойліва. Мне хацелася хоць чым-кольвек памагчы партыі ў барацьбе з варожымі элементамі, і я шукаў зброі.

Сёння падарылася, што ў рэдакцыі работы асабліва не было, і сама калі спала гарачыня жніўняскага дня, у той час, калі на вуліцах запапоўвала перадвечэрняя ўрачыстая цішыня, я іду па Інтэрнацыянальнай да свае Спакойнай. Я тут ужо гэтак звык хадзіць, што пават ведаю на тратуары кожную выбоіну. У галаве змяняюцца адна другой сцэны п'есы, але лепшыя яшчэ не знойдзены, і я апапавапы думкамі, пават нічога не бачу. Для прадуктовага магазіна сутыкнуўся лоб у лоб з нейкім чалавекам, які пёс на плячах цяжар.

— Ты аслеп, ці што, — буркнуў узлавана чалавек.

Вось і наша Спакойная. Іра хутка пойдзе ў сваю чытальню, і ў пакой-бакоўцы я засяду адзін, ніхто мне не будзе замінаць. Калі Іра была дома, я не мог ні на чым засяродкавацца. А сёння думалася: от прыйду дадому, падсілкуюся трохі, правяду Іру да Інтэрнацыянальнай, а потым як засяду за стол, дык буду сядзець і пісаць аж пакуль не трэба будзе ісці сустракаць жонку.

Ціха адчыняю брамку, люблюся кветкамі, парадкам у двары і ў садку. Тут я прыклаў ужо сваю руку: падмятаў

двор, даглядаў яблыні і кветкі, а ў садзе змайстраваў павялічанае крэсла шызаб у цёплы і ціхі летні вечар пасядзець, на дэкарацыю ўчывім водарам саду, а часам мо нават і чайку папіць.

Увайшоўшы ў сенцы, я аслупянеў. У доме стаяў гармідар, чулася сварка. Падумаў, што Іра з маткай за што-небудзь пасварыліся. Гэта часам здаралася. Але з адчыненых хатніх дзвярэй я такое пачуў, што міжволі замёр. І чым больш я слухаў, тым больш абураўся, узрушаўся. Аляўціна Пятроўпа, мая цешча, аж крычала на дачку:

— Што ж гэта ты сабе думаеш: прывяла не зарэгістраванага, не павенчанага, яго даглядай, абмывай, а ён дунс-плюне, і толькі ты яго і бачыла.

— Мама, маўчы, Макар не такі.

— Не такі, дык гэтакі. Усе яны такія. Чаму ж ён не ідзе з табою ў загс? Мусіць жа не хоча, не думае. Зноў, як той Жорж, пакрэніцца каля твае спадніцы, і толькі ты яго і бачыла.

Што за Жорж? Які Жорж? Пра Жоржа я ніколі і нічога не чуў ні ад Іры, ні ад каго другога.

— ...І той як стаў да нас на кватэру, дык быў шаўковы, і ты каля яго бегала. А ён бач чым нас аддзячыў: пават не развітаўшыся, кінуў-рынуў — і шукай ветру ў полі.

— Ты сама вінавата, што Жорж мяне кінуў, — агрызалася Ірыпа. — Каб ты была людская маці або каб я таты слухала, а не цябе, дык хіба б ён кінуў? А то ты вечна ім была незадаволена, заўсёды падбівала мяне, бурчала. А хіба ён дурны, хіба нічога не чуў і не бачыў?

Для мяне гэта было адкрыцце, якое скаланула да самай глыбіні сэрца. Які Жорж, што за Жорж? — не выходзіла з галавы. Я хацеў адразу рынуцца з дзвярэй і крыкнуць на ўвесь дом, каб яны ад гэтага крыку аж анямелі. Але простая чалавечая цікавасць ведаць пра сваю жонку як мага больш трымала мяне за дзвярыма, абвастрыла мой слых, хоць я ведаў і адчуваў, што гэта непрыстойна, брыдка — падслухоўваць чужую гаворку. Але ж Іра была мне не чужая. І калі яна сама мне не расказала ўсяго, сама не паспавядалася душой, дык не грэх і падслухаць.

— Уцячэ і гэты ад цябе, от пабачыш. На повад яго не возьмеш, — чаўпла маці. — Калі ён не хоча нават рэгістравацца з табой, дык хіба ад яго добра можна чакаць?

— Адкуль ты ведаеш, што ён не хоча? Я яму пра гэта

нічога не казала. Ён адразу пайшоў бы, каб я толькі сказала.

- Дык чаму ты не кажаш ^{іму, іхну} ім блакіце ўжо было
- Саромеюся.
- Бач ты яе, саромеяца.
- Мама, змоўкні! — ледзь не са слязьмі закрычала

Іра.

На момант мне яе стала шкада. Я ціхенька ступіў ужо крок, каб сваім з'яўленнем спыніць гэтую недарэчную размову маткі з дачкой, але зноў-такі тая ж цікавасць змусіла мяне яшчэ больш прынішкнуць, бо далей гаварылася такое, чаго я ніколі-ніколі не мог нават спадзявацца пачуць.

— А ты, дурная, не ведаеш, як яго прымусіць, — вучыла маці. — От сёння ён прыйдзе, а ты перад гэтым ляж у пасцель, нібы хворага. Ён будзе пытаць, а я і скажу, што ты была на валаску ад смерці, што цябе выцяглі амаль з-пад колаў цягніка. Хацела жыцця сябе рашыць з-за таго, што не ідзеш рэгістравацца.

— Не буду я гэтага рабіць! — са злосцю выгукнула Іра, і мне яе стала шкада.

Сапраўды, можа, я зрабіў няправільна, што адразу не пайшлі ў загс рэгістраваць шлюб. Гэтай рэгістрацыі я не надаваў ніякага значэння. Мне думалася, саюз двух маладых людзей павінен рэгістравацца не ў загсе, а ў сэрцах. Ён перш за ўсё павінен грунтавацца на веры ў чалавека, а калі няма гэтай веры, калі паміж маладымі людзьмі, якія ўзяліся за рукі, каб разам прайсці вялікую дарогу жыцця, ёсць хоць кропля недаверу, падазронасці, дык у такім разе ніякая рэгістрацыя не паможа. Такія людзі не здолеюць жыць разам, дзяліць скрухі і радасці, бо іх саюз двух недаўгавечны, ён можа пратрымацца толькі да першай нягоды або да таго часу, пакуль такія людзі нацешацца адно адным.

Я не верыў, не мог нават уявіць сабе, каб у мае Іры не было шчырага пачуцця да мяне, і тое, што чуў цяпер, вельмі ж балюча раніла мяне, узрушала да самай глыбіні душы. Мне не хацелася верыць сваім вушам. Няўжо мая Іра здольна крывіць душою? Але тое, што я чую далей, да болю пераконвае мяне ў гэтай маёй неспадзяванай думцы, якая сама па сабе ніколі б не магла і ў галаву прыйсці.

— Што ты ў ім знайшла, у гэтым лапатніку? Той хоць лётчыкам быў, а гэты хто? Так сабе вахлачок, ні самоў паглядзець, ні людзям паказаць.

Я гэтага ўжо не мог стрываць, не мог далей слухаць такой абразы і, каб спыніць яе, знарок бразнуў сенечнымі дзвярыма і ўвайшоў у дом. Мяне перш за ўсё здзівіла тое, як цешча адразу ж перайначылася, нібы яна не толькі не гаварыла, дык нават не думала таго, што я чуў на свае вушы. Выраз твару ў яе быў дабрадушшы, словы мяккія, ліслівыя:

— Нешта ты, зяцёк, сёння рана прыйшоў. Мы яшчэ і ссці табе не згатавалі. Ірачцы нешта пяможацца, кволицца, што пад грудзьмі баліць.

Я дапытліва зірнуў на Іру, і яна ўспыхнула чырванню, як агнём.

— Сапраўды, Макарка, нешта тут, пад лыжачкай, забалела. Чаго ты, любенькі, сёння так рана прыйшоў?

— Не было работы ў рэдакцыі, — намагаючыся быць як мага спакайнейшым, адказаў я. — Хачу дома трохі папрацаваць. А ты на работу не ідзі, калі баліць.

— Як гэта я не пайду? Бюлетэня ж мне не дадуць, а Сякерын цяпер злосны на мяне, дык адразу ў суд.

— Ты наогул кінула б гэтую работу, што яна нам дае, — прананаваў я.

— Навошта ж я яе буду кідаць. Вечарамі буду сядзець і чакаць цябе, маркоціцца і сумаваць адна. Там, на людзях, весялей трошкі.

— Макарка, ідзі перакусі сяго-таго, я тут на скорую руку згатавала, — пачуўся цешчын голас.

— Дзякую, не хачу. Я там у буфэце перахапіў сёе-тое, — адмовіўся я, бо пасля таго, што чулі мае вушы, наўрад ці палезла б мне ў рот цешчына перакуска.

— Ну то як сабе хочаш. Пачакаеш, пакуль стары прыйдзе, тады разам і падсілкуецца.

— Добра, я пачакаю.

Іра пачала збірацца на работу. Яна па-святочнаму апаналася, фарбавала вусны, падпудрывалася. Я глядзеў на яе, і мне рабілася ніякавата, нават трохі прыкра.

— Я цябе правяду хоць да моста.

— Навошта, не трэба, Макарка. Я прывыкла хадзіць адна, хуценька, амаль бегам, а з табою будзем цягнуцца. Ты рабі што табе трэба, а потым прыйдзеш сустрэць мяне.

— Не, не, Ірачка, я правяду хоць да моста.

Сонца ўжо хілілася да небасхілу. Вострыя чырванаватыя праменні, быццам шкі, праколвалі нагрэтае за дзень наветра, і гэтак было добра, лёгка дыхалася, асабліва тут, на нашай Спакойцай, дзе ў садках пацаваў вясковы

спакоі і гасцявала ціхая неўтаімоўная радасць жыцця. Не так было ў мяне на душы: яна ўзрушана кішела, хоць я і стараўся нічым не выдаць гэтага.

— Ты нешта, любы, не такі, як заўсёды. Мо ў цябе якая непрыемнасць на рабоце?

— Не, не, гэта табе так здалося. У мяне проста блягі настрой.

— Чаму?

— Бо не ведаю, хто такі Жорж,— печакапа нават для самога сябе выпаліў я.

— Які Жорж? — залілася чырванню Іра.— Хто табе і што наплёў ужо?

— Людзі добрыя сказалі, што ў цябе быў Жорж.

— Які Жорж? Гэта мо Галя? Я так і ведала, што яна табе напляце. Яна ж і мяне падбівала, каб за цябе замуж не ішла. Можна, сама хацела цябе ўзяць у рукі.

— Нічога мне Галя не напляла. Я ўжо з месяц яе не бачыў.

— Дык хто ж табе мог нагаварыць? Мо з суседзяў хто. Ім, мабыць, вочы коле, што мы з табой сышліся і добра жывём.

— Не, любая, ты на таго чалавека, які мне ўсё раска- заў, і не падумала б ніколі. Мяне дзівіць адно, чаму ты мне сама не сказала, што была замужам за нейкім лётчы- кам Жоржам.

— Ні за кім я не была замужам. Ён у нас кватараваў, займаў гэтую бакоўку, у якой цяпер мы з табой жывём. Дык хіба ж людзям языкі пазавязваеш. Яны і тады, як ён быў у нас на кватэры, плявузгалі немаведама што: маў- ляў, ён мой жаніх. А на ліха ён мне здаўся.

— Няпраўду ты кажаш,— са злосцю, якая накішела ў мяне, выгукнуў я.

— Няхай і няпраўду. А калі што і было, дык што табе да таго. А ты хіба мне сказаў усю праўду?

— Сказаў, усё сказаў.

— А пра рагазінскую Марыльку хіба ты мне сказаў, што яна амаль твая жонка?

— Якая жонка? Мы з ёй проста сябравалі з самага маленства.

— Добра, відаць, сябравалі. Хіба я не бачыла слёз на яе вачах? Дарма ж яна не ліла б іх.

Слова за слова, і мы на вуліцы пасварыліся першы раз у нашым сумесным жыцці. Тут я ўпершыню ўбачыў, што Іра не такая рахманая, як мне здавалася. Далей мы

не маглі ўжо разам ісці. Іра рванулася ад мяне і амаль бягом кінулася цераз мост на Інтэрнацыянальную. Я павярнуў назад і пайшоў, сам не ведаючы куды. Гадзіны тры шпацыраваў па вуліцах. Хацелася да каго-небудзь зайсці, пагаварыць. Думалася: можа, зайсці да Метлюга? Але што ён мог мне парадыць? Тут мог даць рады толькі сапраўдны сябра, які б табе верыў, спачуваў, спагадаў. А мне здалося, што Мятлюг мог нават парадавацца маёй скрусе, і я перасіліў жаданне заходзіць да яго. Крыводна стала, што за столькі часу не займеў сапраўдных сяброў. Ад рабфакаўскіх таварышаў, якія цяпер на канчалі інстытут і каторыя працуюць на заводзе сельскагаспадарчых машын, я зусім адарваўся, а ў рэдакцыі не знайшоў ніводнага сапраўднага сябра, з кім можна было б дзяліць і гора і радасць. Можна было б зайсці да Валі. Але што яна падумае пра гэта? Мабыць, што, апёкшыся на адной, цяпер хінуся да яе. Яе дзявочы гонар не дазволіць ёй спагадаць мне. Больш таго, ён можа падказаць нянавісць да мяне. А я не хацеў гэтага і ціхенька паклыпаў сабе дадому. Добра, што ў хаце быў цесць.

— Сыноч, ідзі падсілкуемся, — запрашаў ён мяне да стала. — Добра было б, каб старая нам і чарчыну якую расстаралася. Бачу — у цябе настрой не вельмі хвацкі. Мо на рабоце якія нелады?

— Дзякую, тата, — адказаў я як мага ласкавей на запрашэнне.

— Чаму ж ты не хочаш? Настрой настроем, а яда ядою. У мяне такое правіла: у галаве пяхай чортведама што робіцца, а жывот не павінен цярпець. Аляўціна, я прасіў цябе чарчыну якую пашукаць. Трэба хлопцу настрой правіць.

Тая адказала:

— Дзе я табе тую чарчыну вазьму, хіба ў мяне Цэнтраспёрт?

— Не трэба, тата, не трэба, — выказаў я сваё меркаванне, хоць з маім настроем мог бы цяпер і смалы выпіць, не тое што гарэлкі. — Я буду працаваць, дык пяхай галава будзе светлая.

— У мяне ж сёння радасць, мая брыгада выканала план, перамагла ў спаборніцтве Гардзеічыкаву. Хлопцы там хацелі дзе-небудзь на чарцы ўзяць, але я не згадзіўся. Паспадыяваўся, што дома з табой вып'ем.

— Дзякую, тата, — як завучаны радок верша, дэкламаваў я, хоць у гэты момант і карцела выпіць, каб не

гэтак адчуваць крыўду і знявагу, якія сёння перажыў. Але, з другога боку, я прыкінуў, што калі ап'янею, дык магу расплакацца, разнюіцца перад гэтым добрым чалавекам. Ён бы, вядома, мог паспагадаць, мог бы пашкаляць жонку і дачку, але павошта і каму гэта трэба. Лепш затаіць усё ў сабе, няхай перагарыць, і мо зпоў вернуцца спакой і радасць. Але пасля таго, што чуў, паўрад ці вернуцца жаданья спакой і радасць, якімі я жыў да сёння.

Аляўціна Пятроўна таксама пільным жаночым вокам заўважыла, што са мной творыцца нешта п'яладнае, і спытала:

— Мо табе, Макарка, што баліць?

— Не, нічога не баліць, проста так маркотна, — адказаў я як мага спакайней, хоць хацелася крыкнуць: «Баліць, душа баліць, што вы мяне ашукалі».

Я ўключыў настольную лямпу і сеў за стол. На белым аркушы, здаецца, разбягаліся літары, і я не мог іх ніяк сабраць у радкі. Не, гэта не літары, гэта думкі мае разбягаліся. Я даўно ўжо не садзіўся за п'есу, бо не ведаў, як далей разгортваць дзеянне. Дыялог ішоў добра, але героі на сцэне нічога не рабілі, адно толькі гаварылі. Я разумеў, што такую п'есу цяжка, бадай нельга паставіць па сцэне. Аднак у маім жыццёвым запасе не знаходзілася дзеяння, якое б я мог перанесці па сцэну, каб людзі глядзелі яго, як само жыццё.

Нядаўна ва ўсіх газетах была апублікавана справаздача аб судовым працэсе над шкоднікамі і шпіёнамі. Гэтую справаздачу друкавала і наша газета. Людзі чыталі, што рабілі і меліся рабіць шкоднікі і шпіёны, і аж валасы дыбка стапавіліся ў тых, хто чытаў. Паведамлялася пра шкодніцтва па заводах, у калгасах, нават пра тое, як шкоднікі распаўсюджвалі сярод насельніцтва страшэнныя хваробы. Сапраўды, жахліва было чытаць. Рабочыя, служачыя, хатнія гаспадыні сціскалі кулак, чытаючы паказанні падсудных на працэсе. Я таксама чытаў і поўніўся гневам. Я вырашыў, што гэта і ёсць тое канкрэтнае дзеянне, якое ляжа ў аснову мае п'есы. Мне вельмі хацелася хоць чым-небудзь памагчы радзіме ў выкрыцці і абязбройванні тых, хто замахваўся на сацыялістычны лад, на наша жыццё. Сёння я меўся пасядзець даўжэй і падбіць ужо амаль пад канец п'есу. Але дзе яно што палезе ў галаву пасля таго, як мы пасварыліся з Ірай. Я адно сядзеў за сталом і рабіў выгляд, што працую, каб не назалілі старыя сваімі роспытамі.

Вечар здаўся даўгім-даўгім, як бы яго хто падтачыў. На вуліцы ўжо сціхла жыццё. Іра даўно павіпна была прыйсці, а яе ўсё не было і не было. Ужо і маці захвалывалася.

— Можа б, ты, Макар, пайшоў сустрэць Іру.

— Я не дужа добра сябе адчуваю. Нідзе яна не дзецеца, прыйдзе сама.

— Не маленькая, не заблудзіць,— дадаў сваё бацька.

Звычайна, калі ў нас было ўсё ў добрым ладзе, мы са старым маглі прасядзець цэлы вечар у гаворцы: аналізавалі міжнароднае становішча, гаварылі пра падзеі ў Іспаніі, пра пямецкі фашызм. Андрэй Піліпавіч усё гэта вельмі браў да сэрца. Адноўчы ён нават выказаў такую думку, што каб быў маладзейшы, дык добраахвотна падаўся б у Іспанію біць фашыстаў. І я верыў, што ён мог так зрабіць, бо Андрэй Піліпавіч быў чалавек шчырых і ясных думак, добрых учынкаў і спраў.

Прабіла ўжо дванаццаць, а Іры ўсё няма і няма. Я раскінуў пасцель і, не распрануўшыся, лёг. У галаву лезла чортведама што. Прыгадаліся словы мачыхі пра Іру. «Іра, няўжо сапраўды я ў тваім сэрцы не заняў ніякага месца, няўжо я, таксама, як і той Жорж, выпадкова трапіўся на тваім шляху, увайшоўшы не ў сэрца, а толькі ў гэты маленькі пакой?» У такіх цяжкіх думках я задрамаў, але як толькі ляпнулі дзверы — адразу і прахапіўся, бо спаў як той напалоханы заяц. А Іра, прыйшоўшы, нават не прачыніла дзвярэй свайго пакоя, а адразу ж уключыла святло ў сталовай і села вячэраць.

— Дзе гэта ты так позна забавілася? — пытаў заспаным голасам бацька.

— Ат, дзе была, там ужо няма,— адказала Іра, як мне здалося, знарок нейкім гуллівым бесклапотным тонам, відаць, спадзеючыся, што я абавязкова пачую гэты яе адказ.

Хоць грудзі мае аж распінала злосць, я, заплюшчыўшы вочы, ляжаў ціха, робячы выгляд, што сплю глыбокім сном. Павячэраўшы, Іра зайшла ў пакой, паглядзела на мяне, хціва ўсміхнулася і, узяўшы падушку, просціну і коўдру, пайшла. Яна паслалася спаць на канапе ў гасціным пакоі.

Андрэй Піліпавіч, угледзеўшы, што Іра кладзецеца адна спаць, спытаў:

— Дык ці гэта вы пасварыліся, ці што?

— Не, не, тата. Макар моцна спіць, і я не хачу яго будзіць. Яму, мабыць, нездаровіцца трохі.

Гэты Ірыш адказ ледзь не кінуў мяне ў шаленства. Каб не старыя дома, я не вытрываў бы. Але навошта мне паказваць перад імі сваё ўзрушэнне, няхай яны лепш нічога не ведаюць, спакайней будзе на сэрцы. Няхай я хоць праз усю ноч не засну, абы ціха было ў хаце. А можа, і яна не засне? Вядома, не засне. Не можа ж яна быць такая абыякавая. Але праз колькі часу я пачуў, што яна спіць. Значыць, ёй наша сварка мала абыходзіць. Затое я ўстаў, шчыльна зачыніў дзверы, адчыніў фортачку і ўсю ноч адну за адной курыў папярсы і думаў. Чаго толькі я не перадумаў, але гэтак ні да чаго і не дадумаўся. Адно зразумеў: цяпер паўрад ці будзе больш лад у нашым супольным з Ірай жыцці.

Дні перагортваліся як старопкі нячытапай яшчэ кнігі. Яны былі цікавыя, хвалююча велічныя і ў той жа час трывожныя, асабліва для мяне. Сямейнае маё жыццё не склеілася. Я разумеў, што мне трэба было кінуць-рынуць усё і зноў перайсці ў халасцяцкі пакойчык, каб там знайсці хоць трэшчкі заспакаення. Але зрабіць гэта не мог: уся рэдакцыя ведала, што я ажапіўся, усе знаёмыя паспелі павішшаваць з законным шлюбам, і як бы я мог паказацца ім на вочы, калі б стала вядома, што я развёўся. Я гэтага зрабіць не мог і па іншай прычыне: верыў, што Іра адумаецца і возьмецца за розум. Вонкава мы нічым нават перад Ірышымі бацькамі не выказвалі пязгоды. Але я адчуваў Ірыну халоднасць, нават нейкую абыякавасць. Спадзеючыся, што гэта ўсё з часам мінецца, я не ўпікаў, не дакараў жонкі. Мне хацелася верыць у чалавека, у яго дабрату, і я верыў, спадзяваўся, што час усё загоіць, уладкуе.

Але час, няўмольна ідучы ўперад, пёс з сабой згрызоты і балючыя расчараванні. Аднаго разу, неяк ужо ў канцы верасня, калі з вулічных прысадаў зрываўся жаўталіст, калі настроі сам сабою быў мінорны, прыйшоўшы ў рэдакцыю, я ўгледзеў на сваім стале артыкул са страшэнным загалоўкам «Шкоднікі і ворагі арудуюць». Чым далей я чытаў гэты, здадзены ў набор Юркам Маргуном артыкул, тым большая трывога апаноўвала мяне. У артыкуле пісалася, што ў нашым рагазінскім калгасе звiлі сабе гняздо шкоднікі, якія паставілі за мэту падарваць калгас знутры. Я аж усханіўся з-за стала, калі прачытаў: «Усю шкодніцкую работу вёў былы загадчык раённага зямельнага аддзела Пракоп Касянок». Аж уваччу ў мяне пацямцела.

— Не можа быць! Не можа быць! Хлусня ўсё гэта, паклёп на чэснага чалавека, сумленнага камуніста,— выгукнуў я сам сабе і ўсхвалявана зашпацыраваў па пакоі.

— Што здарылася, Макар? — спалохана спытаў Шолам.

— А тое, таварыш Кац, што абылгалі чалавека. Не веру я таму, што тут напісана. Я гэтага чалавека ведаю як самога сябе.

— А што такое? — усё яшчэ не разумеў Шолам.

— Наце, прачытайце,— падаў я яму артыкул.

Чытаючы, ён первова калашмаціў клінок барады, цмокаў языком, пешта сам сабе шаптаў, быццам каго лаяў. Відаць было, што маё хваляванне перадалося старому: ён неяк моршчыўся, як бы збіраўся ўвесць у камяк, каб з сілай некага выцяць. Хацеў нешта вымавіць, але варушыліся толькі вусны, а словы ніяк не вымаўляліся. Нарэшце такі Шолам сказаў:

— А ты не хвалюйся, Макар. Зайдзі да Давідзюка, раскажы яму ўсё, мо ён сходзіць у абком, і певінаватага чалавека не зачэпяць.

Сапраўды, як я не даўмеўся пайсці да рэдактара і расказаць усё, што ведаю, што думаю пра дзядзьку Пракопа. Праз момант я стаяў перад сталом рэдактара і як бы не казаў, а выдыхаў з гневам словы:

— Не веру я таму, што тут напісана. Мана ўсё гэта, паклёп на чэснага камуніста. Я ведаю гэтых паклёпнікаў: адзін з іх — Усцім Пачосак, п'яніца, другі — Леўка Здрок, прайдзісвет. Ім наплявузгаць на чалавека, абылгаць яго — раз плюнуць.

Я гэтак гарачыўся і гневаўся, што Давідзюк глядзеў на мяне як на апантапага. Ён, мабыць, ніколі мяне такім не бачыў і таму сказаў:

— Супакойся, таварыш Шыячок. Пастараемся разабрацца. Я схаджу ў абком, а матэрыялу пакуль што ў газету не трэба даваць.

Я не ведаю, хадзіў ці не рэдактар у абком партыі, аднак артыкул пра дзядзьку Пракопа больш не паявіўся на маім сталі. Не паявіўся ён і ў газеце. Значыць, Давідзюк мне паверыў.

Я пачаў нават трохі забывацца ўжо на той допіс. Нагадала аб'ява, што забываць пра гэта цемляга. На вялізным аркушы паперы, вывешаным у калідоры, было напісана: «12 кастрычніка адбудзецца закрыты партыйны

сход. Парадак дня: аб павышэнні бальшавіцкай пільнасці камуністаў».

На сход прыйшоў першы сакратар гаркома партыі таварыш Шафрацкі. У сваім дакладзе ён прыводзіў факты, відаць, узятых са следчых спраў, аб шкодніцкай контррэвалюцыйнай дзейнасці ворагаў народа ў нашай рэспубліцы і вобласці. Я чакаў, што ён вось-вось памяне і верамеевіцкую групу, якую ўзначальваў Пракоп Касянок. Аднак Шафрацкі пра Верамеевічы не сказаў ні слова. Значыць, нічога там сур'ёзнага не было, проста тыя два прайдзісветы хацелі абылгаць сумленнага чалавека.

Выступаючыя ў спрэчках гаварылі аб неабходнасці павышэння класавай пільнасці, бо на работніках рэдакцыі, як на людзях, якія ў пэўнай меры фармуюць грамадскую думку, ляжыць асаблівая адказнасць.

— Вока бальшавіцкага журналіста павінна быць двойчы пільным. Ніякага лібералізму, ніякага прымірэнцтва нават да, здавалася б, дробязных праяў шкодніцтва і контррэвалюцыйнай дзейнасці не павінна быць.

Гэта гаварыў Вінцэнт Барташэвіч. Я дзівіўся — адкуль у чалавека столькі запалу? Ад агульнага тэарэтычнага ўступу прамоўца перайшоў да канкрэтных спраў нашай партарганізацыі. Аж макаўка лысай галавы налілася крывёю. Вочы — дык быццам іскры красалі, калі ён гаварыў:

— Я з поўным правам, з поўнай бальшавіцкай адказнасцю павінен тут, у прысутнасці сакратара гаркома партыі, заявіць, што ў нашай партыйнай арганізацыі акапаліся гнілыя лібералы, калі не сказаць большага.

Усе насцярожыліся, мусіць, чакаючы, пра каго будзе гаварыць прамоўца. У мяне аж сэрца ёкнула. І яно такі недарма ёкнула, бо тое, што казаў далей Барташэвіч, мяне ледзь не зваліла з ног.

— Я маю на ўвазе маладога яшчэ камуніста таварыша Шыянка і яго непрыстойныя антыпартыйныя ўчынкi.

— Якія? — нехта запытаў.

Усе спачувальна зірнулі на мяне. Я не ведаю, што яны бачылі на маім твары: мо адчай, а мо і рашучасць. Я ўвесь гарэў ад крыўды, ад злосці, але прымушаў сябе хоць з выгляду быць спакойным, разважным.

— А вось якія. У нашу рэдакцыю наступіла пісьмо, у якім выкрывалася шкодніцкая дзейнасць былога загадчыка Верамеевіцкага райза. А хто яго бачыў на старонках газеты? Ніхто! Макара Шыянок, не без дапамогі нашага па-

важанага ліберала рэдактара, пахаваў тое пісьмо ў бюракратычных нетрах. Я думаю, што партыйны сход дасць належную, прыпыцова бальшавіцкую ацэнку такім антыпартыйным дзеянням члена нашай партарганізацыі.

Скончыўшы прамову, Барташэвіч кінуўся да графіна з вадою, быццам у яго перасела ў горле і ён не мог пракаўтнуць тое, што сказаў.

Сход, як аглавушаны, пекалькі хвілін зацята маўчаў. Дармо старшыня пытаў, хто хоча слова. Гэтае злавеснае маўчанне нарэшце парушыў Юрка Маргун. Ён хваляваўся і таму збіваўся з тропу, расказваючы, як атрымаў артыкул пра шкодніцтва ў Верамеевічах, як падрыхтаваў яго да друку, як потым гаварыў з рэдактарам і той сказаў, што абвінаваціць камуніста ў шкодніцтве — гэта вельмі сур'ёзная справа, яе трэба праверыць, расследаваць, а не даваць веры на слова нейкім двум певядомым людзям, якія мо зводзяць асабістыя рахункі. Але да гэтага часу ў Верамеевічы нікога не пасылалі на праверку, і за гэта Маргун упікнуў рэдактара ў лібералізме. Мяне ж ён абвінавачваў у прытупленні класавай пільнасці, у тым, што я асабістыя адносіны з былым загадчыкам Верамеевіцкага райза паставіў вышэй за класавыя інтарэсы і па гэтай прычыне заслугоўваю самага суромага партыйнага спагнання.

Я спадзяваўся, што хоць хто-небудзь з камуністаў падтрымае мяне, выступіць у абарону. Але пакуль ніхто нават і не заікнуўся.

Слова папрасіў Лёня Мятлюг. Я думаў, што хоць ён не будзе гэтак, як другія, бэсціць мяне. Але памыліўся: Мятлюг пайшоў яшчэ далей. З яго прамовы выходзіла, што я певыпадкова зняславіў калгас «Чырвоны бор» і яго старшыню Гардзея Сінюка, што я яшчэ на першым часе работы ў рэдакцыі паказаў сябе гнілым лібералам, заступнікам розных сабатажнікаў. Ён нагадаў даўняе, можа, усімі забытае пісьмо старшыні сельсавета Лопуха. Мятлюг абвінавачваў мяне ў прыхільнасці да яссінскай кулацкай паэзіі», якая быццам з'яўляецца водгуллем варожай ідэалогіі ў літаратуры. Нарэшце прамоўца сфармуляваў свой вывад:

— Я думаю, таварышы, што нам няма чаго цацкацца з Макарам Шыпком. Калі па здаровым зялёпым дрэве ўсыхае якая галіна, яе адрэзваюць.

Старшыня сходу хацеў ужо скіраваць камуністаў на практычнае вырашэнне маёй справы: прагаласаваць — ці

пакіпуць мяне ў партыі, ці большасцю галасоў адабраць партыйны білет, які я пасіў пры сваім сэрцы, як самае дарагое.

Але ж яшчэ нічога не сказаў Давідзюк. Усе на яго глядзелі, чакалі. З асаблівай надзеяй глядзеў я на рэдактара, хоць і разумеў, што на гэты раз яму асабліва цяжка заступацца за мяне, бо абвінавачанне мяне — гэта ўскоснае абвінавачанне і яго самога, калі не ў антыпартыйным дзеянні, дык у прытупленні рэвалюцыйнай пільнасці, у гнілым лібералізме. Я бачыў, адчуваў, як Давідзюку цяжка было слухаць усё, што тут казалі пра мяне. Глядзеў на рэдактара і сакратар гаркома Шафранскі, нібы позіркамі кажучы: «Выступі, скажы, прызнай і свае памылкі, ты ж бачыш, што камуністы чакаюць твайго слова».

Давідзюк пачаў здаля, з гісторыі з Лопухавым пісьмом, пра якое добра ведаў і Шафранскі. Гэтае абвінавачанне, выстаўленае супроць мяне Метлюгом, ён адвёў як негрунтоўнае. Адмеў і тое, што я быццам знарок зняславіў у «Звяздзе» «Чырвоны бор» і яго старшыню Гардзея Сішюка. Але затое калі дайшоў да апошніх падзей, дык не мог сказаць нічога ні ў абарону мяне, ні самога сябе.

— Таварышы, — пачаў я сваё выступленне, — я веру ў добрасумленнасць камуніста Касяпка. Што б там з ім ні здарылася, я веру ў яго, як у самога сябе.

— Памыляецеся вы, таварыш Шыяпок, — перабіў мяне сакратар гаркома, — той, каго вы ведалі як добрасумленнага камуніста, ужо не камуніст.

Ад гэтых слоў у мяне аж пахаладзела ўсярэдзіне: няўжо дзядзька Пракоп дайшоў да такога? Не можа быць! Не можа быць! Здаецца, крычала, пратэставала ўсё ва мне, але сказаў я ціха:

— Што б там ні сталася з таварышам Касянком, я не паверу, што ён вораг. Я яго ведаў як чэснага чалавека і сумленнага камуніста.

— Ну то што ж, заставайцеся пры сваёй веры, але без партыйнага білета, — сказаў Шафранскі і канкрэтызаваў думку: — Ёсць прапагова — за прытупленне класавай пільнасці, за спачуванне нюкодніцкім элементам, за скарыстанне ў гэтых мэтах сваёго службовага становішча Шыяніка Макара Васільевіча выключыць з рады бальшавіцкай партыі. Пытанне аб дапушчэнні лібералізму з боку таварыша Давідзюка перадаць на разгляд бюро гаркома партыі.

Тут толькі як бы ачомаўся і падняў руку Шолам Кац.

Клінаватая барада яго трэслася ад хвалявання, нібы Шафранскі прапаноўваў выключыць з партыі не мяне, а яго, Каца. Голас у яго перарываўся.

— Я не згодны з такой прапанавай. Макар Шыянок як чалавек і камуніст малады, і адсякаць яго ад партыі было б неразумна. Прапаную абмежавацца суровай вымовай з занясеннем у асабістую картку.

А я дык быццам анямеў. Хацеў нешта сказаць, нешта крыкнуць, нечага папрасіць, але цяжкі даўкі ком крыўды заткнуў мне горла, сляза завалакла вочы, і я нават не бачыў, хто як галасаваў. Са сходу выбег як апаптань: перад вачыма кружылася падвешаная пад столлю люстра, здавалася — падлога, зямля пад нагамі — усё пайшло ходырам. Нічога і нікога не бачачы перад сабой, выбег на асеннюю slotу вуліцы.

Дома была адна цешча. Іра яшчэ не прыйшла з чытальні, стары працаваў у другой змене. Не распрануўшы нават паліто, я ўпаў на канапу і даў волю слязам. Аляўціна Пятроўна дапытвалася, што са мной. Раз-пораз я хапаўся за левую кішэньку, дзе ляжаў партыйны білет — як бы правяраў, ці не згубіў. Білет быў яшчэ пры мне. Старая, мабыць, падумала, што ў мяне нешта сталася з галавой, і забегалася, затрывожылася.

— Я пабягу, Макарка, да суседзей ды пазваню доктара.

— Ніякага доктара мне не трэба, — адказаў я цешчы нават з нейкай злосцю, быццам і яна вінавата ў тым, што са мной сёння зрабілі.

— Сядзь ты, што-небудзь укусі, мо яно і палегчае.

— Не хачу нічога, не хачу ні есці, ні піць.

Прыйшла Іра. Не распрануўшыся, яна доўга глядзела на маю абязвечанасць. На момант яна мне чамусьці здалася далёкай і чужой, чалавекам, які ніколі і нізавошта не зразумее і не ўшчупе майго болю.

— Што з табой? — пытае яна.

— Нічога. Так нешта дрэнна сябе адчуваю.

— Мо што на рабоце благое здарылася?

— Нічога, нічога не здарылася.

— Распрані паліто, ты ж мо больш нікуды не пойдзеш.

Неяк механічна я распрануў паліто і кінуў на канапу. Іра ўзяла яго і павесіла. Я кінуўся ў бакоўку, узяў са стала рукапіс п'есы, прабег вачыма першую старонку, дзе ў слупочак былі напісаны прозвішчы дзеючых асоб. Пер-

шае было — Пракоп Мыслявец, гэтак я назваў таго, чый вобраз стараўся зрабіць дакладнай копіяй дзядзькі Пракопа. Але што сталася з чалавекам, што дзесяца з тым, каму я гэтак верыў, каму я быў удзячны? Няўжо ўсё праўда? Няўжо? У гэтакім распачлівым роздуме рукі як бы мімаволі перахапілі лісткі рукапісу напалам, перарвалі іх і кінулі ў грубку, дзе кволым снім агеньчыкам далавала вуголле. Сінія язычкі полымя ўхапіліся за паперу, і яна запалала.

— Што ты робіш, вар'ят? — крыкнула Іра.

— Тое, што трэба, — адказаў я і, піцма ўпаўшы на канапу, заплакаў.

Два тыдні блукаў я па горадзе як несамавіты. На дошцы аб'яў рэдакцыі вісеў ужо загад аб звальненні мяне з работы. Пабыў я ўжо і на пасяджэнні бюро гаркома. Там пацвердзілі пастанову партыйнага сходу і загадалі здаць партыйны білет.

А дома ўсё яшчэ не ведалі, што са мной здарылася. Кожны дзень я выходзіў з дому, як звычайна на работу, і вяртаўся ў той жа час, як і заўсёды. Мне хацелася аддаліць, адкласці хоць сямейны суд. Але далей таіць ужо нельга было. У дзень палучкі Іра запытала:

— А дзе твая зарплата? Чаму ты не аддаеш маме?

— Няма ў мяне зарплаты і больш не будзе.

— Як гэта — не будзе? Чаму?

— Таму што я не працую больш у рэдакцыі. Мяне зволілі, выключылі з партыі.

Гэтыя словы пачуў Андрэй Піліпавіч, які сядзеў на канапе і чытаў газету. Ён падхапіўся з канапы і доўга глядзеў на мяне, не моргаючы. Нарэшце, як бы адышоўшы ад знямення, спытаў:

— Як гэта — выключылі? Не разумею.

— Выключылі, ды і усё.

— За што?

— Сам не ведаю. За Пракопа Касянка.

— Як гэта? — усё яшчэ ніяк не мог зразумець Андрэй Піліпавіч.

Іра глядзела на мяне, і твар яе то ружовіўся, то блеў, на вочы не то набягала сляза, не то выкрэсвалася іскра злосці.

— Не разумею, — спакойна казаў цесць. — А пры чым жа ты да таварыша Касянка?

— Не таварыш ён цяпер ні вам, ні мне. Я праявіў прытупленне пільпасці і заступіўся за яго.

Аднак жа стары Леванюк нічога не мог зразумець з таго, што я казаў. Снаважна, спакойна ён падышоў да мяне, узяў за руку і падвёў да кананы.

— Сядзь ды раскажы ўсё на парадку. А ты, Іра, пакінь нас на хвілінку.

Андрэй Піліпавіч сеў побач мяне і гаварыў, распытваў так, быццам хацеў укласці ў свае словы як найбольш спагады, разважлівасці. А я ніяк не мог супакоіцца, утаймаваць сваё хваляванне. Расказваў блытана пра той ліст, што прыйшоў у рэдакцыю, пра Усціма Пачоска і Леўку Здрока, пра тое, што гаварылася на партыйным сходзе, як я там сябе трымаў.

— А ты дарма, сыноч, гарачыўся. Трэба было растлумачыць, хто такі Пракоп Касянок, расказаць усё спакойна і падрабязна. І чаму ты дагэтуль дома нічога не сказаў?

— Не хацеў, тата. Я хацеў, каб маё адно сэрца перабалела, усё роўна вы нічым не паможашце.

— Як гэта — не памагу?! — нібы з нейкай злосцю сказаў Андрэй Піліпавіч.— Не быў бы я бальшавіком, каб таго, каго ведаю, як самога сябе, каму веру, мог папусціць у крыўду. Ты не ведаеш, як мне дораг твой Пракоп Касянок. Тады, як мяне паранілі кулакі, ён больш за ўсіх прыняў да сэрца. Аж пакуль я не вычуняў, прыходзіў да мяне ў бальніцу. Я нікому не паверу, што такі чалавек можа стаць злачынцам. Сам пайду ў абком, а калі там не разбяруцца, дык і да ЦК дайду. Такі чалавек, як таварыш Касянок, не можа быць шкоднікам.

— Я таксама гэтак думаю. Але ж са мной, бачыце, што зрабілі. Дык і з вамі могуць такое зрабіць. Вы лепш не мяшайцеся ў гэтую справу.

— Але ж і маўчаць я не магу. І ты, хлопца, не кідайся ў адчай. Партыя не дасць свайго сына ў крыўду, калі ён перад ёй нічым не вінаваты. Трэба ўсё абдумаць, як і што рабіць. Я параюся з сакратаром нашага парткома. Ён чалавек разумны, сапраўдны бальшавік.

Можа б, мы яшчэ доўга гаварылі з Андрэем Піліпавічам, калі б яму не трэба было збірацца на партыйны сход, і стары заспяшаўся.

Затое Іра з Аляўцінай Пятроўнай гаварылі зусім інакш.

— Дагуляўся, даскакаўся. Высока лятаў, ды нізка сеў,— са злосцю пачала дакараць мяне жонка, як толькі стары выйшаў з хаты.— Я ведала, што гэтак будзе. Не

трэба ты мне такі. Не хачу я жыць з чалавекам, якому адмовілі ў палітычным даверы.

Крыўдна, балюча было чуць гэта ад чалавека, якому я аддаў душу, а ён, відаць, шукаючы сабе нейкай карысці, толькі прачыніў сваю для прыліку. Мабыць, праўду кажа народная прымаўка: людзі глыбей за ўсё пазнаюцца ў бядзе.

Але мая бяда, мусіць, не стала бядой Ірынай, бядой Аляўціны Пятроўны. Яны ўдзвюх так па мяне насыпаліся, што хоць ты затыкай вушы ды ўцякай куды вочы глядзяць. І ў мяне выспела думка кінуць-рынуць тут усё і падацца ў вёску, перабыць там пягоду. Але як гэта зрабіць, калі я ні слова не сказаў Андрэю Піліпавічу, не папытаў у яго.

Я сеў за стол пісаць яму ліст: прасіў прабачэння, што, не параіўшыся з ім, раблю гэта, можа, неабачлівы крок. Але жыць пад страхой ягонай хаты больш не магу. Іра і маці глядзяць на мяне як на дармаеда, што хоча ўссесці ім на карак. Ліст я закончыў цёплымі, шчырымі словамі: «Бывайце, дарагі, любы тата. Прабачце, што я так раблю. Гэта не ад крыўды на вас. Я вас ніколі не забуду, што б са мной ні сталася. Даруйце мне яшчэ раз за мой гэта ўчынак, але мне здаецца, што так трэба, так будзе лепш. Ваш Макар Шыянок».

Запечаташы ў канверт ліст я паклаў на стол, а сам, схапіўшы з-пад ложка чамадан, рынуўся за дзверы ў асеннюю поч, як у чорнае прадонне.

Ніхто мяне нават не памкнуўся спыніць, папрасіць, каб я застаўся ва ўтульшым дамку на Спакойнай вуліцы.

ДУША ПЛАЧА І РАДУЕЦА

Два тыдні я не вылазіў з бацькавай хаты, не паказваючыся на вочы рагазіцям. Бацька і матыха дапытваліся, што са мною сталася. А што я мог сказаць, як мог растлумачыць тое, што апынуўся як бы за бортам жыцця. Мне здавалася, што няма для чалавека горшай кары, як выключыць яго з грамадскага інтарэсу, пазбавіць тае працы, якую ён любіць. Такою караю я цяпер і быў пакараны. Здавалася — больш ні за што не возьмуцца мае рукі, больш ні да чаго не прыгорнецца маё сэрца.

Бацька ў мяне пастойліва дапытваўся, што здарылася, і нават яму я не мог адказаць спакойна.

— Ат, тата, не кройце мае душы гэтымі роспытамі. Яна і так баліць.

— Дык што ты ў нас рабіцьнеш, калі прагналі са службы? — пытала мачыха.

— Тое, што і ўсе людзі робяць. От паеду ў гала па сена, у лес па дровы, а прыйдзе вясна — пайду араць.

— А божачка ты мой, — успляснула рукамі мачыха, — дык гэта ты мо думаеш асесці тут у нас? Вучыўся-вучыўся, і ўсё кату пад хвост?

— Думаю і асесці, а што ж мне рабіць — у палопку кідацца? — са злосцю сказаў я, ведаючы, чаго дапытваецца Вара: ёй, пэўне, боязна, што калі я асяду тут, у Рагазіне, дык давядзецца дзяліць бацькаву хату, гаспадарку.

— Не дажджэш ты, каб тут асесці. Як хату ставіць, дык цябе тут не было. Ты на лёгкім хлебе сядзеў сабе, а мы з бацькам жылы рвалі.

— Не трэба мне ваша хата, — агрызнуўся я.

— Дык дзе ж ты будзеш тут жыць?

— Будан пастаўлю і буду жыць.

Ад такога адказу ў Вары, мабыць, трохі адлегла ад сэрца, і, яна, як звычайна, накінулася на бацьку:

— Гэта ж дроў ні палена на дрывотніку, а ён сабе і не дбае. Няхай бы схадзіў да старшыні, папрасіў каня ці валоў якіх ды з'ездзіў па дровы.

— А хай яго двор гарыць, таго старшыні. Хіба ў яго дапросішся?

— Тата, я схаджу, — аж узрадаваўся я, што выпадае сякі-такі занятак.

— Схадзі, мо ён цябе і наслухае, — узрадаваўся таксама і бацька, што з галавы спадае адзін клопат.

У праўленні калгаса было людзей не вельмі: сядзеў галоўны бухгалтар Асіпёнак, дзве дзяўчыны-рахункаводкі, якіх я нават не ведаў. Усцім Пачосак сядзеў у сваім кабінце-бакоўцы, а перад дзвярыма, выцягнуўшыся па ўвесь рост, смачна пазяхаў ягоны сабака. Асіпёнак павітаўся, павішанаваў мяне з прыездам, запытаў, ці надоўга я наведаўся да бацькі. Я пічога не мог адказаць на гэтае, цяпер самае балючае для мяне запытанне.

— Ат, прыехаў, холад перасяджу ў бацькавай хаце, — адказаў я. — Ды ў хаце не вельмі цёпла, ні палена дроў няма. Старшыня тут?

— Тут, у кабінеце,— і Асіпёнак паказаў вачыма па дзверы.

Пастукаў у дзверы.

— Заходзь! Хто там? — пачуўся сінаваты голас Пачоска.

— З прыездам, Макар Васільевіч,— павітаўся Пачосак, калі я ўжо зайшоў у кабінет.

— Дзякую.

— Надоўга да нас?

— Хто яго ведае, можа, і надоўга.

— Я ўсё ўжо ведаю. Спачуваю табе. З-за таго бязногага чорта табе вунь як давялося. З-за таго шкодніка. Я ведаю ўсё. У райкоме ўжо вядома, што цябе выключылі з партыі.

— Я не на гэтай справе зайшоў да цябе, Усцім Адамавіч,— стараўся я перавесці гаворку на іншае.— У бацькавай хаце хоць ваўкоў ганяй, а па дрывотніку ні палена дроў. Можа б, ты даў каця якога.

— Каця то наўрад. Ты ж ведаеш, што той вылюдак усіх коней нашых летась папляжыў. Сапу нейкага з ветэрынарам напусцілі, а тыя, што засталіся, вельмі занятыя. Хіба валоў возьмеш?

— А мне ўсё роўна,— згадзіўся я.

Я запрог у сані-грынджалы пару сухарэбрых валоў і выгнаў іх на вуліцу. Пакручваючы пад жывёлінай стусінай, я раз-пораз пакрыкваў на іх: «Цоб, цабе!» Не вельмі то я і кіраваць умеў гэтымі валамі, не дужа даўно ў калгасе завялі іх парак з дзесяць. На іх вельмі добра вазіць цяжкія вазы, а вось ехаць куды-небудзь у вялікую дарогу, дык бяды не абярэшся. Таму ў калгасе на іх вазілі гной на блізкія палеткі. Хоць на іх і цягнешся, як муха па смале, затое воз пакладзеш ужо такі, што мо піводзіць конь з месца не зрушыць.

Праязджаючы паўз былую Лукашову хату, у якой цяпер мясцілася праўлепне калгаса, я ўгледзеў на ганку старшыню, Асіпёнка і Леўку Здрока, які немаведама адкуль узяўся. Яны глядзелі, як я паганяю валоў, і аж за бокі браліся ад рогату. Я пачуў кплівыя словы:

— Бач, Васілёў прафесар валам хвасты круціць. Да-стукаўся, дафапабэрыўся. Так яму і трэба,— пісклява казаў Леўка.

— Ён на іх прывязе дроў? Трасцу ён прывязе. Запачуе па дарозе, — параготваў Пачосак.

Я зрабіў выгляд, што нічога не чуў. Нават не азірнуў-

ся, каб не паказаць свае крыўды. Не азірнуўся яшчэ мо і таму, што згледзеў: пасустрэч мне ішла жапчына, і як мне здалося — Марылька. Яна была захутапа ў хустку-капаплянку, і твару не відно было, але я пазнаў па постаці, што то была не хто іншая, як яна. Неяк трошкі перавальваючыся з боку на бок ішла яна. О, я гэтую хаду добра ведаў яшчэ з далёкіх год дзяцінства. Марылька, мусіць, не чакала мяне гэтак сустрэць, бо, як толькі мы параўняліся, спынілася як укапаная. Нават вочы працерла, каб не памыліцца.

— Макарка, няўжо гэта ты? — ледзь не крыкнула яна.

— Я, Марылька, я.

— Дык куды ж гэта ты валоў гоніш? — як бы не ведаючы, за што зачэпіцца словамі, пытала Марылька.

— Дадому. На світанні па дровы паеду.

— Я чула, што ты прыехаў, але думала, што людзі так сабе плявузгаюць.

— Прыехаў, Марылька, прыехаў і, мусіць, надоўга, а мо і назаўсёды.

— От і добра.

— Што добра?

— Што ты прыехаў. Мо цяпер і да мяне калі зойдзеш.

Мяне дзівіла, чаму Марылька нічога не пытае пра Іру, пра тую прычыну, якая прывяла мяне ў Рагазін. Мабыць, яна ўсё ўжо ведае. У вёсцы ж ні ад кога нічога не схаваеш, не ўтоіш. Даволі аднаму чалавеку ўведаць, як неўзабаве будуць ведаць усе. Мне нават на момант здалося, што Марылька рада майму гору. Але я гэтую думку адагнаў, бо разумеў: калі яна і рада чаму, дык не гору, а таму, што я прыехаў, што яна бачыць мяне зноў тут, на рагазінскай вуліцы.

— Дык ты едзь, Макарка, гані сваіх валоў, а то вунь, бачыш, людзі ўжо ў вокны глядзяць. Едзь, а як прыедзеш, то зайдзі да нас. Я буду цябе чакаць.

— Добра, Марылька. Дзякую, — сказаў я і зацобкаў на свой рагаты транспарт.

Бацька выйшаў на ганак. Ён доўга глядзеў на валоў, на мяне.

— Дык што ён, трасца яму, даў? — выказаў сваё абурэнне бацька.

— Як што? Валоў.

— Добрыя валы. На гэтых валах адно па смерць ездзіць, дык ніколі не памрэш.

Бацька падышоў, нават памацаў рукою палавога вала, палез пад ярмо.

— На гэтым жа во чорце ніхто не ездзіць.

— Чаму?

— На ім без шыла і ў дарогу не выбірайся. Гэта ён, трасца яго матары, на здзек, на кепікі табе яго даў. Маўляў, папасмяёмся.

— Чаму, тата?

— Увесь Рагазін гэтага палавога ведае. От выедзеш за вёску, дык ён брык і ляжа — і хоць ты яго за хвост падымай. Адно хіба шылам пачнеш калоць, дык успораш. Натурлівы гэтакі, чорт.

— Я сам паеду па дровы, тата, ён у мяне не вельмі ляжа, — сказаў я з такой упэўненасцю, быццам я на гэтых валах увесь век свой ездзіў.

— Набярэшся бяды. Каб яшчэ дзе недалёка ехаць, а то аж у Плаўе.

Як бы там ні было, а па дровы я з'ездзіў і прывёз-такі ладны воз сушняку.

Пахмурья зімовыя дні з завеямі і завірухамі, хоць і падта кароткія; мне здаваліся доўгімі. Асабліва доўгімі, нават бясконцымі былі почы. Удзень у мяне яшчэ быў сякі-такі занятак: то ездзіў у гала кіламетраў за пятнаццаць па сена, то ішоў на ток працаваць ля малатарні, дык там у працы, па людзях і дні неяк спарней ішлі. Вечарамі ж я не хадзіў нікуды. Чытаў бы, калі б было што, але ў рагазінскай чытальні ўсяго каля сотні кніг, і я ўсе перачытаў ужо. Ды пры лямпе і чытаць не тое што пры электрычнасці. Электрастанцыя не працавала — не парыхтавалі торфу. Зноў жа такі: калі я і браўся за якую кніжку, дык нічога з таго, што чытаў, не асядала ў памяці. Галава была занята іншым клопатам, ён выцясяў з памяці тое, што павінна было зараз запасці ў яе. А я ўсё думаў і думаў, мне толькі адно рупіла: як жыць, як быць далей. Надумаў быў схадзіць у рэдакцыю раённай газеты і папрасіцца на працу хоць карэктарам. Усё-такі было б нешта пэўнае. Рэдактар спагадліва выслухаў маю споведзь і сказаў:

— Ведаеце, я падумаю. Зайдзіце дні праз тры-чатыры.

Даўшы рэдактару падумаць як мага больш, аж шэсць дзён, я зноў з'явіўся да яго.

— Разумеце, на вялікі жаль, работы ў нас ніякай няма, — як бы просячы прабачэння ў мяне, казаў рэдактар, хоць я ведаў, што яму во як патрэбен карэктар.

Зусім заняпаў я духам: няўжо нічым і ніколі не давяду, што я сумленны чалавек?

У той самы дзень я вырашыў пераведаць Анастасю Паўлаўну і хоць тое-сёе дазнацца пра дзядзьку Пракопа. У думках я сябе дакараў, што дагэтуль не выбраў часу зайсці да жанчыны і хоць трэшчкі раздзяліць яе гора. Мне карцела: можа, яна што больш пэўнае ведае пра дзядзьку Пракопа, з лёсам якога цяпер гэтак знітаваўся і мой.

Пракоп Касянок паставіў сабе хату ў Верамеевічах па Зарэчнай вуліцы. Гэта быў не вельмі які там асабняк — проста сялянская хата з трохсценам, невялічкі панадворак з агародам. На агародзе відны былі паабвязаныя на зіму ад зайцоў маладыя дрэўцы саду. Відаць, чалавек надоўга тут сяліўся, што аж сад завёў.

Я адчыніў брамку і адразу ў акне ўбачыў прыплюснуты носам да шыбіны, трэшкі спалоханы твар хлопчыка. Неўзабаве на ганак выбегла Анастася Паўлаўна. Выгляд у яе быў разгублены, бы яе хто напалохаў.

— Гэта вы? Гэта ты, Макарка?

З першага позірку я заўважыў на твары жанчыны многа маршчын. З таго часу, як я не бачыў яе, жанчына вельмі паддалася старасці. Сівыя пасмы валасоў выбіваліся з-пад хусткі.

— Заходзь, Макарка, у хату, заходзь, не мінай дзвярэй,— запрашала гаспадыня.

— А хіба цяпер дзверы вашы хто мінае?

— Ды некаторыя, што працавалі разам з Пракопам, дык робяць выгляд, што і не ведаюць мяне. А рагазінцы, дзякаваць ім, не мінаюць хаты, і не з пустымі рукамі прыходзяць.

У хаце было непрыбрана. Анастася Паўлаўна заўважыла маё здзіўленне і растлумачыла:

— Гэта ж з таго часу, як яго няма, дык нешта рукі не бяруцца ні за што.

— А вы што чулі ці ўведалі пра дзядзьку Пракопа? — з нецярплівасцю пытаў я.

— Татка наш хутка прыедзе з камапзіроўкі, гасцінец мне прывязе. Ён мне заўсёды гасцінцы прывозіць,—ледзь не закрычаў Дзімка, якога я, хоць ні разу не бачыў, пазнаў па вастраватым посе, па трэшчкі выцягнутым твары, па ўсёй хлапечай паставе, што гэта не чыё іншае дзіця, як Пракопава.

— Прыедзе, прыедзе, сыноч,— не стрымала слёз Анастасся Паўлаўна.

— Мамка, а чаго ты плачаш? Як лягнула брамка, дык я думаў, што татка наш прыехаў. Аж гэта дзядзя,— Дзімка гэта вымавіў так, быццам накрыўдзіўся на мяне, што я раней за яго татку бразнуў брамкай.

— Прыедзе, прыедзе наш татка. А тым часам ідзі ў той пакой, пагуляй там адзін, а мы пагаворым з дзядзькам Макарам.

Дзімка паслухаў маці, а яна, як толькі хлопчык зачыніў дзверы, дала волю слязам.

— Даражэнькі мой, за што ж гэта на нас напасць такая. Ці мы каго ўгнавілі, ці мы каго ўкрыўдзілі.

— Не трэба, цётка Стася, не трэба плацаць. Хіба ж слязьмі гору паможаш? — угаворваў я Пракопіху.— Вы лепш скажыце: можа, што чулі, можа, што ўведалі пра дзядзьку?

— Чаму ж не чула, чаму ж не ведаю. Ён жа ні богу душой ні ў чым не вінаваты. Ён жа чысты, як той голуб... На прачытай, Макарка,— і Анастасся Паўлаўна палезла ў шуфляду камода, дастала адтуль кавалачак паркалю, згорнутага, як насоўка, і падала мне. Я не разумеў, што гэта такое і навошта яна падала мне гэты паркаль.

— Разгарні, разгарні, Макарка. Гэта ж як вывозілі яго адсюль, дык я кажух дала яму і трохі сухароў, а ён мне кінуў з машыны бялізну. Я мыла яе і знайшла во гэтае.

З пецярплівасцю я разгарнуў паркаль і ўгледзеў напісаныя на ім простым алоўкам дробныя, як мак, літары. Напісана было густа, відаць, чалавек эканоміў месца, каб як мага больш сказаць сваім: «Любая Стася,— чытаў я.— Не вер нікому, што я вораг. Я быў бальшавіком і застануся ім. На мяне напаклёпнічалі Пачосак са Здрокам. Пацалуй за мяне Дзімку, але не кажы яму, дзе я і што я. Няхай дзіцячая душа будзе спакойная. Абдымаю і цалую вас».

Некалькі разоў я перачытаў гэты неўтаймоўны боль, гэты крык душы блізкага мне чалавека.

Слёзы накаціліся на вочы, і я не мог стрываць, каб не даць ім волі, хоць мне і не хацелася кроіць душы няшчаснай жанчыны.

— Не плачце, цётка Стася,— угаворваў я, як мог, Анастассю Паўлаўну.— Дзядзька ж Пракоп піша, што ён ні ў чым не вінаваты, дык вернецца. Разбяруцца.

— Пакуль разбярудца, — закліпалася слязьмі жанчына, — дык хіба лёгка яму? Якое там у яго здароўе. Ён жа слабы, нядошылы. А што ў цябе чуваць, Макарка?

— А тое, Анастасся Паўлаўна, што я таксама за дзядзьку Пракопа пацярпеў.

— Чым?

— Тым, што заступіўся за яго, дык мяне з партыі выключылі, з работы прагналі.

— Авохці мне?! — успляснула рукамі Анастасся Паўлаўна.

Я падрабязна раскажаў жанчыне пра пісьмо ў рэдакцыю, пра сваю справу.

— Бедненькі хлопчык, — паспачувала мне цётка Стася. — Дык што ж ты цяпер рабіць будзеш?

— Буду змагацца і за сябе, і за дзядзьку Пракопа.

— Гэта добра. А як жа ты жыць будзеш?

— Як-небудзь пераліплю ў бацькавай хаце, пакуль дамагуся свайго.

А ў мяне сапраўды настрой палепшыўся, бо калі я дагэтуль яшчэ надвая думаў: можа, і сапраўды дзядзька Пракоп па сваёй сялянскай прастаце дзе-небудзь улез у якую непрыстойную справу, дык, прачытаўшы яго запіску (а я верыў кожнаму слову яе, бо вельмі добра ведаў гэтага чалавека, ведаў яго душу), упэўніўся, што ён, як і быў, застаўся сумленным камуністам, і я не памыліўся, што стаў на абарону яго. Я верыў, верыў усёй душой, што ўсё абыдзецца добра, усё скончыцца як мае быць. Мо на момант удыхнуў я гэтую веру і ў Анастассю Паўлаўну. Яна перастала плакаць і звярнулася да мяне:

— А я ў цябе не папытала, можа, ты і есці хочаш?

— Не, дзякую, цётка Стася, я зараз пайду дадому, дык дома і паабедаю.

— Калі тое дадому ды пакуль ты дойдзеш.

— Мамачка, — вырваўся з другога пакоя Дзімка, — давай абедаць. І дзядзя з намі будзе абедаць. Ён жа ад нашага таткі прыехаў. А чаму мне татка ніякага гасцінца не прыслаў?

Я пашкадаваў, што не зайшоў у магазін і не купіў якіх цукерак. Але ў мяне было такое на душы, што дзе ты там успомніш пра цукеркі. Анастасся Паўлаўна адчыніла заслапку печы, каб даставаць абед, а я хуценька пакінуў паліто і ўжо з парога кінуў:

— Бывайце. Шчаслівенька жывіце. Я яшчэ зайдучу да вас.

— Куды ж ты, Макарка, паабедаў бы,— ляцела мне паўздагон.

— Дзякую, дзякую,— ужо за дзвярыма казаў я.

А есці мне сапраўды хацелася: раціцай я вышіў кубак малака, дык па тым і загавеў.

* * *

Ператрашчалі ўжо студзепьскія маразы, адшугалі лютаўскія мяцеліцы, і сонейка павярнула на вясну. Ужо звіпелі са стрэх капяжы, снег пацяжэў і асеў на зямлю. Ужо раніцамі неба ружовілася бляскам вясновага сонца. Ва ўсім адчувалася блізкасць вясны, і людзі неяк палагадзелі. Яны працавалі больш увішна, больш весела. А я ўжо два тыдні седнем сяджу ў хаце, нават не выбраўся зайсці да Марылькі, хоць і абяцаў ёй. Я пісаў і пісаў, закрэсліваў, камячыў аркушы паперы і кідаў іх у грубку. Я пісаў споведзь душы, і хацелася напісаць так, каб той, хто будзе чытаць яе, не мог не паверыць. Я пісаў не толькі пра сябе, пра сваё мінулае і цяперашняе. Я пісаў пра дзядзьку Пракопа, пра тое, што ён ні ў чым не вінаваты. Я пісаў пра Усціма Пачоска, пра Леўку Здрока, пра тое, як яны леташняй зімой прадавалі сена направа і налева, набівалі грашыма кішэні, а потым, каб самім не адказваць за тое, што ад бяскорміцы павыдыхалі калгасныя коні, усю віну ўсклалі на Пракопа Касяпка, па заданню якога быццам верамеевіцкі ветэрынар Цыбулька пазаражаў коней сапам. Я цяпер усё гэта ведаў пэўна. Пра ўсё гэта пошпакам, каб не дайшло да Усцімавага вуха, гаварылі паміж сабой рагазінцы.

Я гэтак урупіўся ў пісанне, што нічога не чуў і не бачыў. Ужо было спісана аркушаў з дзесяць паперы. У пярэднім пакоі ціха паміж сабой гаварылі мачыха з бацькам. На момант, шукаючы повай думкі, я адарваўся ад паперы, і вуха маё ўлавіла:

— Дакуль жа гэта ён будзе сядзець на тваёй шыі? Няхай то малыя не злазяць з карка, дык яны ж яшчэ рабіць не ўмеюць, а то ж гэтакі байбус уссеў,— казалі мачыха гэтак, каб мог пачуць і я.— Ён, калі пойдзе на ліха, калі ты будзеш маўчаць як ёлапень, дык і нявестку табе яшчэ ў хату прывалачэ.

— Дык ён жа сёе-тое робіць, хіба ж ён сядзіць склаўшы рукі? — сказаў бацька.

— Хіба ты якую карысць маеш з таго, што ён робіць?

— А чаму ж не маю? Ён жа от і дроў павазіў, ён жа і сена за мяне вазіў.

— А ты і рады, уломак. Табе абы самому не рабіць. А от прывядзе ў хату жонку, прасячэ другія дзверы. А хіба ж ён на гэтую хату сілу клаў, хіба ж ён жылле рваў, як ты? На гатовенькае прыехаў.

Мне хацелася крыкнуць: «Не трэба мне твая хата! Дай мне перасядзець цягоду!» Але я маўчаў, быццам нічога і не чуў, хоць мачыха гаварыла, разлічваючы на тое, каб я слухаў і, можа, нават не змоўчаў. Была б падстава, прычына пасварыцца і ў сварцы падбухторыць бацьку супроць мяне. Можа б, я і не змоўчаў, калі б і бацька стаў на бок мачыхі, але я чуў яго словы:

— Дык куды я яго выганю? Ён жа мне сын, а не павалока які. Не пагрызе ж ён вуглы ў гэтай тваёй хаце.

— Які ён табе сын? Навалока, дый годзе. Валачыўся, валачыўся па свеце, а калі стала непярэліўкі, дык ён пад бацькава крыло.

Я не ведаю, да чаго б дайшла мачышына буркатня, пэўне што да сваркі, у якую, відаць, і я ўмяшаўся б, калі б не ляпнула клямка і не ўвайшоў у хату Усцім Пачосак. Я пазнаў яго па прапітым сіпаватым голасе.

— Дзень добры вам у хату, гаспадары.

— Добры дзень, старшынька, — змяніла адразу сваю буркатню на лагодную ліслівасць мачыха. — Праходзьце ў нашай хаце, госцем будзеце. Сядайце.

— Гэ, якім там госцем. Хіба ж я гасцяваць прыйшоў? Дзядзька Васіль, а дзе ваш малодшы гаспадар?

— Які гаспадар? — здзівілася мачыха.

— Ну, Макар.

— Дык які ён у чорта тут гаспадар. Якая ў яго тут гаспадарка! Хіба ён яе нажываў, хіба ён да яе крывавага мазаля даклаў? — залямантавала мачыха, мусіць, бачачы ў тым, што мяне так назваў старшыня, пацвярджанне сваіх трывог.

— У тым пакоі сядзіць, піша нешта, — спакойна сказаў бацька.

Я чуў, як пад Усцімам крактапуў услоп, чуў яго крокі да дзвярэй таго пакоя, у якім сядзеў я. Худелька пераклаў стосік спісанай паперы так, каб не было відаць, што там напісана, і падрыхтаваўся сустракаць госця.

— Добры дзень, Васільевіч, — павітаўся Усцім.

— Дзень добры, Адамавіч, — адказаў я яму ў тон.

— Даволі табе тут аднаму пісарствам займацца. Я от прыйшоў да цябе, каб мо ты пайшоў да нас у кантору працаваць. Ты ж, як той казаў, чалавек вучаны, рабфак прайшоў. Не тое што я — прайшоў тры класы і адзін калідор і на гэтым спыніўся. Дык от мы падумалі, можа б, цябе ў бухгалтэрыю паставіць.

— А Асіпёнка куды? — спытаў я так, быццам ужо згадзіўся на прапапову.

— Ён будзе ў цябе за памочніка. Які з яго бухгалтар — два месяцы павучыўся на курсах. Ён у сваёй гаспадарцы не можа ўсяго палічыць сам, жонка памагае. Дык мы от параіліся і парашылі цябе папрасіць. На чорта лысага табе валам хвасты круціць, з касою нуп ірваць, калі ты можаш у цяпле і ў дабры сядзець, сабе анігадкі.

Усцім казаў мне гэта, а сам кідаў косым вокам на стосік паперы. Яго рука нават пацягнулася ўжо да лістоў:

— А што бо ты гэта ўсё пішаш?

— Так сабе. Я ж прывык пісаць у рэдакцыі, дык і тут не магу без пісаніны.

— Мо рóман які пішаш?

— Нешта нахштальт гэтага.

— Хіба ты з гэтае пісаніны хлеба паясіся? Лепш ідзі да нас у кантору, дык будзеш мець і хлеб і да хлеба.

— Дзякую, Усцім Адамавіч, але гэта не для мяне.

Тым часам, пакуль мы гэтак гаварылі, мачыха нарэзала сырога прасоленага сала, унесла місу гуркоў, і на тым стала, дзе я пісаў, паявілася бутэлька самагонкі.

— Навошта гэта вы, цётка? — штучна здзівіўся Усцім.

— Ты ж такі ніколі і не пагасцяваў у нас па-людску. А хіба ж мы горшыя за ўсіх людзей, што ты нашай і чэсці не хочаш прыняць.

— Дык чаму яе не прыняць ад добрых людзей, — згадзіўся Пачосак.

А бацька паліваў ужо ў шклянкі мутнаватае пітво. Пачокаліся. Я каўтануў адзін глыток. Адпіў трошачкі са шклянкі і бацька. Затое Усцім да дна спаражніў сваю шклянку і аж закхекаў:

— Ды і мацунак жа! Ці ты гэта, дзядзька Васіль, сам гнаў?

— Чорт яго даў самому гнаць. Гэта Варын брат яшчэ неяк увосень выгнаў мяне, дык яна і стаяла. Піткою у нас добрых няма.

— А хіба Макар благі піток?

— Дзе яму піць, калі ў яго такі клопат.

Бацька паліў Усціму другую, поўную, як вока, шклянку. Зноў чокнуліся, аж пошчак пайшоў па хаце. Я сваю адставіў і зірнуў па акно: там нешта шкрабала па шыбе. Дзіва, дый годзе: Усцімаў ваўкалак, стоячы заднімі лапамі на прызбе, тыцкаўся мордай у шыбіну і шкроб кіпцямі аб шкло.

— Пайшоў вон, каб ты выпруціўся! — згледзеўшы сабаку, закрычаў Усцім.— Гэта ж, падла, спатрыўся, як толькі я дзе за стол, дык і ён там павінен быць.

Спаражнілі і другую бутэльку мутнаватага першаку. Уласна кажучы, адзін Усцім спаражніў, бо мая шклянка — як бацька паліў, гэтак і засталася педанітая. Не дапіў свае і бацька. Затое Усціма, як толькі ён устаў з-за стала, пачало кідаць па ўхабы, хоць ён і напружваў усю сваю волю, каб трымацца на нагах.

— Дык, значыцца, не хочаш, Макар Васільевіч, прыняць маю прапанову?

— Дзякую, Усцім Адамавіч, але ў мяне зусім іншыя планы.

— Ну то як сабе хочаш. Я па шчырасці хацеў табе памагчы, каб ты жылы не рваў на простаі рабоце. Усё ж такі ты чалавек вучаны.

— Дзякую, дзякую,—адказаў я так, каб Усцім хутчэй выбраўся з хаты.

Мне прыйшло ў галаву, што Усціма сюды прывяла ніякая не шчырасць, пра якую ён так распінаўся, не спагада да мяне. Ён, мусіць, прачуў, што я распытваў пра яго нячыстыя справы, і мо хацеў уцягнуць мяне ў іх, каб і маё рыльца было ў пушку, тады яму спасабней было б самому выкручвацца. Ён бы мог мне заткнуць рот. Гэтага не разумелі і не маглі разумець ні мачыха, ні бацька. Як толькі Усцім выйшаў з хаты, Вара аж заецчыла, нібы ёй наступілі на мазоль:

— Дык чаму ты не прыняў ад яго ласкі? Чалавек да цябе з добрым сэрцам, а ты па яго воўчым вокам глядзіш. Хіба ты зломак пасядзеццэ у той канторы? Хіба табе што абыходзіла б, калі б ты працаваў там?

— Мама, маўчыце, вы нічога не разумеете.

— Маўчыце? Дык чаго ж я і дакуль буду маўчаць? Гэтакі байбус сеў па бацькаў карак, ды яму яшчэ і маўчы. Хіба ж па цябе тут папрацавана, пагатавана?

— Нічога мне не трэба вашага,— зазлаваў я.

— Не трэба, не трэба, а сядзіш жа ды вачыма све-

ціш, каб паднёсла есці. Хіба ж адзін бацька паробіць на малых ды яшчэ на цябе?

— Не трэба мне нічога вашага. Дайце мне толькі пераседзець ліха.

— Дык колькі ж ты будзеш сядзець, каб ты ўжо сеў дый не ўстаў!

Я не хацеў назаляцца з мачыхай — таму хуценька пакінуў паліто і выйшаў на вуліцу. Вечарэла. Чырвоная прозалаць захаду фарбавала не толькі край неба, але і ўсё паваколле ў мяккі ружовы колер прадвесня. Радавацца б, захапляцца такой гамай фарбаў. Але мне было не да гэтага. Сэрца як бы пасыпана было печым горкім-прагоркім. Паплёўся вуліцаю. Дайшоў да Марыльчынай хаты і спыніўся. Кінуў сабе дакор, што за такі час не выбраўся зайсці, хоць у сэрцы, у думках і трымаў яе. Мне проста сорамна было несці сюды сваю скруху, свой душэўны боль. На гэты раз неяк як бы сама рука бразнула клямкай, і я адчыніў дзверы хаты.

— Добры вечар вам, — павітаўся.

— Добры вечар. Хто бо гэта? — не пазнала мяне Марыльчына маці.

— Хіба ж вы мяне не пазналі, цётка? Макара Васілёвага хіба не пазналі?

— Дзе бо ты пазнаеш? Калі то я цябе бачыла? Ды і прыслепаватая я трохі стала.

Можа б, Марыльчына маці запытала, чаго я прыйшоў у хату, але я сам папярэдзіў гэтае запытанне:

— А дзе ж ваша Марылька?

— У той хаце нешта робіць. Праходзь, праходзь, хлопца, — запрашала старая.

Добра мне было з Марылькай. Ні з кім яшчэ я гэтак добра сябе не адчуваў, ніхто мяне яшчэ так не разумеў, як яна. Гэта мо таму, што ў яе самое жыццё не вельмі ўдалося. А мо таму, што з самага дзяцінства сэрцы нашы хінуліся адно да аднаго? Не запальваючы святла, мы праседзелі да поўначы. Я расказаў усё пра сябе, пра сваё няшчасце, пра Іру. Марылька, уздыхаючы, слухала, і я адчуваў, што мой боль быў і яе болем. Мне хацелася гаварыць і гаварыць, нават душу вывернуць, каб Марылька паверыла кожнаму майму слову. Але яна і так верыла, бо, перабіўшы маё апаবাদанне, з нейкай нават цоткай весалосці ў голасе сказала:

— Макарка, а я цябе чакала ўсе гэтыя гады. Я ведала, што ты да мяне прыйдзеш. Хіба, ты думаеш, мне і чала-

века не знайшлося б замуж выскачыць? Яшчэ колькі іх знаходзілася, і добрых нават, але я ім усім адпор давала. Сэрца падказвала, што ты вернешся, прыйдзеш да мяне.

А я не мог ні яе з рук выпусціць, ні сам адарвацца ад Марылькі. Ды і яна, відаць, не вельмі хацела вырывацца з маіх рук, адрываць свае вусны ад маіх, бо не выяўляла той рашучасці, якая бывае тады, калі жанчына вымушана адбівацца ад ласкі нялюбага ёй чалавека.

— Макарка, ідзі ўжо дадому. Заўтра яшчэ прыйдзеш, — горача шаптала яна.

— Не, любая, заўтра не прыйду. Заўтра я пайду ў Хвойнае.

Баючыся, каб тут, у Верамеевічах, не перахапілі на пошце мой ліст на імя першага сакратара Цэнтральнага Камітэта Кампартыі Беларусі, бо, як мне здавалася, тут за кожным крокам маім сачылі, я надумаўся занесці яго ў Хвойнае і там, са станцыі, адправіць заказным. І гэта трэба было зрабіць не пазней заўтрашняга дня, бо ліст ужо быў напісаны, заставалася адно перапісаць начыста старонкі са тры. Каб не прынёс нячысцік Усціма ў нашу хату, дык я перапісаў бы ўжо.

І ў самым беспрасветным горы чалавек шукае прабліску радасці. Такім прабліскам стала для мяне Марылька. Нахапілася ўжо і сапраўдная вясна: аджурчалі па вуліцах і каляінах дарог талыя ручаіны, аздобіліся ў бель пялёсткаў сады, высыпала на дрэвах зялёнае хараство лісточкаў. Ціхае вясновае неба настойліва штурмавалі вестуны радасці — жаўрукі. Работы ў людзей стала столькі, што каб яшчэ па дзве рукі кожнаму, дык і тыя б знайшлі сабе занятак. Мне даручылі весці ўлік таго, што рабілі трактарысты, і адначасова наглядаць за якасцю работы. Беручы на сваю душу грэх, пекаторыя трактарысты Верамеевіцкай МТС аралі не па тую глыбіню, што трэба; пры сяўбе рабілі абсеўкі, гонячыся адно за тым, каб ім больш запісалі мяккага ворыва, а значыць, і больш заплацілі. І хоць трактарысты на мяне пазіралі скоса, я быў няўмольны ў патрабаванні таго, каб яны рабілі сваю работу як мае быць. Аднаго разу я нават склаў акт, і прымусілі трактарыста перакультываваць два гектары поля. За дзень я так натамляўся, бегаючы ад машыны да машыны, што пад вечар ледзьве цягаў погі. Але дома мне не сядзелася, па-першае, таму, што мачыха не давала мне быту сваёй буркатнёй: яна, мусіць, такі паважыла выжыць мяне з бацькавай хаты; па-другое, мне карцела, ой як карцела

Марылька. Дні мае здаваліся доўгімі-доўгімі, і я ніяк не мог дачакацца вечара. Цяпер нам з Марылькай быў прастор, не трэба было і ў хату заходзіць. Мы не сядзелі на вуліцы, не хадзілі на музыкі. Нам пакуль не хацелася, каб людскія вочы бачылі нашу радасць, яны маглі б спа-лохаць яе кплівай усмешкай, калючым позірмам. Нам добра было на прасторы поля за вёскай. Ахіпёныя сінізною прыцемкаў вясновага вечара, мы ішлі полем, самі не ведаючы куды і чаго. Мы ішлі таму, што нам было прыемна слухаць цішыню поля, паглядаць залаты засеў зорнага неба. Нам было певыказна добра нават тады, калі мы, узяўшыся за рукі, ішлі і маўчалі, бо ў нашых сэрцах гучала ціхая песня без слоў.

Марылька ўсё ўжо ведала пра маё жыццё, адно я не казаў ёй, што з-за матыхі ў бацькавай хаце мне няма ніякага бытў. Але сёння не ўтрымаўся і расказаў.

— Любы мой, — аж ускрыкнула Марылька, — дык чаго ты там сядзіш, паневяраешся?

— А дзе ж я дзепуся?

— Як дзе? Пераходзь да нас. Усё роўна мы цяпер з табой не разлучымся.

— Добра ты кажаш — пераходзь. А што скажуць твае бацька і маці, як яны на гэта паглядзяць?

— Дурпенькі мой, — абышлася Марылька са мною як з маленькім, — яны ўжо ўсё ведаюць, я ім усё расказала.

— А яны што? — не цярпелася мне.

— Тата кажа: «Няхай жыве ў нас, хата вялікая». А тым часам пакуль Хведзя вернецца з арміі, дык мо і ты дзе на якую службу станеш.

— Любая мая! Рыбка мая залатая! — закружыў я ў абдымках Марыльку.

Адны мо зоры гэта толькі і бачылі. Адзін мо толькі вясновы вецер і падслухаў тое, што мы казалі адно аднаму. Пэўне ж што падслухаў, свавольнік, і разпёс па ўсім белым свеце, бо назаўтра ўвесь Рагазін як у званы званіў, што мы з Марылькай пажаніліся, што я як бы ў прымы пайшоў, бо перабраўся на жытло да Марылькі.

Я напісаў быў аж два лісты Іры, але яна хоць бы слова ці паўслова ў адказ. Напісаў быў і Андрэю Піліпавічу. Той адказаў, што ўжо двойчы быў у абкоме па справе Касянка, але пра Іру таксама ні слова. У мяне не заставалася ніякага сумнення, што Іра зусім выраклася мяне.

Мне так добра было жыць над Марыльчынай анекай, што я надумваў ужо: мо не варта было нікуды і пісаць, а

проста асесці тут, у Рагазіне, і жыць сабе апігадкі, як жы-
ве мой бацька, як жылі дзяды і прадзеда, за ўсё сваё жыц-
цё мо пават не ад'ехаўшы і за сотню вёрст ад ціхай вяско-
вай аселіцы. Але не, я ўжо не мог так жыць. Я трохі па-
бачыў свету, я трохі паспытаў тае спакусы, якая вабіла
мяне з ціхіх закуткаў жыцця на шырокі прастор яго, і я
чакаў, я спадзяваўся.

Разам з усімі рагазінцамі я хадзіў на працу, жыў
агульнымі з імі радасцямі і засмучэннямі. Загарэлы на
вясновым сонцы, я стаў такі, як і ўсе, — цягавіты, праца-
віты. Вясна выдалася добрая: праходзілі дажджы, хапала
і цёплых сонечных дзён. На полі і на паплавах аж буяла
ўсё. Неяк неўзабаве пасля сёмухі выйшлі касіць поплаў.
Аж шкада было падразаць касой густую мурожную траву.
Яшчэ сама цвілі краскі: здаецца, аж звінелі сінія званочки,
пахла медуніца, чэмер выкідваў светла-зялёную трубку
маладога клейкага ліста. Але касіць трэба было: дзень на-
бягае на дзень, тыдзень на тыдзень, а там, глядзіш, і жні-
во. А як да пачатку яго не ўправішся з поплавам, дык та-
ды хто яго ведае, калі і дасі яму рады. А могуць жа ўклю-
нуцца і дажджы, і мурог ужо будзе не мурог, не пахучы,
як чай, а прэлы, як старая страха.

Я люблю пару касавіцы. Яна не дае ні заспацца, ні за-
гуляцца. Устаў я раней за сонца. Марылька таксама была
ўжо на нагах, яна гатавала снеданне; па хаду перакусіў-
шы, я браў на плячо адкляпаную цесцем звечара касу і
праз гарод выходзіў на выган. Марылька кожны раз пра-
водзіла мяне аж да самага плота. Яна яшчэ трошачкі баві-
лася ля плота, гледзячы мне ўслед, я таксама раз-пораз
азіраўся. Не мог не азірацца: увесь час хацелася глядзець
і глядзець на яе і не паглядзецца. Яна стала маім жыццём,
маім дыханнем, маёй радасцю.

Прыемна было, ідучы сцежкай па выгане, глядзець на
поплаў. Мне здавалася, што я раней за ўсіх устаў. Але ж
не: там ужо мужчыны пазаймалі пракосы ад самай Рага-
зінкі і гоняць іх, гоняць аж туды, у бясконую далячынь,
пад самыя Верамеевічы. У белых сарочках касцы здаля па-
добны на буслоў, якія, выстраіўшыся ў цуг, павольна
ідуць адзін за адным. Ужо чуваць сакавітае, смачнае па-
свістанне кос, праз пэўныя прамежкі часу шарханне мян-
ташак. Зараз вось і я стану ў гэты белы цуг касцоў. У пер-
шыя дні я не ўпраўляўся за ўсімі: на руках аж гарэлі кры-
вавыя мазалі, з непрывычкі падломваліся ногі, і той касец,
што ішоў за мной, крычаў:

— Макар, хутчэй давай, пяты падрэжу. Гэта табе, брат, не пяром пісаць, а касой махаць.

Але ўжо колькі дзён я не адстаю ад самых зацятых касцоў, наадварот — сам падрэзаю ім пяты.

А якія вясёлыя, дасціпныя перакуры ў нас, у касцоў: колькі на іх расказваецца анекдотаў, вясёлых бывальшчын, смешных і горкіх выпадкаў. Няма таго чалавека ў вёсцы, пра якога б ні пагаварылі касцы. І мяне ўжо колькі разоў бралі на язык: чаму ты, маўляў, Макар, не робіш вяселля з Марылькай, мо вы не напраўду з ёй пажаніліся, мо ты для таго прыняўся да яе, каб перабыць благі свой час? Але як толькі жанкі прыносілі на поплаў абед — а з імі кожны дзень прыносіла і мая Марылька ўвязаныя ў трапачык два невялікія гаршчочкі з баршчом і кашай, — мужчыны пераконваліся, што мы з Марылькай сышліся не так сабе, не для прыліку, а каб разам пражыць тое, што кожнаму адмерана на яго век. Яны бачылі, як мы адно адным любаваліся.

Сёння Марылька прыйшла на поплаў пазней, як звычайна. У руках у яе не было гаршчочкаў, увязаных у трапачык. Яна была нечым усхвалявана, устрывожана.

— Марылька, што з табой? — спалохаўся я. — Чаму ты без абеду прыйшла?

— Хадзем, Макарка, дадому. Там нейкі з горада прыехаў. Пытае цябе.

— Што за чалавек? — сумеўся я.

— Я ў яго дапытвалася, але нічога не выведала. Па-трабуе, каб ты сам прыйшоў.

Я здагадаўся, што гэта, відаць, нехта прыехаў на майму лісту. Гэтую здагадку я выказаў Марыльцы, і яна яшчэ больш спахмурнела.

— Дык чаго ты, любка мая, гэта ж добра, калі ён па маёй справе прыехаў. Усё вырашыцца як мае быць, і нам з табой яшчэ лепш будзе. Я веру ў гэта.

— Не, не, Макарка, лепш не будзе. Ты зноў паедзеш у горад, і хто цябе ведае...

— Марылька, любая, красачка мая паплаўная, не думай глупства. Выкінь з галавы гэтае. Без цябе мне і дыхаць не будзе чым, — супакойваў я сваю любую.

А той прыезджы быў сапраўды з горада. Ды не адкуль-небудзь, а з абкома партыі. Ужо колькі дзён ён расследаваў справу ў райкоме, вывучаў справы калгаса, дашукваўся прычын яго зацяпаду. А да мяне зайшоў паведаміць, каб у сераду быў я ў першага сакратара абкома партыі та-

варыша Жыжанка. Значыць, сёння ж трэба было збірацца і ехаць. Душа мая, якая набалелася за гэтыя колькі месяцаў, сёння ўпершыню адчула радасць надзеі, што ўсё будзе добра. Каб зразумела і адчула ўсё гэта Марылька, дык і ёй было б так добра, як і мне. Але яна збірала і выпраўляла мяне ў дарогу з ціхім смуткам на душы.

РАДАСЦЬ МАЯ НЕВЫМОЎНАЯ

Цягнік прыйшоў на світанні. Пасля ўчарашняй дзённай гарачыні брук і камяніцы горада дыхалі нейкай прыемнай прахалодай. На клумбах прывакзальнай плошчы, падбадзёраныя ранішнім халадком, кветкі пападымалі свае яркія галоўкі і як бы ў аддзяку за гэтую прахалоду разлівалі водар. Яшчэ не вельмі людныя гарадскія вуліцы здаліся мне нейкімі ўрачыстымі. За тыя месяцы, што я не быў тут, яны, здаецца, пашырэлі, пабольшалі. Новыя камяніцы, што летась яшчэ стаялі ў рыштаваннях, цяпер вылузаліся з іх і, як жывымі вачыма, глядзелі вокнамі, у якіх бліскуча люстравалася ранішняе сонца.

Я любіў гэты горад, лічыў яго сваім родным. Яшчэ калі жыў тут, час ад часу, у выходны дзень ці ў вольную часіну, пеша абходзіў яго галоўныя вуліцы. Нават праз невялікі час заўважаліся вялікія змены: там адбудаваўся новы дом, там закладзен падмурак, там адкрыўся новы магазін — і ўсяму гэтаму я радаваўся, як свайму ўласнаму поспеху. Цяпер жа, ідучы з вакзала па Камсамольскай вуліцы, бачачы новыя гмахі дамоў, сам не ведаю чаму, я радаваўся і смуткаваў. Рады я быў таму, што гэтыя дамы выраслі на зямлі і людзям прастарней стала жыць; смутак жа тачыў сэрца з тае прычыны, што ні ў адным з гэтых гмахаў я не маю нават маленькага куточка. Гэты родны горад як бы не захацеў мяне, як бы адштурхнуў знарок, сказаўшы: ідзі куды сабе хочаш, ты лішні тут.

Да чатырох гадзін, на якія мне прызначана спатканне з сакратаром абкома, яшчэ далёка. Але нічога: чакаў больш, пачакаю і яшчэ гадзін з дзесяць.

Камсамольская вуліца, як бы сама, апроч маёй волі, завяла мяне ў гарадскі парк. Там таксама бязлюдна. Адно прыбіральшчыцы вымятаюць тое, што засталася пасля ўчарашняга вячэрняга гуляння: недакуркі, шалупінне цу-

керачных абгортак. Ціхая паркавая засень лагодзіць душу. Паўз былы князёўскі палац спускаюся алейі да рэчкі. Там жыццё кініць: адчаліўшы ад прыстані, беручы напрамак на Кіеў, басавіта равуць гудкамі параходы. Шлёпаючы пліцамі па ціхай рачной вадзе, яны ўзнямаюць хвалі, як на моры, і ў гэтых хвалях, здаецца, гойдаюцца і прыбярэжныя дрэвы і нават само сіпяе неба. Жвава бегаюць па рачной гладзі маторкі, skutары і простыя чаўны, рэжучы вострымі пасамі паверхню вады. А ў ціхіх затоках чорнымі кропкамі віднеюцца самаробныя душагубкі вудароў. Затаіўшы дых, мужчыны і падлеткі сочаць за паплаўкамі, і калі яны пачынаюць нырцаваць — выхопліваюць з вады, як з агню. А колькі радасці, калі над вадой срабрыста затрапечацца рыбіна. Здаецца, што вудар злавіў не плотку ці акупьяка, а само сонца ўчапілася на ягоны кручок, і ён баіцца ўзяць яго рукамі, каб не апячыся.

На прыбярэжным жвіры спіной да мяне сядзіць, відаць, ужо не малады чалавек, бо галава яго лысая, аж блішчыць. Паабапал уваткнуты ў жвір чатыры вудзільшы. Ён гэтак глядзіць на паплаўкі, што каб, здаецца, з гарматы стрэліў за плячыма, дык і то наўрад ці азірнуўся б.

— Ну як, хоць трохі клюе? — пытаю я.

— Чорт яго маў. Адклявала ўжо, мабыць, — не паварочваючыся да мяне, адказвае чалавек.

Голас печым да болю знаёмы, але чалавек не паварочваецца, і я не магу зірнуць яму ў твар. Яшчэ нешта пытаю, хачу, каб чалавек зірнуў на мяне, але ён, зашты вудамі, мусіць, не чуе. На вадзе дробненька заскакаў паплавок тае вуды, што пад правай рукой чалавека. Рыбак пільна сочыць, калі паплавок нырне ў вадку. Нарэшце паплавок імкліва схавалася, аж вудзільна прыгнулася. Увішца, не па-старэчы вудар падсек, і над рачной хваляй затрапятала ладная рыбіна.

— Знайшла-такі свайго гаспадара, папалася, як міленькая, — размаўляў з рыбінай чалавек, здымаючы яе з кручка.

Відаць, хочучы пахваліцца сваім першым уловам, рыбак рэзка паварочваецца да мяне. Дзіва, ды і годзе — гэта ж Ірыш бацька! Гэта ж колішні мой цесць! Галаву пагаліў па лета, дык дзе ты яго пазнаеш.

— Андрэй Піліпавіч, гэта ж я вас не пазнаў.

— Макарка, ты? — кінуўся стары да мяне.

З рук выслізнула рыбіна і затрапятала, заскакала па пяску. Вось-вось даскача да вады, і тады памінай як звалі.

Падноскам чаравіка я адкінуў рыбіну далей ад вады, а сам кінуўся да чалавека.

— Андрэй Піліпавіч! — ледзь не крычу я.

Ён спакваля, як бы нават трошачкі ўзлавапа паглядзеў на мяне і, відаць, здзівіўся з майго загару, з мае вясковай праставатасці, бо я сапраўды не ведаў, як сябе трымаць з гэтым чалавекам, што яму казаць. Я яго паважаў, больш таго, любіў, і ў тым, што адбылося паміж мною і яго дачкою, ён ні кропелькі не быў вінаваты. Мне здавалася, што і мяне ён любіў. Мы з ім заўсёды — за абедам ці за вячэрнім чаем, не кажучы ўжо, што за чаркай, — неяк знаходзілі агульную гаворку. Часам у садку праседжвалі цэлымі вечарамі. Іра аж злавала на бацьку і на мяне. А цяпер от стаім адзін перад адным і не ведаем, што казаць і што рабіць. Нарэшце Андрэй Піліпавіч, як бы адышоўшы ад перапуду, пытае:

— Заходзіў мо да нас?

— Не, не заходзіў і больш ніколі не зайду. Да вас бы з радасцю, а да іх не хачу.

— Да каго да іх?

— Да Аляўціны Пятроўны і да Іры.

— Чаму?

— Не патрэбен я ім. А Іра нават на мае лісты не адказала.

— Яна і не адкажа, сынку, — са скрухай і як бы са скаргай на дачку сказаў стары. — У яе іншы клопат у галаве.

Я не стаў дапытвацца, які клопат. Іра цяпер мяне не вельмі цікавіла. Стары сам шмат чаго раскажаў за кароткі час на беразе рэчкі. Я не мог нават зразумець, чаго ў яго расказе было больш: ці жадання мяне паінфармаваць аб усім, ці ціхай мужчынскай скаргі на неўладкаванасць жыцця. Яшчэ і тады, калі жыў там, я часам адчуваў, улоўліваў гэтую скаргу на Аляўціну Пятроўну і на Іру, але тады яна была прыглушана жаданнем нічым не скампраметаваць у маіх вачах дачку: усё ж такі ён жадаў ёй шчасця і мо думаў, што са мной яна яго знойдзе.

— А як у цябе справы? — пытаў стары.

— Не ведаю яшчэ. Сёння, пэўна, буду ведаць. Мяне ў абком выклікаюць.

— Я ведаю, што выклікаюць. Не бойся, усё будзе добра. А дзе ты спыніўся?

— Пакуль нідзе. Пэўна, у гасцініцы давядзецца.

Я зірнуў на метровыя стрэлкі вежавага гадзішніка. Яны паказвалі дзесяць гадзін. У гэты час у рэдакцыі пачыналася праца. Мне карцела пабыць, паглядзець, што там дзесяцца. Цяпер там быў павы рэдактар. Мацвей Кірылавіч неўзабаве пасля таго, як мяне выключылі з партыі, газеты не падпісваў. Падпісваў яе нейкі І. Л. Федчанка. Што гэта быў за ён, я не ведаў. Але мне захацелся зайсці да яго і папярэдне пагутарыць, можа б, ён узяў мяне хоць за карэктара. І я заспяшаўся развітацца з Андрэем Піліпавічам.

— Дык ты зойдзеш да нас? — неяк безнадзейна спытаў стары.

— Дзякую. Можа, калі іншым часам.

— Ну, як сабе хочаш, — падаў на развітанне руку стары.

Рэдакцыя жыла сваім звычайным буднім жыццём. За гэты час яна перабралася ў другое памяшканне — у колішнюю гасцініцу па Савецкай вуліцы. Я падняўся на другі паверх і перш за ўсё прайшоў па калідоры. Ён быў даўгі, вузенькі і цёмны. За абабітымі дэрмацінам дзвярыма стракаталі, як сарокі, машынкi, чуўся басавіты і выразны голас дыктара, які перадаваў па радыё інфармацыі ТАСС. У калідоры мне натрапіўся Барташэвіч, але ён мяне не пазнаў, а я не хацеў да яго абзывацца. Ён цяпер быў намеснікам рэдактара і галаву трымаў — як той аўсяны конь.

Кабінет новага рэдактара мясціўся ў самым канцы калідора. Дзверы прыёмнай былі таксама абабіты дэрмацінам, і на іх віднелася чорная бліскучая шылдачка з залатымі літарамі: «Адказны рэдактар І. Л. Федчанка». Я хацеў пастукацца, але не было ў што. Прачыніў дзверы і ўгледзеў цемнаваты пакой без дзённага святла, а ў ім Валю.

— Валечка! — ледзь не крыкнуў я. Дзяўчына сумелася, збянтэжылася ад печаканасці майго з'яўлення.

— Макаар Васільевіч, з якіх дарог па наш парог?

— З палявых. Рэдактар тут?

— Тут, тут, — зашаптала Валя, мо тым самым папярэджваючы мяне, каб і я цішэй быў, бо гэта не Мацвей Кірылавіч. — Ты хочаш да яго? Я зараз далажу, — сказала Валя і знікла за дзвярыма рэдактаравага кабінета. Праз момант адчыніліся дзверы, і я пачуў:

— Можаце зайсці, таварыш Шыянок.

Кабінет па велічыні быў падобны на стадолу. Ля сцяны з панеллю стаяла масіўная пад чорны дуб кніжная шафа. На паліцах яе сям-там віднеліся кніжкі. Відно было, што

гэтая шафа зроблена не так для кліжак, як для таго, каб стаць аздобай кабінета. Паўз другую сцяну стаяла даўжэзная, відаць, зробленая па заказу, з чорнай скуры канапа. У самай глыбіні кабінета, педзе там пад вулічнымі вокнамі, задрапіраванымі вішнёвага колеру аксамітам, мясціўся вялізны пісьмовы стол, таксама зроблены пад чорны дуб. За ім і сядзеў гаспадар кабінета. Відна была толькі яго лысая, трошкі квадратная галава.

— Вы да мяне? Праходзьце, сядайце. Я вас слухаю.

— Іван Ларывонавіч, — аж заікаючыся ад хвалявання, пачаў я. — Я ўжо амаль год не працую. Можа б, вы мяне ўзялі хоць карэктарам?

Федчанка зірнуў на мяне маленькімі вочкамі, позірк якіх, як толькі сустракаўся з маім, чамусьці тух, і не сказаў, а як бы выплюнуў словы:

— Я ведаю вас, ведаю вашу ўсю справу. Калі прымаў рэдакцыю, дык знаёміўся. І вось што я вам скажу: лепш вы і не шукайце ў палітычнай установе сабе месца. Я не хачу быць падобным да свайго папярэдніка Давідзюка. Гнілы лібералізм у наш час — гэта, бадай, самая шкодная з'ява.

— Дык я ж не прашуся ў вас, як вы кажаце, на палітычную работу, а на тэхнічную — карэктарам.

— Няхай будзе вам вядома: у рэдакцыі няма тэхнічнай работы, — здавалася, аж зазлаваў Федчанка. — Карэктатура — гэта таксама палітычная справа. Чым я гарантаваны, што вы пасля падпісання мной палосы не падсунеце чаго-небудзь?

Я ледзьве стрымаўся, каб не пагаварыць рэдактару грубасцей. Хуценька, пават не развітаўшыся, выбег з кабінета. Валя памкнулася была затрымаць мяне ў прыёмнай, але мне было не да таго, каб гаварыць з ёй. Як сляпы, нічога не бачачы перад сабой, я выбег на вуліцу. Там сама віравала, кіпела жыццё. Людзі ішлі сюд-туд, і кожны, відаць, ведаў, куды і чаго ён ідзе. Адзін я не ведаў, куды мне падацца. Да чатырох гадзін заставалася яшчэ безліч часу. Калі да наведання рэдактаравага кабінета ў мяне яшчэ была сякая-такая надзея, што, нарэшце ж, разбяруцца і дойдучь да праўды, дык пасля таго, што мне сказаў рэдактар, я зусім зпяверыўся: не можа быць, каб ён не ведаў думкі сакратара абкома. Відаць, і Жыжанок выклікаў мяне, каб яшчэ раз пацвердзіць тое, што ўжо ёсць.

Невясёлыя думкі завялі мяне на гарадскі сквер. Упоруўшы галаву, я прасядзеў там адзін на адзін са сваімі

цяжкімі думкамі аж да паловы чацвёртай гадзіны. Мне ўжо не хацелася нават ісці ў абком. Мо праўду казалі Марылька, што не трэба было і з дому рушыць: сядзеў бы ў цесцевай хаце, працаваў бы, як і ўсе рагазінцы, не ведаючы ні згрызот, ні турбот. Але чалавек жа такі, што яму заўсёды хочацца лепшага, і ён яго шукае. Ды часам здараецца і так, знайшоўшы тое, чаго шукаў, чалавек пераконваецца, што яно не лепшае, а куды горшае за тое, што ён пакінуў.

Мне трэба было б зайсці куды ды паабедаць, а то ж як паехаў учора з Рагазіна, дык нічога і ў роце не было. Але думкі, узрушэнні, хваляванні адбілі зусім апетыт. Я нават забыўся, што ў мяне ў партфелі сёе-тое ляжыць, наладкаванае Марылькай. Цяпер позна было ўжо брацца за перакуску. Часу заставалася толькі дайсці да абкома.

Я колісь бываў, і не адзін раз, у гэтай шэрай масіўнай будыні на рагу Савецкай і Сялянскай вуліц. І колькі б я ні заходзіў у абком — заўсёды адчуваў нейкую ўрачыстую насцярожанасць, сабранасць і нават самаабілізаваўнасць. Тады я заходзіў, паказваючы міліцыянеру партыйны білет. Цяпер жа мне трэба было шукаць бюро прапускоў. Ход у яго са двара. Я пастукаў у маленькае акенца, зробленае ў тоўстай сцяне. З глыбіні яго паказаўся чалавек.

— Што вам, грамадзянін? — запытаў ён.

— Мне да першага сакратара абкома таварыша Жыжанка.

— Пашпарт, калі ласка.

Я падаў пашпарт. Міліцыянер доўга разглядаў яго, кідаў вокам на мяне, відаць, звяраючы, ці той самы, што на фота.

— Ваша прозвішча Шыянок? — як бы не верачы таму, што напісана ў пашпарце, запытаў чалавек.

— Але, Шыянок.

— Макаар Васільевіч?

— Але, Макаар Васільевіч.

— На вас пропуск даўно заказаны. Можна ісці, — з гэтымі словамі ён працягнуў мне з акенца пашпарт з пропускам. — Пройдзеце праз цэнтральны ўваход на трэці паверх, кабінет сорак трэці.

Шырокая масіўная лесвіца ўслана дывановымі дарожкамі. Ступаеш па ёй, і нават не чуваць тваіх крокаў. Ад гэтай цішыні мяне ахінула нейкая таямнічасць, быццам я трапіў цэмаведама куды і чаго. Я, канечне, ведаў, куды

і чаго іду, але што там знайду — гэта была таямніца. Можна, от пераступлю парог кабінета сакратара, а ён мне скажа: «Ты, сучы сын, не варты высокага звання бальшавіка, ты яго зганьбіў сваёй палітычнай блізарукасцю, сваёй ліберальнай сутнасцю, і цяма чаго табе шукаць абароны: партыі, Савецкай уладзе такія, як ты, не патрэбны. Ідзі сабе куды хочаш, рабі сабе што хочаш».

Баязліва прачыняю дзверы сорак трэцяга пакоя. На дыбачках падыходжу да стала, за якім, урупіўшыся ў паперы, сядзіць кучаравая дзяўчына. Яна, мабыць, і не чула, калі ўвайшоў я, бо неяк аж спалохалася ад маіх слоў:

— Мяне выклікаў таварыш Жыжанок.

— Як ваша прозвішча?

Адказваю.

— Пасядзіце, будзьце ласкавы. Я зараз далажу Канстанціну Міхайлавічу, — сказала яна і ў момант знікла за дзвярыма.

Я сяджу, перова перакладваючы з рукі ў руку свой старэнькі партфельчык. Мне здалося, што дзяўчына вельмі доўга забавілася ў кабінце, хоць прайшло ўсяго якія дзве хвіліны.

— Калі ласка, заходзьце, таварыш Шыянок, — чую мужчынскі звак голас з расчыненых дзвярэй.

У дзвярах мы ледзь размінуліся з сакратаркай. З-за стала пасустрэч мне ішоў ужо немаладых год мужчына з пасівелымі скронямі, але з пышнаю яшчэ чупрынай. Ён падаў мне руку і правёў да стала.

— Сядайце, калі ласка, здаецца... Макар Васільевіч, — з гасціннаю усмешкаю запрасіў сакратар.

— Але, Макар Васільевіч, — усё яшчэ нясмела пацвердзіў я.

На стала перад Жыжанком ляжаць надрукаваныя на машынцы аркушы паперы. Ён час ад часу адрывае ад іх сваю прыгожую галаву з пасярэбранымі скронямі, і калі падумае твар, мне здаецца, што ў вачах яго гуляе сонечны прамешь. Я гляджу на сакратарову ўсмешку і бачу, што яна не штучная, не знак ветлівасці, разлічаны на тое, каб выклікаць сімпатыю і давер наведвальніка, а натуральная, чалавечая, і ад гэтага прападае на момант мая пасцярожа-насць. Я пачынаю адчуваць сябе так, быццам прыйшоў не да першага сакратара абкома партыі, а да нейкага даўно знаёмага, блізкага, нават роднага мне чалавека:

— Скажыце, дзе вы цяпер жывяце, як сябе адчуваеце? — пытае Жыжанок.

— Дзякую, добра адчуваю. Жыў у бацькі, працаваў у калгасе: зімой вазіў сена, дровы, а цяпер от касіў. Проста з сенажаці і сюды да вас прыехаў.

— Малайчына! — вырвалася ў сакратара абкома. — Такога, як вы, і нягодам нялёгка зламаць. Я чуў, што ў вас і сямейныя справы не вельмі ладныя — жонка пакінула вас. Леванюк, бацька вашай жонкі, мне казаў. Здараецца так, што бацька чалавек як чалавек, а яго дзіця — хто яго ведае, у каго і ўдасца.

Дзіва брала мяне, што Жыжанок усё гэтак падрабязна ведае..

— Не, сямейныя справы добрыя, — адказаў я.

— Малайчына! — зноў пахваліў мяне Жыжанок, хоць я і не мог ніяк даўмецца, чым заслужыў гэтую пахвальбу. — Скажы мне, таварыш Шыянок, як бальшавік бальшавіку: ты лічыш Касянка ворагам ці нашым чалавекам.

Ад гэтага нечаканага пытання я насцярожыўся, але вырашыў гаварыць усё тое, што ў мяне на сэрцы.

— Канстанцін Міхайлавіч, я гэтага чалавека ведаю з самага маленства і нікому не паверу, што ён які вораг, што ён благое што зычыў нашаму народу, нашай краіне.

Я раскажаў Жыжанку пра ўсё, што ведаў пра дзядзьку Пракопа: пра тое, як ён у Рагазіне ўстанаўліваў Савецкую ўладу, пра яго чалавечую чэснасць і добрасумленнасць; паведаміў пра тое, што нядаўна заходзіў да Касянкавай жонкі і чытаў запіску, якую ўпотаі выкінуў дзядзька Пракоп.

— Вось які ты!

Я насцярожыўся. Мо і сапраўды мне не трэба было так адкрыта гаварыць. Можна, ён проста выпытваў. Але ні па інтанацыі, ні па чым іншым я не мог падумаць, што гэта хітры ход сакратара абкома.

— Ты, таварыш Шыянок, прынцыповы чалавек. Бальшавік і павінен быць такім. А што датычыць таварыша Касянка, дык ён цалкам апраўданы.

— Што вы кажаце! — аж падскочыў я ад гэтай радаснай весткі.

Цяпер я зразумеў, чаму Жыжанок так добразычліва ўсміхаўся мне. У гэтую хвіліну сакратар узяўся перакладаць паперы, якія ляжалі перад ім на сталі.

— Гэта вельмі добра, што нашы людзі не даюць укрыўду чэснага чалавека, — прамовіў Жыжанок. — Стары камуніст Леванюк заступіўся за Касянка. Група калгаснікаў прыслала цэлую петыцыю. І ты не спалохаўся, не схі-

біў. Я от прачытаў тваё пісьмо на імя сакратара ЦК. Чалавек я не сентыментальны, а калі чытаў, дык праўду табе скажу, аж сляза мяне працяла. Яно мяне, ды не толькі мяне, а, мусіць, і сакратара ЦК пераканала шчырасцю, чалавечай праўдай. Малайчына! — ужо каторы раз выгукнуў Жыжанок. — Федчанка ж абівае парогі абкома, просячы даць яму добрых журналістаў, а сам не бачыць і не хоча бачыць іх...

Я адразу ж хацеў расказаць Жыжанку пра тое, як мяне сёння прыняў той самы Федчанка, але ён аспярэдзіў мяне сваім запытаннем:

— Ты ў якім аддзеле хочаш працаваць?

— У аддзеле культуры.

— А можа б, ты пайшоў за намесніка рэдактара? — печакана спытаў сакратар.

— Дзякую за давер. Але я яшчэ вельмі малады журналіст, не маю вопыту.

— Дзякую за сціпласць, — усміхнуўся сакратар. — А як у цябе з кватэрай?

— Ніяк. Я нават не ведаю, дзе сёння буду начаваць.

— Ну, начаваць — гэта лягчэй.

Жыжанок пазваніў, і у кабінеце з'явілася сакратарка.

— Пазваніце дырэктару гасцініцы, няхай ён забяспечыць пакой таварышу Шыянку.

— Добра, Канстанцін Міхайлавіч.

— А наконт кватэры падумаем, параімся са старшынёй гарсавета. Ва ўсякім разе што-небудзь прыдумаем. Ну, здаецца, у нас з вамі ўжо ўсё перагаворана, вырашана. Ідзіце сабе, працуйце.

Жыжанок працягнуў мне на развітанне сваю добрую сяброўскую руку.

— Бывайце, усё жыццё буду дзякаваць вам.

— Чаму мне? Партыі трэба дзякаваць.

Выйшаўшы на вуліцу, я не мог уявіць сабе, на якім свеце знаходжуся. Неба, зямля, усмешкі людзей — усё было гэтакім светлым, якім я ніколі яго не бачыў. Радасць распірала мне грудзі. Я нават не ведаў, куды пайсці, з кім падзяліцца радасцю. А радасць жа заўсёды трэба з кім-небудзь дзяліць, бо калі ты адзін будзеш радавацца, дык яна не будзе такой поўнай, такой светлай. І я хуценька пабег на тэлеграф, адбіў тэлеграму: «Марылька, любая! Мы з табой шчаслівыя. Віпшуй мяне, а я цябе віншую і цалую моцна-моцна. Твой Макар».

У гасцініцы мне падрыхтавалі невялічкі асобны пакой-

чык, і я адчуў сябе ў ім гаспадаром. Душа мая спявала. Ды і не толькі душа. Я сам ціхенька заспяваў песню без слоў. Мабыць, тая жанчына, што слала пасцель, гледзячы на мяне, падумала: «Дзівак нейкі, чаго гэта ён — як на сёмым небе?» Адразу ўспомнілася, што з учарашняга дня ў мяне і ў роце нічога не было. Гэтак захацелася есці, што, здаецца, і вытрываць нельга было. Пакінуўшы ў пакой свае рэчы, я спуціўся ў рэстаран, які мясціўся ў самім будынку гасцініцы. Заказаў усё, што мне прапаноўвала афіцыянтка. Каб хоць хто знаёмы папаткаўся, можна б з ім раздзяліць і гэты свой стол, і сваю радасць. Але так нікога я і не выгледзеў.

Мне закарцела дзе-небудзь незпарок сустрэцца з Ірай і кінуць ёй у вочы сваю радасць, няхай бы хоць пасмуткавала. Усё ж такі я думаю, што яна мяне хоць трошачкі кахала, а выйшла ў нас гэтак таму, што яе мяшчанская душонка спалохалася таго, што давядзецца цяжка, бо ж я трапіў у бяду. Але ні Іры, нікога я не сустрэў ні на вуліцы, ні ў парку. Вярнуўшыся ў свой пакойчык, сеў за пісьмо. Усё падрабязна апісаў Марыльцы, як тут было. Нарэшце напісаў ёй, каб памаленьку рыхтавалася да ад'езду, бо як толькі дадуць кватэру, адразу ж забяру яе ў горад. Напісаў пісьмы бацьку, Анастасі Паўлаўне, якой паведаміў пра дзядзьку Пракопа. Мо яго яшчэ і няма дома, дык няхай парадзецца весткай.

Я знарок два дні не заходзіў у рэдакцыю. Не хацелася трапляць на вочы Федчанку пасля той размовы з ім. Няхай ён трошкі прывыкне, прывычаіцца, тады і яму спасабней будзе зірнуць мне ў вочы. Наважыў зайсці на кватэру да Мацвея Кірылавіча і даведацца, што там у яго. Аднак жа кватэра Давідзюка была занята ўжо другімі людзьмі, яны казалі, што тры дні назад Давідзюк выбраўся не толькі з кватэры, але і з горада, бо атрымаў прызначэнне ў Мінск на работу. Гэтай весткі для мяне было даволі. Я любіў, паважаў гэтага чалавека, і пасля таго, як і Давідзюка знялі з работы, ніяк не мог дараваць сабе, што ўсё гэта праз мяне. Хай бы я адзіп цярпеў, дык яшчэ ж і чалавеку давялося. Невымерна вялікая была мая цяперашняя радасць не толькі за сябе, але і за блізкіх мне людзей.

На другі дзень раніцай я схадзіў у парк на бераг рэчкі, спадзеючыся зноў сустрэць там свайго колішняга цесця, расказаць і яму ўсё. Але там яго не было. Мо стары знайшоў сабе дзе больш рыбнае месца?

У рэдакцыйным калідоры мне адразу кінулася ў вочы дошка аб'яў, якая вісела на сцяне непадалёк ад сакратарыята. На дошцы вісеў аркушок паперы, і я вырашыў прачытаць, што там напісана. Аж вачам сваім не паверыў: «Былога супрацоўніка рэдакцыі Шыянка Макара Васільевіча, як няправільна зволенага, аднавіць на рабоце з выплатай кампенсацыі за вымушаны прагул. Прызначыць тав. Шыянка М. В. загадчыкам аддзела культуры і быту».

Тры разы я перачытаў загад і хуценька кінуўся ў кабінет рэдактара. Не пытаючыся дазволу ў Валі, адчыніў дзверы кабінета. Дзіва, дый годзе: і тая вялізная шафа, і грувацкая канапа, і стол, і ўсё, усё ў кабінце здалося мне не такім педарэчным, як тады, калі я заходзіў першы раз. І рэдактар зусім інакшым здаўся. Гэта мо таму, што як толькі ён угледзеў мяне, дык адразу ж устаў з-за стала і, працягнуўшы руку для прывітання, пайшоў мне насустрач.

— А, Макар Васільевіч, — казаў ён з усмешкай. — А я хацеў пасылаць Валю шукаць вас. Чыталі загад?

— Чытаў. Дзякую.

— Ён вам падабаецца?

— Дзякую. Падабаецца, — адказаў я вельмі стрымана, без таго энтузіязму, па які спадзяваўся Федчанка, бо сам сабе падумаў: «Які ж ты слімак, які ж ты паіўны чалавек, павошта прыкідваешся, быццам я не ведаю, чаму ты выдаў гэты загад».

— Ну то што ж, Макар Васільевіч, будзем працаваць. Я спадзяюся, што мы з вамі знойдзем агульную добрую мову.

— Вядома, — адказаў я і заспяшаўся з кабінета.

Мяне вельмі ўразіла няшчырасць Федчанкі. Мацвей Кірылавіч ніколі б гэтак не зрабіў. Той заўсёды казаў праўду ў вочы, хоць тая праўда часам была і горкая і для другіх і для яго самога. Але што мне было да рэдактара. Я рады быў сваёй праўдзе, бо яна ўсё-такі перамагла, выбілася з таго бруды, якім яе хацелі абляпіць.

— Дык ідзі, братка, прымай аддзел і бярыся за справу, як той казаў, закасаўшы рукавы, — мо падрабляючыся пад маю сялянскую прастату, казаў рэдактар.

— Добра, Іван Ларывонавіч, — адказаў я і выйшаў.

За гэты час, што я не працаваў у рэдакцыі, калектыў яе значна змяніўся. Не было ўжо Метлюга: ён паехаў у Мінск да Сяргея Росліка. Не было яшчэ пекаторых старых супрацоўнікаў. Затое прыйшлі новыя, у большасці сур'ёзныя

людзі, былыя рабочыя карэспандэнты, якіх па рашэнню абкома партыі паслалі на ўмацаванне рэдакцыі. Са старых супрацоўнікаў засталіся Юрка Маргун і Віпцэпт Барташэвіч. Гэты пасіўся па рэдакцыі з задраным носам: як-ніяк намеспік рэдактара. Але пасля таго як мяне аднавілі ў партыі і на рабоце, ён неяк трошкі абвяў, мусіць, прадчуваў пешта нядобрае, хоць я нічым і не выказаў ні свае крыўды, ні злосці. І Юрка Маргун стаў нейкі яшчэ больш ціхмань, як бы чым прыбіты. Са мной быў ветлівы, абыходлівы, хоць ты яго да раны прыкладзі. Не хапала ў рэдакцыі Шолама Каца. Ён з'ехаў да сына, які працаваў педзе ў Ленінградзе.

Кватэру мне далі праз паўтара месяца. Гэта была не вельмі ўжо якая раскошная кватэра — адзін добры пакой на другім паверсе, з двума вокнамі да сонца. Для мяне, чалавека, які ніколі не меў свайго кутка, гэта быў сапраўдны рай. За твая грошы, якія мне заплацілі за вымушаны прагул, я купіў ложак, канапу, стол і шафу. Адным словам, абсталяваў сваё жытло так, каб у ім можна было жыць. І яшчэ, папрасіўшы Валю, спадзеючыся на яе добры жаночы густ, купіў дзве добрыя крэпдэшывавыя сукенкі, туфлі на высокіх абцасіках, паліто і капялюшык. Гэта ўсё для мае любае Марылькі. Пра гэта я ёй нават у пісьме не напісаў. Няхай будзе для яе нечаканасць, сюрпрыз. Напісаў ёй толькі, каб збольшага што сабрала з сабой і выязджала сюды, становілася гарадскою.

Сустрадаць Марыльку я пайшоў на світанні. Угледзеў яе яшчэ ў акне вагона. Мне здалося, што яна за той час, як я паехаў з вёскі неяк змізарнела. Ды і не дзіва. Яна, мусіць, усё яшчэ не верыла ні мне, ні свайму шчасцю.

Праз запыленае акно вагона мне было відаць, як расцвіла на Марыльчыным твары ўсмешка, калі толькі яна ўгледзела мяне. Без рэчаў, зусім забыўшыся на іх, Марылька зляцела з прыступак вагона ў мае абдымкі. Толькі тады, як ўжо ўсе пасажыры выйшлі з вагона, мы спаханіліся, што трэба забраць рэчы.

І вось мы з Марылькай у сваім пакоі. Яна паравязвала клункі, заслала пасцель, пакрыла стол прыгожым саматканым абрусам. А я ўсё казаў, каб хутчэй надзела гарадскую сукенку. Мне не цярпелася паглядзець на яе ў гэтым адзенні. Сукенка была вішнёвага колеру. Я знарок выбраў такі колер: да Марыльчынага загарэлага твару ён вунь як будзе пасаваць. Марылька схадзіла ўмылася, перапляла касу і, захінуўшыся за шафу, надзела сукенку.

Выйшла навідавок, і я не мог налюбавацца прыгажосцю жонкі. Дужая, стройная постаць, загарэлы твар, бліскучыя ад радасці вочы — усё гэта здалося мне непаўторна прыгожым.

Не зважаючы на стомленасць жонкі, я павёў яе ў горад. Мы доўга хадзілі па вуліцах. Я паказаў ёй магазіны, куды трэба будзе хадзіць купляць прадукты. Пайшлі ў парк. Абвадзіў па ўсіх аляях. Пабылі ў музеі, падняліся на паркавую вежу, з вышыні якой горад быў як на далопі. І на гэтым яшчэ не скончылася наша захапленне горадам, людзьмі, самімі сабой: мы ўзялі на лодачнай станцыі лодку і паехалі катацца па ціхіх хвалі Сожа. Толькі тут я апамятаўся і пачаў распытваць, што дзеецца ў нашым Рагазіне. Шчаслівыя, мы на момант забыліся на ўсё, апроч свайго шчасця.

— Макарка, родненькі, — казала Марылька, — каб ты быў на тым сходзе, каб ты чуў і бачыў, як калгаснікі турылі тайго прайдзісвета Усціма. Гэтак жа нацярпеліся ад таго гада печанага, дык ва ўсіх языкі паравязваліся: усё яму прыгадалі, за ўсё аддзячылі. Асабліва твой бацька не мог яму дараваць.

— Ну і што з Усцімам?

— А тое, што цяпер ніколі больш старшынёй не будзе. Усё тое, што яны з тым педаваркам Леўкам вярнулі на дзядзьку, самі, гады печаныя, рабілі. Мінулася ім цяпер.

— Ну і добра, Марылька.

— Макарка, якая я шчаслівая, як мне хораша з табой. А мо і сыноч у нас народзіцца, дык ён яшчэ шчаслівейшы будзе.

— Так, Марылька, будзе шчаслівейшы. Радзіма наша такая, што пшчасных у ёй не можа быць.

ІДУ Ў ЖЫЦЦЁ

Кніга трэцяя

БЫЛОЕ ЗАСТАЕЦЦА Ў СЭРЦЫ

КРЫВАВАЯ БЛІСКАВІЦА

Эх ты, лёс чалавечы! Што ты робіш са мною? Я яшчэ не панасіў на руках Сяргейку, не пацешыўся ўсмешкамі. Здаецца, гэта ўчора было, калі сама размаілася вясна квеценю садоў; я бегаў вакол вялізнага дома з чырвонай цэглы, у які мужчыні пускалі толькі ў вестыбюль. Там далей быў жаночы крык і дзяцінае кугаканне. Кідаўся на хітрыкі, паказваў рэдакцыйнае пасведчанне: маўляў, хачу напісаць парыс пра радзільны дом. У галаве быў адзіны клопат — хоць вокам зірнуць на Марыльку, на сынка. Бася Захараўна, галоўны ўрач радзільнага дома, зірнула на маё пасведчанне, пенатуральна ўсміхнулася і сказала:

— Вы, чалавеча, хітруеце, ваша жонка тут парадзіхаю.

— Адкуль вы ведаеце?

— Бачу па вачах. Толькі ў маладога бацькі могуць так блішчаць вочы. Ведаеце, голубе, у нас і карэспандэнтам не заўсёды можна ў палаты. Калі вы хочаце напісаць пра нас, дык пойдзем у мой кабінет і я вам усё раскажу.

Пісаць я зусім не збіраўся і таму адказаў:

— Няхай другім разам, лепшым часам, калі можна будзе наведць палаты.

— Няхай другім разам, калі ваша жонка вынішацца, — выкрыла мае хітрыкі галоўны ўрач. — А сыноч у вас — цельпушок ладны. З вас і крошкі пабраў, — жартавала старая.

Не ведаю, павошта былі ёй гэтыя жарты, хіба толькі, каб распаліць маю цікавасць паглядзець дзіця.

— А тым часам, калі ў вас ёсць перадача, то перадайце.

— А віно можна? — спытаў я. — Мне суседкі і пашы рэдакцыйныя жанчыны раілі: для таго, каб Марылька хутчэй папраўлялася, ёй трэба піць па лыжачцы добрага віна.

— Ну, калі раілі вам, то, відаць, можна. Пашукайце толькі соты нумар партвейну.

Вуліца жыла, гаманіла, віравала вясновай радасцю жыцця. Была акурат нядзеля. Старыя і малыя выйшлі з кватэр на ласкавае сонца. І як я ні стараўся хутчэй бегчы шукаць таго сотага нумару партвейну, нічога не выходзіла. Людзей поўныя тратуары, і нельга было шпарка ісці, не піхнуўшы каго.

А вось і гастраном на рагу Савецкай і Ленінскай.

— Дайце, калі ласка, соты нумар партвейну,— прашу прадаўшчыцу.

Яна глядзіць на мяне так, быццам я пытаю ў яе немаведама чаго.

— Ён бывае ў нас гады ў рады.

І гэтак у кожным магазіне на Савецкай. Я падумаў нават, што старая знарок, хочучы пастроіць з мяне кепікі, загадала шукаць гэты партвейн. Але я ўсё-такі дастаў. Дастаў там, дзе і не думаў. Гэтак ходзячы ад магазіна да магазіна, я забрыў аж на край горада, да старой лазні. Бачу ларок па продажы піва, гарэлкі, віна. Дай, думаю, папытаю.

Прадавец, які, відаць, звык прадаваць больш піва і гарэлку, зірнуў на мяне як на дзівака.

— І вы пасля лазні будзеце гэты квас жлукціць?

— Які квас?

— Ды гэты самы соты нумар. Яго жанчынам і то парадзіхам толькі піць.

— А ў вас ёсць?

— Дзве бутэлькі заваляліся.

— То давайце хутчэй.

Прадавец падаў мне дзве пляшкі, на этыкетках якіх ледзь відзён быў той самы соты нумар. Я хуценька іх схваў у партфель.

— Вы б піўца з лазні. Гэта ж ведаеце, як здорава пасля парні.

— Якой парні?

— Вы ж, мабыць, толькі з падка злезлі? А піва жыгулёўскае, свежанькае, бачкавое.

Я мацнуў свой лоб і сапраўды пераканаўся, што быццам з парні. Пот каціўся, як бы я толькі секся вепікам на самым верхнім палку. Не дзіва: абгойсаў жа ўвесь горад. Затое, як у таго рыбака, што цэлы дзень закідваў вуды і толькі пад вечар клюнула,— у мяне ў партфелі тое, чаго я шукаў. Адну бутэльку зацясу заўтра ў бальніцу, а другая пастаіць, пачакае, пакуль Марышка вернецца. Калі буду прадаваць віно, гэтак і папішу Марыльцы: назавём мы

свайго хлопчыка Сяргейкам. Імя такое, што калі вымаўляеш яго, дык, здаецца, музыка ў ім чуваць.

Дзівачка мая Марылька. Якая яна сарамяжая. Як стала відно, што пагрубела, дык з кватэры не мог выцягнуць.

— Куды я з табой пайду, — кажа. — Сорамна з такім жыватом. Людзі ўсе будуць глядзець.

— Хіба ты што ўкрала, што яны на цябе будуць глядзець?

— І табе ж, мабыць, сорамна будзе?

— Дурнічка мая! — аж зарагатаў я. — Які ж гэта сорам! Калі б усе саромеліся, дык людзі б звяліся на свеце. Гэта ж гонар для жанчыны. Яна нясе ў сабе жыццё.

— Добра табе казаць, калі на табе нічога не відно. А мне як?

— А табе от так! — пакідваў я на Марыльчыны плечы белы шалік, каб канцы яго хоць трошкі закрывалі жывот. Яна станавілася перад люстэркам і запудрывала крэмавай пудрай рудыя плямы на лбе.

— Не трэба запудрываць. Няхай усе бачаць! — браў я Марыльку пад руку і выводзіў на шумную, заўсёды людную Савецкую вуліцу, а калі было цёпла — у парк, на бераг рэчкі.

— Навошта ты мяне на самыя людзі вядзеш?

— Зпарок, няхай усе бачаць, што ў мяне будзе сын.

— Так ужо і сын. А можа, дачка?

— Няхай і дачка. Мне ўсё роўна.

Аднаго разу, гуляючы з Марылькай па алеях парку, мы напаткалі Іру з нейкім вайскоўцам. Пры Марыльцы я і віду не падаў, што ведаю гэтую жанчыну. Але Іра азірлася, глядзела на нас гэтак, што Марылька заўважыла.

— Што гэта за жанчына? Чаго яна на нас так глядзіць?

— Гэта ж тая Іра, хіба ты не пазпала, — вымушаны быў прызнацца я.

— Хіба гэта яна? — упалым голасам перапытала Марылька, і нібы чорны кот перабег нам дарогу. Марылька змоўкла, неяк падазрона ўсё пазірала на мяне, быццам была ў чым вінавата перада мною.

— Чаго ты такая? — пытаю.

— Якая?

— Не такая, як заўсёды.

— Мне нешта нямогацца.

Марылька мне не сказала праўды, але я здагадаўся, чаго ў яе ўчарпеў настрой. Вінавата была яна, Іра, вінавата была гэтая выпадковая, нікому, відаць, не жадавая

сустрэча. Мабыць; Марылька ідзе побач і думае: «Хто яго ведае, можа, яго сэрца распалавінена, можа, ён у думках яшчэ і цяпер носіць яе, адно віду не хоча падаць?»

— Марылька, ты думаеш пра яе?

— Не. Пра цябе. Думаю, які ты харошы. Думаю, якое дзіцятка ў нас будзе, як мы яго шапаваць, песціць будзем, якім ты харошым таткам будзеш.

— Так, любая, буду, буду! А ты харошая, разумная мамка.

Аднак я пэўна ведаў, што ў гэты момант Марылька думала не пра мяне, не пра будучае наша дзіцятка. Яна думала пра Іру. Ёй, пэўне, здавалася, што Іра прыгажэйшая за яе, што яна гарадская, больш увішняя. Надумаецца от, прыйдзе і адбярэ мяне ад яе, ад дзіцяці. Ды чаго толькі ў такі момант, калі заварушыцца чарвячок рэўнасці, не падумае жанчына!

— А ты не думай пра гэта, любая.

— Адкуль ты ведаеш, што я думаю?

— Бачу па табе, бачу па тым смутку, які апаў на твае вочы.

— Які ты дзівак, Макарка. Думкі чытаць умееш, як той чарнакніжнік. Я ж цябе гэтак кахаю, больш, як увесь белы свет.

Марылька памкнулася да мяне, хацела, мабыць, пацалаваць, але вакол былі людзі, і яна пасаромелася.

— Я не буду больш нічога благога думаць. Я веру табе, любы.

Гэта было колькі год назад. А цяпер вунь як выцягнуўся наш Сяргейка. Ляжыць, падклаўшы пад голаў кулачок, быццам ён мякчэйшы за падушку, і соладка спіць. Спіць і Марылька, раскінуўшы рукі на ўсю шырыню ложка. Адно я не сплю. Гэтыя дні збіраў матэрыял на нарыс, які трэба ў панядзелак здаць у набор. Выхадны дзень не хацелася займаць работаю, і я наважыў не паспаць поч і зрабіць нарыс, каб заўтра цэлы дзень пабыць на пляжы. Я ціхенька, каб не збудзіць жонкі, устаў, уключыў настольную лямпу, прыкрыў газетай абажур, каб святло не рэзала вачэй Марыльцы і Сяргейку.

Вокны былі расчынены. Знадворку патыхаў, цёплы ветрык, ледзь-ледзь калышучы фіранкі. Адхінуўшы фіранку і рассунуўшы вазоны, я высунуўся на двор і закурыў. Марылька і ў сне адчула, што мяне няма побач. Кінула рукой і, не расплюшчваючы вачэй, спытала:

— Макарка, дзе ты?

— Спі, Марылька, спі...

За вокнамі пачная сцішанасць горада. Толькі ад вакзала далятае рытмічнае чаханне вагонных колаў на стыках рэек ды чуюцца рэдкія асіплыя гудкі паравозаў. Удзень іх з нашай вуліцы не чуваць: заглушае шум горада. А ўночы па чаханню колаў можна нават злічыць, колькі за гадзіну праходзіць цягнікоў. У пачным небе цяжка пра-стагналі самалёты. Цяпер гэта было не ў навіну. Удзень і ўночы над горадам часта праляталі цяжкія бамбавозы. Звыклае, часта чутае і бачанае, не насцярожвае ўжо чалавека, ён яго як бы і не заўважае. Гэтак і я, нібы і не заўважаў тых гукаў, якія раз-пораз чуліся. Заўважаў толькі і ўспрымаў адну цішыню цёплай чэрвешьскай почвы.

Сыноч мой спаў моцна і, відаць, сніў салодкія сны. О, як я любіў свайго хлопчыка! Смех, ды і годзе: калі яго не было яшчэ на свеце, я ніколі не мог нават падумаць, што дзіця будзе гэтакім дарагім. Калі мне даводзілася дзе бацьчыць, як жанчыны, а тым больш мужчыны песцілі малых, дык думалася: яны проста дзівакі, яны і самі, як тыя малыя, гатовы гуляць у лялькі. Не, ніколі чалавек не можа ўявіць шчасця бацькоўства, не будучы сам бацькам.

А як я забіраў Марыльку з Сяргейкам з бальніцы. Марылька паведаміла, што заўтра зранку выпісваецца, і я з самага світання скакаў ля жалезнай агароджы радзільнага дома. Адамкнулі вароты, і я кінуўся ў вестыбюль. На чорнай дошчачцы былі прозвішчы жанчын, якіх выпісвалі з бальніцы. Была там і мая Марылька. Хвілін праз колькі ў вестыбюль набіралася нямала мужчын. У кожнага з іх пад пахаю быў клуначак. Прышэс і я. Можна было б казаць цэлую гісторыю пра тое, як я даставаў гэты Сяргейкаў пасаг. Але як бы там ні было, пасаг быў у мяне ў руках, і я перадаў яго няні, якая выйшла ў вестыбюль і папярэдзіла бацькоў, што пачыпаецца выпісванне. Выйшла і галоўны ўрач Бася Захараўна. Яна зірнула на мяне і папытала:

— Ну, таварыш карэспандэнт, будзем пісаць нарыс?

— Будзем, будзем, Бася Захараўна. От забяру дадому сваіх. Няхай адна трошкі падужэе, а другі падрасце, тады і прыйду.

— Можна, тады я наваджу вас і на палатах. А сыноч ваш ладны хлопчык. Дужацькі.

Галоўны ўрач знікла за дзвярыма, і праз нейкі момант я ўгледзеў, што яна пясе абэруч белы скрутак, а следам за ёю ідзе мая Марылька. Яна несксудзіла, зблажэла;

стала як бы пейкая кволая-кволая і, дзіва,— яшчэ больш сарамяжая. Глядзіць на мяне, і на твары яе такая ўсмешка, якое я ніколі ў яе не бачыў. Бася Захараўна дае апошнія настаўленні, як абыходзіцца з дзіцем, і калі на Марыльку кажа «мамаша», тая чырванее, быццам яна чым правінавацілася.

— Ты ж паглядзі, ён выліты ты. І носік і вочкі — усё тваё.

А Сяргейка, мо таму, што Марылька адкрыла яму тварык, як мне здалося, балюча зморшчыўся, варухнуў галоўкаю і сіпавата закугакаў.

— Ты, мабыць, яго прахаладзіла, бо чаго ж ба ён асіп.

— Не, не-прахаладзіла. Гэта ў яго такі мужчынскі бас.

Мы выходзім з вестыбюля ў сад. Я рады, што мой Сяргейка нарадзіўся ў такую пару, калі сонца гэткае ж ласкавае, як маці, калі калыханкі спяваюць птушкі. Марылька хоча ісці дадому пехатою. Але я ні блізка. Як гэта пехатою!

— Сядай от на лавачку, пасядзі, а я хуценька.

Я зікаю і праз колькі хвілін падганяю рамізніцкі фэтон. Рамізнік сядзіць на козлах і ўсміхаецца, гледзячы, як я пясую на руках дзіця.

— З прыбыткам вас,— кажа ён.

— Дзякую.

— Што ж бог даў, сына ці дачку?

— Сыпочка, сыпочка. Сяргейку,— узрушана адказваю я.

— То няхай расце вялікі,— кажа рамізнік і шморгае за лейцы. Застаялы конь ірвецца наўскач, і Марылька ледзь не крычыць. Як яна баіцца за хлопчыка!

Усё мне цяпер прыгадалася, быццам яно было ўчора. Быццам Сяргейка яшчэ малепькі, з прыплюшчанымі вочкамі, з маршчакаватым, як гармонічак, чырвоным лобікам. Падыходжу да сынавага ложка і ўглядаюся ў родны тварык. Не, не, Сяргейка не той ужо.

Сяргейка мо ад таго, што я гэтак углядаюся яму ў твар, варочаецца, мармыча нешта спрасоння. Каб не ўзбудзіць яго, я адыходжу ад ложка да канапы. На спіцы яе стаіць круглы папяровы рэпрадуктар. У некалькіх месцах папера папрадзірана. Гэта Сяргейкава работа. Аднойчы Марыльцы заманулася адскочыць у магазін. Яна сказала Сяргейку, каб не парабіў піякай шкоды, замкнула дзверы і сама пабегла. Не вельмі доўга і забавілася. Прыходзіць дадому

і бачыць: Сяргейка стаіць на канапе і раздзірае рэпрадуктар.

— Што ты, сынку, робіш? Я ж табе казалася, каб ты ніякай шкоды не рабіў. А ты вунь што!

— Мамачка, цёця вельмі прыгожа спявае, дык я хачу паглядзець, якая яна. Яна ж там сядзіць.

— Дзе, дурнепкі?

— Там, у радзіве, — Сяргейка паказаў пальчыкам на рэпрадуктар.

Марылька аж зарагатала. Гэтак наш рэпрадуктар і астаўся з слядамі Сяргейкавай дзіцячай дапытлівасці.

Паабедаўшы, я звычайна клаўся на канапу, закідваў пагу за пагу і гэтак, лежачы дагары, чытаў газеты. Аднаго разу Марылька сустрэла мяне радаснай усмешкай.

— Нешта ты, Марылька, вельмі вясёлая сёння?

— А чаму ж мне не быць вясёлай, Сяргейка наш выліты ты.

— Што? — не зразумеў я.

— А вось паглядзі! Сяргейка, — звярнулася яна да сына, — пакажы, як тата газеты чытае.

Сяргейка кінуўся на канапу, лёг дагары, заклаў пагу на пагу і, гледзячы ў газету, пачаў балабоніць.

Усё мне прыгадваецца: і першы Сяргейкаў крок, і першае вымаўленае слова. Звычайна ў малых найпершым словам бывае «мама». А ў нашага Сяргейкі было «тата». Марылька аж залавала была па мяне. Маўляў, гэтак я вінаваты — гэтак хлопчыка прынадзіў, што ён не прызнае яе за маму. Але неўзабаве Сяргейка авалодаў і другім родным словам — «мама», і Марылька ўжо не злавала ні па мяне, ні па хлопчыка.

На стале яшчэ звечара былі пастаўлены: смажаная рыба, кілбаса, пакроены хлеб, чацвярцінка гарэлкі — гэтак для мяне. Для Марылькі з Сяргейкам — па бутэльцы крушонону. На світанні меліся пайсці па прыстаць і паехаць катэрам на пляж. Думалі пазагараць, пакупацца ўдобра за выхадны дзень.

А поч ціхая-ціхая. Чаму ж я не магу заснуць? Трывожныя думкі лезуць і лезуць сляпіцаю ў галаву. Сам не ведаю, чаго мне трывожыцца. Сяргейка наш дужанькі. Ды і Марылька вунь у спе ўсміхаецца, мабыць, нешта прыемнае сніць. Падыходжу да ложка і ўглядаюся ў любы жончы твар.

— Макарка, чаму гэтак ты не спіш? Мо што баліць табе? — прахапілася жонка.

— Не, нічога не баліць. От жа трэба матэрыял напісаць.

— А я дык працпуцца ніяк не магу. Ты менш думай пра той матэрыял. Што табе думаць?

Прылёт і я на ложкак. Марылька абняла мяне і хуценька заснула. Яна, відаць, думала, што, атулены яе ласкай, я таксама засну. Але сон і блізка не падступаўся да мяне: карцела, як лепш напісаць. Ціхенька ўстаў — і за стол. Наклёўвалася ўжо світанне. Яно ішло павольна, быццам старалася даць людзям хоць хвілінку паспаць, бо летняя ж поч такая, што не толькі не выпішся, дык нават, калі цікавы сон пабрыдзе, і таго не даспіш.

Світанак патушыў зоры, і неба было яснае, над зямлёй толькі вісеў ружаваты туман. Такі туман заўсёды бывае перад снякотным днём. Я толькі падумаў: от пакунаемся, хоць раз дарвёмся да летняй любаты. Не паспеў я так і падумаць, як нешта скаланула перадранішняю цішыню, ударыла, быццам нечаканы пярун. Кінуўся да акна паглядзець: адкуль ён узяўся сярод яснага неба? Высунуўся з акна і шукаў збродлівай хмары, якая нарабіла грывотаў. Аднак на небе не відно нідзе ні хмурышкі. Адно толькі край яго на ўсходзе крывавіўся сонечным бляскам: вялізнае чырвонае кола выкочвалася на небасхіл.

Пачуліся адзін за адным стрэлы зенітных гармат. Яны былі нядружныя, быццам тыя, хто страляў, думалі: ці варта парушаць рацішняю цішыню над горадам, які яшчэ не сагнаў сну са сваіх стомленых павек. Але ўжо нельга было не страляць: раз-пораз глушылі наваколле бомбавыя выбухі. Апантана раўлі сірэны, гулі гудкі.

Марылька прахапілася. Спрасоння яна ніяк не магла даўмецца: што гэта такое? У начной сарочцы яна сядзела, спусціўшы ногі, плюскала вачыма і не магла вымавіць ні слова. Я-то ўжо здагадаўся, што пачалося, хоць і не хацелася верыць; хацелася думаць, што гэта не што іншае, як чарговая вучэбная трывога. А ў горадзе, мабыць, ідзе па яго ўскраінах, а мо па аэрадроме, вухалі бомбы, ляскаталі зепіткі.

— Макарка, што гэта такое? — закрычала спалоханая Марылька.

— Мабыць, вайна.

— Божачка мой!

Марылька кінулася да Сяргейкавага ложка, схапіла соннага хлопчыка на рукі і пабегла да дзвярэй.

— Ты хоць бы надзела на сябе што. Куды ж ты ў адной сарочцы з голым дзіцем?

Марылька як бы цяпер толькі заўважыла, што яна ў адной сарочцы, а Сяргейка ў адных трусіках.

— Стань, дзетка, — Марылька пусціла з рук хлопчыка, які ўсё яшчэ не разумеў, што сталася з маткаю.

— Тата, куды гэта мы? — спытаў у мяне Сяргейка.

— Пойдзем хавацца ад бомбаў. Вайна!

— Вайна? — аж павесялеў хлопчык. — Мы ўчора з Лёнькам гулялі ў вайну, дык я пабягу да яго.

Марылька з перапуду надзявала то адну, то другую сукепку.

Я таксама не ведаў, за што ўзяцца. Мне ўсё яшчэ не верылася, што гэта сапраўды на ясным чэрвеньскім світанні грывуў пярун вайны. Уключыў рэпрадуктар, але ён маўчаў.

З-за сухмарка выкацілася сонца, пляспула чырванню на шыбы акон, на стол, дзе стаялі прызапашаныя яшчэ ўчора бутэльнікі. На цьмяным шкле іх скакалі сонечныя зайчыкі. Я схопіў на рукі Сяргейку і сігануў за дзверы. За мною з клупкамі ў руках кінулася Марылька. На захадзе рашні няга неба разгулялася крывавае бліскавіца.

НА ЗБОРНЫМ ПУНКЦЕ

Спачатку на блакіт нябёс выплыў адзін крыжасты самалёт. Следам за ім грывотнымі хвалямі наплывалі другія. З аэрадрома, што быў на ўскраіне горада, імкліва ўзняліся ўгару некалькі самалётаў. Над аэрадромам пачалося пемаведама што — то адзін, то другі самалёты задыміліся і, пацягнуўшы да зямлі чорныя хвасты, выбухнулі апошнім полымем.

— Што ж нам рабіць, Макарка? — затривожылася Марылька.

— А тое, што і ўсім людзям, — адказаў я, бо і сам не ведаў, што нам рабіць, куды падацца.

Вайна! Якое гэта страшнае слова. Мы ўсе пра яе часта гаварылі, чыталі ў газетах, на вайсковых і асаавіяхімаўскіх зборах вучыліся хадзіць страйвым крокам, практыкаваліся, хто хутчэй падзене процівагаз, і ўсё ж, калі яна прыйшла, для нас, асабліва для тых, хто не нюхаў пораху, была страшэннай і незразумелай навалай. Ды хіба толькі

для тых, хто не нюхаў пораху? Для ўсіх. Гэта было відно ўсюды. У горадзе, дзе кожны мірны рапак пачынаў жыццё ў нейкім усталяваным, зладжаным рытме, адразу неяк усё парушылася.

На вуліцах быў гармідар, і ўсё нарабілі тыя пажары, што заняліся пасля першай бамбёжкі. Асабліва жахлівы пажар быў на нафтабазе. Чорныя клубы дыму даставалі неба, а вогненныя языкі злізвалі на зямлі ўсё, што траплялася ім. Яны кідаліся, як жывыя, нібы хацелі захлынуць увесь горад.

— Макарка, што гэта дзеецца? — лямантуе Марылька.

— Хіба ты не бачыш? На вайне так і павінна быць, — адказваю я, стараючыся быць як мага спакайнейшым, быццам мне не ўпершыню бачыць гэтакае.

— Макар Васільевіч, — нехта тузае мяне за рукаў.

Азіраюся. Бачу нашу рэдакцыйную вахцёрку цётку Кацю.

— Рэдактар казаў, каб вы хуценька беглі ў рэдакцыю.

Я адразу ўспамінаю, што на суседству з намі ў двары школы ёсць бамбасховішча, і загадваю Марыльцы бегчы з Сяргейкам туды. Марылька з момант стаіць у нерашучасці і глядзіць услед мне. Сяргейка памкнуўся бегчы за мною, але Марылька схапіла яго за ручку. Я прыспешваю крок. Стараючыся не адстаць, трухае за мною цётка Каця. Яна не гаворыць, а як бы галосіць па нябожчыку:

— Што гэта дзеецца? Гэта ж, мусіць, капец свету, Макар Васільевіч!

Праз увесь калідор у рэдакцыі парасчыняны дзверы, быццам там пагуляла віхура. Падлога ўслана паперамі.

— От добра, што ты прыйшоў, Макар Васільевіч, — сустраў мяне Федчанка. — Хіба ж тых карэктараў цяпер дзе дашукаешся. Экстранна лістоўку трэба выпусціць.

За дзвярыма пакая машыністак-радыстак на ўсю сілу гаварыў радыёпрыёмнік. Дыктар ТАСС дыктаваў зварот урада да народа. Машыністкі не было. Ад рукі запісваў сакратар рэдакцыі. Я хуценька ўзяўся перакладаць тэкст на беларускую мову. Рэдактар чытаў пасля мяне, а цётка Каця па старонцы адносіла ў друкарню.

— Як ты, Макар Васільевіч, думаеш: надоўга пачалася гэтая калатнеча? — пытае Федчанка.

— Не павінна надоўга, — адказваю я, па момант адрываючыся ад арыгінала.

— І я гэтак думаю, — згаджаецца са мной рэдактар. — Але дзе гэта падзеліся нашы «ястрабкі»? Іх жа тут столькі

было. А паднялося насустрач фашыстам усяго адно звяно.
— Мабыць, паляцелі туды, дзе пачаліся баі,— выказваю я сваё меркаванне.

Я капчаў вычытваць карэктурку лістоўкі, як у пакой увайшоў міліцыянер.

— Хто з вас грамадзянін Шыянок Макар Васільевіч? — спытаў ён.

— Я Шыянок. А што такое?

— Хіба вы не ведаеце, што такое? Вайна! Я вас шукаю. Двойчы пасіў на кватэру позву. На добры лад трэба было самому ў васнкамат з'явіцца, дык вас яшчэ шукай.

З рэдакцыі я выбраўся ў другой палавіне дня. На вуліцах было тлумца. Для прадуктовых магазінаў, у якіх учора аж ламаліся паліцы ад прадуктаў, цяпер былі чэргі. Людзі стаялі з мяхамі, наладаванымі да палавіны. Прыглядаюся, мо дзе і мая Марылька кінулася ў чаргу: дома ж у нас няма ніякага запасу, апроч таго, што Марылька ўчора падрыхтавала, каб узяць з сабою на маёўку. Марылькі нідзе не ўгледзеў. Прыбег дадому — і дзверы на замку. Кінуўся ў бамбасховішча ў падзеі знайсці там сваіх.

Бамбасховішча — велізарнае сутарэнне пад трохпавярховым домам, хоць бамбёжка даўно ўжо спынілася, аж кішэла людзьмі. З дзвярэй яго, прайсці праз якія нельга было нават і думаць, чуўся зацяты прыглушаны гул, лямаў і галашэнне. Хачу ўсё-такі прабіцца ў дзверы, але патыкаюся на шчыльную жывую сцяну, якую наўрад ці можна зрушыць плячом.

— Куды вы, малады чалавек? — пытае жанчына. — Вам трэба ісці ваяваць, а вы лезеце хавацца.

— Не хавацца! — угневана крычу я. — Мне жоўку з сынамі трэба пабачыць!

— Дзе вы тут яе знойдзеце, — разважліва кажа мне згорблены стары. — Тут чалавек як тая іголка.

Не зважаючы пі на што, ціснуся, крычу:

— Марылька, абзавіся!

Словы мае топуць і пікнуць у гуле чалавечага патоўпу, у галашэнні і прычытах.

— Няўжо ж гэта па яго і ўправы не будзе? — пытае як бы сама ў сябе жанчына.

— Будзе! Будзе! — упэўнена адказваю я, быццам ведаю ўсе планы і намеры нашага камандавання.

— Каб жа твае, сыноч, словы ды богу ў вушы. Хай бы гасподзь бог пакараў таго супастата, што ён на нас, старых і малых, кідае смерць гэту.

— Ат, смерць! Якая ж вайна без смерці. А тое, што, вы думаеце, Гітлер сюды прыйдзе, дык трасцу,— умяшаўся згорблены стары, відаць, былы салдат.— Расія паша як той асілак. Ён рахмапы, пакладзісты, але калі ўжо ўзлуецца ды дасць, дык і сківіцы паразлятаюцца. Яно было так і ў напалеонаўскую кампанію. Так і ў тую вайну з немцам. Так і ў гэтую будзе.

— Марылька! — зноў крычу я ў адчаі, але Марылька не абзываецца.

— Можа, яна дзе ў іншым сховішчы,— кажа старая, што нядаўна кляла Гітлера.— А калі і тут, дык хіба яе, дзеткі, знойдзеш.

Я сапраўды страціў падзею знайсці Марыльку з Сяргейкам і выбег са сховішча, думаючы зноў заскочыць дадому: можа, яна там? Але ў пакоі было пуста. Я чамусьці адчуў, нібы гэты пакой пакінулі не от толькі што, а даўно ўжо. Здавалася, усё зыначылася ў ім, і рэчы сталі быццам чужыя. Зірнуў на падрыхтаваны запас і ўспомніў, што ў мяне ў роце яшчэ і расінкі не было. З гора забыўся, што трэба есці. Але я не стаў сілкавацца. Падумаў: прыйдуць Марылька з Сяргейкам, дык пяхай хоць пад'ядуць. Можа, яна нідзе больш нічога не дастане, сам жа бачыў, як апусцелі паліцы ў магазінах. Адно хіба гэтая чацвярцінка гарэлкі Марыльцы з Сяргейкам не спатрэбіцца. Адкаркаваў бутэлечку і выпіў, нічым не закусіўшы. Думаў, што адразу ап'янею, звалюся з ног: я ж ніколі па столькі не ўжываў спіртнога. Але ў галаве толькі трошачкі зашумела, і свет неяк, здаецца, паружавеў, а тыя выбухі, якія скаланалі зямлю, страляніна зенітак ужо як непатуральныя.

Схапіў аркушок паперы і напісаў:

«Марылька, любая мая! Шукаў вас і не знайшоў. Іду ў ваенкамат. Хто яго ведае, ці пабачымся больш. Беражы Сяргейку як сваё вока. Калі што тут крута будзе, дык дабірайся як да Рагазіна. Там, мабыць, бамбіць не будуць. Глядзі сама, як жыць. Цяпер я паўрад ці здолею быць табе памагатым. Абдымаю і цалую вас. Мацуйцеся, мае родныя...»

На вочы набегла няпрошаная сляза. Няўжо гэта такая нялюдская наша ростань?

Іду Сялянскай, пераходжу Савецкую і накіроўваюся па Садовую вуліцу. Зялёныя прысады аж млеюць ад гарачыні. А вуліцы нейкія інакшыя, не такія, як былі ўчора: маўклівыя, папурныя, сумныя.

А ўсё ж гарэлка дае сябе знаць. Яна трошачкі прыглушыла боль, трывогу. Хмель кідае трэшкі на ўхабы, але я стараюся трымацца так, каб нічым не выдаваць таго, што п'янаваты.

На Садовай ля знаёмага кожнаму запасніку двухпавярховага дома — патоўп людзей. Чалавек у вайсковай форме стаіць на нейкім узвышэнні і выгуквае прозвішчы. Яго не вельмі чутно. Але тыя, хто бліжэй, паўтараюць яго. Потым, калі той, каго выклікалі, абзываецца, па руках пад галовамі да яго ідзе паперка.

Гэтакім чынам пад самы вечар і да мяне прыйшла паперка, у якой паведамлялася, што мне трэба з'явіцца на зборны пункт у размяшчэнне часці на Волатаўскую вуліцу дваццаць пятага чэрвеня, маючы пры сабе пару чыстай бялізны, кубак, лыжку і на два дні правіяпту.

Гэтыя тры дні немаведама што дзеялася ў горадзе. Праўда, на другі дзень ужо людзі неяк трохі асвойталіся з выбухамі і стралянінай. І мая Марылька з Сяргейкам на другі дзень з'явіліся дадому. Першую ноч яны перабылі ў бамбасховішчы. Марылька як угледзела, што я дома, дык кінулася на шыю, быццам з таго свету мяне прычакала.

— А Макарка, а любы, а я думала, што цябе ніколі і не пабачу, — плакала яна.

Сяргейка хадзіў па пятах пават тады, калі мне трэба было ісці ў рэдакцыю аформіць разлік.

Там таксама быў гармідар. Тым, хто атрымаў прадпісанне на мабілізацыю, ужо не ў галаве была работа. Федчанка кідаўся як апантапы: газету ж трэба было выпускаць, друкаваць хоць тыя невясёлыя паведамленні, што ішлі з франтоў. А паведамленні былі сапраўды невясёлыя: у кожнай зводцы паяўляліся новыя напрамкі. Праўда, у газетах друкаваліся і перадаваліся па радыё эпізоды пра гераізм нашых воінаў, але эпізоды эпізодамі, а ў зводках ужо з'явіўся баранавіцкі напрамак, а потым і мінскі... Гэтак і пісалася: «Пасля цяжкіх баёў з пераважаючымі сіламі праціўніка нашы войскі пакінулі горад Баранавічы». Гэтага без болю нельга было чытаць. Радавала, неяк трохі заспакойвала другое паведамленне. «Лётчыка Н-скага авіязлучэння атакавалі пяць «месершмітаў». Яны падбілі самалёт, але герой не здаўся. Палаючы самалёт кінуў на танкавую калону, якая рухалася па шашы. Самалёт урэзаўся ў танкі і ўзарваўся. Агнём магутнага выбуху была знішчана калона танкаў праціўніка».

І ў нашым горадзе, хоць ён быў няблізка ад фронту, вунь як адчувалася вайна. Налёты фашысцкай авіяцыі сталі больш частымі. Усе, хто мог трымаць у руках рыдлёўку, выйшлі за горад капаць супрацьтанкавыя равы. Пры ўваходзе ў горад па ўсіх вуліцах былі пастаўлены крыжавіны з рэк і ўкапаны падаўбні. Значыць, нашы, мабыць, не спадзяюцца на тое, што сюды не прыйдуць фашысты. Федчанка па сакрэту мне паведаміў, што ёсць загад падрыхтоўваць на ўсякі выпадак да эвакуацыі прадпрыемствы. Пэўне што не спадзяюцца: у горадзе ствараліся атрады народнага апалчэння. У іх задачу ўваходзіла барацьба з дэсантамі і дыверсантамі, якіх фашысты засылалі нават у далёкія тылы.

Два дні я прасядзеў у рэдакцыі, хоць там я мог і не быць. Неяк адразу пельга было адарвацца ад роднай стыхіі. Мне здавалася, што гэтак раптам без рэдакцыі я буду як тая рыбіна без вады, і я памагаў выпускаць газету. Сам сябе нават дакараў, што не пабыў гэтыя апошнія дні з сям'ёй. Пад вечар, прыйшоўшы дадому, я застаў Марыльку ў слязах.

— Што такое?

— Ты кінуў-рынуў дый пайшоў. Хоць бы з намі пабыў у такі час.

— Дык ты толькі праз гэта плачаш? Дзівачка!

— Сэрца маё абарвалася, крывёю аблілося.

— Чаго?

— Па табе ды вунь па ім,— паказала Марылька на сына.

— Не разумею... А пры чым тут ён?

— Уцёк ад мяне і цябе пайшоў шукаць. А я ўвесь горад аббегла, думала, няма ўжо і жывога яго. Ва ўсіх аддзяленнях міліцыі пабыла, а ён як скрозь зямлю праваліўся...

Марылька расказала мне, як яна пакінула Сяргейку дома, паказаўшы не выходзіць з кватэры, а сама пабегла ў магазін дастаць чаго-кольвек. Вярнулася, а хлопчыка няма. Бегала, ва ўсіх пыталася, можа, хто бачыў... Дарэмна... І толькі от нядаўна, перад тым як мне прыйсці, два лейтэнанты прывезлі пад самы дом Сяргейку і высадзілі з машыны. Марылька кінулася да іх сварыцца, але адзін з іх спакойна адказаў:

— Мы нічога благога вашаму сынку не зрабілі. Звазілі ў сталовую і накармілі абедом.

Камандзіры ветліва развіталіся з Марылькай і паехалі.

— Куды цябе вазілі, сыноч? — дапытваўся ўжо я ў Сяргейкі.

— Я напытаў у дзядзек: «Куды вы едзеце? На фронт немцаў біць?» Папрасіўся ў іх, каб і мяне ўзялі...

Сяргейка па-дзіцячаму расказваў, як ён прасіў у дзядзькаў вінтоўку. Яны яму абяцалі, а потым завезлі ў староўку накармілі. Дапыталіся, дзе хлопчык жыве, і прывезлі назад.

Марылька ад перажытага ніяк не магла супакоіцца: яна паціхешьку румзала, непрыкметна выціраючы слёзы.

— Адразу відаць, што мужчына расце, — сказаў я, — цяма чаго румзаць...

Сяргейка павесялеў, відаць, думаючы, што я пахваліў яго за такі ўчынак. Аднак я адразу ж сур'ёзным тонам сказаў:

— Ты мне глядзі, каб больш гэтага не рабіў. Слухайся мамы...

Дома было столькі заклапочанасці, і не дзіва: заўтра зранку мне трэба было з'явіцца на зборны пункт. Марылька ўсё збірала, каб я ўзяў з сабой. Але я, як халоднай вадой, астуджваў яе ўвішны гаспадарскі клопат:

— Нічога мне не трэба... Як стаю, гэтак і пайду... Салдату ўсё дадуць. Ты глядзі сябе...

Хацелася мне звязацца як з Рагазінам, каб хто — ці мой, ці Марыльчын бацька — прыехаў і забраў іх. Я напісаў ліст, аддаў Марыльцы, каб яна пераслала, хоць сам і не быў упэўнены, што гэты ліст дойдзе: гэтка ж калатнеча ўзнялася...

На Волатаўскай былі ваенныя казармы. Полк выехаў у лагеры, і двор казармаў выпусцеў: валяліся параскіданыя спартыўныя прылады, некаторыя дзверы і вокны бундынкаў былі накрыж забіты аполкамі. Тут былі мабілізаваныя не толькі з горада, але і з блізкіх раёнаў. Ішла абмундзіроўка салдатаў. Аж два цырульнікі працавалі машынкамі. Невялікімі камандамі, чалавек па дваццаць — трыццаць стрыжаных з абмундзіраваннем пад пахамі чырвопаармейцаў адпраўлялі мыцца ў гарадскую лазню.

У гэты дзень мая чарга па абмундзіроўку не падышла. Аднак дадому мяне не пусцілі, загадалі ўсім ісці ў пустую казарму нанач.

Над казармай раз-пораз ляталі фашысцкія самалёты. На самым вільчыку казармы, ля коміна, яшчэ задоўга да вайны быў абсталяваны спецыяльны памост для зенітных кулямётаў, але цяпер на ім чамусьці не было зброі. Як

толькі наляталі самалёты, мы хаваліся з відавоку і адзін у аднаго пыталі: чаму пяма кулямёта? Дапыталіся ў сержантаў, якія тут распараджаліся нашай мабілізацыяй, што перад тым як выбрацца ў лагеры, кулямёт знялі з памоста. Для начальніка пункта салдаты выкапалі глыбіней у рост чалавека траншэю, і ён кожны раз, як толькі чуў гул матора, кідаўся туды. Сержант паказаў мне начальніка зборнага пункта капітана Гулявіцкага. Гэта быў высокі, стройны, гнуткі, як балерына, з топкай, перацягнутай на апошнюю дзірачку напругі, таліяй чалавек. Абмундзіраванне на ім было, быццам ён сабраўся не на вайну, а на парад. Твар смуглявы, на верхняй губе вусікі трошачкі шырэйшыя за нос. З-пад фуражкі з блішчастым брыльком як бы вынісваліся намаляваныя чорнай тушшу бакенбарды, што даходзілі трошачкі ніжэй мочак вушэй.

На змярканні паявіўся самалёт. Ён павольна кружыў над прырэчным раёнам горада. Лётчык да таго высоўваўся з кабіны, што здавалася: ён вось-вось выкуліцца. Нехта з сержантаў не вытрымаў і стрэліў з вінтоўкі. Вядома, ён не пацэліў ні ў лётчыка, ні, можа, нават у самалёт, мо нават лётчык і не пачуў таго стрэлу, бо ён ніяк не рэагаваў на яго. Як толькі самалёт аддаліўся, капітан Гулявіцкі выскачыў з траншэі і закрычаў на ўвесь двор:

— Хто страляў?

Маўчалі сержанты. Маўчалі і мы, мабілізаваныя, хоць і бачылі, што страляў нярослы, з пабітым воспаю тварам сержант, які ляжаў непадалёку ад мяне пад сцяною. Капітан Гулявіцкі не ўцімаўся:

— Хто страляў, пытаю ў вас?

Сержанты перакідваліся позіркамі.

Нарэшце васпаваты хуценька падбег да капітана і далажыў:

— Я страляў, таварыш капітан!

— Хто вам загадаў?

— Хацеў фашыста забіць. Вінтоўка сама стрэліла.

— А вы ведаеце, што ёсць загад не страляць па самалётах?

— Ніяк не, таварыш капітан.

— Сваім стрэлам вы дэмаскіравалі нас і тым самым зрабілі злачынства.

— Віпават, таварыш капітан.

— Глядзіце, каб гэта было апошні раз.

На мулкай казарменнай падлозе я ў тую ноч не заснуў ні на волас. Усё думалася-думалася, як яно будзе.

— Чаму вы не спіце, таварыш Шыянок? — звярнуўся да мяне сусед.

— Адкуль вы мяне ведаеце?

— Вас многа хто ведае. Журналіста ды не ведаць. З год таму назад вы на нашым заводзе былі. Яшчэ са мною гутарылі.

— Памятаю, — адказаў я, хоць і ніяк не мог прыгадаць, калі гэта і пры якіх акаліччасцях было.

— Маё прозвішча Марыніч, калі выпадкам забыліся...

— Памятаю, памятаю, — пацвярджаю я, рады таму, што паявіўся знаёмы чалавек.

— Што гэта будзе? Вы не ведаеце? — пытае Марыніч. — Мабыць, лясне наша краіна. Вы чулі сённяшняю зводку?

— Дармо вы так думаеце, таварыш Марыніч. Сіла ў нас большая, — стараюся я пераканаць суседа.

А Марыніч шэпча мне:

— Я чуў, што ўжо ўсе гарады да Мінска пад фашыстам. А Мінск увесь агнём падняўся. Нашы разбягаюцца хто куды.

— Адкуль вы ўсё гэта чулі? — зазваваў я.

— А вы не злуйце. За што купіў, за тое і прадаю, — трошкі спалохаўся майго гневу Марыніч.

— Вы нікому пра гэта і не заікайцеся, — раю я яму. — Гэта пахне дэмаралізацыяй войска. Такія гаворкі дрэнна канчаюцца.

Марыніч, мусіць, убачыўшы, што зерне, якое ён сее, падае на камень, прымоўк. Неяк само сабою, пасля хвіліны маўчання, гаворка перайшла на звычайнае. Марыніч дапытваўся, хто ў мяне астаўся дома і ці мае жонка што на пражытак. Калі я сказаў яму, што ніякіх запасаў у нас дома няма, ён аж рукамі ўспляснуў: як гэта так — журналіст, чалавек, які, мабыць, і зарабляў піштавата, не думаў, не дбаў пра чорны дзень.

— Я чорнага дня не чакаў. Верыў, што ўсе нашы дні будуць светлымі, сонечнымі.

— Дзівак чалавек. Заўсёды трэба думаць пра чорны дзень. У кожнага чалавека, калі дня таго яшчэ не было, дык абавязкова будзе, — зрабіў свой поўны безвыходнасці вывад Марыніч.

— Адкуль у вас такая філасофія? Я не веру ў яе.

— Добра вам, калі вы не верыце. А цяпер от паверце, бо чорны дзень для ўсіх настаў.

— На людзях і гора не такое горкае. Як будуць усе

жыць, гэтак і мае пераб'юцца, — сказаў я Марынічу, хоць сам сабе падумаў, што гэты Марыніч, мабыць, такі і мае трошкі рацыю. Хто яго ведае, як мая Марылька з дзіцём будуць перабівацца.

Але гэтых сваіх думак я не выказаў Марынічу, а запытаў у яго, ці даўно ён на заводзе. Марыніч здзівіўся майму запытанню і адказаў, што на заводзе працуе гады з чатыры, што пасля мабілізацыі з арміі не паехаў у сваю вёску, а ўладкаваўся на заводзе. За гэты час пабудаваў дамок на Спакойнай вуліцы і жыў апігадкі.

— Дык вы мо і Леванюкоў ведаеце?

— Чаму ж мне не ведаць, яны ж мае суседзі.

— І Іру ведаеце?

— Хто яе не ведае. Цяпер яе ўся вуліца ведае. Мабыць, і вы туды дахаджалі? Пасля трэцяга мужа дык зусім па руках пайшла. Стары шяк не можа да глузду яе прывесці.

Мне не хацелася, больш таго — балюча было слухаць гэта: усё-такі я некалі кахаў яе і мо пават трошкі вінаваты, што яна стала такою. Не хапіла рашучасці паваяваць за чалавека. Але, каб не пазаляць самому сабе, я прапаную Марынічу:

— Давайце хоць трошкі паспім. Хто яго ведае, ці дзядзецца нам цяпер калі выспацца.

На дварэ была летняя ціхая ноч, якая ўжо ішла на спад, на шыбы акон наплывала шэрань світаньня. Я паставіў каўнер пінжака і, паклаўшы галаву на нейкі чурбак, заплюшчыў вочы. Заплюшчыў адно для прыліку, каб толькі адкараскацца ад гаворкі з Марынічам. А думкі-думкі... Перад вачыма стаяла заплаканая, разгубленая Марылька. Мне здавалася, што на тое самае сутарэнне, у якое я не мог пралезці, упала самая вялікая бомба.

За гэтыя колькі хвілін, пібы запісанае на кінаплёнку, прабегла ў памяці перад вачыма жыццё Сяргейкі. Успомніліся яго першыя крокі. Я ўзяў пад пашкі, паставіў на пожкі, і ён адразу, валюхаючыся, як качапё, пабег хуценька-хуценька. Можна, больш я ніколі не ўгледжу ні Сяргейкі, ні Марылькі. Здаецца, каб прымеў, дык зубамі б грыз горла фашыстам за тое, што яны ўсчалі гэтакае на пашай зямлі.

У казарме ніхто не крычаў пад'ёму. Недзе непадалёк, можа, на элеватары, гэхнула бомба і як бы папалам раскалола зямлю. Усіх нас падняло на погі... Выбеглі на двор. З траншэі відна была капітанова галава. Ён крычаў:

— Маскіруйцеся! Не збірайцеся ў кучы! Ляцяць! Ляцяць!

Сапраўды, капітан меў вельмі чуйнае да маторнага енку вуха. З-над сонца набліжаўся гул. Цяжкія самалёты хвалямі паплівалі па ціхае неба горада. Яны рэзка пікіравалі з вышыні і калацілі выбухамі зямлю. Узмахвалі чорныя грыбы дыму і пылу. Не паспявала ўсё гэта асесці, развеецца ў паветры, як новая хваля зрыналася на зямлю. Спрабавалі ляскаць зеніткі, але хутка змоўклі. Фашысцкія «юнкеры» выраблялі ў небе што толькі ім хацелася. Выходзячы з піке, яны страчылі з кулямётаў. Адсюль цяжка было вызначыць, што бамбілі фашысты. Мабыць, бомбы падалі на паўднёвай ускраіне горада, але выбухі як бы паглушылі, абязвечылі ўсіх нас.

Нарэшце бамбёжка спынілася, і капітан пачаў выклікаць па спісу, каму атрымоўваць абмундзіраванне. Надыхла і мая чарга. Згроб у бярэмя вопратку. Пачулася каманда строіцца. Капітан загадаў мне весці ў лазню каманду. Адсюль да лазні было далекавата. Можна было ісці па цэнтральнай Савецкай вуліцы, а можна было і бакавымі. Я павёў бакавымі, бо ў нас з гэтымі клункамі быў такі выгляд, быццам мы з пажару. Сержант, які ішоў па тратуары і паглядаў за нашым строем, загадаў спяваць песню. За гады службы ў арміі ён, мабыць, звык: дзе строй, там і песня. Але каму было сёння да песні, і я не пастойваў, каб спявалі. Мабыць, і сержант зразумеў, што пам не да песні.

Хуценька памыўшыся і абмундзіраваўшыся, я выйшаў збіраць сваю каманду. Разы тры пералічваў у вестыбюлі лазні людзей, але трох чалавек так і недалічыўся. Мо прыбіліся да якой іншай каманды, бо вельмі цяжка было пазнаць людзей пасля таго, як яны пераапрапуліся з цывільнага ў вайсковае. Адно, па чым можна было адрозніць нашых, дык гэта па чырвоных чаравіках. Я такіх ні разу і не бачыў у салдатаў.

З лазні пайшлі па Савецкай. Нагі не падлічваю, але салдаты — іх ужо цяпер можна назваць гэтак — самі ідуць як мас быць, відаць, вайсковая форма дысцыплінуе. Адно Марыніч неяк ззаду ломіць строй, ідзе ў развалку. Мо задумаўся чаго: мне хацелася зрабіць яму заўвагу, аднак я прамаўчаў. Прыходзіць у галаву думка аднесці дадому сваё цывільнае адзенне. Тут жа дадому рукою падаць. Прашу дазволу ў сержанта.

— Ідзіце, таварыш чырвопаармеец, адпясіце. Я сам павяду строй.

Толькі мне трэба было павярнуць на сваю вуліцу, як пібы з-пад зямлі выраслі два ўзбросіныя цывільныя.

— Грамадзянін, вашы дакументы.

Я палянаў на кішэнях гімнасцёркі, шукаючы сам не ведаю чаго; пашпарт і ваенны білет я здаў у часць, з якой мне не паспелі выдаць ніякага дакумента.

— Няма ў мяне ніякіх дакументаў.

— Я так і ведаў,— настаўляючы на мяне вінтоўку, сказаў маладзейшы.

— Я з лазні... Нас толькі што абмундзіравалі. Мы ішлі строем да казармы, дык я от папрасіўся аднесці дадому барахло сваё. Во яно ў мяшку.

— Ведаем, ведаем, не загаварвай зубы,— падазрона глядзячы на мае чырвоныя чаравікі, казаў старшы.— Следуй за намі.

Вялі мяне не ў цэнтр горада, дзе можна было сустрэць каго знаёмага і пераканаць рабочых, што я не вораг, а ў раён завода «Пралетарый».

— Куды вы мяне ведзяце?

— Дзе гэтыя твае чаравікі шліся — у Мюнхене ці ў Берліне? — з кепікамі спытаў другі патрульны.

— Не ведаю. Можа, на фабрыца «Праца».

— Бач, гад печаны, нават фабрыку «Праца» ведае. Добра цябе, відаць, наспігавалі перад тым, як скінуць сюды..

— Адкуль скінуць?

— Мы ж не ведаем, адкуль цябе скінулі. Мабыць, з неба?

— З якога неба?! Што вы, пашалелі, хлопцы? — пачаў я здагадвацца, чаму мяне затрымалі.

— Гэта твой Гітлер ашалеў, дык скідае вас.

— Што вы, хлопцы! Я ж свой чалавек. З горада. У рэдакцыі працаваў.

— А каго ты там ведаеш?

Я назваў некалькі прозвішчаў работнікаў, але і іх не ведалі патрульныя.

— Бач, гад печаны, і прозвішчы павывучаў. Гэта табе не паможа. Ведаем вашы фашысцкія хітрыкі. Не ты першы і не ты апошні трапляеш у нашы рукі.

Я канчаткова зразумеў, што з гэтымі рабочымі патрульямі жартаваць няма як. Яны сапраўды палічылі мяне за дыверсанта, і як я ні стараўся давесці, хто я такі, ніводна-

му слову майму япы не верылі. Ліхаманкава кідаю вачыма на людзях: можа, дзе каго знаёмага ўгледжу, але, як на ліха, ніхто не трапляецца.

Мяне ўжо вывелі на Інтэрнацыянальную. Не паспелі павярнуць да завода, як пачуўся печы знаёмы мне голас:

— Каго і куды вы ведзяце?

Узіраюся і бачу: гэта ж мой былы цесць Андрэй Піліпавіч Леванюк. Стары падымае вочы на мяне і ўзрадавана крычыць:

— Макар? Сыноч!

— Андрэй Піліпавіч! — вырываецца ў мяне.

Патрульныя адводзяць ад мяне рулі вінтовак і прыстаўляюць прыклады да цог, як на камандзе «смірна!».

— Дзе вы такога дыверсанта злавілі? — пытае з усмешкаю ў патрульных Леванюк.

— А ліха іх разбярэцца, каторыя яны дыверсанта. Бацьце ж, якія чаравікі абуў. Не пашы ж!

Я хуценька расказваю Андрэю Піліпавічу, як усё здарылася, і ён смяецца, гледзячы на патрулёў. Тыя ў паглядзе яго, мабыць, бачаць дакор.

— Дык мы пойдзем, таварыш сакратар парткома.

— Даўно гэта вы сакратаром парткома сталі? — пытаю я.

— Ды от нядаўна выбралі.

Мы стаім з Леванюком на тратуары, і ён мне расказвае, як бы хочучы апраўдаць пільнасць патрульных.

— А хіба ў цябе ніякага дакумента няма? — пытае Леванюк.

— Як на тое ліха, усе свае грамадзянскія дакументы здаў у часць, а вайсковых яшчэ не паспелі выдаць.

— А партыйны білет?

Я хапаюся за кішэню і намацваю білет: ён сапраўды са мною. Але, мусіць, таму, што партыйны білет я нікому нідзе, апроч партыйных органаў, не паказваў, я і сказаў патрульным, што піякіх дакументаў у мяне няма.

Андрэй Піліпавіч правёў мяне аж да самай Садовай вуліцы. На дарозе мы гаварылі пра ўсё, але пра Іру ні ён, ні я ніводным словам не ўспомнілі.

З Садовай было ўжо рукой падаць да казармаў, і я падзякаваў старому Леванюку, што ён выбавіў мяне з такой непрадбачанай бяды.

НЕЗАПРОШАНЫЯ ГОСЦІ

Я нічога не зразумеў ні ў сваім прызначэнні, ні ў прызначэнні таго дарожна-эксплуатацыйнага палка, у які я трапіў у групу начальніка штаба па службе рэгулявання. Што гэта за служба, для чаго і каму яна трэба — ніяк не мог уцяміць. Увесь час на ваенкаматаўскім уліку я лічыўся як ваенны журналіст. Колькі разоў выклікалі мяне на зборы, і я праходзіў практыку ў акруговай ваеннай газеце. Там я ведаў сваё прызначэнне, што да чаго. А тут на табе, нейкая служба рэгулявання! Толькі тут, у часці, я даведаўся, што мяне з палітсаставу перавялі ў страявы. Гэта, мабыць, пасля таго, як выключылі з партыі. У партыі аднавілі, а тут забыліся. Гэта мяне засмучала і бянтэжыла, і я выказаў сваю думку Марынічу, якога таксама прызначылі ў штабную групу.

— А чаго табе непакоіцца, — здзівіўся Марыніч, — у гэтай часці, калі пойдзе на добры лад, можна сто гадоў ваяваць і жывым застацца.

Нешта абураючае, нават цынічнае пачулася мне не толькі ў словах, але і ў тым тоне, якім яны былі сказаны Марынічам.

Назаўтра я пайшоў да капітана Гулявіцкага як да больш-менш знаёмага чалавека папытаць яго рады. Той выслухаў мяне, скептычна зірнуў на маю вайсковую праўку і сказаў:

— Бачу я, што вы, таварыш чырвонаармеец, недацэншваеце нашага роду войск. А вы ведаеце, што ў арміі, як у гадзінніковым механізме, кожная дэталка важная. Вымі з яго нават маленькую шурубку, і гадзіннік спыніцца. Скажам, калі мы не будзем ахоўваць ваенных дарог, падтрымліваць на іх парадку, дык што ж будзе: спыніцца падвоз боепрыпасаў, правіянту, тэхнікі. Або калі вораг перарэжа камунікацыю. Гэта ж прайграная бітва. Так што вы, таварыш чырвонаармеец, і з галавы выкіньце думку, што вас паслалі ў другарадныя войскі.

Разважанні капітана мне здаліся лагічнымі і абгрунтаванымі. Колькі дзён пас наломвалі, вучылі, як рэгуляваць сцяжкам рух машыц, якія машыны прапускаюць перш за ўсё, якія ў другую чаргу і якія затрымліваюць. Пад кіраўніцтвам капітана Гулявіцкага складалі графік руху аўтакалоны. Маршрут быў выбраць вялікі: ад нашага горада праз Бабруйск, Оршу з выхадам па магістраль Масква — Мінск і далей на Барысаў. Адтуль полк павінен быў раз-

гарнуць свае службы на магістралі амаль да самага Сма-
ленска. Штаб палка, паводле загаду, меўся дыслацыраваць
да на скрыжаванні дарог ля Оршы ў невялікім альшэў-
ніку.

З лагера калона вырушыла на змярканні. Удзень ехаць
было небяспечна: самалёты праціўніка кружылі над даро-
гамі. Родны горад, па якім мы праязджалі, як бы вымер,
быццам у ім нікога не было жывога, апроч тых невялічкіх
груп узброеных вінтоўкамі людзей, што сям-там траплялі-
ся на вуліцах. Вокны дамоў былі зацемнены, быццам на-
заўсёды яны паслеплі.

Парк, гаманкі і вірлівы ў мірны час, цяпер адно поў-
ніўся шолахам дрэў. А поч была ціхая-ціхая, парная лі-
пеньская поч. У мірны час у такую поч можна было блу-
каць да самага світання, наглядаць зоры, лавіць старож-
кую цішыню, піць водар і туліць бліжэй да сябе, бліжэй
да сэрца тую, што даражэй табе за ўсё на свеце.

А мне руціць: от каб, здаецца, саскочыць з машыны
і забегчы хоць на момант, на адзін толькі момант, у свой
пакой, зірнуць хоць адным вокам, як там Марылька з Сяр-
гейкам. А мо іх і дома няма? Мо яны дзе ў цвілым сутра-
рэнні бамбасховішча калоцяцца ў чаканні бамбёжкі?

Кіламетраў праз пяцьдзесят ад горада на шашы стала
людней. Людзі ішлі натоўпамі, коцячы перад сабой каля-
скі з хатнім скарбам. Я не разумеў: чаго тут столькі лю-
дзеў? Немцы ж яшчэ далёка. Ды наўрад ці і пусцяць фа-
шыстаў сюды. Падымаецца ж сіла вялікая. Адзін от наш
полк колькі мае людзей. У кожнага вінтоўка, на кожную
роту па станковаму кулямёту ды на ўзвод па ручным дзег-
цяроўскім. Нельга было не лічыць і таго, што ў кожнага
салдата пры баку гранаты. Дык жа наша якая часць —
яна ж не страявая, не баявая, а ўсяго толькі дапаможная,
але і то мы маем, як мне здаецца, неблагую зброю.

У Магілёў калона прыехала на світанні. Горад быў цэ-
лы, нават мост цераз Дняпро некрануты. Адно што наво-
дзіла смутак, дык гэта нейкая незразумелая спустоша-
насць. Нават дрэвы ў парку і на прысадах вуліц неяк спа-
хмурнелі, як бы агоп вайны папёк іх яшчэ ўчора молада-
зялёнае лісце, і яно паскручвалася ў трубачкі. На вуліцах
сям-там відзеліся сляды бомбавых выбухаў. Ля аднаго
драўлянага доміка, толькі што, відаць, раструшчанага вы-
бухам на трэскі, ляжалі трупы жанчыны, мабыць, маці, і
хлопчыка-падлетка.

Не ўсё добра было і з нашым рэйсам. На пад'ездзе да

Оршы калону ўсё-такі вышынарыў фашысцкі гарбун-самалёт, разведчык. Пакружыўся над намі. З пярэдняй машыны даў па ім чаргу кулямёт, пастаўлены на турэль, і гарбун, быццам спалохаўшыся, паляцеў. Але праз невялікі час мы ўжо выкульваліся цераз барты машыны і падалі хто ў кювет, хто ў якую яміну, бо над дарогаю, над нашай калонаю ішлі ў піке адзін за адным восем «юнкерсаў», скідваючы невялікія бомбы і строчачы з кулямётаў. Гэтае першае хрышчэнне для мяне было нават не страшным. Здавалася, што ўсё гэта несапраўднае, што і бомбы рвуцца несапраўдныя, і кулямёты лапочуць толькі для таго, каб нарабіць траскатні і нажахаць нас. Нехта з салдатаў, калі самалёты заходзілі ў піке, стрэліў. Пачуліся другі-трэці стрэлы. Маўчалі адно пашы кулямёты. Іх разлікі пасаскоквалі таксама з машыны, як толькі пачулася каманда «наветра!».

Самалёты кружыліся, пікіравалі мо якіх хвілін дзесяць, а нам здалося, што яны ніколі не дадуць падняць галавы. Нарэшце такі адляцелі, мы падняліся з зямлі. Чатыры нашы машыны гарэлі, з узбочын прынеслі параненых і забітых.

Забітых пахавалі без воінскіх цырымоній: ля шапы выкапалі не вельмі глыбокі дол і прысыпалі зямлёю. Ля параненых уходжваліся палкавы ўрач, высокі хударлявы падпалкоўнік, і яго памочніца ў чыне капітана, прыгожая, стройная смуглянка Галіна Стральбіцкая. Яна была апрачненая з іголачкі, на ёй аж рыпелі рамяні, быццам дзяўчына сабралася не на вайну, а куды-небудзь на пагулянку. Глыбокія вочы на момант страцілі іскрыстую ўсмешку, і на іх апаў смутак. Але пенадоўга. Як толькі параненых забрала санітарная машына і рушыла з імі назад, туды, адкуль мы ехалі, Стральбіцкая зноў стала сама сабою.

Суседам маім на машыне быў Марыніч. Пасля першай сапраўднай бамбёжкі ён неяк абвяў, быццам і яго, як тое маладое лісце на дрэвах, апаліў пякельным агнём выбух. Маленькія вочкі яго блукліва бегалі, але пай больш сягалі яны ў блакіт чыстага неба, бо дзень сапраўды быў летні, заліты сонцам і цеплынёй. Толькі ў тым баку, куды мы ехалі, часам на небасхіл усплывалі рваныя аблачынкі і плямілі сінечу неба. На небасхіле віднелася некалькі цёмных кропак. Марыніч углядзеў іх і штурхануў мяне локцем.

— Зірні, зірні, зноў ляцяць, зноў дадуць.

— Дзе ляцяць? Хто ляціць?

— Хіба ты не бачыш? Самалёты! — знерваваны Марыніч паказаў пальцам на аблачынкi.

— Дзiвак чалавек, якія ж то самалёты. Прыгледзься лепей, то ж воблакі ўсплываюць на неба.

— Добрыя воблакі. Вось паглядзіш, як яны сыпануць бомбы.

Я пачаў углядацца. Аблачынкi імкліва падплывалі бліжэй да нас, і цяпер, мабыць, і Марыніч перакапаўся, што то пiякія не самалёты. Увачавiдкі ён павесялеў.

— Я гэтага капiтана Гулявiцкага даўно ведаю. Ён усю зiму штовечар хадзiў на нашу вулицу, — паведаміў Марыніч.

— Чаго ён туды хадзiў?

— Да былой твай i жоначкi — да Леванюковай Iры.

— Дык яна ж замужам за Сякерыным.

— Чорт яго маў... Быў у яе муж, ды аб'еўся груш і лопнуў, — з сялянскiм гумарам адказаў Марыніч.

Я зрабiў выгляд, што гэта мяне пiколечкi не крапае. Хто яго ведае, можа, гэта ўсё Марыніч выдумаў. А калi і не выдумаў, дык што мне да тае Iры. У мяне Марылька, сыноч. Як яны, небаракi, цяпер там? Усе мае пачуццi, усё маё жыццё для iх дваiх. Але я толькi так думаў, а паведамленне Марыніча закранула ўсярэдзiне нейкую балючую струну. Не, я не раўнаваў Iру Леванюк; я адно пенавiдзеў сябе за тое, што сам, як сослепу, папаўся быў на такую прынаду. Аднак жа на капiтана Гулявiцкага, які ехаў у кабiне пашай машыны, я цяпер глядзеў зусiм iншымi вачыма. Калi яго баязлiвасць, якая кiнулася ў вочы яшчэ там, на казарменным двары, дагэтуль мне здавалася праявай разумнай асцярожнасцi, дык пасля таго, што мне расказаў Марыніч, я ўгледзеў у Гулявiцкiм самаўлюбёнага баязлiўца.

Як толькi мы прыехалi на ростанькi за Оршай, полк наш атрымаў задачу: пачыпаючы ад Барысава, арганiзаваць службу рэгулявання і камандацкага абслугоўвання ваеннай дарогi аж да чыгуначнай станцыi Краснае, што пад Смаленскам. Участак быў вялiкі. Але ж і полк наш немаленькi: ён меў некалькi падраздзяленняў і, як мне здавалася, пiяблага быў узброены.

Мы адразу памкнулiся былі ў Барысаў, але ўжо ў дарозе ад салдат і афiцэраў даведалiся, што там ужо немцы. Дзiўна было, што камандаванне палка зусiм не ведала абстапоўкi. Дзе быў штаб Заходняга фронту, якому пенавiдзеў сярэдня падпачальваўся наш полк, нiхто не ведаў. Першая

рота павінна была заняць раён ад Барысава і да аршанскага скрыжавання. Астатнія роты — ад скрыжавання і аж да самага Краснага.

Капітан Гулявіцкі ўзначальваў службу рэгулявання. З чырвонай павязкай на рукаве, на якой была пашыта белая літара «Р», ён больш за ўсё ездзіў у бок Смаленска.

Я тоўкся ля рэгуліровачнага паста на скрыжаванні. І чым больш я паглядаў гэтую службу, тым больш яна здавалася мне непатрэбнай. Машыны ішлі беспарадкава і ўсё больш у тыл. Мы спынялі машыны, каб праверыць дакументы. Амаль ні ў кога не было пуцявых лістоў. Шафёры спасылаліся на тое, што не было каму іх выпісваць. У кузаве адной з машын мне кінуўся ў вочы капітан у форме пагранічніка. Ён драмаў, прыпаўшы спінаю да кабіны, а на каленях у яго спаў дзіцячым слом хлопчык гадоў пяці. Машына рэзка затармазіла, і капітан прахапіўся.

— Таварыш капітан, куды следуеце? — спытаў я, надаючы голасу як найбольш камандных нотак, бо Гулявіцкі неаднойчы рабіў мне заўвагі, што ў мяне іменна і не хапае рашучасці ў голасе.

— Куды машына завязе, — адказаў пагранічнік.

— Вашы дакументы?

Капітан дастаў з гімнасцёрачнай кішэні пасведчанне, у якім значылася, што ён праходзіць службу на пагранічнай заставе нумар дваццаць пяць.

— Таварыш капітан, давядзецца вам злезці! — загадаў я.

— А як з ім? — спытаў пагранічнік, паказваючы вачыма на хлопчыка.

— З ім злазьце!

Недзе ў вышыні загулі, застагналі самалёты, і па гэтым стогне можна было без памылкі вызначыць, што самалёты не нашы.

— Хутчэй! — заперваваўся шафёр.

— Куды вы так спяшаецеся?

— Хіба вы не бачыце, не чуеце, што ў небе дзеецца?

— Нічога там не дзеецца. Самалёты.

— Адны саджаюць, а другія ссаджваюць, — выказаў нездавальненне шафёр.

— Злазьце, таварыш капітан, разбяромся ў штабе, — рашуча загадаў я пагранічніку.

Той памкнуўся ўстаць, але хлопчык, што спаў у яго на каленях, ніяк не мог прагнуцца.

— Трое сутак не спала дзіця.

— Адкуль і куды вы яго везяце?

— З самае граніцы, а куды — не ведаю.

Капітан падаў мне з кузава хлопчыка, і той, быццам адчуўшы, што ён не на капітанавых руках, прачнуўся. Спалоханымі вачыма паглядзеў на мяне, і на яго твары адлюстравалася балючая гримаса. Але як толькі хлопчык угледзеў капітана, у куточках яго вачэй бліснула баязлівая ўсмішка.

— Дзядзя Валя, дзе гэта мы?

— У сваіх, Сяргейка, у сваіх, не бойся.

Вымаўленае з любасцю «Сяргейка» печым балючым паласнула мне душу, быццам я на руках трымаў не чужога, а свайго Сяргейку.

На твары капітана, зарослым рудым шчаціннем, я заўважыў незвычайную стомленасць. Абмундзіраванне пагранічніка было запэцкана ў засохлую твань.

Капітана-пагранічніка я прывёў у палатку службы рэгулявання, пры ўваходзе ў якую была выкапана ў рост чалавека вузкая траншэйка. Гэта пастараўся капітан Гулявіцкі.

— Таварыш капітан, вось прывёў затрыманага таварыша, — далажыў я Гулявіцкаму.

Гулявіцкі ўстаў, агледзеў з ног да галавы затрыманага і выпаліў:

— Шпіён у вобразе пагранічніка?

— Не ведаю, таварыш капітан. Дакументы быццам у парадку.

— Значыцца, дэзерцір аж з самае граніцы. А гэта што яшчэ? — спытаў Гулявіцкі, угледзеўшы хлопчыка.

— Гэта з таварышам капітанам.

— Значыць, з дакументамі ўсё ў парадку, кажаце?

— Так точна.

— Значыцца, з самае граніцы драпаеце? Кіпулі застава. Спалохаліся? — дапытваўся Гулявіцкі ў пагранічніка, які стаяў пры ўваходзе ў палатку. — Для страхоўкі дзіця прыхапілі, каб больш верагоднай была версія. А што, калі мы не паверым у вашу версію?

— Як хочаце, можаце не верыць, — спакойна, быццам яго гэта не датычыла, адказаў пагранічнік. — Я ні ад кога не драпаў... Вось яго бацьку — начальніка заставы маёра Сяржаніна пры першым жа артыялэце забіла. Маці яго таксама загінула. Перавязвала параненых. Ніхто з нашай заставы не ўцалеў. Можа, адны мы з Сяргейкам толькі от і выбраліся, — са смуткам сказаў пагранічнік.

Капітан Гулявіцкі слухаў пагранічніка з пайкай кплівай усмешкай і, мабыць, ніводнаму слову не верыў. Так і думалася, што Гулявіцкі скажа: «Версія праўдападобная, але я ёй не веру».

Хто яго ведае, чым бы скончыўся гэты допыт, калі б у палатку не ўвайшоў намеснік камандзіра палка па палітычнай частцы, батальённы камісар Міроненка. Гэта быў стараваты ўжо, трошкі нават таўставаты, з выгляду спакойны чалавек. Пры яго з'яўленні капітан Гулявіцкі выцягнуўся ў струнку і голас яго аж зазвінеў:

— Таварыш батальённы камісар, дазвольце далажыць: вяду папярэдні допыт затрыманага падазронага. Няйначай, лазутчык.

Міроненка павітаўся з намі. Падаў руку і капітану-пагранічніку, а перад хлопцам прысеў на корпускі.

— Дык гэта, значыцца, ты лазутчык?

Сяргейка спалохана затуліўся за пагранічніка, як за родную маці ў час якой небяспекі.

— Не бойся! Не бойся! Як цябе завуць?

— Сяргейка, — асмялеў хлопчык.

— Добрае імя. Прыгожае. Сядайце, таварыш капітан, — звярнуўся да пагранічніка Міроненка. — А вы, таварыш Гулявіцкі, можаце быць свабодным.

Адно мне батальённы камісар нічога не казаў і не загадваў. Я, як стаяў пры ўваходзе ў палатку, гэтак і астаўся. Мо батальённы камісар таксама не збіраўся верыць пагранічніку і мяне пакінуў на ўсякі выпадак. Але па тым, як Міроненка пачаў гаворку з пагранічнікам, відно было, што ён настроіўся верыць чалавеку. Ён паглядзеў дакументы. Пагранічнік расказваў пра першыя дні баёў на граніцы, пра тое, як гераічна абараняліся пагранічнікі, як яны паміралі, не адступіўшы ні на крок са сваіх рубяжоў. Паведаміў, што Брэсцкая крэпасць яшчэ, мабыць, і цяпер трымаецца.

— Так, так, давялося вам, таварыш капітан, — паспагадаў батальённы камісар. — Вы хоць елі што?

Пагранічнік спалохаўся неяк гэтага запытання, быццам калі ён скажа, што каторы дзень галодны, дык тым самым выявіць сваю чалавечую слабасць.

— Ды я што! Я магу пацярпець. А от Сяргейка. Я нават не ведаю, што мне з ім рабіць.

Здавалася, толькі цяпер батальённы камісар заўважыў, што я стаю тут.

— Таварыш чырвопаармесц, збегайце хуценька да нач-прода. Няхай пакорміць таварышаў.

— Ёсць, таварыш батальённы камісар! — весела паў-тарыў я загад.

— Заадно і доктарку пазавіце сюды, — крыкнуў ужо паўздагон Міроненка.

Ваенная дарога! Як яна многа гаворыць таму, хто пры-глядаецца да яе! За гэтыя дні я навучыўся чытаць па ёй, як па зводцы, што дзеецца там, на перадавой... Яна нічым не ўсцешвала, не радавала. Насустрач баям ішлі рэдкія машыны, абозы. Затое адтуль, хоць і не калонамі — па ад-пой, машыны кіраваліся на ўсход, і іх было ўсё больш і больш. Гэта былі пераважна тыя, што адбіліся ад сваіх калон. Нічым, мо ніякай сілай нельга было затрымаць гэ-тага стыхійнага патоку па ўсход. Апроч ваенных ехала многа цывільных з Мінска, з Барысава. Пракідаліся нават з Баранавіч і з Брэста. Гэтыя машыны везлі жанчын і дзя-цей, хатні скарб і набытак. Куды яны маглі даехаць, паў-рад ці ведалі тыя, што сядзелі ў машынах.

Над дарогай увесь час віселі фашысцкія самалёты. Да болю крыўдна было, што няма нашых «ястрабкоў». Каб яны толькі паявіліся, дык далі б дыхту гэтым нахабнікам-фашыстам. Але яны не паяўляліся.

Кожная ноч енчыла маторамі цяжкіх бамбардзіроў-шчыкаў. Мы ўжо навучыліся па гуку адрозніваць свае ад фашысцкіх. І нас у нейкай меры радавала, што не толькі фашысцкія лятуць на ўсход, але і нашы цяжкія бамбар-дзіроўшчыкі, наветраныя караблі, кіруюцца на захад. Салдаты кожны раз гэтак і казалі:

— Павезлі ўжо гасцінцы Гітлеру.

Гэта было наша добрае чалавечае і салдацкае жаданне. А на дарозе тварылася чортведама што, і, галоўнае, піхто не ведаў, дзе той фронт. Адно толькі ўночы па сполахх выбухаў, па трасірах куль і снарадаў, па рознакаляровых успышках ракет можна было вызначыць, што ён педзе тут, блізка.

Начное неба было такое, што каб, здаецца, можна было забыцца, што па свеце вайна, дык толькі б любавацца ім. То тут, то там па паўнебасхіле азаралася яно сполахам і неўзабаве вуркатала, быццам у вышынях цяжка варо-чаўся стары пярун і аж скаланаў зямлю; як бы з самога неба залатымі прошвамі сыпаліся трасіры; раз-пораз пад самы цёмны купал узляталі імклівыя ракеты.

Але забыцца ніяк нельга было, што гэтыя выбухі, гэ-

тыя залатыя трасы куль, гэтыя прошвы ракет у пачным небе — усё гэта для таго, каб больш прынесці смярцей, бо кожны снарад, кожная куля, кожная бомба і рабіліся для таго, каб каго-небудзь забіць.

Сённяшняя ноч мелася быць весялейшай. На змярканні застагнала, заепчыла дарога пад гусеніцамі тапкаў. На нашым скрыжаванні калона іх падзялілася на тры: адна паварочвала на Віцебскую дарогу, другая — на Аршанскую і трэцяя, мабыць, галоўная, кіравалася на захад па магістралі Масква — Мінск. То там то тут чулася бадзёрае:

— От гэтыя хлопцы дадуць дык дадуць перцу фашыстам.

— Гэта, Кажуць, Маскоўская пралетарская танкавая дывізія.

— Гэта, мабыць, нашы асноўныя сілы ўступаюць у бой.

Усе нашы салдаты-рэгуліроўшчыкі неяк падцягнуліся, прычапурыліся.

Аж да самай раніцы стагнала дарога пад гусеніцамі цяжкіх КВ і трыццацьчацвёрак. Мы адзін аднаму з радасцю паведамлялі хто яго ведае дзе і ад каго пачутае, што наш КВ давіць фашысцкія танкі на чарапкі, што ён увогале нічога не баіцца, бо яго браню не прабіваюць нават бранябойныя снарады. Усе мы цешылі сябе падзеяй на блізкую перамогу, што яна вось-вось прыйдзе і мы адсюль, з гэтага скрыжавання, рушым на захад: на Барысаў, на наш родны Мінск, на Брэст, на Варшаву. А там рукой падаць і да Берліна.

Аднак уцеха і асталася ўцехаў. Капанада бою не аддалася, а набліжалася. У другой палавіне дня капітан Гулявіцкі загадаў паехаць па рэгуліровачныя пасты на ўчастку першай дарожна-каменданцкай роты. І я, маючы дакумент, які дае права на спыненне любой машыны, дзе пешшу, а дзе і на спадарожных, дабіраўся на захад, бліжэй да Барысава. У ночы я дабраўся да пасты старшага сержанта Верамейчыка.

— Дзе праціўнік, далёка? — спытаў я.

— Хто яго ведае. Справа ад нас вельмі блізка чутна страляніна. Вунь у тым лесе, — паказаў рукою сержант.

Рэгуліроўшчыкі размясціліся ў дарожнай трубе. Там цяпер, падаслаўшы наскубенай травы, адпачывалі чатыры чалавекі. Два заўсёды былі па пасту.

— Адпачыць вам трэба з дарогі, — вельмі па-цывільнаму прапанаваў мне Верамейчык, — а заўтра паможаце нам рэгуляваць. Тут горача бывае...

Мы пайшлі ў трубу. Я прыладжваюся: як бы хоць вокам звесці.

— Дык, кажаш, тут горача бывае?

— От, брат, горача... Заўчора як у пекле было...

— Што? — пасцярожваюся я.

— Танкавы бой за кіламетра паўтара ад нас быў.

Верамейчык расказваў, як нашы танкі адразу з маршу рыпуліся ў бой, давілі гусеніцамі, расстрэльвалі з гармат фашысцкіх ваякаў. Танкі адбілі некалькі атак, самі рушылі ў наступ і адагналі фашыстаў мо аж пад Барысаў, накуль пасустрач ім не выйшлі танкі праціўніка. Цэлы дзень грымеў бой. Нашы танкі не паддаваліся фашысцкім, наадварот, давілі іх. Але пад вечар грукат бою як абарваўся. Каля магістралі дагаралі нашы і пямецкія машыны.

— На змярканні на наш пост выйшлі чатыры танкісты, — працягваў Верамейчык. — Параненыя, акрываўленыя, у абгарэлым абмундзіраванні. «Каб нам гаручага, каб нам боепрыпасаў, мы б іх правучылі», — казаў лейтэнант, камандзір танкавага ўзвода.

Гаручае ў танкістаў было толькі тое, што ў баках машыны, і на адным боекамплекце. За дзень бою танкі ўсё выдаткавалі, і калі сама трэба было рынуцца на фашысцкія танкі, каб замацаваць і развіць поспех бою, амаль на ўсіх машынах заглохалі маторы.

— Каб хоць снарады былі, мы б не паддаліся, — з горыччу выказваў лейтэнант-танкіст. — Куды камандаванне глядзіць? А мо дзе немцы адрэзалі тылы? — пытаў як бы сам у сябе знясілены, скрываўлены лейтэнант. — Гэта ж выпадкова нам удалося выратавацца... Танк гарэў, а мы з яго павыскавалі. Добра, што блізка немцаў не было... Яны б нас перастралілі, як курапатак...

— Я, брат, слухаў лейтэнанта, — расказваў далей Верамейчык, — і мне балюча станавілася. Гэтакая сіла нашы танкі, а бач, што з імі сталася?

Мне крыўдна і балюча было гэта слухаць: гэта ж, мабыць, тыя танкі, якія ішлі тады па магістралі і на якія мы гэтак спадзяваліся, што яны турнуць фашыстаў.

— Я ўчора сам бачыў, — працягваў Верамейчык, — як нашы артылерысты з адной гарматай, вунь з таго ляска, — паказаў у цемру Верамейчык, — расстрэльвалі фашыстаў... Немцы пусцілі па гармату танк, мабыць, хацелі раздавіць яе, але артылерысты падпалілі яго снарадам. Тады мо цэлая рота пяхоты акружыла з усіх бакоў і перабіла ўсіх нашых хлопцаў.

— Дык вам тут сапраўды горача, — выказаў я сваё.

— Горача было, асабліва заўчора. Сёння паспакайнала. Мабыць, недзе там, — Верамейчык зноў паказаў рукою ў цемру, — нашы пацяснілі фашыстаў.

На развілцы яшчэ здалёк быў відзёп цьмяны чырвоны праменьчык ліхтара, які рэгуліроўшчык трымаў у руцэ. У гэтым месцы на магістраль узбягаў палявы бальшак, па якім таксама часта ішлі машыны. Дзяжурны рэгуліроўшчык, прыпяўшы мяне за начальства, далажыў, што на пасту ўсё ў парадку.

— Сёння ціха, а от тую ноч што тут было, не давядзі бог, — паведаміў мне той рэгуліроўшчык, які ляжаў пад кустом з ручным кулямётам: Верамейчык на ўсякі выпадак для абароны паставіў «дзегцярова» пры самай дарозе, вызначыўшы яму як сектар абстрэлу развілку. — Тую ноч дык зямля ўся калацілася, трэслася як у ліхаманцы. Думалі, што вось-вось нас пакрые.

— Страшна было? — сам не ведаючы для чаго, спытаў я.

— Ат, не вельмі страшна. Наша салдацкая справа службу песці. А паміраць давядзецца — дык, дзякаваць богу, на свеце трохі пажылі, пабачылі. Гэта вам, маладым...

— Смерці ў вочы кожнаму — і старому і маладому — страшна глядзець, — сказаў я.

У начным небе нешта выкрэсвала іскры, нешта далёка вухала. Недзе нешта гарэла, фарбуючы зарывам край небасхілу. Але ноч была ціхая. Думалася, што страшыдла вайны заснула недзе, стомлена прыпаўшы да зямлі. Па магістралі прайшлі адна-другая машыны з прытушанымі фарами. Рэгуліроўшчык спыніў іх, правяраў дакументы. Пачуўся рокат матора з бальшака. Ішоў легкавік. Ён то запальваў фары, выхопліваючы з цемры кавалкі дарогі, то выключаў іх. Усіх нас чамусьці насцярожыла гэтая машына. Яна выскочыла на магістраль, і шафёр ужо меўся ўзяць разгон, як рэгуліроўшчык тройчы махнуў чырвоным ліхтаром: стой! Машына рэзка затармазіла, і з яе пачулася:

— Нах Смалепск!

Па асфальце слізганулі промні электрычнага ліхтарыка, і мы ўсе зразумелі, што гэта за машына. На хаду расшпільваючы кабуру пісталета, я бег да машыны, у якой уключылася ўнутранае асвятленне. На пярэднім сядзенні поруч з шафёрам сядзеў нямецкі афіцэр. На заднім сядзелі аж два. Фашысты, мусіць, яшчэ не ўцямілі, куды яны тра-

пілі. Мільганула думка: узяць фашыстаў жывымі. Гэта, мабыць, важныя пэйкія штушкі. Нас тут не вельмі многа, і калі фашысты ачомаюцца, дык дадуць бой. Ліхаманкава страляю з пісталета ў грудзі шафёру. Ён вісне на барамак руля. Той, што на пярэднім сядзенні, хапаецца за аўтамат. Але ў гэты момант чуецца чарга нашага кулямёта, а я, замахнуўшыся гранатай, крычу на ўсю сілу:

— Хэндэ хох! Хэндэ хох!

На страляніну прыбеглі рэгуліроўшчыкі з трубы. З на-стаўленымі вінтоўкамі акружылі машыну, і я, падшукаўшы нямецкія словы, загадваю вылазіць. Афіцэры паднялі рукі. Хуценька абшукалі фашыстаў, забралі аўтамат, пісталеты, палявыя сумкі. Я дапытваюся, куды яны едуць. Даўганогі з пагардай зірнуў на мяне і картавячы сказаў на рускай мове:

— У Смаленск. Я камендант Смаленска. А вы — смертнікі. Вы яшчэ спрабуеце ваяваць, а ўжо асуджаны на смерць.

— Паглядзім, хто смертнікі. Марш у машыну! — крыкнуў я са злосцю.

— Вы можаце нас пастраляць. Мы трапілі да вас, асуджаных гісторыяй, а асуджаныя, як вядома, гатовыя на ўсё. Хайль Гітлер! Мы можам памерці.

— Вы не памрэце зараз. Вы яшчэ скажаце тое, што трэба нашаму камаандаванню. А потым, што яно палічыць патрэбным, тое з вамі і зробіць. Відаць, вы яму спатрэбіцеся.

— Вы, русіш, фанатык... Вы яшчэ думаеце, што ваша жабрачая Расія ўстаіць супраць такой сілы.

— Мы не толькі думаем, мы ўпэўнены, што ўстаім.

Дыскусія магла б расцягнуцца надоўга, але я маргнуў салдатам, каб яны пазвязвалі рукі гітлераўцам.

— Вы дармо гэта робіце, — сказаў спакойна старшы. — мы нікуды не збіраемся ўцякаць. Наперадзе нашы, з бакоў нашы, усюды нашы, і паколькі вы гуманна абыдзецеся з намі, настолькі гуманна і мы будзем абыходзіцца з вамі.

Я на момант падумаў, што мо і сапраўды наперадзе перарэзана дарога, бо адкуль такая ўпэўненасць у гэтага гітлераўскага вылюдка? Але сказаў яму зусім іншае:

— Пакуль вы перарэжаце нам дарогі, мы вам горлы паперарэзваем.

— Я ведаў, што бальшавікі варвары.

— Варвары да вас не пайшлі. Вы прыйшлі знішчаць нас. Марш у машыну! — крыкнуў я са злосцю.

Гітлераўцы палезлі ў машыну. Даўганогі мерыўся сесці на пярэднім сядзенні. Я скамандаваў, каб ён лез назад.

— Хто з вас, таварышы, можа машыну весці? — запытаў я ў рэгуліроўшчыкаў.

— Я! — адказаў той, што страляў з кулямёта.

Падняўшы капот, ён пакорпаўся ў маторы, праверыў, колькі ў баку гаручага і, сядваючы за руль, сказаў:

— Да Смаленска хоціць.

Трымаючы наагатове аўтамат, я не спускаў вока з афіцэраў. Машына ішла спраўна, і праз якія паўгадзіны мы былі на скрыжаванні. Загнаўшы машыну ў альшэўнік, я загадаў афіцэрам вылазіць і ісці, куды пакажу. Яны, мабыць, падумалі, што я буду страляць іх, бо даўганогі залямантаваў:

— Нашы пад Смаленскам ужо, і калі ты мяне заб'еш, табе таксама капут,— для пераканальнасці ён правёў рукою па гарляку.— А калі пусціш, дык гут-гут будзе жыццё. Гітлер паважае русіш, якія яму служаць.

— Шпэль! Шпэль! — пастаўляючы на гітлераўцаў трафейны аўтамат, вёў я іх да палаткі.

У нашым размяшчэнні быў пейкі вэрхал: сноўдалі сюд-туд людзі, вурчалі маторы. Адно ля палаткі службы рэгулявання не відно было ніякага руху.

— Таварыш капітан! — расхіпаючы полы палаткі, крыкнуў я.— Дазвольце далажыць — прывёў палонных нямецкіх афіцэраў.

— Якіх палонных? Якіх афіцэраў? — ніяк не мог уцяміць Гулявіцкі.

— Фашысцкіх! Вунь яны стаяць!

Капітан выглянуў з палаткі і аслупянеў, быццам не палонныя перад ім стаялі, а сам ён трапіў у палон да іх.

— Дазвольце далажыць таварышу батальённаму камісару,— грымнуў зноў я.

— Дакладвайце.

Батальённы камісар Міропенка трапіўся насустрач. Ён быў заклапочаны. Вядома, трэба было нічога не забыць, усё зрабіць. Гэта ж не жартачкі перабазіравацца, тым больш што полк не меў яшчэ вопыту.

Я падрабязна расказаў батальённаму камісару Міропенку, як і дзе мы ўзялі фашыстаў.

— А дзе яны?

— Вунь там.

Даўганогі, угледзеўшы, што перад ім камісар, аддаў чэсць. Міропенка не адказаў на яе. Ён спадылба бліснуў

гэтакім позіткам, якога я ніколі не бачыў у добразычлівага Міроненкі, што хутчэй быў падобны на вельмі цывільнага чалавека, чым на камісара.

— Нахабнікі фанабэрыстыя. Мы з вас саб'ём гэтую фабэрыю. Гэта вам не Францыя, — выказаў абурэнне Міроненка.

Нягледзячы на тое, што ў размяшчэнні быў гармідар у сувязі з перабазіраваннем, вестка пра палонных ускалыхнула ўсіх. Я стаў у вачах салдат і афіцэраў як бы героем дня. Міроненка, звяртаючыся пры ўсіх да мяне, сказаў:

— Ад імя камандавання абвешчаю вам падзяку, таварыш чырвонаармеец.

— Служу Савецкаму Саюзу...

Ад палаткі рэгуліроўшчыкаў палонных вялі пад капвоям. Паявіўся ўпаўнаважаны асобага аддзела лейтэнант Касач. Я аддаў яму планшэткі і вялізную палявую сумку, і ён узяў пад сваю апеку фашыстаў.

А ў лагеры нашым нарастала сумятня. Недзе побліз вухала артылерыя. Раз-пораз чуліся выбухі бомбаў. Калона машын выцягвалася на магістраль. На адной з іх я ўгледзеў капітана-пагранічніка з хлопчыкам. Капітан быў паголены, чысты, і ён мне здаўся юнаком. Хутка і я ўмасціўся на машыну нашай службы рэгулявання, і мы пакінулі абжыты ўжо за колькі дзён альшэўнік. Калі праўду сказаць, дык і шкадавата было развітвацца з альшэўнікам. За першыя дні мы яшчэ не прызвычаліся кожны кусток лічыць родным домам. Гэта прыйшло пазней, калі мы прайшлі як не да Масквы, і кожны метр зямлі з кустамі і травамі, з лясамі і жытамі быў нам як родны дом, прымаў нас з усёй гасціннасцю і радасцю.

НЯРОЎНЫ ПАЯДЫШАК

Ні на адным з пунктаў дыслакацыі падоўга затрымацца мы не маглі. Нашы часці ўсё адыходзілі і адыходзілі. Адно амаль на тыдзень затрымаліся на стаянцы Краснае. Але службы рэгулявання не разгортвалі. Была пастаўлена задача: ахоўваць склады боепрыпасаў, арганізоўваць пагрузку на аўтамашыны і адпраўку на перадавую. Машыны па спарады і патроны прыходзілі толькі ў першы дзень, бо на другі дзень праюхалі фашысцкія сцяргатнікі, што наш

склад знаходзіцца непадалёк ад станцыі ў лесе, наляцелі і скінулі бомбы. Я нічога не бачыў больш страшнага, як гэты пажар. Здавалася, уся зямля палала ў пякельным агні. Ніхто не мог падступіцца не тое што да склада, дык і да станцыі: асколкі снарадаў ляцелі, скуголілі на ўсё паваколле.

Чалавеку, незнаёмаму з планами вялікіх штабоў, цяжка было разабрацца, што дзеецца на фронце. А можа, тыя штабы і самі не ведалі? Раптам нашай часці, салдаты якой наўрад ці ўмелі нават акупвацца, загадалі заняць абарончы рубеж на лініі станцыі Краснае. Мяне гэта непакоіла не таму, што баяўся сустрэчы з ворагам. Непакоіла іншае: цяжка за намі няма ні стралковых, ні артылерыйскіх, ні танкавых часцей, што нам, нестраяўшчыне, трэба акупвацца.

Цэлы дзень салдаты, як тыя краты, капаліся на ўскрайку лесу і ў жыце абапал магістралі. А жыта толькі што налілося і пачынала спець ужо. Такога ўраджаю, як сёлетні год, даўно не было на беларускіх і смаленскіх землях. Буйны, поўна наліты колас звісаў да зямлі. Месцамі збажына была вытаптана, здратавана гусеніцамі танкаў. Сам я нават хадзіць стараўся па разоры ці па ўзмежку, каб не таптаць добра. Бачыў я, што і салдаты, каторыя стараліся капаць акопы на вымачках, на разорах, намагаючыся як менш таптаць жыта. Іх сялянскія душы балелі, мабыць, яшчэ больш, чым мая.

Сценкаю між жытоў я дайшоў з магістралі амаль да самага ўзлеску. Далёка педзе, як раз'юшаны драпежнік, вурчаў бой. Варожыя самалёты віселі над нашым участкам, страчылі з кулямётаў, скідалі невялічкія бомбы. Ганяліся яны не толькі за машынамі, дык за адным чалавекам. З акупа на ўскраіне лесу я наглядаў сцэну. Фашысцкі сцяргвятнік, падняўшыся высока-высока, скінуў адтуль пешта вялізнае. Яно незвычайна свісцела, раўло, скуголіла. Усе мы пахаваліся, баючыся страшэннага выбуху. Але выбуху ніякага не адбылося: са свістам упала парожняя жалезная бочка з-пад бензіну. Мусіць, гад разлічваў на псіхалагічны эфект. Потым той самы лётчык спусціўся на брыючы палёт і пачаў страчыць з кулямёта. Ён нават ганяўся за асобным салдатам. І вось цуд, дыі годзе: сама калі самалёт цэліўся носам у дрэва, за якім затуліўся салдат, а лётчык высунуўся, каб не спусціць з вока цэль, з-за дрэва пачуліся стрэл за стрэлам. Усім відно было, як лётчык нібы абмяк, абвяў і самалёт, неяк скалачуўшыся, за-

мест таго, каб выйсці з піке і пабраць вышыню пад лесам, нузам папоўз па дрэвы. Неўзабаве наваколле скаланулася страшэнным выбухам, і чорны султан дыму і пылу шугануў у неба.

Гэта было павідана і печувана. Чырвопаармейцы пабеглі да лесу. Салдат, адышоўшы ад пашчапанага кулямі дрэва, стаяў і неяк пенатуральна ўсміхаўся, быццам ён нечым правінаваціўся. Яму паціскалі руку, віпшавалі. Падышоў і я паглядзець на смельчака і пазнаў у ім васпаватага сержанта, які страляў тады на двары і якому перапала тады ад Гулявіцкага. Ён і цяпер шукаў вачыма капітана, нібы чакаў яго праборкі. Але Гулявіцкага тут блізка не было. Аднекуль узяўся батальённы камісар Міроненка і ледзь не абняў сержанта, кажучы:

— Не такі чорт страшны, як яго малююць. Сержант... — Міроненка на момант як бы згубіў словы, якія яму трэба было сказаць. Ён, мабыць, проста не ведаў прозвішча сержанта, і яму, камісару, трошкі сорамна было не ведаць такога смельчака. Міроненка спытаў:

— Як ваша прозвішча, таварыш сержант?

— Галубеня, таварыш батальённы камісар.

— Ад імя камандавання выношу вам падзяку.

— Служу Савецкаму Саюзу! — бойка адказаў Галубеня, хоць у вачах яго быў усё яшчэ нейкі спалох, быццам ён зрабіў нешта недазволенае, нешта рызыкаўнае.

— От так усім трэба біць фашыстаў, і мы іх будзем біць, — казаў батальённы камісар ужо не да Галубені, а да тых, хто тут быў, хто бачыў і чуў, як сержант Галубеня збіў фашысцкі самалёт.

.

Нам і на гэтым месцы не давлялося ні зацяць абароны, ні разгарнуць сваёй непасрэднай службы. Не было чаго рэгуляваць. Рух, які каціўся з захаду на ўсход, быў бязладны, стыхійны; байцы ішлі не часцямі і падраздзяленнямі, а проста групкамі, а то і па адным. Мне нават на момант здавалася, што няма ўжо пашай арміі як арганізаванай сілы, хоць сэрца і не пагаджалася, што вось гэтак разбрыдзецца ўся наша армія і вораг пройдзе ад краю да краю ўсяе краіны. Недзе ж павінен быць той рубж, на якім мы станем насмерць і скажам: «Далей ні кроку назад! Адгэтуль толькі наперад!» Але дзе ён, той рубж?

Родная наша Беларусь ужо запалонена. Ужо чорная мошасць, як ненажэрны вусень, коціцца па рускай, па

українській землі. Дзе ж той рубіж, па якім мы станем і крыкнем па ўвесь свет: «Годзе! Назад ні кроку!»

У сутопні летняга вечара ў вышыні епчаць, стогнуць, аж закліпаюцца маторы цяжкіх бамбавозаў. Яны ўсё лятуць і лятуць у бок Масквы. Кожную ноч яны лятуць, і ўсё на ўсход і па ўсход. Калі ж тое будзе, што рушаць па захад нашы сталёвыя армады і страсяпуць за грудкі фашысцкую Германію, каб яна аж зубамі заляскала! Некалі ж будзе, некалі ж павінна быць. А пакуль што мы праязджаем паўз Смаленск. Горада мы не бачым. Бачым вялізнае, па паўнеба, зарыва, чуем пякельныя выбухі.

На дарозе перацяла нас страшэнная вестка: у Ярцаве — дэсант. Дарога перарэзана. Там фашысты высадзілі не толькі пяхоту, дык пават артылерыю і танкі. Некалькі нашых дывізіій кінута па тое, каб разбіць дэсант і ачысціць дарогу. Дарогу? А куды дарогу? На Маскву. Да яе ўжо не так і далёка.

У замяшанні наша калопа спынілася ў лесе, збочыўшы з магістралі. Бралася па світанне. Ранак быў ясны, росны, аж дрыжыкі прабіралі.

Прыхінуўшыся спіною да маладой бярозкі, я чыркнуў запалку, схваў у прыгаршчы агеньчык і закурыў. Да мяне падышоў Марыніч. Ён быў пейкі не такі, як заўсёды. Клопат змаршчыніў яго лоб, у вачах відна была разгубленасць.

— Што ты думаеш, Макара? — пытае ён.

— Думаю, што далей Дняпра не пойдзем.

— На вунь паглядзі, — дастаўшы з-за пазухі, сунуў мне Марыніч паперку.

— Што гэта?

— Паглядзі, пачытай.

Я разгарнуў невялікі аркушок. У правым баку намалявана салдацкая паходная кухня і ля яе чарга з кацялкамі. Кухар у белым калпаку завіхаецца з чарпаком, разліваючы па кацялках варыва. Чытаю: «Рускія салдаты! Вось што вас чакае ў нямецкім палоне. Нямецкая армія, армія вялікага фюрэра, вялікадушная. Яна вас накорміць і напоіць, адправіць па дамах. Супраціўляцца пашай арміі няма ніякага сэнсу. Галоўныя сілы Чырвонай Арміі разбіты ўжо. Здавайцеся ў палон. Гэтая лістоўка паслужыць вам пропускам».

Я дакорліва зірнуў на Марыніча і сказаў так, быццам гэта не немцы, а сам Марыніч напісаў гэтую лістоўку:

— Дрэнна ж яны ведаюць наш народ, нашу душу, калі думаюць, што мы прададзімся за чарпак крупніку. Дзе ты яе ўзяў? — злосна спытаў я ў Марыніча.

— Падпяў на дарозе.

— Навошта яна табе?

— Так, для цікавасці.

— Якая ж гэта цікавасць? Парві і выкінь гэтую брыду.

— Выкіну я ці не выкіну, але нам тут усім каюк, мабыць, будзе.

— Чаму каюк?

— А хіба ты не ведаеш. Прыхлопнулі, як тых пацукоў у пастцы, і мусім сядзець, падцяўшы хвасты.

— Чаму сядзець? Змагацца трэба.

— Чым ты будзеш змагацца? Хіба от гэтым супраць тапкаў, — Марыніч паказаў на вінтоўку.

— А ты бачыў, як Галубеня з вінтоўкі самалёт збіў?

— Бачыў. Дык то ж выпадак.

— У смелага чалавека і вінтоўка лепш за зенітку страляе.

Не ведаю, што меўся яшчэ сказаць, прапапаваць Марыніч, адно здагадваўся, што лістоўка-пропуск і тое, што ён мне казаў, усё, мабыць, было разлічана, каб вышытаць у мяне, ці не згаджуся я на гэтым канчаць вайну.

Пад вечар другога дня наша задача высветлілася. Камандзір палка сабраў камандзіраў батальёнаў і рот, пас, штабнікоў, і паведаміў усім загад штаба арміі, паводле якога палку належала перабазіравацца ў раён Салаўёўскай пераправы на Дняпры, заняць там абарону, навесці пантоны і на ўсякі выпадак, калі не ўдасца выбіць дэсант з Ярцава, арганізаваць пераправу цераз Дняпро жывой сілы і тэхнікі: машыны па пантонных мастах, а людзі могуць і ўброд — месцы тут неглыбокія. Паведамлялася, што не выключана магчымасць высадкі дэсанта і па пераправе. Камандзір палка аддаў загад: усе станковыя і ручныя кулямёты раздаваць тым ротам, якія зоймуць абарону. А тыя, што будуць наводзіць пантоны, абыдуцца і з вінтоўкамі. На месцы пераправы мелася паставіць пекалькі зенітных кулямётаў для адбіцця атак з паветра.

Камандзіры батальёнаў і рот у адпаведнасці з патрабаваннем баявога статута пяхоты вызначылі на сваіх картах участкі абароны, месцы, дзе размесцяцца тылы. Начальнік штаба ўгледзеў на карце непадалёк ад Дняпра бор, да якога вяла бітая дарога. Пазваў мяне і загадаў:

— Таварыш Шыянок, вазьміце з сабой двух байцоў, сядайце на маю машыну і праскочце ў гэты бор, выберыце месца для абозаў.

— Ёсць, таварыш маёр! — паўтарыў я загад.

На машыне, бадай, цяжэй было дабрацца да таго бору, чым пехатою. Дарога была спрэс забіта гарматамі, танкамі, аўтамашынамі. Давялося ехаць абочынамі. Ліпень быў спякотны і высушыў зямлю так, што на легкавой машыне можна было ехаць і па цаліку. І мы ехалі. Шафёр у начальніка штаба быў вопытны і вёў машыну так, што яна пават тыя мясціны, праз якія, здавалася, нізавошта не пройдзе, неяк праходзіла. Не даязджаючы бору, дарога ачысцілася, а ў самім бары была такая цішыня, што, здавалася, аглухнуць можна было ад яе. Выносістыя меднаствольныя сосны быццам з небам гаманілі. Бор чысты, пават не пакапаны. Відаць, тут яшчэ не стаяла ніводная часць. Дарога ў бары была ўкатаная, і мы хуценька праскочылі да палянкі і спыніліся ў засепі соснаў. Вылезлі з машыны. Шафёр выгнаў машыну на дарогу. Прыкідвалі ўжо, дзе паставіць кухні, як замаскіраваць машыны, каб іх не было відно з паветра. Мясціна для размяшчэння была вельмі прыдатная. Непадалёк знайшлася ручаіна, так што і па ваду не трэба было далёка хадзіць. Лясная цішыня закалыхала нашу шільнасць, і мы бадай што забыліся на небяспеку. Але раптам заклекатаў аўтамат і пачулася гарластае:

— Хальт! Хальт! Русіш, хэндэ хох!

Па лесе наярэймы нам беглі тры гітлераўцы, строчачы з аўтаматаў. Я адразу ж шыбануў у іх гранату-«лімонку», і яны залеглі, а мы на ўсе ногі кінуліся да машыны. Шафёр гэтак ірвапуў з месца, што машына аж падскочыла. Падбеглі яшчэ фашысты і пачалі сячы з аўтаматаў па машыне. Але агонь іх быў не прыцэльны. Мы прыпалі да сядзенняў. Кулі ў некалькіх месцах прабілі кузаў. Хоць бы па скатах не патрапілі, а то сядзем, і тады ці смерць, ці палон. З лесу машына выскачыла як шалёная. Стрэлы ўжо чуліся педзе воддаль. Небяспека мінула. Шафёр рукавом гімнасцёркі сцёр з ілба пот і сказаў:

— От уляцелі, дык уляцелі! Адкуль яны тут узяліся, гады?

— Ніяначай дэсант, — выказаў я сваё меркаванне. — Мабыць, і па пераправе яны ўжо ёсць.

— Усе гадзі падлічвалі залпы ды бомбы, якія ў выпадку вайны скінем на ворага, — бурчаў шафёр, — а як прый-

ішлося, дык ні залпаў, ні бомбаў. Адно пяткі падмазваем. І дакуль мы іх будзем падмазваць, яшчэ невядома. Да Масквы ці далей?

— Вы, таварышы, забываецеся на фактар печаканасці, раптоўнасці, — стараўся я растлумачыць. — Нават самаму дужаму чалавеку, калі на яго з-за вугла кішцеца які плюгавец, дык можа надаваць добра, пакуль той ачомаецца.

— Добра ты кажаш: якія ж мы дужыя, якія мы асілкі. На кожнага немца аўтамат, і яны сабе строчаць, не шкадуючы патронаў. А нам далі от на гэтай мешалцы, — салдат паказаў на вінтоўку, — пакуль зложышся ды стрэліш з яе, дык ён цябе дзесяць разоў можа забіць.

Разводзіць дыскусію ў такі момант было педарэчна, тым больш што я не меў пераканаўчых аргументаў, каб абвергнуць тое, што казалі салдаты. Мы пад'язджалі да загрузачнай людзьмі і тэхнікай дарогі. А мне ж трэба было хуценька дабрацца да сваіх і далажыць абстапоўку. Разгарнуў на каленях карту і пачаў шукаць іншае дарогі. Непадалёк ад загрузачнага бальшака значылася на карце палявая дарога, якая ішла пералескамі, лугавінамі. Цяпер яна, мабыць, сухая; лета спякотнае, і не можа быць, каб не высушыла лугавін. Адно была небяспека, што і ў тых пералесках, як і ў гэтым бары, ужо фашысты. Аднак жа мне трэба было спяшацца, і таму я вырашыў ехаць палявой дарогай.

Перасекчы ўпоперак бальшак задача была нялёгкая. Мне памагла чырвоная павязка на рукаве з літарай «Р». Палявая дарога сапраўды аказалася сухой і праезджаю. Нават на лугавінах машына ішла як на таку. Сопца падрамаптавала ўсе дарогі. Але чаго гэта матор пашай машыны зачхаў, засопся і заглух? Шафёр хуценька выскачыў з машыны і аж успляснуў рукамі:

— Стой, хлопцы. Прыехалі.

— Што такое? — выскачыў і я.

— Зірніце, аж у двух месцах радыятар прабіты. Вада ўся выцекла, і матор перагрэўся.

— А што ж рабіць?

— Вады трэба шукаць.

Шафёр дастаў з багажніка брызентавае вядро, і салдаты пабеглі ў нізіну, спадзеючыся знайсці там ваду. Але вады падзе не было — усё паперасыхала. Я паглядзеў на карту, сарыентаваўся па мясцовасці і ўзрадаваўся. Метраў за дзвесце на невялічкай паляпцы павінен быць адзінокі хутар-леснічоўка. Не можа быць, каб там не знайшлося

вады. Узялі вядро і ўдвух з салдатам пайшлі. Хутар стаяў на тым самым месцы, на якім быў адзпачапы на карце. Студні ля яго не было відно. Пагрукаў у дзверы. Адчыніла немаладая ўжо, але яшчэ і не дужа старая кабета. Яна была папалоханая, кідала на нас вачыма і адразу ж адводзіла іх.

— Дзе ў вас тут вада?

Жанчына глядзіць на нас як анямелая. Можа, яна сапраўды якая пямко?

— Дзе гаспадар? — пытае салдат.

Зноў маўчаць.

— Дайце нам вядзерца вады набраць.

— А смалы вы не хочаце?! — амаль закрычала жанчына. — Панавалаклося сюды з усяго свету. Адно калоцяць і калоцяць. Усё перакалацілі ўжо, усё забралі.

— Хто вас калоціць? Нам вядро вады набраць. Пакажыце, дзе ў вас вада! — схапіўся я за пісталет. Мабыць, куладкая шкура якая. Фашыстаў чакае.

— Я ж кажу, а смалы вы не хочаце. Пакідаеце нас на лютых супастатаў. От толькі што былі тут.

— Хто быў?

— Немцы. Абкалацілі ўсю хату. Хацелі падпаліць, дык ледзьве ўблагала, упрасіла.

— Якія немцы? — не даходзіць да мяне.

— Хто ж іх ведае, якія яны. Мабыць, пямецкія. А вады вунь там за хатаю набярыце, — адышла ад злосці жанчына.

— Колькі іх было?

— Можа, тры, а можа, і дзесяць, хіба ж я лічыла. Як загергеталі, дык у мяне аж замарачэнне па вочы найшло.

Бавіцца не было калі і як: а раптам навалакуцца на машыну. Хуценька зачэрпваем вады і бяжым. Залілі ў радытар. Пакуль мы хадзілі, шафёр трошкі пасплюшчваў трубка, каб не так хутка выцякала вада. Машына завялася, і мы пагналі яе так, што яна аж трашчала. Відаць, вялікі дэсант выкінулі фашысты. Разбрыўся па ўсім лесе.

.....

Тры нашы роты вялі бой з дэсантнікамі, якіх гітлераўцы выкінулі, каб зацяць Салаўёўскую пераправу і закрыць дарогу пашаму адступленню. Бой быў зацяты. Немцы пусцілі ў ход пават мінамёты. У нас жа ні артылерыі, ні мінамётаў не было. Затое ў нас была перавага ў жывой сіле і ў кулямётным агні. Гадзіны праз дзве парашутысты былі

— Шыянок, куды ты паўзеш?

Азірпуўся і ўгледзеў капітана Гулявіцкага. Як з-над зямлі, ён вынырнуў з глыбокай траншэі. На сонцы бліснуў лакіраваны казырок афіцэрскай фуражкі. Я яшчэ падумаў: на ліха яму на вайне пасіць гэтую фуражку. Хай бы пасіў пілотку, як усе.

Пачуліся адзін-другі вінтовачныя стрэлы. Капітан неяк незвычайна ўзмахнуў над галавой рукамі і павольна пачаў асядаць на дно траншэі. Я пачаў ліхаманкава грэбці рукамі, каб як хутчэй адпаўзці ад таго месца. Мусіць, нямецкі снайпер прыстраляўся. Відаць, скеміў, што ў траншэі камандзір, і спецыяльна пільнаваў, калі ён падыме галаву.

Да першай роты я дапоўз хутка, перадаў ракеты і загад камандзіра палка. Праз нейкі час у страсе дома зашпелі, задыміліся дзве ракеты. Дамок адразу заняўся агнём. Гітлераўцы, што сядзелі ў ім, пачалі разбягацца. Нашы салдаты на бягу іх расстрэльвалі.

Загад быў выкапаны, і я папоўз назад. Цяпер небяспекі асаблівай не было — з дамка ніхто не страляў, і я наважыўся запаўзці ў капітанаву траншэю. Гулявіцкі, скруціўшыся, ляжаў на дне траншэі, у якой было нават падаслана трохкі сухой травы. Я зняў пілотку перад нябожчыкам. Палазіў па кішэнях, забраў партыйны білет, зняў палявую сумку і адшпіліў ад рэменя кабуру з пісталетам. Распрастаў цела забітага. Прабіты куляю твар прыкрыў фуражкай. Пад горла ў мяне падкаціўся даўкі камячок, але сляза не выкацілася. На вайне смерць таварыша, паплечніка выклікае гнеў і нянавісьць да ворага.

На камандным пункце далажыў аб выкананні загаду. Паведаміў пра смерць капітана Гулявіцкага і адразу ж перадаў батальённаму камісару Міроненку партыйны білет і палявую сумку нябожчыка. На момант на твары тых, хто быў тут на КП, узбег смутак. Капітан Гулявіцкі быў кадравы камандзір, і яго ўсе ведалі. Міроненка адкрыў палявую сумку Гулявіцкага. Там была карта-двухкіламетроўка раёна, у якім мы вялі бой. Баявы статут пяхоты ў чырвонай вокладцы і цэлы пачак пісем. Ён пачаў тасаваць іх. Я вачыма сачыў за канвертамі. Раптам — што гэта? Чый гэта почырк? Ды гэта ж Ірып. Трошачкі пахілелыя ўправа вастраватыя літары. Значыць, Марыніч праўду кажаў. Значыць, яна яго чакала, можа, больш, як калісь мяне? Як я ні стараўся адагнаць брыдкае пачуццё рэўнасці, як ні пераконваў у думках сам сябе, што Іра мне і не

ў галаве, што, апроч Марылькі, мне ніякая іншая жапчыпа пепатрэбна, усё ж у сэрцы заварушылася крыўда на Іру.

Самааналізам пачуццяў займацца доўга не давялося. Закіпела работа па пераправе. Ніхто цяпер не абстрэльваў, і салдаты завіхаліся, стараючыся хутчэй скончыць і пусціць паток машын і баявой тэхнікі, якая згравасцілася непадалёк па лясной дарозе і нават па палянцы, парушаючы ўсялякія правілы маскіроўкі.

Нас з Марынічам выклікаў начальнік штаба і загадаў пападняваць павязкі рэгуліроўшчыкаў ды ісці наводзіць парадак у калонах. У першую чаргу прапускаць тэхніку: танкі, артылерыю, а потым ужо машыны. Ціхенька не скажаў, а шапнуў нам начальнік, каб мы не забыліся на свае палкавыя тылы, якія таксама затрымаліся ў агульнай калоне і не маглі ніяк вылезці з «пробкі». Мы ўзялі на падмогу трох рэгуліроўшчыкаў і пайшлі наводзіць парадак. Хутчэй за ўсё пайшлі выручаць сваіх.

Метраў за трыста ад пераправы дарога праходзіла праз забалочаную палянку, па якой вясною ці ўвосень наўрад ці можна было праехаць. Цяпер жа балотца перасохла, і яго гэтак забілі машынамі, што і чалавеку прайсці пельга было. Яны стаялі ўпрытык адна да адной, і хоць бы каторую і трэба было выгнаць адсюль, дык яна не магла скрапуцца з месца.

Як толькі пачулася каманда: «Па машынах!», маторы гэтак зараўлі, зачхалі глушыцелямі, што, здавалася, само балотца заенчыла, застагнала. Кожны вадзіцель стараўся неяк выскачыць з гэтае кашы і хутчэй рынуцца на пераправу. Танкісты ў першую чаргу працярэблівалі сабе дарогу. Колькі мы з Марынічам ні махалі сцяжкамі, колькі ні загадвалі, каб выцягваліся ў калону, на нас ніхто і вухам не вёў. Мабыць, ніхто і не заўважыў, што над палянкай паявіўся і зрабіў пекалькі кругоў гарбаты фашысцкі разведчык. Па ім ніхто не страляў. Кожнаму карцела як хутчэй выбрацца на пераправу. Хвілін праз дваццаць пасля таго, як пакружыўся гарбун, неба над палянкаю зараўло маторамі. Хваля за хваляй пайшлі ў піке «юнкерысы». Самалёты скідалі невялікія бомбы, а выходзячы з піке, страчылі з кулямётаў. Быццам уся зямля пайшла памітусь, загарэлася.

Мы з Марынічам адбегліся ад дарогі па нейкую прагалу, па якой, мабыць, вясною працякала канава, а цяпер было высахлае ле рэчышча. Пападалі піц у загусцелую, трохі прасохлую твань. Марыніч уперадзе, а я ў нагах

у яго. Сэрца калацілася, як не выскоквала з грудзей. Над палянкай чуўся цемы крык, стогн. Асабліва прарэзліва крычалі жанчыны. На самай ускраіне паляны былі машыны медсанбата, і туды ўцэліла пекалькі бомбаў.

Падымаючы галаву, я наглядаў за самалётамі. Трэба ж было на ўсякі выпадак сарыентавацца і, можа, куды-небудзь перабегчы. Мімаволі кіпулася ў вочы, што Марыніч, лежачы піцма, аберуч выграбаў пад сабою зямлю, быццам хочучы ўлезці ў яе, схавацца ад усяе гэтае страшэннай павалы.

Думалася, што і капца не будзе гэтай жахлівай бамбёжцы. Самалёты ўсё заходзілі і заходзілі на цэль. Нарэшце пікіроўшчыкі адвалілі. Я думаў, што на палянцы сапраўды не засталася нічога жывога. Слаўся чорны атрутны дым — машыны гарэлі. Але ж як толькі трохі ўціхамірылася, зноў зараўлі маторы і машыны рынуліся на пераправу. Я ледзьве падняў Марыніча. Чалавек быў зусім абязвечаны страхам і піяк не мог адысці ад яго.

Але ўсё ж Марыніч пайшоў за мною, мабыць, у надзеі знайсці дзе-небудзь больш зацішнае месца, дзе б не так пагражала небяспека, калі зноў наляцяць самалёты.

Сваіх машын мы не знайшлі. Парашылі дабірацца да пераправы. Але вось зноў зараўло паветра. Але ўжо не пад палянкаю, а пад пераправай. Зноў з вышыні, равучы маторамі, пікіравалі бамбардзіроўшчыкі. Але гэта што: над пераправаю, быццам гіганцкая вертыкальная карусель, заходзілі пікіроўшчыкі. У гул іх матораў уплёўся прарэзлівы свіст. А, гэта ж нашы «ястрабкі»!

— Нашы! Нашы! — закрычаў я ад радасці.

— Якія нашы? Дзе ты іх бачыш, тых нашых? — не верачы сваім вачам, дапытваўся Марыніч.

— Вунь зірні! — паказаў я пальцам. — Вунь зірні: маленькі тупаносы «ястрабок» гоніцца за «юнкерсам». Ён зараз яму дасць! Ён яму пакажа, як лятаць у чужое неба!

І сапраўды, «ястрабок» паказаў «юнкерсу»: той пацёг за сабою чорны хвост дыму і рынуўся на зямлю.

Але радасць наша была нядоўгая. З-пад сонца выскачылі даўгатулыя, як восы, «месершміты». Іх было многа. Яны напоўнілі неба свістам і адразу завіліся ў клубок паветранага бою. Нашых «ястрабоў» адагналі. Ахопленыя полымем, два нашы самалёты ўпалі на зямлю. Але і «месер» адзіп бухнуўся вобзем.

Як там ні было, але пяць нашых «ястрабоў» не далі

фашыстам разбамбіць пераправу. «Юпкерсы» скідалі бомбы не цэлячыся, і ў Дняпры аж кіпела вада ад выбухаў.

Калі мы з Марынічам падышлі да пераправы, там усё ляшчэ быў гармідар. Сяк-так парадак быў наведзены, і машыны адна за адной пайшлі на пераправу. Але ў гэты самы момант у наветры заскуголілі міны. Салдаты, не чакаючы, пакуль можна будзе перайсці пераправу, кідаліся ў Дняпро пераплываць. Я прапанаваў Марынічу парасправацца, звязаць вопратку і падацца на той бераг. Рака тут пеглыбокая, і яе цяжка будзе пераплыць. Марыніч печэга бавіўся, мыляў толькі губамі, як бы не ведаючы, што адказаць мне. Я падумаў, што чалавек не ўмее плаваць і баіцца, каб не ўтапіцца.

З прырэчных хмызнякоў выбегла група дзяўчат, відаць, з таго медсанбата, машыны якога стаялі на ўскраі паляпкі. Дзяўчаты адразу ж, не распранаючыся, кінуліся ў ваду. І ці то фашыцкія паглядальнікі адкуль пільпавалі за тым, што дзеецца на пераправе, ці выпадкова, як толькі дзяўчаты дайшлі да сярэдзіны рэчкі, у самую людскую гушчу пачалі падаць міны. Мне здалася, што ад людской крыві стала чырвонай ціхая дняпроўская хваля.

— А ты хацеў перапраўляцца, — прастагнаў Марыніч, — на той свет...

Капца сказа я не дачуў. Побач нешта грывнулася, нешта гэтак выцяла па галаве, што з вачэй красанулі іскры, з вушэй палілося нешта гарачае, і мяне не стала. Не стала беллага свету, не стала грывотнай смяротнай калатні над ціхім Дняпром.

ПАСТКА

Росная разгалістая ляшчына нахілілася нізка-нізка пада мною. Цяжкі лапушысты ліст, здаецца, заслانیў сонца. Спрабую падняць руку і сцерці з твару халодныя ледзяныя кроплі. А яны ўсё падаюць і падаюць, распырскваюцца. Цяжкія, сцюдзёныя кроплі.

Уваччу — цьмяна-кывавая бліскавіца. Няўжо гэта пазаўсёды, навечна? Халадок ад роснага ляшчэўніку і кроплі, што падаюць з лапушыстага ліста, абуджаюць, вараюць мяне на гэты белы свет.

Дзе я?

Ляшчэўнік густы-густы. Намагаюся ўстаць, але галава

валавяна-цяжкая. Ох, як япа баліць, як шуміць, ледзь по расколваецца. Ніколі ў мяне так не балела, так не шумела ў галаве. А вакол такая цішыня. Здаецца, я ніколі не чуў такое цішыні. Бачу: ветрык гойдае цяжкае лісце, атрасае з яго кроплі. Лісце не шуміць, яно толькі гойдаецца, як пажывое.

Няўжо гэта ўжо няма ці вайны, ці калатпечы? Мабыць, няма, бо такой цішыні на вайне не можа быць. Не толькі на вайне — наогул, на пашым свеце ніколі не можа быць.

Мо яны, гэтыя халодныя кроплі, і абудзілі мяне з пэбыцця? Можа, яны вярнулі з таго свету? Намагаюся ўстаць, але ногі падломваюцца.

Трачу зноў прытомнасць. Нарэшце знайшлася нейкая сіла, што падняла мяне. Прыглядаюся і бачу: побач ляжыць пешта загорнутае ў брызентавую пакідку. Дастаю рукамі. Паперка. Перасільваючы боль, лаўлю вачыма накрамзоленыя алоўкам словы: «Макар, як сабе хочаш, так і рабі. Я цябе выцягнуў з бяды, і калі апрытомнеш, ідзі куды хочаш. А я больш ваяваць не хачу. На ўсякі выпадак, калі працнешся, пакідаю табе трохі прыпасу. Дакументаў сваіх не шукай: я іх знішчыў. Не злуй, зямляк, на мяне. Марыніч».

Бяру сухар — і ў рот. Ён павінен быў бы захрумсець на зубах. Але я не чую ніякага хрумсту, адно адчуваю боль у сківіцах. Мабыць, страшэнна перасушаны сухар? Але смачны. Як гэта добра наесціся такога смачнага, і я ем адзін сухар, потым другі. Баляць ужо дзясны, зубы і асабліва сківіцы. А хрумсту я ўсё-такі не чую. Трошачкі прыбавілася сілы. Аглядаю сябе. Што гэта за пакідка на мне? Брызентавая, каляная, як луб. Інстынктыўна мацаю левую кішэньку гімнасцёркі. Яна пустая. Значыць, ён і партыйны білет знішчыў? Дзе білет? Хачу крыкнуць. Мусіць, і крычу пешта, але сам сябе не чую.

Зноў непрытомнасць, забыццё. Але ўсё ж, ці то ад з'едзеных сухароў ці ад чаго, знайшлася сіла ўстаць на ногі. Росная лясная сцяжынка, відаць, пратапаная скацінаю, віецца і віецца. Вось яна пакіравалася на тую палянку, дзе была бамбёжка. Там цяпер ціха. Стаяць абгарэлыя шчэблі машып. Валяюцца чалавечыя трупы. Выходзіць на палянку пабаяўся: ці мала хто там можа быць? Пайшоў убок, у лясную гушчэчу. Ногі вельмі балелі, крывавіліся. Хоць бы іх чым-небудзь паабгортваць.

Блукаў па лясной гушчэчы, ці па кога не патрапляючы. Начаваў там, дзе заставала поч. А жывецьскія почвы былі

ўжо ядрапыя, асабліва пад рапіцу. Каб хоць гарачага чаго з'есці, дык яно б мо і цяплей стала.

На чацвёрты дзень перайшоў бітую дарогу і хуценька кінуўся ў густы альшэўнік. Там мяне і заспела ноч. Разам з ноччу навалакліся чорныя хмары, і пад рапіцу ўліў гэтакі дождж, што як я пі напінаў брызентавую пакідку, яна не ратавала. Здавалася, не толькі вопратка — цела ўсё прамокла павылёт. Зуб на зуб не трапляў. На світанні ўсхапіўся як уджалены. Пачаў углядацца. Па роснай асешняй траве пацягнуў след, як лапцужок. Выйшаў на певялікую палянку і ўгледзеў хату. Ды гэтак ж тая хата, у якую я нядаўна заходзіў прасіць вады. Не дайшоў, а дацёгся да дзвярэй. Пагрукаў. Выйшла тая ж жанчына. Яна працірала заспаныя вочы, і чым больш яны расплюшчваліся, тым больш яна здзіўлялася, палохалася, быццам я з іншага свету. А мо сапраўды я не падобны на чалавека? Жанчына хуценька замахала рукамі, як бы заганяючы мяне ў сенцы, каб як хутчэй схавацца з відавоку. Я паспрабаваў усміхнуцца жанчыне, як старой знаёмай, але ўсмішка, мусіць, у мяне не выйшла, бо жанчына нічым — ні ўзрадаванасцю, ні хоць бы невялічкай гримасай — не адказала на яе. Мабыць, не пазнала мяне. Як лёгка на твар гаспадыні смутак, гэтак ён і не сыходзіў з яго.

Да сянец хаты было прыбудавана нешта пакштальт сепіка. Непадалёк ад сцяны гаспадыня падняла нейкае века, і я апынуўся ў цёмным, як самая глухая ноч, пограбе. Века зачынілася, і я адчуў сябе ў пастцы. Хто яе ведае, што думае гэтая жанчына. Мо яна запраторыла мяне ў гэтую цёмную пашчу, каб навесці фашыстаў. Ніхто ж у яе душы не быў, ніхто ж не ведае, што думае чалавек. А я, успомніўшы, як гэтая самая жанчына пашкадавала нам тады вады, мог і меў падставы думаць усялякае, нават самае благое. Але нейкая абыякавасць ад балючай стомленасці, ад нявысветленасці лёсу прымушала думаць: няхай будзе тое, што будзе, нічога тут не перайначыш, бо не маеш ні сілы, ні сродкаў якіх; ты як бы пакінуты людзьмі, і табе застаецца адно чакаць і спадзявацца немаведама на што.

Раптам з гары, мабыць, з тае дзіркі, праз якую я пралез сюды, упаў пук святла, і я агледзеўся. Праз момант угледзеў і жанчыну. Яна паставіла чыгунец бульбы і перашта ў збанку. Накінуўся я на гарачае, як на ратунак. Жанчына глядзела на тое, як я ем, і твар яе балюча перасмыкаўся.

Хто яго ведае, колькі дзёп, бо я не мог адрозніць дня ад ночы — у пограбе заўсёды было цёмна, — жапчына пасіла мне варацуо ў шалупінні бульбу і ў гарлачыку кіслае малако. Бульбы я не лупіў. Яна і так здавалася мне смачнейшай за ўсе прысмакі, якія толькі ёсць на свеце. Я сябе з кожным днём стаў адчуваць дужэй. Адно мяне мучыла: я не мог п'як пагаварыць з жапчынай. І што за дзіва: як я ні хацеў, як ні памагаўся прывесці да ладу думкі, вызначыць нейкі напрамак іх, мне гэта не ўдавалася. Бязладна думалася пра ўсё і ні пра што. Раптам уварваліся ў памяць Марылька з Сяргейкам. Яны мне здаліся такімі далёкімі, такімі цьмянымі, быццам усё тое было даўно-даўно і больш ніколі не паўторыцца. Свідраваў галаву клопат: што ж рабіць далей? Раптам мне стаавілася страшна ад гэтай чарпаты падзямслля. Хацелася закрычаць на ўсю моц, і, напружваючы сілу, я крыкнуў. Нешта стрэліла ў вушах, і яны адаткнуліся. Я пачуў свой голас.

Праз увесь гэты час мне здавалася, што не адзіч я, а і ўвесь белы свет, усё жывое на ім анямела і паглухла.

Тое, што ў мяне паявіўся голас, было часовай радасцю ў беспатольным жыцці. Я гаварыў сам з сабою і, мусіць, вельмі крычаў, бо прачынілася века пограба і ў смуге прасвету паказалася гаспадыніна галава.

— З кім вы там гаворыце? — пытала яна.

— Сам з сабою, — радасна азваўся я.

— Загаварыў? Ой, якое гэта шчасце! — выгукнула гаспадыня. — Даў бог язык вярнуць. Вылазьце вы з гэтае смярдзючае ямы. Мо ніхто сюды і не навалачэцца.

Гаспадыня спусціла драбінку, і я вылез. Вочы асляпілі зіхотныя праменні сонца, якія прабіваліся праз шчыліны будыніны. Сонца было на захадзе, і промні яго здаваліся пяшчотнымі, ласкавымі. Гаспадыня прынесла вядро вады, і я ўмыўся. Збегала ў хату і знайшла заржаўленую бритву. Не намыльваючыся, збольшага пазразаў валоссе і мо трохі стаў падобны на чалавека. Гаспадыня пільна ўгледалася ў мяне і сказала:

— А я як бы вас дзе бачыла. Нешта твар мне ваш знаёмы.

— Чаму ж не! І я вас бачыў. Хіба вы забыліся, як мы прыходзілі з вядром да вас па ваду?

Твар гаспадыні зачырванеўся. Яна, відаць, успомніла, як нас сустрэла.

— Ведасце, гэтак душа балела. Злосць сэрца тачыла, што вы адступалі, пакідаючы нас.

— А я на вас і не злаваў тады. Бачыў, здагадваўся, чаму вы так з памі абышліся.

— Мужыка ў армію забралі. Дачка пайшла па акопы, дык і пяма. Адпа асталася сярод гэтага лесу, як ваўчыца.

— А немцы ў вас тут бываюць?

— Не. От то тады, як толькі прыйшлі, патрапілі былі па хутар. А з таго часу не было. Мабыць, ужо ніколі і жыцця чалавечага не будзе? — з безнадзейнасцю сказала жапчына.

— Чаму не будзе? Будзе яшчэ. Нашы прагоняць фашыстаў, і жыццё пастае добрае.

— Як іх прагоніш? Вупь я чула, што яны ў Маскве ўжо.

— Няўжо гэта праўда? — спалохаўся я.

Больш як два тыдні я прасядзеў у леснічоўцы. Быў капец жніўня. Восець залаціла на дрэвах лісце, рапіцамі аздабляла, прыбірала росамі травы. Я да таго асвойтаўся тут, што ўжо не баяўся выходзіць на палянку і хадзіць у лес. Здавалася, што на свеце няма ніякай калатнечы, што вайпа, пагрымеўшы тут некалькі дзён, некуды зусім сышла і больш ніколі не вернецца. Але мне карцела адно — як выбрацца адсюль і дайсці да сваіх. Кожны раз, як толькі выходзіў з хаты, шукаў, вывучаў сцежкі. Каб хоць якая завалашчая карта была.

Дапытваўся ў гаспадыні, якімі дарогамі лепш прайсці на Драгабуж. Думалася, што там нашы. Гаспадыня мяне адгаворвала: маўляў, сядзіце тут, пакуль зацішна. Але ў мяне па душы не было ніякага зацішку. На душы была бура, душа рвалася на прастор, туды, дзе кінець бой, дзе нашы людзі, льючы кроў, б'юцца за тое, каб зямля была вольная.

І раптам гаспадыня першая ўгледзела ў акно — прапасткі праз палянку ішлі тры немцы.

— Макар, немцы! — успляснула яна рукамі.

Я кінуўся ў сенцы, каб як выскачыць у лес, але адразу расчыніліся дзверы і здаравенны немец павёў па мяне аўтамат.

— Хэндэ хох! — скамандаваў ён.

Я падняў рукі. Немец хуценька абшукаў кішэні, абмацаў запазуху і, нічога не знайшоўшы, апусціў зброю. Немцы чамусьці зусім не звярталі ўвагі на жапчыну. Старшы, з лычкамі на вузкіх пагонах, загадаў абшукаць хату, і салдаты кінуліся шныпарыць па кутках. Зазірнулі пад ложкак, бліснулі промнямі ліхтарыка ў падпечча: можа, думалі,

што там сядзіць хто. Злазілі на гарышча, патупалі па сенцах, схадзілі нават у хлеў. У каморы патрапілі на кубельчык з салам, набілі ім ранцы, і старшы загадаў мне:

— Русіш, шнэль, шнэль.

Гаспадыня выхапіла з падгалоўя ватоўку і падала мне:

— На, Макар, надзень, хоць душу сагрэеш. Ты ж у гэтай пакідцы ад аднаго холаду зойдзешся.

Я скінуў лубяны брызентавы плашч — паддзеў пад яго старую ватоўку. Аж пакуль відна была леснічоўка, я азіраўся на яе. Бачыў, як на ганку стаяла гаспадыня і журботнымі вачыма, поўнымі пывыплаканных слёз, праводзіла мяне.

На палянку, якая была кіламетры за два ад леснічоўкі, было сагнана мо чалавек дзвесце палонных. Нямецкі афіцэр распараджаўся, загадваў салдатам. Паявіліся канвойныя і пачалі выцягваць калону на дарогу. Ніхто не ведаў, куды вядзе гэтая дарога. Гналі нас цэлы дзень, а на змярканні прыгналі на пападворак, абгароджаны з усіх бакоў шалёвачным парканам. Тут, відаць, да вайны была МТС, бо на дзірване валяліся тракі гусеніц, паламаныя сеялкі, плугі. Узбоч стаялі два баракі, падобныя на майстэрні, а ў самым цэнтры — мураваны аднапавярховы дом. У гэтай, мабыць, былой канторы цяпер і размясціўся нейкі штаб. Да дзвярэй раз-пораз пад'язджалі легкавыя машыны.

Канвойныя адышліся, і палонныя, як хто стаяў, гэтак і пападалі на дзірван. Упаў і я. І раптам чую:

— Макар, гэта ты? От дзе сустрэліся.

Я ледзь пазнаў Марыніча. Твар яго зарос рудым шчацінем. Вочы блішчалі, як два прытушаныя вугольчыкі.

— А, і ты тут? — быццам не здзівіўся я, угледзеўшы Марыніча. — Як жа ты тут апынуўся?

— Я ўжо даўно тут. А ты дзе быў?

— Дзе быў, там ужо няма, — адказаў я з неахвотай, даючы зразумець Марынічу, што пасля таго, як ён мяне кінуў, нам няма чаго гаварыць. — Ну, і як тут — смачна? — са здэкам запытаў я.

— Лепш, чым зямлю парыць. Бачыш жа, хоць жывы...

— Бачу, што жывы. Але што з таго?

— Чаму, што з таго? Як дасць бог, дык і дадому дабяромся.

— Хутчэй на той свет, чым дадому.

У канцы двара пад парканам дымілася салдацкая паходная кухня. Марыніч зірнуў на кухню і сказаў:

— Мабыць, для нас вараць. Немцы ж не пелюдзі якія. У іх таксама сэрцы ёсць.

Я нічога не адказаў Марышчу. Мне брыдка было слухаць яго. Неўзабаве і ён пераканаўся, што кухня дымілася не для нас. Як добра ўжо ўднела, да яе пачалі сыходзіцца нямецкія салдаты з кацялкамі і міскамі. Яны, мусіць, знарок садзіліся на дзірван непадалёк ад нас і елі, сёрбаючы так, што ў галодных палонных шлушне пераварочвалася. Марышч каўтаў сліпу і кляў гітлераўцаў на чым свет стаіць.

— Каб вы паапрагаліся гэтай сваёй ядой. Каб вас па-распірала.

Я слухаў Марышчаву кляцьбу і чамусьці працінаўся певыказнаю злосцю на яго. А салдаты елі, выскалялі на нас зубы, пешта гергеталі. З пятага па дзесятае я разумеў нямецкую мову і ўлавіў:

— Няхай гэтыя рускія паглядзяць, паглытаюць сліпу. Няхай ведаюць, як нам супраціўляцца.

Салдаты спаражнілі свае кацялкі і місы, а пам загадалі пастроіцца. Каторыя з нас не маглі падняцца з зямлі, мы іх падымалі, ставілі на погі, вялі ў строй.

Строй быў няроўны, паламаны. Мы з Марышчам, які цяпер не адставаў ад мяне пі на крок, сталі ў першым радзе. Усе думалі, што нас куды пагоняць. Але немцы барвіліся. Раптам на двор уехала фурманка, а ў бараках расчыніліся вароты, і адтуль вылецела цэлая зграя адгадаваных аўчарак. Салдаты, што сядзелі на возе, пачалі скідаць перад намі вялікія кавалкі варанага мяса. Каторыя з палонных ірвануліся былі да таго мяса. Ирвануўся і Марышч. Я ледзьве ўтрымаў яго за рукаў.

З гіркашнем, з брэхам паляцелі на мяса разлютаваныя аўчаркі. На гапак мураванага дамка выйшаў чысценькі дагледжаны афіцэр у старанна адпрасаваным повенькім мундзіры, пры чорных жалезных крыжах і медалях. Пастукваючы кіёчкам па высокай халяве блішчастага хромавага бота, ён паглядаў на наш строй і ўсміхаўся.

У тым позірку, які афіцэр кідаў на нас, было столькі пагарды, што можна было падумаць, быццам перад афіцэрам стаялі не людзі. Афіцэр пешта гергетнуў салдатам, якія кармілі сабак, і тыя пачалі скідаць з воза яшчэ і яшчэ кавалкі мяса. Потым сабак загналі ў баракі, і афіцэр з ганка падышоў да нас. Ён кожнаму з нас зазірнуў у вочы, пібы хацеў што прачытаць у іх. Не ведаю, што ў чых, а ў маіх вачах, калі ён толькі ўмеў чытаць чалавечыя по-

зіркі, гітлеравец мог толькі прачытаць няпавісць, пагарду да яго, пелюдзя.

Афіцэр адышоўся крокаў за пяць ад строю, на тое месца, дзе нядаўна гіркалі сабакі, і падаў салдатам знак. У момант на дзірване з'явілася скрыня, пастаўленая дагары дном. Ён узлез на яе. Аднекуль, поруч з ім, з'явіўся рыжы патлаты цывільны чалавечак, які чамусьці не глядзеў на нас, а ўсё зазіраў у рот афіцэру. Гітлеравец узмахнуў кіёчкам, пенатуральна адставіў пагу, быццам хацеў паказаць нам, як блішчаць халявы ягоных ботаў. Патлаты выструніўся поруч з афіцэрам.

Афіцэр пешта выкрыкваў, выкідаў то адну, то другую руку. Відно было, што яго прамова перад намі была разлічана на эфект. Я ўлоўліваў асобныя словы, але дайсці да сэнсу не мог. Затое чалавечак, перакладаючы прамову, гаварыў спакойна, нібы чытаў псалтыр па пябожчыку:

— Пане афіцэр кажа: наша нямецкая армія змятае па сваім шляху ўсё і ўсіх. Яна ўжо вызваліла Еўропу. Пройдзе яшчэ тыдзень, сама болей месяц, і Расія будзе ляжаць пад яе пагамі, бо няма такое сілы, якая б устояла перад сілай арміі вялікага фюрэра. Але мы велікадушныя. Тым людзям, якія ідуць да нас з паднятымі рукамі і з пахілепымі галовамі, мы велікадушна даруем жыццё. Больш таго, мы даём ім магчымасць жыць па-людску, не так, як яны жылі ў бальшавіцкім пекле.

У гэты самы момант ззаду строю пачулася кароткая аўтаматная чарга. Усе азірнуліся: ля самага паркана салдат прыстрэліў некага з нашых. Ні афіцэр, ні перакладчык нічым нават не паказалі, што яны чулі гэтую аўтаматную чаргу. Афіцэр зпоў маляўніча выстаўляўся перад намі, быццам практыкуючыся ў майстэрстве красамоўства. Перакладчык спакойна, павольна словамі пілаваў нашы душы:

— Таму, хто хоча супрацоўнічаць з намі, мы дакляруем волю, работу. Яны пойдучь да сваіх сем'яў і будуць працаваць на вялікую Германію. Нават камуністам, якія пойдучь з намі, мы даруем жыццё.

Гутнявы голас перакладчыка ўзвысіўся ў такой меры, што строй аж жахнуўся:

— Хто з вас камуністы, тры крокі наперад!

Інстынктыўна я рвануўся быў, але мяне сханіў за брызентавік Марыніч:

— Куды ты?

Марынічава запытанне як бы адверзіла мяне. Прый-

шла думка: павошта лезці па ражон, ісці па смерць. Леш, калі ўдасца, дык знайсці які спосаб помсціць за ўсё. Перад гэтым мяне на момант апанаваў адчай: павошта так жыць? Леш адразу памерці і не зносіць, не бачыць, не чуць чалавечых пакут.

На каманду ніхто не выйшаў. Няўжо сярод палонных не было піводнага камуніста? Не выйшаў ніхто і па другую каманду: «Афіцэры, тры крокі наперад!» Што камандзіры пашы тут былі, я не сумняваўся. Іх можна было адрозніць нават па выглядзе.

Гітлеравец, закаціўшы вочы, выгукнуў па ўвесь голас:

— Хайль Гітлер! — і выкінуў правую руку ўгару.

Строй палонных стаяў маўкліва, як бы ўсе людзі, што былі ў ім, прысуджаны да смерці.

Афіцэр фанабэрыста саскочыў са скрыні і нешта скамандаваў салдатам. Праз колькі хвілін у вароты ўехала тая ж самая фурманка, на якой пядаўна прывозілі сабакам мяса. Спынілася перад строем. Салдаты абярнулі яе і высыпалі турнэпс. Перакладчык зірнуў на нас і сказаў:

— Нямецкае камандаванне велікадушнае. Яно не толькі захоўвае вам жыццё, яно вас поіць і корміць. Ешце — гэта вам на абед.

Накінуліся на турнэпс тады, калі адышлі афіцэр з перакладчыкам. Салдаты, якія вартавалі нас, наглядаючы, як палонныя хапалі турнэпс, выскаляліся рогатам, нешта гергеталі паміж сабою. Ім, відаць, пацешна было бачыць, як галодныя людзі прагавіта ядуць тое, што чалавек не павінен есці.

— Русіш швайн! — крычаў салдат і паказваў, каб мы лажыліся.

Каторыя з пашых палеглі. Лёг і Марыніч. Я і яшчэ чалавек з дзесяць асталіся стаяць. Салдат цэліўся на нас аўтаматам і крычаў. Мы ўсё роўна не лажыліся. Тады ён паверх галоў пусціў кароткую чаргу з аўтамата.

— Русіш швайн! — апантана крычаў і махаў рукою зверху ўніз: — Кладзіцеся!

— Гер афіцэр дзякуе вам за паслушэнства, — выскаляўся перакладчык. — Ён пытае, ці смачна паелі. Нямецкае камандаванне, бачыце, як клапаціцца пра вас: не толькі пакарміла, дык яшчэ дае магчымасць добра пераварыць ежу.

Ляжым перухома, зацята маўчым.

Здзекі, знявагі, уніжэнне на дзірваце энтэсаўскага двара — гэта быў толькі пачатак. На другі дзень салдаты

з аўтаматамі нападгатове выгналі нас на дарогу. Куды вялі, піхто не ведаў. Адно можна было здагадацца, што гналі на захад.

Першы дзень жахлівага паходу быў і першым выпрабаваннем. Мы яшчэ, хоць і галодныя, але не стомленыя, не адставалі і не падалі ад знямогі. Гадзін праз пяць ходу мы ўгледзелі вёску. Гэта была амаль такая, як і наша беларуская, смаленская вёска. Хаты пад саламянымі стрэхамі былі як бы насуплены. На вуліцы ні жывой душы. Нават сабакі і тыя педзе пахаваліся. Перад студняй пасярод сяла спынілі нас. Мусіць, самім канваірам закарцела піць, набраць свежае вады ў бікляжкі. Каторыя з нас кінуліся да студні, але канвойныя ашчэрыліся і закамандавалі:

— Цурык! Цурык!

Нашы пачалі прасіць дазволу выпіць хоць па глытку вады. Дазволілі, і ўсе кінуліся да асклізлага вядра. Кожны хутчэй стараўся дапасці да яго.

Студня была пры шчыльным паркане, за якім віднеўся добры сад. На дрэвах яшчэ сям-там жаўцелі яблыкі антонаўкі. У садзе было ціха, дрэвы не зварухнуць галінкамі. І раптам у самую гущыню палонных сыпануліся цераз паркан яблыкі. Мы пачалі лавіць іх на ляту, збіраць доле. Канвойныя ад нечаканасці спалохаліся. Затрашчалі аўтаматы. За парканам пачуўся тупат ног. Закрычалі канваіры:

— Гей! Гей! Шнэль! Шнэль!

У немцаў аўтаматы былі нападгатове. Баяліся, мабыць, што мы можам паразбягацца. Тыя, каму дасталіся яблыкі, хуценька елі, быццам баяліся, што салдаты спахопяцца і адбяруць. І я злавіў яблык. Марынічу нічога не дасталося, хоць ён аж упаў быў на зямлю. Я знайшоў у сабе сілы разламаць напалам спелы духмяны плод. Аж закалацілася Марынічава рука, беручы палавінку. Спехам, мабыць не разжоўваючы, праглынуў і зноў глядзеў мне ў вочы, быццам у мяне яшчэ былі яблыкі, але я чамусьці іх не даю яму.

Нанач нас загналі ў загароду. Усе пападалі, як стрыножаныя, на халодную вільготную зямлю. Голад; стомленасць як падкасілі ўсіх. Некаторыя паснулі адразу. А я не мог заснуць: балелі ногі, рукі, галава і больш за ўсё балела душа. Я піяк не мог сабе дараваць, што апынуўся тут. Лепш бы пяхай зусім памёр. У хвіліну такога роздуму я пачынаў пенавідзець самога сябе. На ліха так жыць, на ліха гэтыя пакуты, гэтая папяверка, калі за іх нават цель-

га адпомсціць. На момант у памяць прыходзіў Сяргейка. Здаецца, глядзелі на мяне ягоныя вочкі і балюча-балюча рапілі і без таго зрацепае сэрца. Хацелася па-мужчыпску наўзрыд заплакаць, але не знайшлося слёз.

Зноў гоняць. Зноў пакрыкваюць капвойшыя:

— Шпэль! Шпэль!

Я разумею гэтае «шпэль»: хутчэй, жвавей. А куды ж нам хутчэй, куды жвавей. На той свет цяма чаго спяшацца. А за дарогу ўжо шасцёх нашых адправілі на той свет.

Былі ў пашай калоне параненыя, знясіленыя. Мы іх вялі пад пахі, паслі па руках. Неслі, пакуль самі маглі трываць, пакуль той, каго вялі, мог хоць ногі перастаўляць. Фашысты, бачачы, што чалавек зусім знясілеў, адбіралі яго ад нас, зводзілі ўзбоч з дарогі і прыстрэльвалі. Марыніч вельмі баяўся, каб не ўнасці. Ён шаптаў мне:

— Давай адзін за аднаго трымацца, каб не пападаць.

— Давай.

Немаведама якімі дарогамі на шостыя суткі прыгналі нас у невялікі горад. Гэта быў наш беларускі гарадок. Нейкая надзея, нейкая радасць з'явілася ў мяне. Мабыць, ад таго, што калі і прыйдзеца памерці, дык на сваёй старане, недалёка ад сваіх. Прыгналі нас надвячоркам і загналі ў гараду з калючага дроту. За ўсе гэтыя дні тут першы раз пакармілі гарачай бурдой. Яе наварылі з капуснага і бураковага лісця. Далі па лусціне хлеба, спечанага, мабыць, з пілавіннем. Мо таму, што з'елі трохі варанага, усе неяк акрыялі. Акрыялі, мабыць, і надзеі людзей на лепшае.

ВЫРАТАВАННЕ

Гарадок быў як гарадок. Яшчэ і да вайны я яго ведаў і не так рэдка даводзілася бываць у ім. На цэнтральнай вуліцы стаяла пекалькі двух- і трохпавярховых муравапых будынкаў пад бляшанымі дахамі. Далей ішлі вуліцы з дашчанымі тратуарамі, з аднапавярховымі, пад гонтавым дахамі дамкямі, якія вясной танулі ў квецні вішань і яблынь. Цэнтральная, Савецкая вуліца, на якой мясціліся райком партыі, райвыканком, клуб, галоўныя магазіны, была брукаваная і вяла аж да самага Дняпра. Яна ўпіралася ў браму запалкавай фабрыкі, пад корпусам якой здалёку віднеўся муравапны коміш. Трошкі ўзбоч ад фабрыкі

мясціўся старэпкі цвікавы завод. Яго можна было адрозніць па жалезнай з пакрыўкай трубе. Труба гэтая трымалася нібы на распорках з тоўстага дроту. Пазнаў горад і ўзрадаваўся: як-ніяк свая зямля. Адгэтуль усяго кіламетраў пяцьдзесят да Рагазіна, ды і да майго горада недалёка. Да сваіх мясцін я і дарогу добра ведаў. Яшчэ ў дзяцінстве я захварэў быў на свінку, і бацька на возе вёз мяне сюды рабіць аперацыю. Пазнаў і падумаў сам сабе: а што, калі як вырвацца з-за гэтай калючай агароджы? Да лесу тут рукой падаць. А лясы тут густыя, глухія, дзікія. На першым часе ў іх можна схавацца, а потым, можа, спадцішка і фашыстам дыхту даваць. Але як жа вырвацца з-за таго калючага дроту? Дзень і поч ходзяць вартавыя, шчэраць зубы драпежныя аўчаркі, якія, калі ты памкнешся толькі да дроту, могуць выпусціць табе ваптрыбы.

Адно добра, што ў гэтым лагеры нас хоць трошкі кармілі: давалі на дзень па чарпаку гарачай бурды, па лустачцы хлеба. Дармо што ён быў спечаны з пілавіннем. Ганялі нас на работу на цвікавы заводзік. Немцы, мабыць, хацелі расчысціць заваленыя чым папала цэхі і зрабіць майстэрню па рамонту аўтамашын, а можа, і танкаў. Працавалі мы не вельмі, для прыліку, абы паказаць выгляд, што нешта робім.

З лагера ў лагер нашу калону ганялі праз увесь горад. Першыя дні людзі з-за шулаў, з-за вуглоў баязліва пазіралі на нас. Аднекуль часам ляцелі на нас ці кавалак хлеба, ці морква, ці які яблык. Мабыць, у людзей сэрцы балелі, калі яны глядзелі на нас, знясіленых і зняможаных. Канваіры крычалі: «Фарфлюхтэр, русіш швайн!», але таго, што трапляла нам у рукі, не адбіралі. Спаць нас заганялі ў дашчаны барак, які да вайны, мусіць, служыў складам. І хоць там не вельмі ўтульна і цёпла было, усё ж хоць над галавою вісела сякая-такая страхы. Пачыналася глыбокая восець, і часам неба сеялася густымі імжакамі. Каб не гэты барачак, дык у сваім адзенні мы падаходзілі б, мабыць.

Аднаго разу падняла па ногі, устурбавала ўсіх нас вестка: немцы выпускаюць на волю тых, у каго знаходзяцца сваякі, якія могуць узяць па парукі. Я гэтаму верыў і не верыў. Не верыў таму, што фашыстам наогул пельга было верыць. Верыў жа таму, што мне так хацелася, і яшчэ таму, што думаў: «Мабыць, фашысты хочуць паказаць сваю велікадушнасць, прадэманстраваць гуманнасць пераможцаў, і яны могуць пайсці на такое». Вядома, нікому і

ў галаву не прыходзіла, што гітлераўцам шкада нас стала як людзей. За гэты час, як мы пабывалі ў фашысцкіх лапах, па завязку наеліся іхняга гуманізму, іх чалавечнасці.

На работу пачалі вадзіць нас без сабак. Адно самі капваіры, калі каторы з нас адставаў ці хто з жыхароў горада набліжаўся да калоны, ашчэрваліся, як сабакі. На гэта ніхто не звяртаў увагі. Ведалі — у іх служба такая.

Але і сапраўды нешта такое здарылася. Адпекуль прыйшла вестка, што ў горадзе нават абвесткі расклеены: маўляў, прыходзьце жонкі і сёстры, шукайце сваіх мужыкоў і братоў, забірайце іх дадому.

Марыніч аж галаву падняў. Мабыць, і ў яго з'явілася надзея як-небудзь выкараскацца з гэтага пекла.

— Я ж ведаў, што не павінна быць так заўсёды. Яны ж не зверы якія, каб піць чалавечую кроў. Яны ж людзі.

— Маўчы ты, — цыкаю я на яго, — нават калі гэта ўсё і праўда, дык тут пейкая фашысцкая правакацыя.

— Правакацыя! Правакацыя! Калі пайшло паслабленне, дык немцы трохі пацацкаюцца з памі, а потым скажуць: «Акыш дадому».

Мала, мала верылася гэтаму Марынічаваму «Акыш дадому». А восень ужо ўвабралася ў самую сілу: пажоўк на дрэвах ліст. Былі ўжо дні, калі і сонца не ўгледзіш — валакліся і валакліся хмары. Жах было думаць, што ўперадзе зіма з халадамі і маразамі. Чым ты сагрэеш душу: ні яды, ні вопраткі. Не інакш — адубееш і цябе вывалакуць, выкінуць за плот, як таго сабаку.

Але гэты дзень выдаўся ясны, і, мабыць, пядзеля была. Я тут ніяк не мог ведаць дзён: яны неяк — і почы і дні — спрэс зліваліся ў адно цэлае, нешта цёмнае, беспрасветнае. Гэта, мусіць, таму, што пават калі святлела на дварэ, усё роўна на душы было цёмна і наўрад ці можна было даць веры сваім вачам, што яны часам бачылі сонца.

Было бабіна лета. Сонца, праўда, грэла не вельмі; яно толькі зіхацела, і ад гэтага яго халаднаватага зіхацення, здавалася, слеплі вочы. На дзірване лагернага двара трава ўжо стала не зялёнай і пават не жоўтай, яна неяк учарнела.

Чаму ж нас не гоняць на работу? Ды вунь жа і варыва нейкага падвезлі. Звычайна на прыварак ішлі бульбяныя лушпайкі, бураковае бацвінне. А сёння пракідалася нават цэлая дробная бульба.

Што ж гэта такое сталася з немцамі? Што ж гэта дзеяцца па свеце? Мо фашысты Маскву ўзялі? Пра гэта ж яны

даўно як у званы б'юць, выхваляюцца гэтым. Думалі, што, можа, ужо і вайне капец, дык і падкормліваюць трошкі.

А як угрэла трохі соцца, нашага брата выгналі з барака і паставілі ў рады. Калі б чалавек свежым вокам зірнуў на наш строй, дык, відаць, спалохаўся б. Наўрад ці падобны мы былі на людзей. Хутчэй за ўсё мы былі жывымі цепямі. Твары худыя-худыя, зарослыя шчаціннем, і ад гэтага здаваліся яшчэ больш спакутаванымі. Я быў абьякавы да ўсяго, пават да смерці. Гора і пакуты могуць чалавека абязвечыць так, што сама смерць будзе яму за ратунак.

Навошта ж усё-такі нас паставілі тут? А вунь і афіцэр ідзе. А вунь за калючай агароджай і жанкі нейкія. Можа, таксама іх хочучь загнаць за калючы дрот? Можа, усё наша жыццё хочучь абнесці калючкамі і ўзяць пад канвой? Але не... За жанчынамі не відаць ніякіх салдат. Значыць, яны самі прыйшлі. Што ж іх, небаракаў, прыгнала, прывяло сюды? Няўжо жаданне паглядзець на нас?

Афіцэр становіцца перад намі ў позу прамойцы і гаворыць на ламанай мове:

— Не сёння-заўтра Москаў капут. Мы, нямецкая армія, не звер. Мы не бальшавік. Нацыянал-сацыялісты велікадушны і міласэрны. Москаў капут, вы ўсе арбайт. Дзяцей сваіх гадавайт,— афіцэр сашчапіў на грудзях рукі і паказаў, як мы будзем галубіць сваіх дзяцей.

Ніхто не разумеў, навошта гэта ўсё робіцца і гаворыцца, а афіцэр тым часам цягнуў далей:

— Чый жон тут ест,— паказаў рукою на патоўп жанчын за калючым дротам,— той дадому хадзяйт і арбайт. Жонка пазнайт — і шнэль-шнэль арбайт.

Па дзірване двара перад нашым строем бегала, мітусілася некалькі немцаў з фотаапаратамі, з блакнотамі. Правакацыя нейкая, не іначай. Каб жа ведала, што будуць адпускаць, Марылька, каб жа ведалі ўсе нашы жонкі, маткі, сёстры! Яны б на крыллях папрыляталі сюды. А так наўрад ці знойдзецца тут каго забіраць. Нешта я не чуў, каб сярод нас хто з гарадка быў. Праўда, пасля нас яшчэ прыгналі партыю палонных.

— Памятайце, русіш,— ускідаў над галавою руку афіцэр,— дойчлянц армія нясе вам цывілізацыі. Яна велікадушна і літасціва да тых, хто ёй не супраціўляецца. Хайль Гітлер! — выгукнуў афіцэр. Салдаты, якія акружылі нас з аўтаматамі, таксама ўскінулі рукі і выгукнулі:

— Хайль Гітлер!

Афіцэр, мабыць, спадзяваўся, што і мы следам за ім пачнём выгукваць. Але мы маўчалі. Потым афіцэр пешта скамандаваў салдатам. Тыя набеглі да варот. Праз нейкі час прапусцілі ў вароты жанчы, якія тоўніліся за калючым дротам. Іх павольна праводзілі перад нашым строем, і афіцэр крычаў:

— Пазнавайт каторы ваш і забірайт!

Жанчыны, павольна ідучы паўз строй, углядаліся. І раптам:

— А мой жа ты галубочак! А мой жа ты роднёнькі! А цябе ж і пазнаць пельга, гэтакі ты змардаваны, — запычытала жанчына.

Яна кінулася на грудзі палоннаму і павісла ў яго на шыі. Салдаты, што суправаджалі жанчы, спыніліся ў замешанні. Яны пазіралі на афіцэра, як бы пытаючыся ў яго рады, што рабіць у такім выпадку. Афіцэр, кривячы рот, штучна ўсміхаўся. Тыя, што былі з фотаапаратамі, падскочылі і ўзяліся пстрыкаць.

Хто ж ён, гэты шчасліўчык? Як яго жонка даведлася, што ён тут? Марыніч углядаўся і шаптаў мне:

— От пашэціла чалавеку. У шчаслівай кашулі парадзіўся.

Ніхто з нашых не ведаў таго шчасліўчыка: ён быў не з нашай групы, і ўсе яму зайздросцілі. Я таксама.

Строй наш расцягнуўся, можа, метраў на сто. Стаялі мы, асабліва тыя, хто не спадзяваўся, што яго тут хто-небудзь знойдзе, паныла. Калі праўду казаць, дык я баяўся нават вачыма сустракацца з жанчынамі. Мне чамусьці сорамна было, што я апынуўся ў гэтым ганебным страі. З правага флангу чулася:

— А я ж усе вочанькі выгледзела, шукаючы цябе, а я ж усе слёзанькі выплакала на табе. А ты вунь дзе, беднёнькі, пакуты зносіш...

Жанчын прапускалі паўз строй групамі па пяць чалавек. Яны ішлі дугам і ўглядаліся ў нас, Марыніч аж галаву выцягваў, вочы вырачваў. Мабыць, чалавек спадзяваўся на нейкі цуд. Я ж ні на што не спадзяваўся. Мая жонка такая ціхманая, такая цяўвішная, што нават калі б гэта было ў нашым горадзе, дык і то паўрад ці дабілася б яна чаго.

Палонным, якіх пазналі жанчыны, загадалі выйсці і стаць перад строем поруч са сваімі жонкамі. З першага заходу шчасліўчыкаў было ўсяго два. Няўжо гэта праўда,

што іх выпускаць з-за гэтага калючага дроту, што яны сёння ўжо будуць дома са сваімі жонкамі, дзецьмі?

З наступнага заходу дзве шчаслівыя жанчыны асталіся стаяць перад строем са сваімі мужыкамі. Тры ў слязах пайшлі на выхад з лагера. З чарговай пяцёркі таксама апазнала адна свайго чалавека.

Цырымонія апазнавання зацягнулася падоўга. У мяне аж ногі забалелі ад стаяння. Ды і як ім не забалець. Яны ўвогуле сталі кволыя, быццам чужыя. Увесь я стаў адцяжэлы, млявы, слабы.

Мабыць, перадапошняя пяцёрка праходзіла перад нашым строем. І раптам — што гэта такое? — цёплыя жаночыя рукі абвілі маю шыю і вусны зашапталі:

— Цябе завуць Макар Цімлякоў. А я твая жонка Алепа, не забудзь.

Аленіна галава была павязана чорнай кашаміраўкай гэтак, што на твары толькі два бліскучыя вугольчыкі плавалі ў слязах, а вусны прычыталі, цалуючы маю шорсткую, як шчэць, бараду.

— Я ўсе вочыкі выплакала па табе, Макарка мой роднёнькі.

І мне загадалі выйсці са строю. Жанчына ўчэпіста трымала мяне за руку, быццам баялася, каб яе не адарвалі. Калі я выходзіў са строю, Марыніч быў ірвануўся за мной. Але па яго гыркнуў салдат. Відно было, што Марыніч не мог зразумець таго, што тут адбылося. Ён, відаць, не паверыў, што жанчына ў чорнай кашаміраўцы — мая жонка. Ды і я сам нічога не разумеў, але рабіў так, як яно само рабілася. Як толькі выйшлі мы з Алепай і сталі перад строем, да нас падбеглі два ў цывільным: адзін з фотаапаратам, другі з блакнотам і ручкай самапіскай, якую ён, як зброю, трымаў наагатове.

— Цалавайт, цалавайт муж, — камаандаваў той, што скакаў з фотаапаратам. — Абнімайт і цалавайт.

Алена павісла мне на шыю, абнімала і цалавала ў вусны, у вочы і ўсё галасіла. Немец пстрыкаў фотаапаратам, вымаўляючы:

— Гут! Гут!

Потым падышоў той, што з блакнотам.

— Адкуль вы і хто вы, як трапілі ў палон? — пытаў ён на беларускай мове.

Я не ведаў, што адказваць яму. Выручала Алена:

— А мы тутэйшыя. Са Слабодкі. Недалечка ад горада. Нядаўна пажаніліся. Яшчэ і дзяцей не паспелі займець. Не

пацешыліся, не палюбаваліся адно адным, а тут вайна пачалася.

— Ну, то цяпер дзеці ў вас будуць, — рагатнуў карэспандэнт, відаць, думаючы, што сказаў вельмі дасціпна.

Яго, мабыць; трошкі насцярожвала, што адказвае за мяне жонка, і ён падазрона глядзеў на мяне.

— Ад гэткага шчасця апямець можна. Хіба ж я думаў, спадзяваўся, што яна знойдзе мяне, — казаў я, стараючыся патрапіць пад густ карэспандэнту.

— Дзе вас у палон узялі?

— Далёка адгэтуль, аж на Дняпры, на Салаўёўскай пераправе.

Пачуўшы пра Салаўёўскую пераправу, карэспандэнт ажывіўся.

— О, Салаўёўская пераправа! Там войскі вялікага фюрэра паказалі цуд вайсковага майстэрства. Гэта ж трамплін да Масквы!

Потым карэспандэнт дапытваўся ў мяне і ў Алены, як мы думаем жыць далей, што рабіць. На гэтае яго запытанне адказала Алена: маўляў, нямецкія ўлады дадуць зямлі, мы будзем працаваць, расціць збажыну, гавяду.

— О, гут, гут, цудоўна! — захапляўся ён тым, што казала Алена. Яму, мабыць, акурат гэта і трэба было для карэспандэнцыі. Карэспандэнт запытаў, як маё прозвішча. Я на момант збянтэжыўся. Карэспандэнт заўважыў маю збянтэжанасць і сумеўся. Адказала Алена:

— У яго ад шчасця, мабыць, замарачэнне ў галаве. Наша прозвішча: Цімляковы... Макар Цімлякоў. Гэтак і пішыце.

Працэдура апазнавання скончылася; каго ніхто не апазнаў, пагналі назад у барак. Нас з жанчынамі вывелі за дратовую агароджу і павялі да драўлянага аднапавярховага дамка, што стаяў непадалёк ад лагера. Там за сталом сядзеў ужо той самы афіцэр, які кіраваў апазнаваннем. Ён правяраў дакументы жанчын, патрабаваў сведак, які б пацвердзілі, што апазнаны ёсць не хто іншы, як мужык ці сын. У мяне аж сэрца абарвалася: хто ж гэта пацвердзіць, што я мужык гэтай жанчыны? Алена заўважыла маю збянтэжанасць і шапнула: «Супакойся, усё ў парадку».

І вось мы перад сталом афіцэра. Ён дапытліва зірнуў на маю збавіцельку і аж выскаліўся:

— О, да такой красупі я таксама прызнаўся б у мужыкі. На айц поч.

— Вы жартуеце, папе афіцэр,— бойка адказала Алепа.— Я верная свайму мужу і да самай смерці не здраджу яму.

— Гут, гут! Дакумент? — нарэшце запытаў ён.

Алепа дастала з запазухі даведку, напісаную па выдраным з вучнёўскага сшытка ў клетачку лістку, аб тым, што яна сапраўды шукае свайго мужа Цімлякова. Даведка была напісана слабадскім старастам і заверана сельсавецкай пячаткай. Фашысты яшчэ не нарабілі сваіх пячатак і абыходзіліся сельсавецкімі. Афіцэр пакруціў даведку ў руках, даў пачытаць перакладчыку і нарэшце выгукнуў:

— Сведкі!

Дзе ж тыя сведкі? Алепа прачыніла дзверы на двор і пазвала:

— Лукер'я, Хрысціна, ідзіце бо, таечкі, сюды, скажыце, што гэта мой чалавек.

Увайшлі дзве маладыя жанчыны. Яшчэ з парога адна з іх забалабоніла:

— Дык гэта бо во і не вераць, што ён твой чалавек. Дык мы ж прысягаем. Мы ж яшчэ летась на вяселлі ў іх гулялі, яшчэ спаць клалі на першую ноч.

Афіцэр падсунуў жанчынам паперкі, яны, не чытаючы, падпісалі. Потым падпісала Алепа, а мне афіцэр падаў большы аркуш. На ім нямецкай і рускай мовамі было напісана, што я абавязваюся не пакідаць без дазволу нямецкіх улад сваю Слабаду, выконваць усе загады і распараджэнні нямецкага камандавання, раз на месяц з'яўляцца да каменданта на рэгістрацыю. Калі ж парушу гэтыя правілы і запозраць мяне ў сувязях з партызанамі ці з якімі-небудзь іншымі антынямецкімі элементамі, дык буду расстраляны не толькі я, а і ўвесь мой і жончыц род, усе сваякі і блізкія. Я падпісаў гэтае абавязацельства.

Ад лагера адыходзілі моўчкі. Алепа трымала мяне пад руку, быццам хочучы паказаць салдатам-вартавым, як яна мяне кажае, як яна рада, што знайшла свайго суджанага. Выйшлі на гарадскую вуліцу, на дашчаны тратуар. Ногі мае ці то ад слабасці, ці то ад узрушэння падломліваліся. Я ніяк не мог ачомацца, зразумець, што гэта дзесцца. Жанчыны, што сведчылі перад афіцэрам, запаволілі крок і адсталі, як бы хочучы даць нам магчымасць астацца з вока на вока.

— Хто вы такая? — трывожна дапытваўся я.

— Вы ж ведаеце: ваша жонка Алепа Цімлякова з вёскі Слабада.

— Не жартуйце! Хто вы такая? Для чаго гэта ўсё вы зрабілі?

— Потым даведаецца.

Праз увесь горад мы шлі, падазрона паглядаючы адно на аднаго. Горш для чалавека не можа быць, як няпэўнасць, невядомасць. На вуліцы колькі разоў нас запыхалі нямецкія патрулі, і мы паказвалі выдадзеныя нам прапускі. Яны чыталі іх і чамусьці кожны раз усміхаліся не так мне, як Алеце. Пры выхадзе з горада на кантрольным пасту не толькі праверылі дакументы, але і абшукалі кішэні. Начальнік паста доўга ўглядаўся ў прапускі.

— Нах Слабод?

— Так, так, Слабада, — адказвала Алена. — Знайшла свайго мужыка ў палоне, дык вяду дадому.

Начальнік дастаў з планшэткай палявую карту, разаслаў яе і праверыў, ці ёсць тут блізка вёска Слабада. Ён тыцпуў пальцам.

— Нах Слабод?

— Так, так, Слабада! — адказаў ужо я.

— Аўфвідэрзейн, — памахаў на дарогу рукой немец.

Як толькі мы выйшлі з горада, Алена неяк пасуровела і ўжо не як жонка, а быццам следчы на допыце запытала:

— Хто вы такі?

Па самым тоне яе запытання я зразумеў, што трэба адказваць праўду, і пачаў расказаць, хто я, адкуль, як трапіў у палон. Алена слухала, уздыхаючы і спагадаючы.

— А чаму вы іменна мяне выбралі? — дапытваўся я.

— Я паглядзела на вас, і мне здалося, што вы добры чалавек.

— Як жа вы не збаяліся смерці? — запытаў я, калі Алена расказала мне пра тое, як фашысты раструбілі на радыё, у газетах, развесілі на тэлеграфных слупах і парканах абвесткі, што яны, як пераможцы, велікадушна могуць дараваць волю палонным, у якіх знойдуцца сваякі і якія больш ніколі не возьмуць у рукі зброі супраць нямецкай арміі.

— Калі на вайне баяцца смерці, дык трэба падымаць рукі і здавацца ворагу. А мы, савецкія людзі, не збіраемся здавацца. Я камсамолка і лічу сваім найпершым абавязкам змагацца з ворагам, — крыху патэтычна казала дзяўчына.

— Вас жа маглі расстраляць, калі б толькі выявілі, хто вы.

З захаду ўжо насоўвалася шэрае асенняе змяркане, а мы ўсё ішлі і ішлі, і, галоўнае, я не ведаў, куды мы ідзем.

— Далёка яшчэ тая Слабада? — спытаў я.

— Якая Слабада?

— Ну тая, з якой вы.

— Слабаду мы мінулі ўжо. Яна асталася ўбаку. Мы пойдзем далей.

Неўзабаве з бітай дарогі сышлі на вузкую лясную прасеку, на якой ледзь толькі віднеліся каляіны. Над галоўнамі ўжо пават неба не было відаць: яго закрывалі вяршаліны дрэў.

— Хто вы такая? — зноў устрывожана дапытваюся я.

— Ва ўсякім разе, не Алепа Цімлякова, гэтак жа, як вы не Макар Цімлякоў. А Тамара Шкарубская і вяду вас туды, куды трэба.

— А я Макар Шыянок, — узрадавана сказаў я, бо на гэты раз паверыў у шчырасць і праўдзівасць таго, што казалі мая збавіцелька.

— От неўзабаве і дом наш будзе, — сказала Тамара.

І сапраўды крокаў праз якіх сотні паўтары мы выйшлі на палянку, на якой, нібы тулячыся да лесу, стаяў велікаваты, з трысцёнам, драўляны дом. Ужо добра было прымеркла, але ў вокнах агню не відаць. Мабыць, яны былі завешаны для маскіроўкі. Як толькі мы падышлі бліжэй, з-пад ганка бомкнуў раз-другі сабачы бас, і, шчэмячыся праз дзірку, вылез трохі аблезлы стары сабака. Угледзеўшы нас, ён зайшоўся брэхам. Кідаўся на нас, напінаючы лапцуг. На сабачы брэх з хаты выйшаў чалавек у піпжаку з саматкапага сукна, накінутым наапахкі.

— Хто там? — спытаў чалавек.

— Гэта я, дзядзька Даніла, — адказала Тамара. — Чалавека тут прывяла.

Той, каго Тамара назвала дзядзькам Данілам, цыкнуў на сабаку і прапусціў нас паўз сябе ў дзверы.

— Праходзьце, праходзьце, калі ласка.

Хата сенцамі дзялілася на дзве палавіны, і ў той, у якую мы зайшлі, было светла. На вокнах віселі дзяругі. Апроч дзядзькі Данілы, у хаце нікога не відно было. Палаці ад самай сцяны да печы былі завешаны ўзорыстымі посцілкамі, якія соваліся на дроце. Гаспадар стаў узбоч ля посцілкі і падазрона зірнуў на мяне, аж жмурыў вочы. Пад піпжаком у яго, мабыць, была нейкая зброя, бо правае крысо адтапырвалася.

— Хто такі будзеце? — спытаў дзядзька Даніла.

— Я Макар Шыянок, былы чырвонаармеец, — адказаў я.

— А па чым гэта відна? Дзе ты яго ўзяла? — звярнуўся гаспадар да дзяўчыны.

— Ды гэта ж з тых палонных, што немцы аддавалі.

— А ты хоць ведаеш, каго яны табе аддалі? Можна, якога здрадніка. Есці, пэўна, хочаш? — спытаў у мяне гаспадар. — Там жа, мабыць, ласункаў не давалі.

Я не ведаў, што адказаць гаспадару. Прызнавацца, што я галодны, не хацелася. Я толькі балюча перасмыкнуў тварам і аблізаў сасмяглыя губы. Гаспадар, мабыць, здагадаўся, што я дужа галодны, бо адразу крыкнуў на печ:

— Ганна! Ганна! Устаць бо, пашукай там чаго перакусіць чалавеку.

На чарэні печы пешта заварушылася і высупулася распатланая жаночая галава.

— Дык сам ты пашукай.

Гаспадар паказаў мне вачыма: маўляў, сядай за стол. А я стаяў, збянтэжаны, разгублены. Тамара заўважыла маю разгубленасць і сказала:

— Сядзьце, таварыш Шыянок, падсілкуйцеся трохі.

І гэтае «таварыш»; вымаўленае неяк ласкава, вярнула мне адчуванне таго, што я ўсё-такі чалавек. Я страпянуўся, як тая птушка, якую вынялі з бады і яна ніяк не магла падняць ацяжэлых крыл, і для таго, каб падняць іх, ёй абавязкова трэба было добра страпянуцца і стрэсці кроплі.

Гаспадыня ўсё-такі злезла з печы, бразнула засланкай і выцягнула пузаты паліваны гарлачык, на якім трошкі прыгарэла жоўтая плеўка. Зірнула на мяне і паставіла гарлачык на стол. З паліцы прынесла кубак.

— Сядай, сядай, чалавеча, — запрашаў гаспадар.

— Можна б, і ты, галубка, падсілкавалася? — звярнуўся гаспадар да Тамары.

— Дзякую. Няхай хоць таварыш пад'есць. Ён даўно ўжо смачна не еў.

Я падсілкаваўся, падзякаваў гаспадарам і вылез з-за стала. У сенцах пешта загрузкала. Ляпнула клямка дзвярэй, і ў хату ўвайшлі тры чалавекі з пямецкімі аўтаматамі. На адным чалавеку была вайсковая сукопная гімнасцёрка, такое ж галіфэ-брыджы, запраўленае ў хромавыя боты з вузкімі халяўкамі. Чалавек быў дагледжаны, чыста вымыты і паголены. На шапцы-фуражцы таго ж самага колеру, што і гімнасцёрка, паблісквала пяціканцовая

зорка. Апроч аўтамата на плячы, у чалавека яшчэ вісеў пямецкі пісталет. Я зірнуў на ўвайшоўшых і ўстаў па камандзе «смірна».

А чалавек з пямецкім пісталетам еў мяне вачыма.

— Ну што, грамадзянін харошы, падсілкаваўся трохі? — пытаў ён.

— Дзякаваць гаспадару і гаспадыні, падсілкаваўся.

— Ну, то што ж, цяпер пагаворым, — і чалавек кіўнуў прысутным, і яны выйшлі, за выключэннем аднаго, таксама ў вайсковай форме. — Таварыш Кульбіцкі, пагаварыце з ім, гэта па вашай спецыяльнасці.

— Давайце будзем гаварыць адкрыта, таварыш харошы, — прапанаваў мне той, каго назвалі Кульбіцкім. — Скажыце, дзе, калі і хто вас завербаваў?

— Куды?

— У шпіёны.

— У якія шпіёны?

— Вам відней у якія. Толькі вы не выкручвайцеся. Гаварыце ўсё адкрыта.

— Ніхто мяне нікуды не вербаваў, — запратэставаў я. — Я савецкі чалавек.

— Які ж вы савецкі чалавек, калі ў палон здаліся? Дзе вашы дакументы? Чаму іменна вас немцы так лёгка аддалі з палону?

Кульбіцкі мне столькі задаў пытанняў, што я на іх ніяк не мог адказаць, тым больш даказаць, што я не той, за каго ён мяне лічыць. Замест канкрэтнага адказу пачаў расказваць дзе я быў і што рабіў з першага дня вайны.

— А чаму вы не пусцілі сабе кулю ў лоб? — ва ўпор спытаў у мяне Кульбіцкі. — Мне здаецца, што сапраўдны патрыёт павінен хутчэй смерць прыняць, чым здацца ворагу.

Я пачаў тлумачыць, што каштужаны, беспрытомны чалавек ніяк не можа падняць руку на сябе, бо ён па сутнасці мярцвяк.

— Не ведаю, каму б гэта трэба было. Я лічу, што чалавек, пакуль ён жывы, пакуль у яго б'ецца сэрца, павінен змагацца з ворагам, шукаць формы і метады барацьбы.

— Дык вы, значыцца, грамадзянін, шукалі гэтых формаў і метадаў у палоне?

— Я ўсё роўна б уцёк.

— Хацелася б верыць, але цяжка. А ці не здаецца вам,

што гэтая правакацыя з выдачай палонных задумапа пемцамі як хітры ход, каб закінуць да нас сваіх шпіёпаў?

— Не ведаю, можа, і так.

— От бачыце. Можа, і так, кажаце. Я таксама думаю, што гэта так. А чым мы гарантаваны, што вы не адзіп з тых, каго пемцы такім спосабам хацелі закінуць да нас.

Я не ведаў, што і адказаць: сапраўды, логіка барацьбы дыктуе так і не інакш.

— Што загадаеце, тое буду рабіць. На самыя цяжкія рызыкоўныя заданні пасылайце мяне, толькі дайце магчымасць мне змагацца з фашыстамі, — стараўся я перакапаць Кульбіцкага.

— Ну што ж, час і жыццё пакажуць. Ваша версія аб тым, як вы трапілі ў палон, падобна трохі на праўду, і нам хацелася б ёй верыць.

— А дзе ваша сем'я? — папытаў ужо чалавек, які дагэтуль маўчаў.

— Хто яго ведае, можа, загінула дзе. Ніякіх вестак не маю.

— Дык от, — пасля некаторага роздуму сказаў ён. — Мы залічым вас у сваю партызанскую сям'ю, тым больш што я вас трохкі ведаю па тым, што вы пісалі ў газетах. Толькі глядзіце, таварыш Шыянок, калі што не так, дык будзеце наракаць на сябе.

— Рад буду служыць Савецкаму Саюзу, — выцягнуўшыся ў струнку, як перад строем, выгукнуў я.

За дзвярыма, мабыць, пачулі, што допыт скончыўся, бо адразу ж найшла поўная хата партызан. Аказалася, што тут былі не толькі тыя два, якіх папрасіў выйсці камандзір, як пачыналі мяне дапытваць. У другой палавіне хаты было чалавек з дваццаць узброеных мужчын. Яны заходзілі і кідалі па мяне вачыма, як бы кожны хацеў заўважыць тое, чаго не ўгледзеў Кульбіцкі.

— У які ўзвод залічым? — спытаў віхрасты рухавы хлопец.

— Пакуль ні ў які. Пабудзе пры мне. Чалавек ён адукаваны, а нам такія патрэбны. Толькі от абмундзіроўка ў вас неважнецкая, — агледзеўшы мяне з пог да галавы, сказаў камандзір. — Дапіла, трэба знайсці, у што таварыша апрануць.

— Ёсць, таварыш камандзір!

— А вы, таварыш Шыянок, памыйцеся, пагаліцеся, адначыце, каб мне чалавекам выглядалі.

— Ёсць, таварыш камандзір!

— А там жыццё далей пакажа, што і як будзем рабіць.

Гэтае «жыццё пакажа» я зразумеў як нешта таямніча загадкавае. Значыць, яшчэ не ўсё са мною, значыць, і камандзір яшчэ мае нешта да мяне?

ХТО Ж ЁН, ГЭТЫ КУКСЕНАК?

У нашым партызанскім быцці паступова жыццё ўваходзіла ў пэўнае рэчышча. На першым часе атрад Лук'янчыка быў як бы саматужны, ніхто, можа, нават і сам камандзір, не ведаў, што і як рабіць. Калі на першым часе палёты на чыгунку, на шасейкі, на асобныя певялікія калоны нямецкіх аўтамашын былі як выбухі народнага гневу, як нейкая неўтаймаваная стыхія, дык за зіму ўсё набыло свае формы і метады. У атрад ішлі і ішлі новыя і новыя людзі: вайсковыя, што выходзілі з акружэнняў, рабочыя, сяляне, і атрад наш гэтак разросся, што трэба было мяняць не толькі арганізацыйныя формы, але і метады барацьбы. Амаль кожны дзень хадзілі мы на раздабыткі прывіянту, колькі разоў я быў у ахове, хадзіў на разгром гарнізона ў Клецішчах. А цяпер камандзір нешта забраў мяне з сабою і от як бы і занятку мне не знаходзіць.

Тая зіма была лютая. На марозе дрэвы, здаецца, аж лопаліся, асабліва ўначы. Наша партызанскае адзенне, асабліва маё — Даніла, праўда, расстараўся мне нейкі кажухок, — было не для такое зімы. Кажухок, апрачэны на старую ватоўку, якую мне дала тады ў леснічоўцы гаспадыня, трохкі і грэў грудзіну. Але ніжэй кажухка былі летнія салдацкія нагавіцы і кірзавыя стаптаныя боты. Я глядзеў на хлопцаў-партызан, і мне здавалася, што яны нават не адчувалі марозу. Шчокі іх наліваліся чырванню і, быццам надпаленыя пухраным агнём, гарэлі. У мяне ж, як толькі выходзіў на мароз, рукі і ногі памелі. Мабыць, арганізм мой быў вельмі аслабелы.

Камандзір атрада Пятро Максімавіч Лук'янчык, той самы чалавек з нямецкім пісталетам, нягледзячы на сваю з выгляду суровасць, меў добрую душу. Ці то ад таго, што ён мне спагадаў і хацеў, каб я направиўся, ці з-за чаго іншага ён мяне не пасылаў на цяжкія заданні. Колькі разоў я прасіўся ўжо на чыгунку ці ў разведку, але ён мне кожны раз адказваў:

— Ты пасядзі яшчэ, Макар Васільевіч. Мы і для цябе адпаведную работу знойдзем.

Лук'янчык пасяліў мяне на суседству са сваёй зямлянкай. У атрадзе не адзін я быў з тых, хто пакаштаваў гітлераўскага палону, але ж тыя даўно ўжо ходзяць па заданні, нават некаторыя былі ўжо ў баях. У зямлянцы мы жылі ўчатырох: Васіль Галадушка, былы сакратар райкома камсамола, Алесь Сіпіцкі, былы студэнт настаўніцкага інстытута, і Гардзеі Дарашчук, былы рабочы фанерна-запалкавага камбіната. Хлопцы маладыя, усе камсамольцы, смелыя, адважныя. Гэта была разведка атрада. За час, які я жыў з хлопцамі, мы ўжо ўсё перагаварылі, усё ўспомнілі і, здаецца, сталі такімі блізкімі, якімі толькі могуць быць родныя браты. Хлопцы часта некуды хадзілі, а вярнуўшыся, расказвалі такія гісторыі, якім і паверыць наўрад ці лья было. Але вось аднаго разу не вярнуўся з задання Гардзеі Дарашчук. У вялікім сяле Крушынавічы, у якое хлопцы хадзілі разведкаць, што там за гарнізон, паткнуліся на паліцэйскую засаду, і ў перастрэлцы загінуў Дарашчук.

Вярнуўшыся з разведкі, Галадушка і Сіпіцкі далажылі Лук'янчыку, як загінуў Дарашчук. Ён скінуў шапку, з момант пастаяў у зняменні, а потым як бы нежывымі вуснамі вымавіў:

— Вечная слава герою-камсамольцу. Мы ніколі гэтага не забудзем. Мы адпомсцім ворагу.

Цяпер я спадзяваўся, што ўвайду ў групу разведчыкаў. Мы нават ужо дамовіліся паміж сабою, каб я пайшоў да Лук'янчыка прасіцца ў разведчыкі, хлопцы, калі патрэбна будзе, падтрымаюць просьбу. Падпільнаваўшы, калі камандзір быў адзін у зямлянцы, я і далажыў яму, што прыбыў па загаду свайго ўласнага сэрца прасіцца ў разведчыкі.

Лук'янчык зірнуў так, быццам ён бачыў мяне ўпершыню, памаўчаў, а потым, падстаўляючы кругляк, сказаў:

— Сядай, хлопца.

Я сеў. Камандзір абышоў вакол кругляка, нібы ён хацеў працяць позіркам мяне павылёт, зазірнуў пільна ў вочы, як бы хацеў у іх што прачытаць, і сказаў:

— А ведаеш, хлопца, не пашлю я цябе ў разведку.

— Чаму? — ускочыў я з кругляка. — Не давярасце! Падазраяце!

На маім твары, мабыць, былі адлюстраваны адчай, крыўда, распач.

— От бачыш, хіба ж з такімі первамі можна ў развед-

ку? Туды трэба пасылаць людзей з жалезнымі первамі, а ў цябе яны разладжаныя і ім цядоўга парвацца.

Не ведаю, што мяне больш за ўсё ўзрушыла: ці самі словы камандзіра, ці той спакой, з якім яны былі сказаны.

— Значыць, не давяраеце! Значыць, думаеце, што я вораг!

— Дзівак чалавек, — яшчэ спакайней сказаў камандзір, — калі б мы думалі, што ты вораг, дык і месца б табе знайшлі там, дзе ўсім ворагам знаходзім. Ты не кіпі, як той самавар. Трэба заўсёды на рэчы глядзець спакойна, валодаць сабою, асабліва калі ты хочаш стаць разведчыкам.

— Хачу! — выгукнуў я, падумаўшы што камандзір згадзіўся ўжо на маю прапанову.

— Не, братка ты мой, у разведчыкі я цябе не пашлю. У мяне для цябе знойдзецца работка. І давай-ка гэтым паставім кропку.

Я зразумеў, што камандзір не мае намеру больш размаўляць.

— Дазвольце ісці! — стукнуў я абцасамі па-салдацку.

— Ідзіце!

У дзвярах зямлянкі мяне ледзь не збіла з ног Тамара Шкарубская. Яна нечым была ўсхвалявана. Прыгожы смуглявы твар яе аж перасмыкаўся.

— Тамара, што з вамі?

— Нічога! — адказала яна са злосцю, быццам я ў чым быў вінаваты перад ёю.

У нашай зямлянцы апроч мяне, Галадушкі і Сініцкага паявіўся яшчэ адзін чалавек. Ён быў большага веку за хлопцаў і нават за мяне. Гэтага чалавека бачыў я ўпершыню. Твар яго маршчакаваты, непаголены, і мо праз гэта чалавек меў нейкі несамавіты выгляд. Позірмам ён, здавалася, баяўся сустрэцца са мною. Хлопцы заўважылі маю ніякаватасць, і Васіль Галадушка пастараўся вывесці мяне з яе.

— Знаёмся, Макар, гэта наш новы таварыш Куксёнак. А што табе начальства сказала?

— Сказала, каб я і не рышаўся. Быццам для мяне нейкі іншы занятак мае.

— Дык гэта цябе, таварыш Куксёнак, такі замест Гардзея Дарашчука прыслалі, — звярнуўся да новага Галадушка. — Хлопец быў правільны, смелы, адважны, — выказаў ён сваю думку пра нябожчыка, быццам тым самым хочучы сказаць, што ні я, ні гэты Куксёнак не замецім нябожчыка.

— Другі такі смелы наўрад ці знойдзеца, — падтрымаў Галадушку Сініцкі.

— А я не ведаю, ці мяне замест яго прыслалі, ці як, — загаварыў Куксёнак. — Кульбіцкі загадаў перайсці жыць у вашу зямлянку, і я перайшоў.

Галадушка з Сініцкім часта на цэлыя дні, а то і на почы некуды сыходзілі, і ў зямлянцы мы аставаліся ўдвух з Куксёнкам.

— Навошта нас гэтак трымаюць, як на адкорме? — пытаў я.

— Начальству відней, у яго свае планы. А ты сядзі, куды табе спяшацца. Яшчэ паспеем памерці.

— Чаму памерці? — здзівіўся я.

— Дзе вайна, там і смерць, хіба ж гэта невядома. А ты ж ужо, мабыць, быў у яе лапах?

— Калі, дзе?

— Ну, а там, у палоне. Хіба ж то не смерць?

І мне давлялося расказаць усё да самых драбніц. Куксёнак слухаў, стараючыся не прапусціць ніводнага слова. Смутак і спагада, здаецца, леглі на яго маршчакаваты твар. Куксёнак абвёў вачыма зямлянку, быццам правяраючы, ці няма ў ёй каго чужога, і амаль шэптам сказаў мне:

— А яно тым часам, можа, і лепш нам перасядзець тут, у зямлянцы, не канечне рвацца туды, дзе смерць.

— Як гэта — перасядзець? — не зразумеў я.

— А так... У зацішку, не падстаўляючы галавы.

— Што вы кажаце! — абурыўся я. — Як гэта — перасядзець?

— А так...

Я гнеўна зірнуў на Куксёнка, і мне на момант здалося, што перада мною Марыніч. Гэта яго словы, яго думкі. Але той выказваў іх тады, калі мы былі ўжо ў пемцаў. А гэты ж тут пляце. Хто ён, гэты Куксёнак?

— Ведаеце, таварыш Куксёнак, што за такія размовы вас па галоўцы не паглядзяць.

— Макар Васільевіч, — штучна залямантаваў Куксёнак, — я ж табе начыстату, як чалавек чалавеку.

Не ведаю, чым бы скончылася наша размова, калі б не вярнуліся хлопцы. Яны ўвайшлі ў зямлянку стомленыя, ледзьве жывыя, прынеслі з сабою марозную свежасць. Я адразу кінуўся распальваць нашу «буржуйку», змайстраваную з нямецкай бензінавай бочкі, грэць чай, каб гарачным хлопцы адхаялі сябе хоць крыху ад марозу.

— От, браточки, трапілася пам сёпня,— аддыхаўшыся, расказваў Галадушка.— Прыішлі мы ў Велікасельцы. Там у нас свой чалавек быў. Мы гародамі і ў двор. Падышлі пад сенцы, аж чуем — у хаце калатнеча нейкая. Мы назад. Але ж, гады, паліцаі, заўважылі. Добра, што мы, пакуль яны агледзеліся, выскачылі за хлявы.

— Відаць, праваліўся наш дзядзька Прахор,— выказаў сваё меркаванне Сініцкі.— Шкада. Надзейшы чалавек быў.

— А як жа вы выратаваліся? — устрывожана дапытваўся я, забыўшыся нават на тую гаворку, якая адбылася перад гэтым з Куксёнкам.

— За хлявы выбеглі. А там і да лесу рукой падаць. А паліцаі ваякі такія, што ў лес баяцца і нос паткнуць. Пастралілі трохі з двара, і на тым скончылася.

Я глядзеў на хлопцаў і працінаўся да іх яшчэ большай павагай, нават зайздросціў ім. Куксёнак слухаў іх, не выказваючы ніякіх пачуццяў.

— Хлопцы, гляджу я на вас — і завідкі бяруць.

— Чаго?

— А таго, што вы маеце такую справу. А я сяджу, як той стары чарвівы падасінавік.

— А чаго цябе тыя завідкі бяруць? — умяшаўся нарэшце Куксёнак.— Камандзір ведае, што робіць.

Хлопцы пілі гарачы вар з сухарамі, бо цукар рэдка калі трапляўся нам і заўсёды быў як ласунак.

— Цяпер бы грамаў трыста прапусціць з холаду, можа, і адагрэўся б, а то вада нават запруды ломіць,— выказаў Алесь Сініцкі.

— А вы пачакайце, хлопцы, я расстараюся,— падмеўся Куксёнак.

Ва ўсіх яго рухах адчувалася жваваць, і з зямлянкі ён вылецеў, пібы вецер.

— Што ён за чалавек? — папытаў я ў Галадушкі, калі Куксёнак выбег з зямлянкі.

— Хто яго ведае. Нейкі прыдурак. Аціраецца каля пачальства. Смяяліся, што ён боты чысціў Кульбіцкаму, а цяпер мо камандзір захацеў, каб яму глянцаваў.

Куксёнак нядоўга забавіўся. Ён паставіў перад хлопцамі дзве трохчацвартныя чорныя бутэлькі, паклаў ладны кавалак прасолепага са скуркай сала.

— Дзе гэта ты ўзяў? — узрадавана спытаў Сініцкі.

— Там, дзе я ўзяў, вы, хлопцы, не возьмеце. У мяне старыя сувязі.

— А ўсё-такі? — дапытваўся ўжо Галадушка.

— Хіба вам не ўсё роўна, абы ўзяў, — казаў так, быццам хацеў набіць сабе цану, Куксёнак. — Гэта доўгая песня, калі вам усё на парадку раскажваць. Давайце лепш вып'ем.

Пілі на чарзе, бо ў зямлянцы быў усяго адзін кубак. Першы глынуў Сіпіцкі, і дых запыло ў яго.

— Ох жа і мацунак! Ох жа і мацунак! — выдыхнуў ён. — Мабыць, перагон, не іначай. Дзе ты толькі такога дапаў?

— Піце, піце, потым хваліць будзеце, — паліваючы кубак, казаў Куксёнак.

Захлынуўся ўжо і Васіль Галадушка.

— Такі мацунак, што аж у горле перасядае, — хваліў ён. — З холаду гэта як госпад-спасіцель.

Падышла і мая чарга. Я пачаў аднеквацца: маўляў, хлопцы, вы піце, вы ж з холаду. Зноў жа такі арганізм мой знясілены, і калі я столькі вып'ю, то саўюся. Але ад Куксёнкі нельга было ніяк адкараскацца.

— Пі, пі! — пастойліва прапапоўваў ён. — Што з цябе за партызан будзе, калі ты гарэлкі не ўмееш піць. Гэта, братка, не толькі для таго, каб сагрэцца, але і для смеласці. Іншы раз цвярозы чалавек нізавошта не пойдзе на рызыку, а выпіўшы, ён табе на скрут галавы пойдзе. Так што ў нашых умовах і гарэлка саюзнік.

— Пі, пі, Шыянок, другі раз паўрад ці трапіцца, — насядалі ўжо хлопцы на мяне.

Я мусіў выпіць амаль поўны кубак.

Гарэлка сапраўды была такая моцная, што як агнём паліла нутро.

— Дзе ты ўсё-такі дапаў яе? — дапытваўся Сіпіцкі. — Мо і нам калі давядзецца там быць, дык каб мы адрас ведалі.

— Я, браточкі мае, тут ва ўсёй гэтай акрузе ўсё ведаю. Ведаю нават, у каго на патэльні сала скварыцца, а ў каго ў гаршку трасца варыцца, — пахваляўся п'янаваты Куксёнак. — От вы ж, напрыклад, дзядзьку Яўсея з Дабралеса не ведаеце?

— Не ведаем, — адказалі хлопцы.

— А я знаюся з ім. Каб вы ведалі, што гэта за чалавек. Хоць прозвішча ў яго Самасейка, але рукі такія, што кажуць, каб яму дазволілі, дык ён бы жывога чалавека імі зрабіў.

— Дык навошта таго жывога чалавека рукамі рабіць,— зарагатаў Сіпіцкі.

— Гэта так толькі гаворыцца,— адказаў на жарт Сіпіцкага Куксёнак.— Адным словам, гэты Яўсей Самасейка такі, што яго ўся акруга, нават у Маскве да вайны ведалі. Яшчэ калісь змоладу ён адрэзаў ладны ліпавы кругляк і доўга-доўга майстраваў, зачыніўшыся ў адрыве. А потым паяк на змярканні Яўсей паставіў той свой майструнак пасярод двара. Бацька з хаты выйшаў, зірнуў прыслепаватымі вачыма і пытае:

— Яўсей, чаго гэта адзін маркаль прыплёўся з пашы, а дзе астатнія авечкі?

— Хто іх ведае, яшчэ не прыйшлі,— адказаў з усмешкай Яўсей.

Стары хацеў загнаць барана ў хлеў. Падышоў да яго, замахнуўся:

— Брысь у хлеў, каб ты выдах.

А баран стаіць сабе і вухам не вядзе. Стары падышоў да барана, хацеў узяць за воўну і павесці ў хлеў, але не паспеў дакрапуцца рукою, як адхапіў яе, быццам дакрапуўся да чаго вельмі гарачага.

— Чаго гэта ён скамянеў, што за праява? — не на жарт спалохаўся быў Яўсееў бацька.

— Тата, хіба вы не бачыце, гэта ж той баран, што я зрабіў з ліпавага кругляка,— сказаў Яўсей.

— Ай, грахаводнік ты! — дакараў бацька Яўсея, нават не вельмі здзіўляючыся, бо стары ведаў здатныя рукі сына.

— Дык няўжо ён быў такі падобны на жывога барана, што стары не пазнаў? — пытаў Галадушка, мабыць, думаючы, што Куксёнак вельмі складна хлусіць.

— Не дзіва, што стары не пазнаў. Ён трохі прыслепаваты быў. А каб вы пабачылі, што ў яго хаце дзеецца. Навыштукоўваў з дрэва птушак, звяроў, жывёл і нават людзей. Адным словам, майстар такі, што нават Масква пра яго ведае. Тое, што ён выразаў з дрэва, куплялі ў яго на выстаўкі розныя. От, браточкі, які гэты дабралескі Яўсей Самасейка. Я з ім яшчэ да вайны быў знаёмы. А цяпер, брат, ён самагонку такую гоніць, што закачайся. От гэта ж мы і п'ём яго прадукцыю. На тым тыдні быў у яго, ён наліў мне пляшак з чатыры. Падымем жа за яго здароўе.

— Здатны, відаць, чалавек, гэты твой Яўсей, калі ён усё так добра робіць, як гэтую самагонку.

— Гэта ж яшчэ і не пяршак, а, мабыць, трэцяя пляш-

ка, — хваліў Яўсея Куксёнак. — Кульбіцкі заўсёды мяне пасылаў да старога па самагонку, і я часцяком наведваўся ў Дабралес.

Я слухаў Куксёнка і не мог ніяк зразумець ягоных паводзіп. А можа, ён падрабляецца, можа, строіць з сябе прастачка? Можа, ён прыкідваецца, што і сп'япеў дужа? Хлопцы вупь пап'япелі, дык спяць, аж пахропваюць. А ён усё каля мяне круціцца, усё пытае ды дапытваецца, што я рабіў да вайны, адкуль я родам. Калі я сказаў, што з Рагазіна, ён аж узрадаваўся:

— Я ж зямляк твой. Глухінічы ведаеш?

— Чаму ж не ведаю?

— Дык я ж адтуль. Праўда, ужо даўно не жыву там; як стаў на ногі, дык і падаўся на свой хлеб.

Я стараўся адагнаць, выкінуць з галавы ўсялякія падзрэні: павошта мне пра чалавека блага думаць? Можа, ён, і добры, можа, у яго проста патура такая?

Але чаму ж да Галадушкі і Сініцкага пяма ў мяне ніякай падазронасці. Мне здаецца, што яны са сваімі думкамі і намерамі відны як па далоні. Гэта сапраўдныя камсамольцы, сапраўдныя партызаны, якія і па небяспечнае, часам рызыкаўнае заданне ідуць, як пекалі да вайны хадзілі на работу. Чаму толькі Лук'янчык не дазваляе мне з імі хадзіць? Што там такое іншае для мяне мае ён па прыкмеце?

Хлопцы спяць смачна, спом глыбокім. Мабыць, хмель ад Самасейкавай самагонкі ўвагнаў іх у такі сон. Чаму ён не зваліць і гэтага Куксёнка? Ён нешта гаворыць і гаворыць. Я чую пятае праз дзесятае, але не перабіваю. Няхай чалавек выгаварыцца!

Потым прыходзіць думка. Калі ў мяне пойдзе ўсё ладам, трэба будзе напрасіць Лук'янчыка, каб ён памог мне даведацца што-кольвек пра сям'ю. Другія ж партызаны ведаюць пра свае сем'і. А каторыя дык нават пазабіралі ў лес. Потым, нават сам не ведаю чаму, убываецца думка пра гэтага Самасейку. Шкада, што да вайны я нічога не ведаў пра яго. Гэта ж які б парыс можна было напісаць пра таленавітага чалавека, народнага самародка. А колькі такіх у нашым пародзе, як Яўген Самасейка! Яны мо і самі не ведаюць сваёй таленавітасці.

Куксёнак смешкі строіць з Яўсеева барана. А то мо сапраўдны твор мастацтва, а сам Яўсей не штукаар, а сапраўдны талент, якому трэба памагчы зразумець, хто ён такі ёсць і на што здатны яго залатыя рукі, яго па-парод-

наму мудры розум. Я сабе прыкідваю: калі скопчыцца вайна, ды я астануся жывы, ды выжыве гэты самы Самасейка, то абавязкова з'езджу да яго і напішу такі нарыс, каб людзі прачыталі і здзівіліся, што сярод іх, побач з імі такі талент. Талент чалавека заўсёды мае патрэбу ў адкрыцці, бо не адкрыты і не ўспешчаны людскою ўвагаю, ён можа астацца толькі штукаарствам, з якога людзі будуць добразычліва сабе пасміхацца, гэтак і не зразумеўшы, што ён за чалавек.

Нарэшце такі заснуў, знямогшыся, і Куксёпак. Гэтак на паўслове і заснуў, седзячы на кругляку. Я яго раскатурхаў, і ён лёг на палок.

На добры лад і я мог бы так, як хлопцы, заснуць. Куксёпак не шкадаваў мне Яўсеевай гарэлкі, паадварот, настойваў, каб я добра выпіў. Але я выпіў толькі на першым захадзе, а на другім, калі Куксёпак падпёс мне поўную як вока шклянку, я неўпрыкмет выліў гарэлку ў кацялок.

Можа, хмель мяне падагнаў, і я пайшоў да камандзіра з памерам сказаць пра ўвесь свой клопат. Няхай што хоча, тое і робіць са мною. Толькі я больш не магу трываць такое няцэўнасці. Няхай пасылае мяне на баявыя заданні, калі не хоча пасылаць у разведку. Няхай дае самае цяжкае заданне, я на ўсё гатовы.

Хуценька апрачаюся, бягу да камандзіравай зямлянкі. З рашучасцю адчыняю дзверы. За самаробным столікам, на якім звычайна Лук'янчык разгортвае карты, сядзіць заплаканая Тамара Шкарубская. Твар яе поўны смутку і нейкай рашучасці.

— Тамара, што вы тут робіце? — нават не павітаўшыся, пытаю я. — Дзе камандзір?

— Не ведаю, — спакойна адказвае яна. — А вы чаго прыбеглі?

— Мне-то ёсць чаго. А вы от чаго, як малепькая, румзікі папусцілі?

— Каб не было чаго, дык не папусціла б.

— Там вупь якая смелая, адважная былі, — памякнуў я Тамары па тое, як яна вызваліла мяне з палону. — А тут хіба што цяжэйшае, хіба што больш небяспечнае? Хто вас пакрыўдзіў?

— Ат, вам хіба не ўсё роўна, — махнула рукою Тамара, — у гэтай справе вы мне не дарадчык, не памагаты. Я, можа, як і сама спраўлюся. Ды от начальства паможа.

Шкарубская страпянулася, сагнала з прыгожых вачэй тую заплаканасць, якую я ўгледзеў, як толькі зайшоў

у зямлянку. На смуглявы твар узбегла светлая ўсмешка, і дзяўчына пібы ўся засвяцілася пейкім путраным святлом. Глыбокія Тамарыны вочы дапытліва зірнулі на мяне, і я пачуў:

— Макар Васільевіч, а вы ж мой муж. Я гэта магу даказаць дакументальна.

— Я не супраць. Такую, як вы, кожны захоча мець за жонку, — адказаў я жартам на жарт.

— Хоць мы і не рэгістравалі свайго шлюбу ў загсе, але ўвесь белы свет ведае, што мы з вамі мужык і жонка.

Я ўсё яшчэ не разумеў, што гаворыць Тамара. Адкуль той увесь белы свет ведае? Там, у лагеры, калі мяне Шкарубская забірала як мужыка, была якая паўсотня жанчын ды палонныя. Дык гэта ж не ўвесь белы свет.

— А вы не верыце, што ўвесь белы свет? Дык наце во, паглядзіце, — і Тамара дастала з патайное кішэні і падала мне газетку. Я разгарнуў папрашмыляны ўжо на канцах газетны аркушок такога памеру, як да вайны былі нашы раённыя газеты. Газетка называлася «Новы шлях».

— Зірніце, зірніце на чацвёртую старонку, — паказала мне Шкарубская. — Вуць, бачыце, — тыцнула яна пальцам у клішэ.

Пасяродку чацвёртай палосы вялікім планам па тры калонкі быў надрукаваны не вельмі выразны — мусіць, друкары перабольшылі трохі фарбы — здымак, па якім жанчына спавіла шыю мужчыны і цалуе яго зарослую шчаціннем бараду.

— Вы хіба не пазнаяце? Гэта ж я вас цалую.

Углядаюся. Так, гэта ж яна, Тамара. Твар відзён толькі профілем, але ўсё роўна, калі добра прыгледзецца, можна пазнаць яе кірпаты нос, вочы. Па барадзе можна пазнаць і мяне, можна пазнаць па вачах, па ўсёй постаці. Як бы чалавека ні зыначыла гора, усё роўна ў ім заўсёды знойдзецца нешта сваё, непаўторнае, і па ім заўсёды пазнаеш яго.

— Дзе вы яе ўзялі? — схамянуўся я папытаць.

— Кульбіцкі аднекуль прыпёс і даў мне. А пачытайце, што яны, гады, пішудь.

Пад клішэ вялікімі тлустымі літарамі быў пабраны загалавак: «Для Макара Цімлякова назаўсёды вайна скончылася». Пад загалоўкам ішло: «Яна знайшла сваё суджанае шчасце».

Далей на радкоў больш за сотню напісана пра тое, як велікадушныя немцы, спагадаючы беларусам, вяртаюць

у сем'і ваеннапалонных, як яны дбаюць пра тое, каб ім пават ужо ў вайну добра жылося. Карэспандэнт усё гэта падаў як інтэрв'ю са мною і, мабыць, для большай праўдападобнасці, для большай перакапаўчасці ўставіў фразу: «Макар і Алепа пажаніліся перад вайною, але дзяцей яшчэ не мелі. Канечне, яны б маглі ўжо мець іх, але ў бальшавіцкім раі на кожны рот не набярэшся хлеба».

Рэпартаж з лагера ваеннапалонных канчаўся заклікам да беларусаў, каб яны пакідалі Чырвоную Армію ды ішлі па хатах.

— От пячысцікі. Бач, якую прыпаду зрабілі. Не вельмі хто клюне, не спадзявайцеся, чортавы фашысты. Гэта як таго каня: кося, кося, пакуль закілзаюць,— сказаў я сваё, разглядаючы фашысцкую газетку, якая друкавалася ў той жа друкарні, дзе да вайны і наша абласная газета. Шукаў знаёмых прозвішчаў журналістаў, думаючы, можа, каторы і падаўся да немцаў. І раптам не пад допісам, не пад нарысам ці рэпартажам, а пад усёй газетай на чацвёртай палосе прачытаў: «Адказы рэдактар Вінцэнт Барташэвіч». У мяне аж уваччу пацямнела. Тамара заўважыла маё ўзрушэнне.

— Што з вамі, Макар Васільевіч?

— Зірніце, зірніце, хто рэдактар! — ледзь не крычаў я.

Дзяўчына прачытала прозвішча, і яно ёй, мусіць, нічога не сказала.

— Нейкі здраднік. Мо прывезены фашыстамі ў абозе.

— Не, не ў абозе! Я гэтага гада ведаю. Мы з ім разам працавалі,— казаў я так, быццам быў вінаваты ў тым, што газету рэдагуе мой знаёмы.

— Няма нічога дзіўнага. Не шмат, але трапляюцца здраднікі,— спакойна, быццам на якой лекцыі, тлумачыла мне Тамара, быццам перад ёй быў вучань падрыхтоўчага класа.

— Я гэта разумею, любая Тамара,— упершыню я так звярнуўся да дзяўчыны, і яна трохкі пачырванела,— але ж ён строіў з сябе такога пільнага, адданага, што другога такога, як ён, пашукаць трэба было. З-за яго і мяне колісь з партыі выключалі. А сам, гад печаны, вуць куды меціў. У фюрэры.

— Хоціць вам захапляцца гэтай газетай,— беручы з рук газетку, лагодна ўсміхалася Тамара, быццам ужо і не было тае затуманенасці позірку, якую я ўгледзеў, зайшоўшы ў зямлячку.

— А чаго вы ўсё-такі плакалі, Тамара? — спытаў я. — На каго хацелі скардзіцца?

— Ат, глупства ўсё гэта. Пяхай мо калі другім разам і раскажу. Дзе ж гэтак забавіўся наш Пятро Максімавіч? Хаця б чаго з ім не здарылася там.

— Вы яго і да вайны, мабыць, ведалі?

— Ведала. Я працавала ў райкоме камсамола, а ён быў другім сакратаром райкома партыі. Калі хочаце, дык і вы абавязаны, можа, нават і сваім жыццём, яго клопату. Гэта ж ён, прачытаўшы фашысцкую лістоўку, паслаў нас, дзяўчат, выбаўляць вас з п'яволі.

— А хіба і астатнія не сваіх мужоў бралі? — сумеўся я.

— Дзе там! Усе такія жонкі былі, як я ваша. Мабыць, я не дачакаюся Пятра Максімавіча. Другім разам пагавару, — не развітаўшыся са мною, з дзвярэй сказала Шкарубская.

Следам за Тамарай выйшаў і я. Хлопцы ўсё яшчэ спалі. Алесь з Куксёнкам — як нежывыя. Галадушка ж кідаўся, нешта мармытаў, некага кляў. Мабыць, чалавек лішне вышій. А мне ўсё думалася: «Чаго спяхмурнеў Тамарын позірк? Чаго ў яе вачах бліспулі слёзы?»

Мне хацелася пабегчы за ёй, сказаць ёй нешта такое, што б уцешыла яе, што б прынесла ёй супакаенне. А можа, ёй карціць нешта іншае, нешта-незразумелае мне? Кожны чалавек — гэта таямніца, і паспрабуй разгадаць якая... Ва ўсякім разе я не ведаў, чаму ў Тамары на вачах слёзы.

І МНЕ ЗНАЙШОЎСЯ ЗАНЯТАК

Пад сярэдзіну першай ваеннай зімы была створана партызанская брыгада, камісарам якой прызначылі Лук'янчыка. Нельга сказаць, каб для брыгады першая ваенная зіма была няўдалай. Фашысты адчувалі, што наша брыгада ёсць на свеце, што яе нельга скідаць з рахунку, бо яна можа нарабіць многа непрыемнасцей. І яна такі давала гітлераўцам шмат клопату: было ўжо скінута пад адхоп эшалонаў з дзесяць. Пра дзеянні брыгады не раз наведмлялася ў зводках Саўінфармбюро: «Партызанская брыгада, якая дзейнічае ў глыбокім тыле праціўніка, па акупіраванай тэрыторыі Беларускага Палесся, спусціла пад

адхон дзесяць варожых эшалонаў з жывой сілай і тэхнікай».

За гэтымі скупымі радкамі паведамлення стаяў воінскі гераізм людзей, іх пот і кроў, іх жыццё. І, мабыць, у тым, што фашысты не ўтрымаліся пад Масквою, што праваліўся разрэкламаваны Гітлерам план «бліцкрыгу», была пейкавая крупіначка заслуг і пашай брыгады. Бадай кожны дзень які-небудзь з атрадаў хадзіў па адказных заданні і аперацыі: там быў акружаны і перабіты гарнізон, там пералавілі, як сонных курэй, паліцэйскіх... Адным словам, немцы не мелі спакою ў раёне дыслакацыі брыгады. Спачатку яны патыкацца ў лес дужа баяліся. Толькі пад канец зімы ў гарадок прыехала з фронту на перафарміроўку і папаўненне эсэсаўская дывізія, і вышэйшае начальства, мабыць, вырашыла скарыстаць яе для справы з партызанамі.

На світанні дывізія, падмацаваная салдатамі мясцовых гарнізонаў і паліцаямі, з танкамі, гарматамі і мінамётамі мелася выступіць супраць нас. План гэтага наступлення яшчэ задоўга да яго пачатку праведала брыгадная разведка. Камбрыг сабраў камандзіраў атрадаў. Доўга абмяркоўвалі, раіліся, спрачаліся ці прыняць бой, ці пакінуць абжытае, абтупанае месца і перабрацца ў другое, далей у лес. Каторым мо і шкада было пакідаць абсталяванья, ацепленыя зямлянкі. Камбрыг жа прыкінуў, што прыняць бой з такою сілаю, як дывізія з танкамі, артылерыяй і нават самалётамі, значыць, трапіць у такую пастку, з якой наўрад ці вылезеш, і прыняў рашэнне: уночы ціхенька зняцца і перабазіравацца на Дзямідавы груды.

Рух пачаўся на змярканні: партызанскі санны абоз — хоць ужо быў канец сакавіка, у лесе снег яшчэ трымаўся — рушыў па лясных дарогах і прасеках. Выйшлі і асноўныя сілы брыгады. Адно ніхто не ведаў, для чаго камандзір распарадзіўся пакінуць невялікі заслон чалавек з дваццаці партызан, строга загадаўшы не прымаць ніякага бою, а толькі з боку імітаваць яго. У гэтым заслоне астаўся і я. І яшчэ нам быў загад: запаліць у зямлянках усе грубкі і нарабіць як мага больш дыму. Мы насцягвалі ў лаўжы рознага ламачча, ацярэб'я і паскладалі яго так, каб яно было відно з наветра.

Пад раніцу, калі апусцеў наш лагер, мы пазапальвалі лаўжы, а самі адышліся за прагаліну, якая прымыкала да лагера з паўднёвага боку. За прагалінай было густое чарналессе, і мы там стаіліся. Яшчэ не выбліснула добра сон-

ца, як над лагерам у асмужаным пебе паявіўся самалёт-гарбун. Ён доўга кружыў пад былым нашым лагерам. Відаць, лётчык-разведчык не мог ніяк ушалонаць, што ў гэтым лесе такое дзецца: агні гараць на ўсю сілу. Калі ён пралятаў пад прагалінай, мы яго абстралялі з кулямёта.

Гарбун адляцеў, мабыць, зафатаграфавашы лагерныя дымы. А хвілін праз трыццаць пачалося такое, чаго ніколі не бачыла і не чула гэтая лясная зямля. Заходзячы з-пад сонца, ішлі на цэль бамбардзіроўшчыкі. Акурат над тым месцам, дзе мы ляжалі, самалёты ішлі ў піке. Выбух за выбухам скаланалі зямлю. Чорныя грыбы зямлі і дыму ўзляталі вышэй самых вялікіх дрэў. Стагпалі, падаючы, пібы падкошаныя, дрэвы. А самалёты ўсё заходзілі і заходзілі на цэль. Некалькі бомбаў упала на прагаліну, і над галовамі ў нас прасвісталі асколкі, ранячы жывое цела бяроз і алешын.

Бамбёжка лагера цягнулася хвілін з дваццаць, а мне здавалася, што на свеце ніколі не было цішыні, што з самага стварэння ён дрыжыць і калоціцца. Нарэшце самалёты адвалілі і на нейкі час наступіла незвычайная цішыня, быццам усё анямела, паглухла. Я падумаў, як правільна зрабіў камбрыг, вывеўшы брыгаду. Што б магло астацца ад яе пасля бамбёжкі? Ды гэта ж яшчэ, мабыць, не ўсё. Не можа быць, каб фашысты гэтым абмежаваліся. Не паспеў я гэтак падумаць, як з захаду, мусіць, з тае дарогі, што ішла паўз леснічоўку, даляцеў гул матораў і лязгат гусеніц.

Каб падражніць фашыстаў, нашы хлопцы з нядаўна ўзятага трафейнага мінамёта пусцілі некалькі мін у напрамку дарогі. Самі мы зняліся і пайшлі, папярэдне пастреляўшы з аўтаматаў і вінтовак. Просекамі, ляснымі дарогамі мы кіраваліся на Дзямідавы груды. Доўга чуўся яшчэ грукат бою. Гітлераўцы, мабыць, не спадзяваліся, што лагер пусты. Яны, відаць, падазравалі, што мы зрабілі якую пастку для іх, і таму палілі і палілі з усіх відаў зброі ды гэтак, што грукат бою аддаваўся мо кіламетраў за трыццаць.

Надвечоркам наша група прыйшла на Дзямідавы груды і далажыла камбрыгу, што чула і што бачыла.

На Дзямідавых грудях ішло ўсталяванне: каналі змяшкі, ладзілі буданы. Вядома, гэта пялётка, але хоць было і прадвесне ўжо, без усяго гэтага нельга было абысціся. Уночы яшчэ добра браліся маразы. Тыдні паўтара брыгада не хадзіла на вялікія заданні. Відаць, у камбрыга

быў разлік: збіць фашыстаў з троіцу, пяхай яны сабе думаюць, што брыгады ўжо цяма на свеце, што яна ўся знішчана.

Разлік быў правільны. Немцы як у званы пачалі біць: партызанская брыгада знішчана пашчэнт. Нават прыводзілі лічбы трафэяў, якія ўзяла эсэсаўская дывізія. Пра гэта трубіла на ўвесь свет і фашысцкая беларуская газета «Новы шлях». Віццэнт Барташэвіч, мабыць, стараючыся выслужыцца перад фашысцкімі гаспадарамі, вырабляўся, як блазан. Апроч афіцыйнай зводкі камандавання, у газетцы быў надрукаваны рэдакцыйны артыкул, у якім узносілася хвала эсэсаўцам і ганьбіліся на чым свет стаіць партызаны. Артыкул канчаўся заклікам да беларусаў, каб яны не ішлі да партызан, бо з імі будзе тое самае, што сталася з брыгадай. Іх знішчаць, як зацятых ворагаў вялікай Германіі.

Мы чыталі гэтую фашысцкую паніхіду па нас, «нябожчыках», і рагаталі.

На новым месцы мы зрабілі сабе зямлянку таксама непадалёк ад штабной.

У мяне канчаткова выспела рашэнне пайсці да камісара і рашуча патрабаваць, каб даручылі мне рабіць што-небудзь пэўнае. Даволі для мяне гэтае паняверкі! Даволі!

І вось мы ўдвух з вока на вока.

— Ну што, Макар Васільевіч? — пытае Лук'янчык.

— А тое, таварыш камісар, што я не магу болей жыць у такой бяздзейнасці, — з рашучасцю адказаў я на яго запытанне.

— У якой бяздзейнасці? — сумеўся камандзір.

— Я здаровы, дужы чалавек, а мяне трымаеце, нібы заложніка. Навошта гэта? Чаму мяне ні на якія заданні не пасылаеце?

— Ёсць акалічнасці, — загадкава сказаў Лук'янчык. — Але ты не турбуйся, я табе знайшоў работу.

— Якую?

— От жа ў нас газета будзе выходзіць, дык я цябе і трымаў як бы ў рэзерве.

Я не паверыў сваім вушам. Адразу прапалі злосць, гнеў. Камісар мне добра расказаў, як і што трэба рабіць, як будзем друкаваць газету, якія матэрыялы змяшчаць. «Дык вось, аказваецца, для чаго ён мяне трымаў, а я, дурны, думаў — падазрэнні».

— У цябе ёсць, таварыш Шыянок, дзеці? — быццам ні з сяго ні з таго запытаў камісар.

— Ёсць сышок Сяргейка. А цяпер, можа, і няма.

— І вы нічога не ведаеце пра сям'ю?

— Нічога.

— Гэта дрэнна. Я пастараюся памагчы. Дам заданне, каб нашы падпольшчыкі даведаліся, ці жывыя. Дзе вы пакінулі яе?

— У сваім горадзе. А цяпер хто іх ведае, дзе яны. Я кажаў, каб з горада выбіраліся ў Рагазін.

— Дык от,— працягваў Лук'япчык,— каб нашы нашчадкі не забыліся тых спраў, якія рабілі іх бацькі, дык трэба і пам сёе-тое зрабіць. Вы ж да вайны працавалі ў рэдакцыі. Я нават некаторыя вашы артыкулы памятаю. Пра калгас «Світанне». Баявы, востры і, галоўнае, прыпыцовы артыкул. Мы ў сябе ў райкоме нават абмяркоўвалі яго. У мяне ёсць для цябе і яшчэ адна работа.

— Якая? — педярпіліва пытаю я.

— А во якая! Пяро ў цябе, браток, бойкае. Дык от сядзі і пішы, што ў газету, а што і для гісторыі. Будзь як той колісь Несцер-летапісец. Каб нашы нашчадкі страсянулі пыл з хартый і з першых рук уведалі пра тое, што мы тут, у гэтых лясах, рабілі. От, братка, табе і задача. Гэта, мне здаецца, пад твой густ і пад твой клопат. Дык ты бярыся і пішы, як табе будзе падказваць тваё сумленне. Пішы ўсю праўду — і толькі праўду.

Я не ведаў, што мне рабіць, што казаць. У мяне толькі вырвалася:

— Дык я ж нічога не ведаю, што я буду пісаць?

— Не бяда. Што я сам табе раскажу, а што і другія. От хіба не цікавая гісторыя пра старшыню калгаса «Пяцігодка» Нічыпара Дразда. Сядай і пішы...

...Дзве лясныя вёскі Пецькаўцы і Кулікі былі як бы наводшыбе самога жыцця. Каб не радыёпрыёмнік у старшыні калгаса Нічыпара Дразда, дык мо б людзі і не ведалі, што на свеце і дзеецца. Казалі, што да рэвалюцыі пра гэтыя вёскі ні ўлады, ні людзі з гарадоў і вялікіх сёл нічагусенькі не ведалі. Пецькаўчане і кулічане да рэвалюцыі жылі натуральным жыццём: аправаліся ў саматканы шарачок, абуваліся ў лыкавыя лапці. Яды ў іх было: ва ўсім наваколлі яны абсявалі лясныя паллячкі, і чаго-чаго, а ўжо жывёлы ў іх хапала. Яна пасвілася на такой выгодзе, што наўрад ці трэба было дбаць пра тое, як яе пракарміць. Каторыя гаспадары дык не мелі ліку сваім каровам і авечкам. Адно, чаго трэба было людзям даставаць, дык гэта солі. Праўда,

і яе дашукваліся людзі ў зямлі, але не знайшлі. Дык пецькаўчане і кулічане грамадою абедзвюх вёсак парашылі: як толькі выпадала добрая зіма і маразы скоўвалі балоты і рэчкі, якіх была тут процьма, зладоўвалі вялікі саншы абоз у горад кіламетраў за семдзсят. Туды яны вазілі на продаж мяса, воўну, мёд, звярыныя шкуркі, марожаныя тушы. Адным словам, пецькаўчане і кулічане гэтак пад каляды збівалі ў горадзе цану на ўсе прадукты, і тыя купчыкі, якія на прадуктах нажываліся, прымалі прыезд лясных людзей як нейкую папасць.

Першы час, пакуль у горадзе ніхто не ведаў, чаго наезджаюць лясныя людзі, тыя сабе паграбалі за невялікія грошы поўныя вазы солі, пакуплівалі перцу, цыкорыю, цукру, і яшчэ грошай аставалася на крампіну. Але з цягам часу купчыкі даўмеліся, што лесуны прыезджаюць па соль, і пад іх прыезд гэтак узвіпчвалі цану на яе, што тым не было чым і папалавіну загрузіць свае вазы. Тады пецькаўчане і кулічане шукалі сабе дарог у іншыя гарады, а ўсё ж не здаваліся. Соль, якую яны прывозілі ў вёску, не раздавалі па хатах, а ссыпалі ў грамадскі магазін, які стаяў у лесе паміж дзвюх вёсак, прызначалі чалавека, які размяркоўваў яе людзям па меры патрэбы. Адным словам, у жыхароў тых лясных вёсак яшчэ задоўга да рэвалюцыі былі зародкі грамадскай уласнасці.

І сама рэвалюцыя ў Пецькавічы і Кулікі дайшла мо праз паўгода. Толькі тады, калі паехаў у горад чарговы абоз выменьваць соль і іншы тавар, сяляне і даведаліся, што няма ўжо боскага памазаніка цара, няма і тых царанят, якія душылі, прыгняталі просты люд. Колькі зімаў і летаў, аж да трыццатых год, пецькаўчане і кулічане жылі па старой завядзёнцы, хоць і пры новай уладзе: вялі сваю патуральную гаспадарку, не прызнавалі ніякіх улад, ніякага прагрэсу, быццам яны хацелі ў нязмерным акіяне жыцця астацца астраўком старога свету. Але ў трыццатыя гады і сярод іх знайшоўся чалавек — гэты самы Нічыпар Дрозд, — які абудзіў усё жыццё гэтых дзвюх лясных вёсак. Тады быў і створаны з дзвюх вёсак адзін калгас «Пяцігодка». З цягам часу да Пецькаўцаў і Кулікоў пралягла дарога-брукаванка, і яны наблізіліся да ўсяго белага свету. А ў апошнія перадваенныя гады калгас «Пяцігодка» гэтак разбагацеў, што тройчы запар быў удзельнікам Усеаюзнай сельскагаспадарчай выстаўкі. Шмат хто з нядаўніх лапцюжнікаў пабываў і ў Маскве. З'ездзіў туды і сам Нічыпар Дрозд.

І от мо таму, што перад пецькаўчапамі і кулічапамі разгарнуўся белы свет на ўсю сваю шырыню, яны, як толькі надышла навала, не скарыліся. Старшыня дапаў зброі ў раёне: два стапкавыя кулямёты, штук з дзесяць ручных Дзегцярова, вінтоўкі простыя і самазарадкі. На лесе пазбіралі ручных і процітапкавых гранат і да ўсяго гэтага — боепрыпасу. Пад камандаваннем Нічыпара Дразда, які колісь служыў у Чырвонай Арміі і ведаў сякую-такую ваенную павуку, калгаснікі «Пяцігодкі» і прынялі рашэнне не здавацца фашыстам.

Вядома, каб не гэтая дарога-брукаванка, дык гітлераўцы наўрад ці і самі паткнуліся б у такую гушчэчу. Але дарога, хоць яна і праходзіла па самых лясных цетрах Палесся, відаць, прывабіла немцаў тым, што амаль напалавіну скарачала адлегласць да ўкраінскіх земляў. Гэтаю дарогаю можна было праскочыць да Дняпра і зайсці ў тыл нашым войскам, не даць ім магчымасці наладзіць пераправу цераз Дняпро.

Кіламетраў за дзесяць да свайго калгаса Дрозд загадаў людзям выкапаць упоперак дарогі ў чалавечы рост канаву. Месца акурат было выбрана такое, дзе працякала рачулка-балацяпка і паабапал брукаванкі зыбілася дрыгва, якая магла засмактаць не толькі машыны, дык нават і людзей. Пакуль мужчыны перакопвалі шашу, Нічыпар Дрозд распарадзіўся абсталяваць па абодва бакі яе сапраўдныя баявыя пазіцыі. Было выбрана месца па сухіх грудах, адкуль добра праглядвалася мясцовасць аж да самай дарогі. Выкапалі акопы поўнага профілю, і мужчыны, пецькаўчане і кулічане, заселі ў іх пільнаваць, каб вораг не разбурыў іхняга калгаснага жыцця. Тыдні два сядзелі, не сыходзячы з пазіцый: жанчыны насілі мужчынам, як на поле ці на поплаў, ежу, курыва. А Нічыпар Дрозд шукаў сувязей з навакольным светам. Хацеў падацца ў раён, але там стаяла столькі фашыстаў, што была небяспека трапіць на вісельню.

На гэты раз каторыя мужчыны з Драздовай згоды хацелі пакідаць свае пазіцыі і ісці дахаты. Быў акурат жнівень, і работы ў гаспадарцы хоць адбаўляй. Трэба ж было людзям дбаць і пра зімоўлю. Вайна вайною, а есці трэба заўсёды. Але Дрозд як бы тое ведаў ці адчуваў, катэгарычна забараніў пакідаць баявыя пазіцыі.

Надвечорак быў ціхі, як заўсёды ў такую пару. Было ўжо і халаднавата. Аднекуль здалёку лес прынёс водгулле незразумелага лёскату. Тыя, што стаялі на варце, пад-

пялі ўсіх па трывозе, і мужчыны прыпалі да зброі. Дрозд правяраў, ці гатовы людзі прыняць бой. Усе вочы напружана ўтаропіліся па дарогу. Паводзі, па меры таго як набліжаліся машыны, водгулле ператваралася ў рокат матораў, і ўжо калі сонца было па самым схіле, ля перакопу спынілася цэлая кало́на грузавікоў, кузавы якіх былі поўныя нямецкай салдатні. Кало́на мела, можа, машын з сотню. Яны расцягнуліся па дарозе ў дуг і гэтак спыніліся. Салдаты пачалі саскакваць з грузавікоў. Драздовы мужчыны хацелі ўжо адкрываць агонь, але Нічыпар цыкнуў на іх, каб без каманды ніхто не паварушыўся, не тое што стрэліў. Аб'язджаючы калону па самай абочыне, да перакопу пад'ехала легкавая машына. З яе выйшлі афіцэры. Немцы, мабыць, не спадзяваліся, што тут ёсць хто жывы, мо думалі, што гэта нашы войскі, адступаючы, перакапалі дарогу, каб гітлераўцы не маглі ім сесці на хвост. Адзін з афіцэраў — гэта бачыў Дрозд у бінокль, — разгарнуўшы карту, пакручваў галавою, мусіць, таму, што не знаходзіў аб'езду. Гэтак у нерашучасці, не ведаючы, што рабіць, немцы стаялі хвілін з дваццаць. Драздовы партызаны ніводным рухам не выяўлялі сябе. І на другім баку мужчыны выконвалі Драздоў загад: не страляць, пакуль не пачуюцца стрэлы з таго боку, дзе быў сам Дрозд.

А Дрозд бавіўся. Ён меў намер канчаткова закалыхаць пільнасць гітлераўцаў і тады зняпацку ўдарыць. Фашысцкая салдатня пачала ўжо збірацца ў купкі ля машын. Афіцэр нешта распарадзіўся, і салдаты пачалі даставаць з машын рыдлёўкі і сякеры. Мабыць, было прынята рашэнне засыпаць і зараўнаваць перакоп. Можа б, яшчэ доўга бавіўся Дрозд з камандаю «агонь», калі б ззаду кало́ны не аддзялілася нейкая фашысцкая прыблуда і не пашыбавала лесам проста на пазіцыі партызан. Стваралася небяспека, што партызан выявяць і будзе страчаць момант неспадзяванасці. Дрозд тады і падаў на ўсю магутнасць свайго басавітага голасу каманду: «Агонь!», першым стрэліўшы ў таго прыблуду, які валокся на пазіцыі.

Загаманілі кулямёты, вінтоўкі, і немаведама што пачалося на шашы. Пакуль фашысты ачомаліся ды прынялі баявыя парадкі, Драздовы партызаны палажылі іх памала. Бой цягнуўся з паўгадзіны. Партызаны не давалі немцам падняцца з зямлі, яны быццам папрышывалі іх да шашы. Ля перакопу немцы не маглі нават злезці за абочыну, бо абапал была такая дрыгва, якая ў момант засмоктвала чалавека. Толькі калі ўжо зрадзеў партызанскі агонь,

бо не вельмі выстачала патронаў, і Дрозд загадаў страляць толькі тады, калі гітлераўцы будуць падымацца ў атаку, фашысты агледзеліся, што на груд, з якога вёўся агонь, можна зайсці з канца калоны. Яны і рушылі напрапаваю, не лічачыся з ахвярамі, прыціскаючы да жыватоў аўтаматы і страляючы. Некаторыя з калгаснікаў-партызан паналіся і кінуліся паўцёкі. Дрозд колькі ні крычаў, не мог затрымаць іх. А немцы акружалі, пасядалі. Дрозд адзін ужо касіў іх са станковага кулямёта. Чалавек, відаць, рашыўся на смерць. Раптам кулямёт — ці то што заела ў ім, ці ў стужцы скончыліся патроны — змоўк. Дрозд хацеў і сам кінуцца паўцёкі ў лес, але ўжо ззаду, спераду, з усіх бакоў чулася:

— Русіш бандыт! Хэйдэ хох!

Запаленымі вачыма Дрозд абвёў немцаў, якія набліжаліся да яго — іх было чалавек з трыццаць, — і прыгнуўся ў сваім акопе. Немцы навалам рынуліся на яго. Але ў гэты момант страшэнны выбух скалапуў усё ляское наваколле і рэхам аддаўся аж там, за вёскамі. А калі праз некалькі дзён, як ужо ўлеглася ўсё ў лесе, прыйшлі калгаснікі на тое месца, дзе былі акопы, дык убачылі разарваннага свайго старшыню і некалькі фашыстаў. Відаць, каб не дацца ў рукі ворагам, Дрозд падарваў сябе і тых фашыстаў, што падбеглі да яго, процітанкавымі гранатамі, якіх было з паўдзсятка на дне акопа.

— От на гэтым і скончылася гісторыя, — ціха, са смуткам прамовіў Лук'янчык. — Ну, як ты там запісаў яе, прачытай.

Я прачытаў Лук'янчыку, і ён, выслухаўшы, сказаў:

— От гэта і надрукуйце ў першым нумары нашага «Чырвонага месціўца». А цяпер, братка, ідзі адпачывай. Мне яшчэ трэба галаву паламаць аднаму. Заўтра аперацыя важная.

— Можна б, вы і мяне ўзялі?

— Не, ідзі, ідзі. Табе газету трэба рабіць.

На дварэ ўжо звечарэла. Барвовы закат сонца быў прадвеснікам таго, што заўтра будзе добры вясновы дзень.

І НАШ СПАРАД ЛЯЦІЦЬ У ЦЭЛЬ

Зямлянка — быццам той грыб: як з-пад зямлі вырасла. На прагаліне, на краі грудка, зарослага маладым сасонікам, не было нічога, і раптам за якія два дні зямля раз-

варушылася і па ёй узнік ладны курганок. Гэта наша рэдакцыя і друкарня. Яна прасторная, раскошная ў параўнанні нават са штабной зямлянкаю. Сцепы яе закіданы тонкім абчэсаным бярэвнем. У левым кутку два рэалы, а ля ўваходу па адзін і па другі бок маленькія акенцы; пад адным з іх — саматужны стол па ўкапаных поўках, а пад другім — друкарская машына «амерыканка», гэтакія сама, як да вайны былі ў палітаддзелах МТС. Як толькі мяне Лук'янчык прывёў у гэтую зямлянку і я заняў месца за сталом, адразу прыйшлі два ўжо немаладыя незнаёмыя мужчыны і адрапартавалі:

— Таварыш рэдактар, прыбылі ў ваша распараджэнне.

— Сядайце, сядайце, — запрасіў я, быццам у маёй хароміне стаяла немаведама колькі крэслаў, хоць там усяго была зроблена адна лавачка пры сталом. Мужчыны пераглянуліся і, мусіць таму, што не ўгледзелі, дзе ім сесці, асталіся стаяць.

— А што вы будзеце рабіць у маім распараджэнні?

— Мы наборшчыкі, наша справа вядомая — давайце арыгіналы, і мы ў момант набяром іх. Рукі самі просяцца да работы, — адказаў старэйшы, з рудаватай шчэцю барады. — Я — Іван Церапечка. Пятнаццаць гадоў ля рэала стаяў.

— А вы? — звярнуўся я да другога, маладзейшага.

— Ён таксама наборшчык і друкар, па ўсё рукі майстар, — адказаў за яго Іван Церапечка.

— А як вас зваць?

— Рыгор Квасіла.

— Ну, то што ж, мужчынкi, разглядайцеся тут з гэтай маёмасцю тым часам. Шрыфты прагледзьце, ці ўсё тут ёсць.

Наборшчыкі сталі да рэалаў, і дастаўшы пакункі з шрыфтам, пачалі раскладваць яго па каморках кас. Я нагнуўся пад сталом і пачаў прыкідваць, з чаго і як зрабіць першы нумар нашага «Чырвонага месціўца». Назва газеты была нават зацверджана ў падпольным абкоме партыі.

Сама я ўрупіўся ў думкі, як у тамбуры зямлянкі пачуліся крокі і перада мною стала Тамара Шкарубская.

— Таварыш рэдактар, па загаду камісара брыгады прыбыла ў ваша распараджэнне...

— Сядайце, — запрасіў я.

Тамара прысела на лавачку да стала і пацікавілася, што я раблю.

— Ды от мудрую, трэба ж газету выпускаць...

— А што вы мне загадаеце рабіць?

— Не ведаю... Што вы можаце? Вы калі-небудзь працавалі ў рэдакцыі?

— Не, дзе я працавала. Пры чужым агні грэлася. Нехта раскладаў яго, а я рукі, калі яны дубянелі, трымала над полымем. Па суседству ў мяне была друкарня раённай газеты, дык я часцяком туды заходзіла.

— Добра і гэта. Не святыя гаршкі лепяць, — падтрымаў я Тамару. — От паглядзіце раз-другі, як што робіцца, і навучыцеся. Яшчэ якая журналістка можа з вас выйсці.

— Каб жа вашы словы спраўдзіліся.

Неўзабаве ўжо і Тамара схілілася над сталом і глядзела на аркушок паперы, які я разлінейваў алоўкам. Раз-пораз яна пыталася, што і для чаго... Я тлумачыў падрабязна і ахвотна. Мне прыемна было адчуваць жаночую блізкасць. Я наогул Тамару паважаў. Яна мяне вярпула да жыцця, і хіба я мог быць няўдзячны ёй. Праўда, я не зусім разумеў, навошта Лук'янчык паслаў у рэдакцыю дзяўчыну. Яна такая смелая, адважная, гатовая ў агонь і вяду, разумная. Мабыць, камісар не хацеў рызыкаваць яе жыццём і вырашыў неяк ашчадзіць дзяўчыну ад небяспекі. Цяпер у брыгадзе была ўжо добра пастаўленая і баявая, і агентурная разведка, так што, мабыць, не было такой пільнай патрэбы пасылаць у лапы ворагу Шкарубскую.

Доўга мудравалі над першым нумарам. Нарэшце вырашылі змясціць перадавы артыкул, зводку Інфармбюро, а астатнія матэрыялы — з баявых дзеянняў брыгады. Іх набіралася процьма, толькі трэба было запісваць. Я пачаў думаць, як зрабіць заглавак газеты. Цынкаграфіі ж тут няма, не закажаш.

— Хлопцы, а як жа нам быць з загатоўкам газеты? Шрыфт у нас там ёсць? — папытаў я ў наборшчыкаў.

— Не, няма, — адказаў Рыгор Квасіла. — Нават звычайнага заглавачпага і таго няма. Нехта ўкамплектаваў не падумаўшы. Але гэта не бяда.

— Чаму не бяда?

— Я ж вам казаў, ён на ўсе рукі майстар; каб от лінолеуму дзе дастаць, дык ён такі заглавак зробіць, што і цынкаграфіі такога не закажаце, — адказаў Перапечка.

— Гэта праўда? — узрадаваўся я.

— Рабіў калісь сёе-тое... На гравёра вучыўся, — прызнаўся Квасіла.

— Ну то пашукайце з чаго і выражце заглавак... Добра было б і карыкатуру якую на Гітлера.

— Пастараюся.

Я пачаў пісаць перадавы артыкул. Ён быў адрасаваны да цывільнага насельніцтва. Я не шкадаваў фарбаў, нянавісьць да фашыстаў і іх паслугачоў, здраднікаў, біла з кожнага майго радка.

Шкарубская, схіліўшыся пад сталом, чытала кожнае слова, як толькі яно было напісана. Я кідаў на яе вокам і адразу ж, як толькі сустракаўся з яе вачыма, адводзіў свой позірк. Нешта незвычайнае бачыў я ў вачах дзяўчыны; нейкую мяккасць, ласкавасць, замілаванасць. У куточках Тамарыных вачэй стаілася лёгенькая ўсмешка — яна выкрэсвала з іх ледзь-ледзь відныя праменьчыкі. Я ніколі не бачыў такой усмешкі на Тамарыным твары. Дзяўчына яшчэ бліжэй прыхінула сваю галаву да маёй. Я ўжо адчуваў дотык яе валасоў, ціхае дыханне. Наборшчыкі нечага выйшлі з зямлянкі — мы засталіся з вока на вока, і Тамара, як бы перасільваючы самую сябе, сказала:

— Макар, вы як малы, нічога не разумееце...

— Як гэта я нічога не разумею? У чым? — сумеўся я.

Але Тамара не адказала... У зямлянку ўвайшоў камісар. Лук'янчык быў нечым узрадаваны. Мы, як і належыць байцам, сталі па камандзе «смірна».

— Сядайце, сядайце! — прапапаваў Лук'янчык. — Наце от, ды каб мне праз гадзіну якую гэта было аддрукавана. Пра гэта павінны ўсе ведаць...

Камісар падаў мне скрэмананы алоўкам аркушок паперы. Відаць, той, хто пісаў, спяшаўся, каб не згубіць ніводнага слова. І калі я пачаў разбіраць і складаць слова да слова, — сапраўды было чаму парадавацца. Зводка Інфармбюро паведамляла пра значную перамогу нашых войск. Я адразу ж сеў перапісваць зводку так, каб наборшчыкі пры наборы не блыталіся, а Шкарубскай сказаў:

— Тамара, пазавіце хутчэй хлопцаў. Няхай набіраюць.

Лук'янчык агледзеў касы і, заўважыўшы, што каморкі іх поўны літар, сказаў:

— Бач, ужо зброя гатова. Ну, а як яна, будзе што-небудзь кумекаць? — спытаў камісар, маючы на ўвазе Шкарубскую.

— Будзе, а чаму ж не, — адказаў я з упэўненасцю.

— Ну, дык і добра. Я падумаў, што ёй, дзяўчыне, хадзіць паўз самую смерць. Няхай лепш табе памагае, яна кемлівая. Мне здаецца, яна такая, што ўсё можа рабіць. Да таго ж і рызыконтка вялікая; дык я і падумаў — яшчэ

на шыбеніцу трапіць. Дык няхай хоць на крок далей ад бяды.

Мне чамусьці хацелася падзякаваць камісару не так за клопат пра мяне, а пра Тамару, і, можа б, я выказаў уголас сваю ўдзячнасць, калі б не з'явілася Тамара з наборшчыкамі.

— Ну от, таварыш камісар, хлопцы адразу набяруць, — не то далажыла, не то так сабе яна сказала Лук'янчыку.

У голасе адчувалася замілаванасць да гэтага суролага з выгляду, але добрай душы чалавека. А што Лук'янчык быў чалавек добрай душы, у гэтым я пераканаўся на адпосінах да сябе. Хто я яму? Я ж яму не сват, не брат, а ён вунь як аднёсся да мяне. Не тое што Кульбіцкі. Праўда, і Кульбіцкі пакуль нічога благога не зрабіў. Але я нейкім шостым пачуццём угадваў, што калі ён нічога дрэннага і не зрабіў мне, дык мо таму, што Лук'янчык засланыў мяне сваёй спіною...

— Калі надрукуеце, дык ты, Тамара, паможаш зрабіць так, каб гэтая зводка да ўсіх дайшла — і да партызан, і да мірных жыхароў. Немцы брэшудь, што Расіі ўжо капут... А ёсць жа яшчэ людзі, што і вераць ім. Надрукуйце такімі літарамі, каб і сляпы мог прачытаць.

— Ёсць, таварыш камісар, набраць такімі літарамі... — аж узрадаваўся Іван Перапечка.

Я хуценька перакладаў і перапісваў зводку. Наборшчыкі проста з-пад пяра набіралі. Праз якую гадзіну ўжо чакала друкарская машына і мы складалі ў пакупачкі лістоўкі з тэкстам зводкі Савецкага Інфармбюро, якая па ведамляла аб чарговай перамозе нашых войскаў. Цяпер, праўда, перамогі Чырвонай Арміі — гэта ўжо была не навіна. Пасля таго як фашысты асекліся пад Масквой, ім усё часцей і часцей наступалі на мазоль. Але ўсё ж яны яшчэ, асабліва тут, у тыле, не трацілі форсу. І самі фашысты, і іх паслугачы не стамляліся крычаць на ўвесь голас, што вось-вось надызе такая хвіліна, калі гітлераўская машына раптам рушыць наперад і сатрэ ў парашок усё, што будзе трапляцца ёй на шляху. Аднак жа машына буксавала, дый здорава, нават на роўным месцы, і пра гэта павінны былі ведаць нашы людзі, каб не апускаць у барацьбе рукі.

Лістоўка была надрукавана на лістках з вучнёўскіх сшыткаў у касую лінейку. Газетнай паперы мы не хацелі траціць, бо яе было не дужа многа.

Выйшаў і першы нумар «Чырвонага месціўца». Рыгор

Квасіла сапраўды аказаўся добрым майстрам. Ён распляскаў гільзу зенітнага пямецкага спарада і выразаў не толькі загаловак, але і карыкатуру на Гітлера, на якой фюрэр быў падобны на бабу-ягу з падвязапай хусткай шчакой, быццам у яго вельмі балелі зубы. Пад карыкатуру мы зрабілі подпіс: «Ад аплявухі, якую дала Чырвоная Армія, аж зубы павыляталі».

Тыраж газеты быў не дужа вялікі. Большую частку яго забіралі ў штаб і раздавалі сувязным, якія прыезджалі з атрадаў з данясеннямі. Але не толькі партызаны павінны былі чытаць нашу газету. Партызаны былі больш-менш праінфармаваны пра тое, што дзеецца на франтах. Вельмі важна, каб цывільнае насельніцтва ведала хоць трохкі праўды. І таму лістоўкі са зводкамі Інфармбюро і газеты мы стараліся распаўсюджваць і па вёсках нашай зоны. Было нават так, што лістоўкі паяўляліся на парканах, на вокнах хат тых вёсак, дзе размяшчаліся фашысцкія гарнізоны і апорныя пункты паліцыі.

Я быў захоплены сваёй работай. Гэта было тое, што давальняла маю душу. Шашаль сумнення, які яшчэ нядаўна тачыў, грыз мяне — мне, маўляў, не давяраюць, — быў вынішчаны амаль дарэшты. Праўда, я ўсё яшчэ ніяк не мог зразумець капітана Кульбіцкага, начальніка асобага аддзела брыгады. Мне здавалася, што ён усё не верыць мне і шукае выпадку, каб абвінаваціць мяне ў пяшчырасці, а можа, і ў чым большым. З зямлянкі разведчыкаў я перасяліўся ў сваю рэдакцыйную. Перабраўся следам за мною і Куксёпак. Быццам камісар загадаў быць памагатым у друкароў і выконваць абавязкі пешта пакштальца загадчыка гаспадаркі рэдакцыі: «Ну што ж, перабраўся дык перабраўся, мне весялей будзе», — падумаў я сабе.

Цяпер Куксёпак быў у маім падначаленні. Я такі яго ганяў. Ён не сядзеў склаўшы рукі: то даставаў паперу, то адносіў гатовую прадукцыю, то прыводзіў у рух друкарскі стапок. Мы з Тамарай былі заняты творчым працэсам. Бачыліся не дужа часта: то яна хадзіла ў раздабыткі матэрыялаў, то я адпраўляўся на аперацыі, каб напісаць пра тое, што бачыў на свае вочы. Але дзе б я ні быў, мне заўсёды чамусьці карцелі Тамарыны вочы: мяккі трапяткі позірк, лагодная мілая ўсмішка. І чуліся яе словы: «Макар, вы яшчэ як малое, пічога не разумееце». Чаго я не разумеў — і сам не ведаў. Мо таго, пра што толькі загадваўся і чаго мне хацелася і не хацелася. Сэрца, мабыць, хацела, але свядомасць адганяла, адбівалася ад на-

стырнага пачуцця. «Не час, не час і не месца», — думалася мне. Я сябе стараўся перакапаць, што нічога ў тым Тамарыным позірку асаблівага не было. Відаць, мне проста здалася... Засумаваў, мабыць, па жапочай ласцы, дык іскарка яе здалася полымем.

Тры дні Тамары не было: яна папесла лістоўкі, газеты і павінна была вярнуцца ў той жа дзень пад вечар. Але Тамары не было, і я не знаходзіў сабе месца. Бегаў да Лук'янчыка даведацца, ці не чутно чаго-небудзь пра Шкарубскую. Але і ў штабе не ведалі, дзе дзелася дзяўчына. Лук'янчык запэўніў мяне, што са Шкарубскай нічога не здарылася, бо каб што адбылося сур'ёзнае, ужо б ведалі. Проста недзе дзяўчына забавілася. Час жа цяпер такі, што заўсёды ходзіш, як па вастрыві ляза. Думаеш адно, а выходзіць другое. Але Тамара не такая, каб дацца дзе ў рукі ворагам. Дзяўчына кемлівая...

Кемлівая то кемлівая, але дзе яна можа быць? Шкарубская вярнулася толькі на пятыя суткі... Вярнулася стомленая, знерваваная, апранутая ў нейкае сялянскае рыззё. Я глянуў на яе і спалохаўся:

— Тамара, што з вамі?

— Нічога... Пачакайце, усё пасля раскажу. Зараз пабягу хуценька ў штаб, — і гэтак, не пераапрунуўшыся, не прывёўшы сябе ў парадак, пабегла.

А мяне грызла трывога, невядомасць: што ж магло стацца з дзяўчынай і чаму яна мне нічога не сказала.

Са штаба Тамара вярнулася навесялелая. А можа, мне здалася, таму што яна зайшла ў сваю зямлянку, умылася і пераапрунулася і зноў як бы стала сама сабой... Я глядзеў на яе, не спускаючы вачэй. Яна аж сумелася ад майго позірку.

— Што вы на мяне так глядзіце, нібы я з таго свету прыйшла?

— А я думаў, што вас сапраўды ўжо няма на гэтым свеце.

— Па праўдзе сказаць, дык я блізка была да таго свету.

І Тамара сказала мне ўсё да драбніц, што з ёю адбылося ў Дабралесе. Не паспела яна ўвайсці ў вёску, як туды наляцелі фашысты. Яны ачапілі вёску і пачалі не чага шукаць, шыпарыць па панадворках і хатах. Тамара скеміла, што яе могуць вось зараз сустрэць карнікі і тады наўрад ці чым яна адгаворыцца ад іх. Да таго ж у кошыку, які яна несла ў руках, было поўна лістовак і газета «Чыр-

воны мсцівец». Каб выбегчы з вёскі ў лес, і думаць не было чаго. Фашысты і паліцаі пільна неслі варту... Тады дзяўчына кінулася ў першую бліжэйшую хату.

— Цётка, немцы! Дзе ў вас тут схавацца?

— А дзе ж ты схаваешся, мая дзетка? — як здалося Тамары, вельмі спакойна сказала гаспадыня.

— То хоць вось гэтае куды схавайце, — падала Тамара старой кошык з лістоўкамі.

Жанчына, мусіць, здагадалася, што несла Тамара ў кошыку.

— Давай хуценька, мая дзетка.

Цётка Тэкля — так звалі гаспадыню — схапіла Тамарыш кошык і выскачыла ў сенцы. Праз колькі хвілін яна вярнулася ў хату без кошыка. Паглядзела на Тамару і з нейкім шкадаваннем сказала:

— Сядзела б ты, дзеўка, дома. Дык ты бач што робіш....

— Што я раблю?

— Ты думаеш, я старая, дурная, дык і не ведаю, што ты сама сабе смерць пасіш...

— Якую смерць?

— Бачыла якую... Ды ты не бойся, я схавала так, што і сам пячысты не знойдзе.

— Дзякую вам, — трохі паспакайнела Тамара.

— А ты, калі хто сюды зойдзе ды будзе пытаць, дык скажы, што з Віляціч, дачка маёй сястры Матруны, Гапначка.

— Добра, добра, дзякую, — не паспела сказаць гэта Тамара, як у хату ўваліліся немцы і тутэйшы паліцай Кандрат Перагуд.

— Ты нічога і нікога тут, Тэкля, не хаваеш? — спытаў паліцай.

— Божачка мой, дык каго гэта я буду хаваць. Няма каго і няма чаго ў мяне хаваць, усё па людскім воку, усё і сабе, і людзям відно.

— Відно то відно, але не вельмі... А гэта хто ў цябе? — звярнуў увагу на Тамару паліцай.

— Дык хіба бо ты ўжо і не ведаеш, хто яна такая?.. Гэта ж Матруніна дачка Гапца. Яна ж у нас часцяком бывае, хіба бо ты і не бачыў ні разу...

— А хто яго ведае, хіба ўсіх тут перабачыш... Колькі ў дабралесцаў сваякоў, хіба іх усіх будзеш ведаць...

— Канечне, — уставіла сваё Тамара. — Я дык вас,

дзядзька, ведаю, колькі разоў бачыла тут, у Дабралесе... Яшчэ летась на фэсце бачыла.

— Як той казаў, папа ўсе ведаюць, а поп аднаго бога, — сказаў Перагуд і зірнуў так на сваіх гаспадароў немцаў, нібы тыя былі багамі і ён іх адных ведаў, адным і пакланяўся.

— Каго бо гэта вы шукаеце? — спытала цётка Тэкля. — Хіба ў нашым Дабралесе хто чым прашкашчэўся?

— Усюды цяпер гэтай погані, печысці партызанскай поўна. Вунь жа і ў нас нехта парасклеіваў лістоўкі.

Немцы з Каандратам выйшлі з хаты, і Тамара глыбока-глыбока, быццам скінула з плеч найвялікшы цяжар, уздыхнула.

— Пранесла, — вымавіла з палёгкай яна.

— А хто ж бо ты такая будзеш? — запытала Тэкля.

— Дзяўчына, — адказала Тамара.

— Бачу, што дзяўчына. Але з чым, чаго і адкуль ты прыйшла?

— Вы ж, мабыць, бачылі, з чым я сюды прыйшла. А дзе ж вашы ўсе? Вы ж, мабыць, не адна жывяце?

— Вядома, што це адна... Чалавек з дзецьмі педзе ў полі. Як той казаў, па смерць рыхтуйся, а хлеб усё роўна спячы...

— Чаго вы па тую смерць. Няхай лепш яны памруць.

— Хто яны?

— А гэтыя, што прыходзілі.

— Чаго бо іх сюды нанесла? — як бы спытала сама ў сябе цётка Тэкля. — Мы ж іх тут рэдка і бачым. Ніяк-хай як нехта ім на балючы мазоль наступіў.

Тамара наважыла даведацца, чаго ўсё-такі панесла немцаў у Дабралес, тым больш што першае спаткаўце з імі не прынесла ніякай небяспекі. Але дзяўчына не ведала, як адцясецца гаспадар і дзеці цёткі Тэклі да яе. Хто іх ведае, што яны за людзі.

Увечары, калі сабралася ўся сям'я ў хату, Тамара памёкамі, прыблізна расказала, хто яна такая і чаго прыйшла сюды ў Дабралес.

— От бо настаў час, — уздыхнуў цяжка дзядзька Сідар, стары гаспадар, — што на сваёй зямлі трэба людзям туляцца на закавулках. Нагнала гэтай навалачы сюды нячыстая, дык няўжо ж на век яны запаланілі нашу родную зямельку.

— Не павек, дзядзька Сідар, — страпянулася Тамара, быццам ёй трэба было выйсці на трыбуцу і расказаць уся-

му свету, што навокал дзесца, — не навек, зпойдзецца і па іх управа.

Тамара расказала пра апошнія зводкі Інфармбюро, і стары, разявіўшы рот, слухаў тыя навіны, якія для яго былі светлымі пробліскамі надзеі і радасці.

На вуліцы зарышаў гармонік, і Куліна, трохі маладзейшая за Тамару Тэкліна дачка, грудастая прысадзістая дзяўчына, аж уседзець не магла на месцы.

— Сходзім на музыкі, тасчка, — звярнулася яна да Тамары.

— Хіба ў вас яшчэ і на музыкі ходзяць?

— А чаму ж не? Вайна вайною, а музыкі музыкамі.

На ігрышча прыйшлі і немцы з паліцаямі. Фашысты спярша падазрона аглядалі ўсіх, быццам шукаючы партызанаў, але як толькі пачаліся танцы і моладзь пайшла ў тапак, немцы пачалі выскаляцца, нешта гергетаць паміж сабою. Відаць, для іх было навіною такое бачыць.

Дабралескія хлопцы і дзяўчаты падазрона пазіралі на Тамару, але Куліна пашапталася з імі, і яны, мусіць, уведаўшы, хто яна, глядзелі ўжо на дзяўчыну як на сваю. Куліна колькі разоў запрашала Шкарубскую на тапец. Тамара адмаўлялася, быццам яна зусім не ўмее танцаваць. Ёй карцела што-небудзь пачуць, што-небудзь даведацца, чаго сюды прыехалі немцы. Яна ўслухоўвалася ў гаворку салдат, але, мусіць, таму, што нямецкую мову разумела з пятага на дзiesiąтае, нічога не магла ўшалопаць.

З вячорак Тамару прывёў да самай хаты Кандрат Перагуд. П'янаваты, ён ужо, як стары знаёмы, заляцаўся да дзяўчыны. Ля хаты гарнуўся да яе, хочучы пацалаваць. У твар Тамары біла перагарам, як з тае паршывай бочкі, але яна трывала як магла. Ёй карцела выпытаць сёе-тое ў паліцаю. Перагудаў язык менціўся, твар выскаляўся.

— Ты са мною не бойся нічога і нікога. Я тут усім начальнік, — пахваляўся паліцай.

— Не трэба, не трэба, дзядзечка, — закрычала Тамара, калі Перагуд на ўсю сілу прыціснуў яе да сябе. — Хіба ў вас усе такія хлопцы? Нашы віляціцкія дык рахманья, сарамяжыя.

— Дык то ж вашы! Хіба яны хлопцы? Што ж то за хлопец, каторы дзеўцы не дасць рады...

— Ой, пусціце, дзядзечка, цётка Тэклія пачуе, дык со-раму колькі будзе...

— Сорам не дым, вачэй не выесць. Твая цётка, як да-
ведаецца, што ты са мною, дык і языком не паварушыць.
Мой дух усе тут чуюць...

— Я ведаю, што чуюць... Мне казалі ўжо.

Падахвочаны паліцай зусім разменціўся языком. Ён
расказаў Тамары, чаго сюды прыехалі фашысты, хваля-
чыся, што на такой патрэбе яны нікуды, апроч Дабралес-
са, не маглі паехаць, бо пiдзе, апроч Дабралеса, няма та-
кога чалавека, як іхні Яўсей Самасейка...

Тамары карцела хутчэй выбрацца адсюль, з Дабралеса,
каб усё расказаць камісару брыгады Лук'янчыку.

Выбрацца ёй давлялося нялёгка. Дабралес быў ачэп-
лены эсэсаўцамі і паліцаямі...

ЯК ЯЎСЕЙ САМАСЕЙКА ГІТЛЕРУ МОРДУ СКРЫВІЎ

Улетку што! Улетку, як той казаў, кожны кусцік на-
чаваць пусціць, і наша брыгада разгрупавала ўсе свае
пяць атрадаў на розных мясцінах. Тутэйшыя лясы былі
такія вялікія, што маглі б'даць месца яшчэ некалькім
такім брыгадам, як наша. Кожнаму атраду быў вызна-
чаны пэўны раён, у якім ён павінен быў не даваць жыцця
гітлераўскім гарнізонам і іх паслугачам паліцаям. У боль-
шасці лясных вёсак старастамі былі нашы людзі, і яны
праз надзейных сувязных інфармавалі пра ўсё, што дзе-
лася на вёсцы. Пра кожны крок фашыстаў і паліцаяў
мы ведалі загадзя і стараліся папярэдзіць яго. Асноўныя
сілы брыгады былі скацэнтраваны бліжэй да горада. Гэ-
та і зразумела: горад быў тым аб'ектам, з якога як бы цяг-
нуліся невідочныя ніткі да ўсіх сельскіх і местачковых
гітлераўскіх і паліцэйскіх гарнізонаў. Адтуль ішло кіраў-
ніцтва, адтуль паступалі загады, там распрацоўваліся пла-
ны карных аперацый супраць нас, і нам заўсёды трэба
было быць напачатку, каб парываць іх. Зноў жа такі,
горад быў важным у стратэгічных адносінах чыгуначным
вузлом, праз які ішло папаўненне фронту жывой сілай,
тэхнікай і боепрыпасамі. Каб нам удалося вывесці са
строю гэты вузел, мы б вуць як памаглі нашай арміі.

На Дзямідавых грудях астаўся штаб брыгады ды базы
снабжэння. Зусім адарвацца ад гэтых грудой было брыга-
дзе не вельмі лёгка. За які кіламетр ад іх, на глухой лясной

палянцы, быў абсталяваны партызанскі аэрадром. Сюды амаль штодзень прыляталі з Вялікай зямлі самалёты. Яны прывозілі боепрыпасы, часта правіянт і, галоўнае, загады і распараджэнні Штаба партызанскага руху. Цяпер партызанская барацьба ў тыле ворага кіравалася з аднаго цэнтра, падпарадкоўвалася агульнай баявой задачы. Так што цяпер мы былі часцінкай той вялікай сілы, якая развінчалася на тысячакіламетровым фронце.

Ад нас самалёты забіралі і адвозілі на Вялікую зямлю параненых, жапчын і дзяцей, якім пагражала небяспека. Мы цяпер былі звязаны з Вялікай зямлёю надзейнай двухбаковай сувяззю. Мяне выклікаў Лук'янчык і перадаў цікавыя данясенні, з якіх трэба было зрабіць допіс, кароткія фельетоны ў газету. У нас цяпер матэрыялаў ставала. Адно што паперы было не заўсёды ўдосталь.

Ад камісара брыгады я ішоў у сваю зямлянку берагам груда. Паднялася ўжо альсовая трава, і навокал была такая духмянасць, што, здавалася, яе не толькі ўдыхаў бы, а піў бы. Задумаўшыся, я не вельмі разглядаўся навокал. І раптам аж спалохаўся: з гушчарыны перада мною паявілася Тамара. Яе вочы чамусьці былі затуманены смуткам.

— Што з вамі, Тамара? — замест прывітання спытаў я.

— Ат, нічога.

— А што ў вас за клопат, калі не сакрэт?

— Я не магу вам гэтага сказаць. Лук'янчыку даўно хачу паскардзіцца.

— На каго?

— Вам нецікава. Вы ўсё роўна не зразумеце.

— Чаму? Хіба я чэрствы?

— Можна, і чэрствы. Мабыць такі чэрствы, — Тамара гэтак зірнула на мяне, што я не мог зразумець, чаго ў тым позірку было больш: любасці ці дакору.

— Чаму вы, Тамара, так зірнулі на мяне?

— Як?

— З дакорам.

— Хіба вы не варты таго, каб па вас так глядзець?

Мы ішлі густым чарналесем. Нідзе нікога не відно было і не чуто. Быццам на свеце не было ні вайны, нічога. Тамара мне расказвала розныя эпізоды. Яна і цяпер, апрапуўшыся ў адзенне вясковай маладзіцы, часта хадзіла ў занятыя пемцамі вёскі і пават у горад і магла расказваць бясконца, што яна там бачыла і чула. Гэта

мене цікава было слухаць: Але я адчуваў, што дзяўчына пачага хвалюецца, пачага педагаворвае, што ёй хочацца сказаць нешта незвычайнае.

— Ты чэрствы, чэрствы, як леташні акраец. Хіба ты не бачыш, не адчуваеш... Няшчасная я: хто мне любы, той мяне не хоча галубіць, а другі пішчом лезе.

Я стараўся сунакоіць дзяўчыну. Узяў яе пад руку, правёў далоняю па распатланых валасах. Яна ішла моўчкі, адно пачага хліпала, быццам яе хто вельмі ўкрыўдзіў. Тамара падняла на мяне вочы і, ужо саромеючыся, сказала:

— Даруйце, Макар Васільевіч, за гэтую мінутную жапочую слабасць.

— Тамара! — ускрыкнуў я. — Вы мне падабаецеся. Але вы не забывайцеся, што ў мяне жонка і сыноч ёсць.

— Чаму гэта так на свеце дзеецца, — ужо зусім паспайкайнеўшы, пачала разважаць Тамара, — той, да каго тваё сэрца горнецца, не хоча на цябе глядзець... От ты баішся ўзяць грэх на сваю душу перад жонкаю, перад сыноч. А ён жа не баіцца, хоць у яго не адзін сыноч, а трое.

— Хто гэта ён?

— Ды гэты ж Кульбіцкі. Я ад яго ўратавацца ніяк не магу. Ужо колькі разоў наважвалася ісці да камісара і казаць яму сваю крыўду. Але неяк сорамна. От то ж і тады, як ты мяне сустрэў у зямлянцы, я прыйшла да Лук'янчыка скардзіцца на Кульбіцкага. Ну, проста ён мне быту не дае. Сляпіцаю лезе ў вочы і душу.

Я не ведаў, што мне параіць дзяўчыне. Але Тамара страпянулася, і я ўбачыў перад сабою партызанскую разведчыцу, вытрыманую, нязломную. Я нават здзівіўся такому раптоўнаму пераўвасабленню чалавека. Больш Тамара не выказвала гэтак адкрыта сваіх пачуццяў да мяне. Але я бачыў, як ёй добра было, калі мы, седзячы поплец, пісалі матэрыялы, вычитвалі карэктурку нашай газеткі. Яна неяк асабліва ўважлівая была да кожнай маёй заўвагі, хацела ўсё ведаць, ва ўсім памагчы мне, і гэта мяне радавала. Я ўжо нават казаў ёй, што як скончыцца вайна, Тамара абавязкова пойдзе працаваць журналісткай.

Нам асабліва цікава было пісаць пра Яўсея Самасейку. Стары сядзеў у нашай зямлянцы і, пасміхваючыся, расказваў:

— От як яно было, мае дзеткі...

...Гебітскамісар фон Клібэ толькі што вылузаўся з мяккай і цёплай пасцелі і хадзіў па вялізным кабінце,

мякка шлёпаючы пантофлямі па блішчастым і коўзкім паркеце. Ён ужо колькі разоў загадваў, каб не паціралі так паркету, а то як абуецца ў боты на скураной падэшве, дык ходзіць як па лёдзе, баючыся пакаўзнуцца і ўпасці. Распарадзіўся быў заслаць паркет вялізным дываном, але паявілася столькі молі, што давалося той дыван скачаць у трубку і выкінуць у кладовую. Ды, зрэшты, без гэтых дываноў і гігіенічней.

Колькі ні прымаў самых рашучых мер фон Клібэ для таго, каб знішчыць партызан — пасылаў цэлыя эсэсаўскія дывізіі з танкамі, самалётамі і гарматамі, — але ўсё марна. Колькі падрыхтавана ўжо было пераможных рэляцый на імя гаўляйтара Беларутэніі, што партызаны канчаткова знішчаны; але не паспеюць адаслаць тыя рэляцыі, як дзе-небудзь, нават тут, у самім горадзе, партызаны дадуць сябе знаць, ды так, што ніяк нельга ўтаіць. Даходзяць і да гаўляйтара фон Кубэ весткі. Ды і як не дайдуць, калі цэлыя эшалоны з жывой сілай і тэхнікай ляцяць, як у бездань, калі гараць склады, узлятаюць у паветра бензасховішчы, адпраўляюцца на той свет верныя служкі фюрэра, на якіх спадзяваўся, што яны навядуць тут парадак.

Не так даўно на нарадзе беларускіх нацыяналістычных дзеячаў, на якой быў і фон Клібэ, па прапагове самога гаўляйтара Кубэ было прынята рашэнне паслаць да самога фюрэра дэлегацыю ўдзячных за вызваленне беларусаў. Быў зацверджан і склад самой дэлегацыі. У яе ўваходзіла некалькі нацыяналістычных дзеячаў з Мінска, два селяніны з былых раскулачаных. Знайшоўся і рабочы, які перад самай вайною вярнуўся з адседкі. Былі і прадстаўнікі мастацтва: паэт, нейкая хрыпатая спявачка і кампазітар. З гэтае нагоды паэт дзён пяць не браў у рот нічога хмельнага і склаў тэкст велічальнай песні, а кампазітар паклаў яе на музыку. Але гэтага ўсяго мала было. Гаўляйтару карцела паслаць у падарунак вялікаму фюрэру што-небудзь матэрыяльнае, рэчавае, каб яно заўсёды нагадвала яму, што ў яго ёсць верныя сябра і паплечнік па барацьбе гаўляйтэр Беларутэніі Вільгельм фон Кубэ. Фон Кубэ загадаў сваім падначаленым знайсці што-небудзь такое, што ўзрушыла б, узрадавала вялікага фюрэра. Гебітскамісар фон Клібэ, як верны памочнік і паплечнік гаўляйтара, наматаў сабе гэта на вус, і, мабыць, хочучы выслужыцца перад начальствам, распарадзіўся знайсці падарунак, варты самога фюрэра.

Гебітскамісар сядзеў, разваліўшыся ў мяккім крэсле, як у пярэднім пакоі пачуўся звапок. «Хто гэта так ра-на?» — падумаў Клібэ. Ён быў яшчэ не ў форме, і яму не хацелася нікога прымаць. Але не паспеў ён і падумаць добра, як расчыніліся дзверы кабінета і афіцэр гестапа рыжы Глюке ускінуў пад галавою руку.

— Хайль Гітлер!

Глюке еў вачыма фон Клібэ. Пад нахаю левай рукі ён трымаў нешта загорнутае ў газету і перавязае шпа-гатам.

— Хайль! — млява падцягнуўшыся ў крэсле, адказаў гебітскамісар.

— Мой экселенц, дазвольце паказаць.

— Што гэта?

Гестапавец хуценькімі рухамі развязваў шпагат і вы-лушчваў з паперы цёмна-карычневы бюст. Фон Клібэ глядзеў на бюст і нічога не разумеў.

— Што гэта?!

— Бюст!

— А вы ведаеце, чый гэта бюст?

— Мой экселенц, — не на жарт спалохаўся Глюке, — вы загадалі знайсці падарунак фюрэру.

— Вы пры сваім розуме?! Гэта ў падарунак фюрэру?!

— Не, не, мой экселенц! Гэта я капаўся ў сховішчах

тутэйшага музея і знайшоў гэты бюст.

— Навошта вы яго сюды прынеслі?

— Паказаць вам, як ён зроблены.

Мабыць, толькі цяпер да фон Клібэ трошкі дайшло, для чаго прынёс гэты бюст Глюке.

— Зірніце, як ён зроблены, — ставячы бюст на стол, казаў гестапавец. — Гэта рабіў сапраўдны мастак. Падзі-віцеся на вусы: кожная валасічка ў іх відаць. А вочы як жывыя.

Бюст стаяў на краі стала, і фон Клібэ з гестапаўскім афіцэрам, панагінаўшыся, разглядалі кожную рысачку яго.

— Я даведаўся, дзе жыве майстар, які рабіў гэты бюст. — Глюке выняў з кішэні блакнот і прачытаў: — «Яўсей Самасейка, вёска Дабралес». Сам паеду да яго. Калі не захоча, дык сілаю прымушу зрабіць гэтакі ж бюст нашага дарагога фюрэра.

— Вы, малайчына, Глюке; я ведаў, што на вас заўсё-ды можна паспадзявацца, — забыўшыся на нядаўні гнеў, хваліў гестапаўца гебітскамісар. — Толькі вы не баўдэся.

Сёння ж едзьце туды. А цяпер вазьміце сякеру і пасячыце гэты, каб ніхто і не пабачыў яго, — загадаў Клібэ.

— О не, мой экселенц... Я вазьму яго з сабою. Калі той Самасойка будзе выкручвацца, казаць, што ён не ўмее, дык я яму пакажу гэты, прыгражу расстрэлам. Нідзе не дзенецца, зробіць. Яшчэ лепшы за гэты...

Глюке ўзяўся запакоўваць біўст у тую самую паперу, з якой ён толькі што вылушчыў яго.

— Чакайце, чакайце, — спыніў яго фон Клібэ. — Гэта можа парвацца.

Гебітскамісар збегаў у спальню і прынёс прасціну. Загарнулі біўст і завязалі шпагатам. Глюке спытаў:

— Дазвольце ісці?

— Так, так, жадаю поспеху. Толькі глядзіце не парвіцеся на партызан.

— Не парвуся, мой экселенц. Я туды паслаў ужо сваіх людзей. Яны там усё расчысцілі.

Да Клібэ вярнуўся добры настрой. Такому падарунку гаўляйтэр, ды і сам фюрэр, вядома, будуць рады, а значыцца, і па яго, Клібэ, упадзе кропля іхняй вялікай ласкі. Малайчына гэты Глюке. Даўмеўся ж! Трэба будзе гэта адзначыць яму. Такі падарунак яшчэ паўрад ці хто падносіў фюрэру. Дармо што ён не сам, Клібэ, паднясе яго фюрэру. Яго паднясуць удзячныя беларусы. Але ж фюрэр даведаецца, што паднёс яму не хто іншы, як ён, яго вершы і паслядоўны ўсюды і ва ўсім фон Клібэ. Адно от толькі забыў загадаць Глюке, каб ён пасля таго, як той штукар зробіць біўст, забіў яго. Але Глюке здагадлівы, сам даўмеецца гэта зрабіць.

.

Ганс Глюке лічыў себя знаўцам мастацтва. З дзяцінства ён імкнуўся да ўсяго прыгожага, незвычайнага. Сам маляваў, ляпіў з гліны конікаў, неўпікаў, звяркоў. Але стары бацька, зацяты бюргер Фрыдрых Глюке, сказаў сыну, каб ён і не думаў пра гэтыя штучкі. Перад ім развінаецца вунь якая перспектыва, і не канечне яму цешыць сваё блазенскае самалюбства гэтай рознай непатрэбшчынай. Няхай мае клопат да гаспадаркі, і на яго век хопіць і дастатку, і ўсяго. Калі Ганс паступіў у юнгенбунд, бацька не прырэчыў. Гэтак Глюке малодшы стаў зацятым фашыстам. У 1933 годзе, калі штурмавікі грамілі чырвоных і юдаў, ён не забываў пра сваю прыхільнасць да мастацтва. Дом старога Фрыдрыха Глюке стаў як бы

філіялам музея: на сценах вісели карціны, на падстаўках стаялі бюсты і нават чучалы птушак. Усё гэта панасцягваў Ганс Глюке з кватэр тых людзей, якіх заганялі за калючы дрот канцэнтрацыйных лагераў. Так што нельга было сцвярджаць, што ў Ганса Глюке не было ніякага густу да мастацкіх рэчаў. У Ганса, калі можна так сказаць, быў прыроджаны густ да мастацтва, і ён гэтым нават ганарыўся перад сваімі папличнікамі-эсэсаўцамі. Ужо адсюль з Расіі, Ганс паслаў некалькі пасылак з арыгінальнымі рэчамі.

Каторыя з яго сяброў пасылаюць усялякую пенатрэбшчыну — розныя трапты. Ён — не! Ганс пасылае тое, што потым, калі ўціхамірыцца свет, будзе цаніцца ўдубальт. О, Ганс ведае: мастацтва ніколі не старэе, яно перажывае саміх людзей, яно лапчыць позіркі і сэрцы і ніколі не падае ў цапе.

Так што Ганс Глюке недарма лічыў сябе не якім там дылетантам, а сапраўдным знаўцам мастацтва. Але тое, што Гансу кінулася ў вочы нават з першага позірку ў хатце Яўсея Самасейкі, ён ніяк не спадзяваўся ўгледзець тут, у гэтай глухой лясной беларускай вёсцы. Чыстая палавіна Яўсеевай хаты была спрэс застаўлена выразанымі з дрэва жывёлінамі. На лаве за сталом на покуці пад абразамі, як жывы, стаяў на ўвесь натуральны рост баран. Статуэткі коней, кароў і пават свіней каторыя былі прымацаваны маленькімі цвічкамі да сцен, а каторыя стаялі на пагах. Нават вазонніцы, у якіх лапушыліся вогнікі, герані і фікусы, былі незвычайныя — на іх пешта мудрагелістае было павыразана. На адмысловых падстаўках стаяла і некалькі людскіх постацей. Гэта былі ўсе барадатныя, як і сам гаспадар, мужчыны.

Глюке як зірнуў на ўсё гэта, дык яму прыйшло ў галаву: добра было б усё гэта разам з дзікунскім жытлом перавезці ў Германію. Гэта быў бы такі музей, якому б магла пазайздросціць уся цывілізаваная Еўропа. Дзіва што пазайздросціць: там жа нідзе не знойдзеш пад адным дахам такога дзікунства і такога таленту. Але Гансу гэта было забывацца на тую мэту, якая прывяла яго сюды у лесавую глуш.

Якраз у той момант, калі ўвайшлі ў хату няпрошаныя госці, стары Яўсей сядзеў за сталом і падсілкоўваўся халоднай бульбай з кіслым малаком. Угледзеўшы цэлую світу немцаў з пісталетамі і аўтаматамі, стары ўстаў з-за

стала і па-старэчы прыгорблена выструніўся, як салдат перад начальствам, і гэтак стаяў.

— Ты ест гаспадар усяго гэта?

— Я, паночку.

— А хто ест майстар?

— Я, паночку.

— О, гут, гут! Вы сапраўдны мастак, у вас у руках золата.

Яўсей зірнуў на свае рукі і толькі цяпер угледзеў, што ён як чэрнаў кіслае малако драўлянай лыжкай, гэтак яна і засталася ў яго руцэ.

— Не, паночку, гэта не золата, а лыжка.

Глюке хацеў вызверыцца на згорбленага старога, апрадутага ў сялянскі шарачок, але ўспомніў, дзеля чаго прыехаў сюды, і адразу прыкінуў сабе, што творы мастацтва пад прымусам не ствараюцца, яны з'яўляюцца вынікам натхнення. Значыць, каб гэты стары дзікун зрабіў бюст фюрэра як мае быць, з ім варта абыходзіцца як мага ласкавей, хоць бы да той пары, пакуль ён не зробіць работу.

— Рукі залатыя, кажу я, — паправіў сябе Глюке. — О, каб гэта дойчлянд, мелі б багацця во гэтак, — Глюке на ўсю шырыню разняў рукі, паказваючы, колькі б меў багацця Яўсей. — Нямецкі народ умее цаніць талент.

— Аге ж, аге ж, можа і ўмее, — згаджаўся стары.

Глюке міргнуў падначаленым, і яны адразу ж узяліся распакоўваць тое, што было загорнута ў бялюткую прасціну. Самасейка ўгледзеў бюст, які выразаў ён гады чатыры назад, сам спалатнеў, як тая прасціна.

— О, работа алес гут, — хваліў Ганс Глюке. — Вы, grosэ фатэр, сапраўдны майстар. Немцы шанавайт такіх, як вы. Віла майт на беразе мора. У вас будзе ўсяго, усяго многайт.

Яўсей хацеў адмовіцца ад сваёй работы, але ўгледзеў у правым куточку падстаўкі выпаленыя драцяным прутком свае ініцыялы.

— А гэта што, ваш эмблем? — спытаў Глюке.

Яўсей капчаткова зразумеў: адмаўляцца ад таго, што ён зрабіў гэты бюст, ніяк нельга. Афіцэр, мабыць, бачыў такія ініцыялы і на іншых яго работах.

— Аге ж, гэта маё прозвішча, — прызнаўся стары. — Гэта ж калісь я сам узышоў, як гэтая макаўка-самасейка, вырас, адцвіў, а цяпер от і асыпаюся ўжо. У зямлю гляджу.

— Не варт, не верт, гер мастак. Вам будзяйт гана-
рар, слава, вас чакае капітал. О, маркі! — Глюке разняў
рукі, як бы хочучы паказаць, што Яўсея чакае цэлы аха-
пак марак.

— Дык хто мне іх столькі дасць? — асмялеў трошкі
Яўсей.

— Я, я давайт. Толькі от, — Глюке адшпіліў плашэт-
ку і выняў з яе складзены ўчацвёра белы аркуш. Разгар-
нуў яго, і Яўсей угледзеў партрэт Гітлера. — Выраж та-
кога, як гэты, — Ганс паказаў рукой на партрэт фюрэ-
ра. — Рыхтык такога.

— Вочы, пан афіцэр, цядобра ўжо бачаць.

— Трэба, каб бачыт. Капітал во поўны кішэнь, —
Ганс паказаў на кішэні свайго мундзіра. — Фюрэру па-
дарунак ад вайсрусіш. Зразумейт? Гэта ж вялікі гопаар
выпадайт табе.

— Зразумеў, пане афіцэр.

— Згодзен?

— Згодны. Што ж ты зробіш. Мастак павінен усё ра-
біць, што яму выгадна.

— О, гут. Зэер гут. Майстар, мастак не палітышэ.
Палітышэ сам сабе, а майстар сам сабе. О, гут, гут! — яшчэ
раз выказаў сваё задавальненне Ганс Глюке і кінуў вачы-
ма пад лаву. Там ляжала сякера. Зранку Яўсей калоў дро-
вы і, прышоўшы спедаць, паклаў пад лаву.

— О, гут, — беручы сякеру і прабуючы пальцам васт-
рыню яе ляза, казаў Глюке.

Стары спалохаўся, падумаўшы: «З гэтымі фашыстамі
не жартачкі — от возьме і аддатне сякераю галаву». Але
Глюке не замахнуўся на старога. Ён паставіў на падлогу
біост, які прывёз загорнутым у прасціну, прымераўся се-
кануць яго сякераю. Але не секануў, а звярнуўся да гас-
падара:

— На, рубайт, — аддаў Глюке гаспадару сякеру, —
шпек і яйкі смажайт. Кантракт заключайт.

Яўсей неяк бязвольна секануў біост на галаве, але
дрэва было ўсохлае і не паддалося.

— Сілы няма выцяць як след.

З гаспадаровых рук узяў сякеру адзін з тых, што
прывалакліся з Гансам, і па ўвесь мах гэтак секануў, што
біост распалавініўся. З шаленствам ён пасек яго на ка-
валачкі.

— Шпек, яешня смажайт, — загадаў Яўсею Глюке.
Самасейка выйшаў з хаты і крыкнуў з гарода старую.

— Ідзі, Марфа, пашукай якіх яек ды сала, хай іх чэрві ядуць, пяхай іх паразрывае,— сказаў стары жонцы.

З Яўсеевай хаты заказчыкі выехалі надвячоркам, дамовіўшыся, што прыедуць забіраць работу тыдні праз тры. Яўсей стараўся вытаргаваць у Ганса хоць бы месяцы якіх паўтара часу, але той пі блізка не згаджаўся.

Ганс Глюке са світай эсэсаўцаў затрымаліся ў дарозе. Чортведама дзе гэты Дабралес: ехалі, ехалі, пакуль даехалі, дык і прымеркла добра. Да таго ж дзень быў пахмуры, і Глюке добра нават не мог разгледзець работу. Адно зірнуў на валасы: яны былі зачэсаны гэтак жа на прабор, як у жывога фюрэра. І, галоўнае, Гансу падабалася тое, што, здавалася, кожная валасінка ў тым напуску, які спадаў на лоб і які быў так характэрны для натуры, відна была, як жывая. Зноў-такі вочы ў глыбокіх вачніцах, здавалася, аж свяціліся. Далей Глюке і не разглядаўся, бо недзе за вёскай пачулася страляніна. Глюке схопіў у бярэма загорнуты ў прасціну бюст, і ўся зграя заспяшалася да машыны. Начаваць тут не выпадала. Гаўляйтэр загадаў бюст даставіць педкладна. Зноў жа гэтая страляніна.

Колькі разоў ужо з рэзідэнцыі фон Клібэ званілі ў гестапа: дапытваліся, дзе падзеўся Ганс. Дазваніліся ў суседні гарадок, і гаўляйтэра запэўнілі, што Глюке жывы і дужы. Ад'ютант фон Клібэ перадаў загад гебітскамісара, каб Глюке, нікуды не заязджаючы, вёз бюст проста ў рэзідэнцыю.

Клібэ вельмі нецярпелася: было ўжо дамоўлена з гаўляйтэрам, у які дзень і час ад'едзе ў Берлін дэлегацыя «ўдзячных беларусаў», вызначана нават праграма яе гасцявання ў сталіцы райха.

Нарэшце такі... Нарэшце такі дзверы залы расчыніліся пасцеж, і Ганс Глюке — яго многія ведалі — прынёс пешта загорнутае ў прасціну. За ім хуценька прабеж фон Клібэ. Ён быў у парадным мундзіры, пры ўсіх чатырох жалезных крыжах і іншых рэгаліях. Гаўляйтэр паказаў Глюке, дзе паставіць тое, што ён прынёс, і гестапавец паставіў бюст на край стала на прасцэпіуме. Святла ў зале было не дужа багата: гарэлі толькі насценныя бра, разліваючы на сталы, заслапыя цёмна-зялёным сукном, таямнічы паўзмрок. Ганс Глюке спачатку адкрыў галаву, і ўсе па адной прычосцы пазпалі фюрэра і запляскалі ў далопі. Фоп Клібэ сам крыкнуў:

— Хайль Гітлер!

Прысутныя тройчы праскапдавалі: «Хайль!» — і запляскалі яшчэ мацней у далопі. Нарэшце прасціна спаўзла ўся, і прысутныя ўгледзелі бюст фюрэра. У цьмяным паўзмроку ён здаўся ўсім надзіва падобным. Нават сам гебітскамісар, які глядзеў зблізку, не заўважыў нічога. Бюст як бюст. Прысутныя пачалі соўгаць крэсламі. Мабыць, кожнаму карцела падысці бліжэй, паглядзець на фюрэра, а можа, нават і рукой дакрануцца. Фон Клібэ, мусіць, хочучы паказаць сваю знаходлівасць, прадэманстраваць перад тымі, хто сабраўся тут, сваю адданасць фюрэру, загадаў:

— Святло!

Вокамгненна ў залу як бы хто певідочны, з усіх бакоў, лінуў святло. На прасцэніум, дзе стаяў бюст, быццам хто павёў пражэктар, упаў залаты сноп і гэтак высветліў твар фюрэра, што ўсе адразу знямелі, стараючыся адвесці вочы ад яго, бо яны бачылі тое, на што ні ў якім разе нельга было глядзець. Ніжняя частка твару неяк адмыслова, так што на першы погляд і не заўважыш, была скасавурана. Зубы, хоць іх і не вельмі відно было, угадваліся ў воўчым вышчары. Фон Клібэ не адразу спахапіўся: ён стаяў збоку, глядзеў на бюст з профілю, і толькі ўгледзеўшы, што ўсе як бы застылі, анямелі ад нечаканасці, сам зірнуў у твар скульптуры. Адвіслыя шчокі заторгаліся, чырвоны твар спалатнеў, і ён закрычаў як сам не свой:

— Святло! Святло! Марш усе!

З пякельнай цемры залы, пераварочваючы крэслы і сталы, збіваючы адзін аднаго з ног, госці вышчэмліваліся праз адзіныя дзверы. Яны чулі пенатуральны, азвярэлы крык гаўляйтара:

— Павесіць! Павесіць неадкладна!

Чулі і не ведалі, каго павесіць: можа, усіх тых, хто быў запрошаны на агледзіны; і таму, падмінаючы пад ногі другіх, кожны стараўся як мага хутчэй уцячы адсюль. Адзін, мабыць, Ганс Глюке ведаў, каго трэба павесіць, бо калі ён не павесіць Яўсея Самасейку, майстра далёкай беларускай вёскі, дык наўрад ці яму самому знасіць галаву — увесь гнеў гаўляйтара можа зрынуцца на яго. Глюке з усіх ног кінуўся да машыны.

Атраду «Смерць фашызму», які дыслакаваўся не дужа далёка ад Дабралеса, была пастаўлена задача сустрэць як мае быць тых карнікаў, якія, відаць, захочуць адпом-

сціць Яўсею Самасейку за здзекі з фюрэра. Сам майстар з жоўкаю быў ужо ў нас, у лесе... Атрад на ўсіх дарогах, што вялі да Дабралеса, зрабіў засады. Партызаны цярпліва чакалі, калі палучацца фашысты пад камандаваннем Ганса Глюке.

Гестапаўскі афіцэр распрацаваў план аперацыі па знішчэнню старога так, быццам ён збіраўся па меншай меры ў паход супроць цэлага злучэння партызан. З самага світаня па некалькіх машынах выехалі карнікі. Ганс Глюке і вяроўку прыхапіў: абавязкова яму самому хацелася павесіць старога. Але не даязджаючы кіламетраў пятнаццаць да Дабралеса, карнікі трапілі ў такую пастку, з якой ні адзін не вырваўся. Ганс Глюке, каб не трапіць у рукі партызан, пусціў сабе кулю ў лоб. Большасць фашыстаў, што ехалі з ім, таксама палажылі галовамі. А вунь два гестапаўскія чыны сядзяць у нашай рэдакцыйнай зямлянцы і спавядаюцца. Мусіць, спадзяюцца на нашу літасць. Сядзіць тут і Яўсей Самасейка. Ён аднаго з гестапаўцаў пазнаў: той самы рыжы чорт, які пасек бюст. У мяне ў зямлянцы і Тамара. Вылупленымі ад здзіўлення вачыма глядзіць на яе паліцэйскі з Дабралеса Кандрат Перагуд і ціхенька сам сабе кажа:

— Бач, якая ты пляменніца, каб жа я ведаў...

Тамара чуе гэта і адказвае яму:

— А я от ведаю, хто ты...

Я дапытваю немцаў, паліцэйскіх, запісваю ўсё... Што пойдзе ў газету, а што і ў блакнот, які ўжо ў мяне аж распух ад фактаў і эпізодаў.

«ЖАЛЕЗНЫ КАПЦЭРТ»

Ахова чыгункі ў немцаў была глыбока эшаланаваная. Перш за ўсё на самой чыгунцы, на лясных участках, абнапал расцерабілі лес, спадзеючыся, што ні адна душа не пройдзе незаўважанай. Нарабілі дзотаў, накапалі акопаў, па якіх сядзелі ўзброеныя аўтаматамі, кулямётамі і мінамётамі палявыя часці. Відаць, фашысты лічылі, што ахова чыгункі гэтак жа важна, як і прырэдні край самога фронту. Ды і не дзіва: чыгунцы, якая ішла паўз наш гарадок, праз нашы лясы і звязвала захад краіны з яе поўднем, дзе цяпер адбываліся печуваныя бітвы, нямецкае камандаванне надавала асаблівае значэнне, як адной з

галоўных транспартных артэрыі. Наша разведка даносіла, што чыгункаю адзін за адным ідуць эшалоны танкаў, жывой сілы, зброі і боепрыпасаў.

З Цэнтральнага штаба партызанскага руху быў атрыманы загад, у якім вызначаўся дзень, калі па ўсіх акупіраваных мясцінах партызаны павінны выйсці на чыгушку і паладзіць «жалезны канцэрт». Было назапашана для «канцэрта» толу, мін, усялякага іншага ладунку.

На парадзе камандзіраў атрадаў наш камбрыг выказаў меркаванне, што добра было б падарваць чыгуначны мост. Але немцы на абодва бакі моста паставілі доты і нават дзве малакаліберныя гарматы. Так што, ідучы на мост, трэба было загадзя спадзявацца на значныя ахвяры. Некаторыя камандзіры атрадаў прапаноўвалі ўзяць мост штурмам. Але камбрыг, добра падумаўшы, не згадзіўся, бо гэта каштавала б партызанам многа крыві. Было прынята рашэнне: атрадам разгрупавацца на шырокім фронце і падарваць, калі не кожны пралёт дваццаціпяцікіламетровага ўчастка, дык ва ўсякім разе знявечыць чыгунку так, каб фашысты не маглі на скорую руку аднавіць яе. Кожнаму атраду былі вызначаны ўчасткі. Было прадугледжана і тое, што некаторым атрадам давядзецца прабівацца да палатна чыгункі з боем.

Лук'янчык сустрэў мяне пасля нарады. Сур'ёзны, заклапочаны, ён пекуды кіраваўся з зямлянкі.

— А, дружа, здароў, — угледзеўшы мяне, павітаўся камісар. — Ну, як жыццё-быццё?

— Ды так сабе, — адказаў я.

— Цяпер, братка, табе сапраўдная, як ты кажаш, работка знойдзецца. Так што збірайся і ты на «канцэрт».

— На які?

— На «жалезны». Будзем даваць немцам на чыгунцы.

— Ёсць збірацца! — па-салдацку адказаў я.

Гэта камісарава паведамленне мяне ўзрадавала і ў той жа час нечым засмуціла. Недзе ўсярэдзіне шчымліва заторгалася трывожная жылка. Я не веру, што ёсць людзі, якія без трывогі, без боязі ідуць на рызыку смерці. Кожны баіцца яе, каштавай. Уся, відаць, справа ў тым, як у каго гэта боязь выяўляецца: у аднаго яна выліваецца ў пацічны страх, у другога ў гнеў — і тады параджаецца бястрашнасць. Не баяцца ж смерці можа толькі той, хто больш за смерць баіцца самога жыцця.

Я ўвайшоў у атрад «Смерць фашызму», якім камандаваў былы дырэктар школы Аляксей Самапал. Чалавек

ён быў разважлівы і ніколі не кідаў свайго атрада на скрут галавы. Кожная аперацыя ў яго была прадумапа і распрацавана да самых драбніц. Ён ведаў усіх сваіх людзей гэтак, мусіць, як пекалі ведаў вучняў школы, і не толькі ў твар, але і характар, схільнасці і звычкі кожнага. Нас ён прыняў без асаблівай ахвоты. На мяне і на Куксёнка Саманал, мабыць, глядзеў як на лішні груз. Часам жа бывае так, што от чалавек нясе пошку, і хоць яна нялёгка, аднак уцягнецца і нясе. Але варта дадаць да гэтае пошкі яшчэ хоць адзін кілаграм, і ў чалавека падломяцца ногі. Такім лішнім кілаграмам, мабыць, і здаліся мы з Куксёнкам камандзіру атрада. Перад выступленнем у дарогу ён асабліва ўважліва аглядаў наша ўзбраенне, боекамплект, недатыкальны запас яды. У гэтага чалавека ўсё было прадугледжана, нават і такія выпадкі, калі хто-небудзь з партызан можа адбіцца ад атрада і астацца адзін сярод лесу.

Выступалі ўночы, разлічваючы на світанні рынуцца на чыгунку, аглавушыць яе ахову і, зрабіўшы сваю справу, на дзень адысці ў лес. Ішлі баявым маршам, наперадзе дзоры, разведка. Былі таксама бакавыя і тыльныя дзоры. Так што ўвесь атрад не мог адразу наткнуцца на фашыстаў. Калі сустрэнуцца значныя сілы гітлераўцаў, дык атрад паспее прыняць баявыя парадкі і здолее даць бой. Ішлі ціха. Камандзір гневаўся нават, калі ў каго бразгацела зброя. Дарога тут была зпаёмая. Ад лагера да чыгункі было кіламетраў пятнаццаць. Па дарозе былі і лясныя сёлы, але мы іх абыходзілі.

Ад неспрактыкаванасці ў далёкай хадзе, а можа, і ад слабасці ў нагах я часта спатыкаўся і ледзь не падаў. Кожны раз мяне падхопліваў Куксёнак, які ўсю дарогу ішоў побач са мною крок у крок.

Пад рапіцу, калі за нашымі спінамі рэдкай сінявой пачаў фарбавацца край летняга неба, мне неяк зрабілася лягчэй, ногі як бы адышлі ад стомы і я адчуў сябе дужэйшым.

Пад расцяробы абапал чыгункі мы падышлі ўжо на самым світанку. Залеглі ў гушчары чарналесся. Мясцовасць тут была нізкая і калі б гэта было вясною ці познаўвосень дык давлялося б, напэўна, кунацца. Але лета высушыла прычыгуначныя балачыны, і на іх можна было цяпер ляжаць. Візуальным нагляданнем высветлілі, дзе ахова. Гітлераўцы абсталявалі кулямётнае гняздо каля невялічкага мастка. І хоць у іх быў не дужа вялікі сек-

тар абстрэлу, усё ж кулямёт быў кулямётам і яго агонь на-
пёс бы нам нямала страт. Яго трэба было знішчыць, але
знішчыць так, каб не вельмі ён нас дапяў. Па чыгунач-
ным палатне хадзілі парныя патрулі. Мабыць, таму, што
на гэты ўчастак чыгункі яшчэ ні разу не было нападу,
патрулі неслі службу не дужа пільна. Ніхто з іх не пачуў
і не заўважыў, як наш атрад падышоў пад самую чыгун-
ку і залёг на краі расцяробу.

З данясенняў разведкі мы ведалі, што і на другім баку
насыпу ў фашыстаў таксама былі агнявыя сродкі. Ка-
мандзір рашыў дачакацца, калі патрулі адыдуцца як да-
лей ад трубы, знячэўку рынуцца на іх і, магчыма, нават
без страляніны паскручваюць ім рукі. На кулямётнае
гняздо навінна было напасці група разведчыкаў па чале
з Галадушкам. Для падрыву рэек былі вызначаны штур-
мавыя групы па два-тры чалавекі. Астатнім ставілася за-
дача абараняць падрыўнікоў. Сігналам для пачатку
штурму навінна было паслужыць трохразовае зязюльчы-
нае «ку-ку».

Выбліснула ўжо добра і сонца, выпарваючы з травы
расу і сцелючы па пізіпах дымок туману. З бліндажа
адзін за адным з ручнікамі выбягалі ў трусах і майках гіт-
лераўцы. Метраў за дзесяць ад насыпу ў іх, мабыць, быў
выкапаны калодзеж, і яны бегалі да яго ўмывацца. Умыў-
шыся, учатырох фашысты сталі на рапішнюю зарадку.
У гэты самы момант і пачулася «ку-ку». Хлопцаў нашых
як ветрам падняло на погі, і кожны з іх рынуўся на сваю
цэль. Варожы кулямёт паспеў толькі агрызнуцца карот-
кай чаргой. Тыя, што займаліся зарадкай, пападымалі
рукі. Без асаблівага вэрхалу ахова была знята, і хвілін
праз дваццаць пачуўся той самы «жалезны канцэрт». Вы-
бух за выбухам скаланалі зямлю і паветра. Асабліва быў
моцны выбух на мосце: там узарвалася фугаска. За якую
паўгадзіну ўчастак чыгункі быў нашчэнт знявечаны.

Мы з Куксёнкам ляжалі, навёўшы на чыгунку рулі
аўтаматаў. Страляць не давялося, бо ніхто і на нас не
страляў. Але, мабыць, наш «жалезны канцэрт» слухалі
не толькі мы, бо недзе далёка з боку горада пачулася
страляніна. Відаць, фашысты слаханіліся, што праваро-
нілі. Камандзір атрада даў загад адыходзіць. Першымі
адыходзілі штурмавыя групы. Мы аставаліся прыкры-
ваць пазіцыі.

Здавалася, усё абышлося добра: ад чыгункі мы адыш-
ліся кіламетра з паўтара. Раптам паляпка, да якой мы

наблізіліся, заляскатала кулямётным агнём, пад галовамі ў нас заскуголілі міны. Памкнуліся ад палянкі ўправа, але там наткнуліся на шчыльны агонь аўтаматаў. Гітлераўцы, мабыць, спахапіліся пасля нашага «жалезнага канцэрта» і наважылі нам даць бой на знішчэнне там, дзе ніхто іх не мог чакаць. Куды ні падаваліся, адусюль нас рэзалі агнём, і ён быў такі інтэнсіўны, што можна было меркаваць: акружылі нас не карнікі, а нейкая палявая часць. Можа, нават з тых, што ехалі ў эшалоне па чыгуны і затрымалі пашы выбухі.

Камандзір атрада ліхаманкава шукаў якога рашэння: мы былі акружаны з усіх бакоў, адно толькі з балота ніхто не страляў. Відаць было, што гітлераўцы наважылі загнаць нас у балота, у дрыгву. Але яны не ведалі аднаго, што тое балота, якое было паказана на карце як непраходнае, мела свае сцежкі-дарожкі, якія заўсёды выводзілі добрага чалавека на сухое, да чалавечага жытла. Не ведаў гэтага і камандзір атрада — ён быў не з тутэйшых і ніколі тут не хадзіў. Затое ведалі партызаны, якія былі самі з Дабралеса і яшчэ ў маленстве пасвілі на гэтым балоце кароў і вышныпарылі кожны троп на ім. Аднак жа да таго месца, па якім можна было перайсці балота, трэба было прабіцца з боем: кася чарналесся, пераважна альшэўніку і вербалоззя, уразалася ў балота, і з яе можна было выйсці на праходныя сцежкі. І на гэтай касе былі немцы, хоць, відаць, не так многа, як з іншых бакоў. Камандзір прыняў рашэнне імітаваць бой за дарогу, быццам мы хочам прабіцца цераз яе, а тым часам асноўны ўдар нанесці на касу і расчысціць сабе шлях.

Лясны бой завязаўся не на жарт. Дайшло нават да гармат з цямецкага боку. Узнялася такая траскатня, быццам нейкая невідочная магутная сіла ламала і крышыла стогадовыя дрэвы, і яны, стогнучы, падалі на зямлю, скалапаючы яе. Атрад пакрысе падцягваўся да касы. Там ужо закіпеў бой. Адстрэльваючыся ад гітлераўцаў, мы з Куксёнкам дзе беглі, а дзе і паўзлі. Ціўкалі кулі, упіваліся ў дрэвы. Пачулася «ўра». Гэта пашы пайшлі ў атаку на касу. У гэты момант Куксёнак пенатуральна ўзмахнуў рукамі і ўпаў на імшарыну, застагнаўшы так, што я, хоць і быў воддаль ад яго, пачуў.

— Што з табой? — падбег я да Куксёнка.

— Не ведаю. Нешта вельмі балюча выцяла вась тут, — Куксёнак паказаў рукою на бядро левай нагі. Я пагнуўся і ўгледзеў скрываўленую калашыну салдацкіх штапоў.

— Бярыся за мяне, — закамандаваў я.

Куксёнак правай рукою абхапіў маю шыю і паспрабаваў устаць, але як толькі абанёрся на левую, не ма закрычаў і асунуўся на зямлю.

Я хуценька распароў пажом левую калашыну і ўгледзеў на бядры тры кулявыя рапы. У мяне быў індывідуальны пакет, і я як умеў убіптаваў бядро.

— Бярыся за мяне, я папясу.

— Не трэба, Макар, не трэба. Ратуйся сам. Мне капцы ўжо тут.

— Бярыся! — крычу я.

Аднак Куксёнак бавіўся. Ці ён зусім знепрытомнеў ад болю, ці што з ім, і я, узваліўшы яго на спіну, папёс, не думаючы нават хавацца ад куль, якія ціўкалі наўкол.

— Макар, кінь мяне, усё роўна ты не выратуеш. Ратуйся хоць сам, — стогне на спіне ў мяне Куксёнак.

— Маўчы, — загадваю я яму і бягу, бягу, колькі ёсць сілы і змогі, да сваіх. Нашы прабіліся ўжо па касу. Яны ўгледзелі мяне з цяжкай пошкаю, і колькі чалавек падбеглі па помач. Падбег і камандзір.

— Аляксей Іванавіч, — прастагнаў паранены, ўгледзеўшы камандзіра, — пакіньце мяне тут, усё роўна вы мяне не вынесце. Няхай я адзін загіну, а інакш праз мяне загінуць усе.

Самапал на момант задумаўся. Зірнуў на ўсіх нас, мусіць, хочучы на тварах знайсці нейкае павыказанае рашэнне, кінуў вачыма на наваколле і, спыніўшы позірк на зялёнай высначцы ўскрай балота, сказаў:

— Як жа цябе аднаго тут пакінуць. Гэта ж на верную смерць.

Відно было, што камандзір пакутліва думаў, што рабіць з чалавекам.

— Таварыш камандзір, — звярнуўся я да Саманала, — дазвольце мне астацца з Куксёнкам. Адзін ён можа загінуць. Ён вельмі слабы, шмат крыві страціў.

— Не трэба, не трэба, — слаба запратаставаў Куксёнак.

— Аставайся, — згадзіўся камандзір. — Мы пастараемся забраць вас адсюль.

Куксёнка аднеслі на зялёную выспу. Там аказалася добрая схованка пад вываратнем старога дуба. Партизаны развіталіся з намі, і мы асталіся з вока на вока з невядомасцю і небяспекай. Доўга яшчэ чуўся бой. Потым

страляніна сціхла. Немцы, мабыць, схапіліся, што партызаны пекуды зніклі, і здымаліся з пазіцыі.

Куксёнак стагнаў, войкаў. Нешта мармытаў, трызніў. Я прыслухоўваўся, хацеў што-небудзь разабраць з яго трызнення і адно ўлавіў словы:

— А я, дурны, думаў... А я, дурны, думаў...

Што ён «дурны думаў», цяжка было зразумець. Мне балюча было глядзець на чалавека, як ён жахаўся, кідаўся, і я нічым не мог суцішыць яго боль. Успомнілася, як сам быў амаль у такім стане ў тым густым альшэўніку над Дняпром. Але ў мяне хоць погі былі цэлыя і я мог ісці.

Каб трохі збіць гарачку ў Куксёнка, я прыкладаў мокрую ашмоціну да лба, і тады паранены не так стагнаў. На момант да яго вярталася прытомнасць, і ён, дыхаючы мне ў твар гарачым, казаў:

— Макар, пакінь ты мяне або прыстрэль. А сам ідзі да сваіх. Ідзі... Ты малады. Табе жыць трэба. Каб ты ўсё ведаў, ты б мяне абавязкова прыстрэліў.

— Што ты пляцеш, дурны чалавек. Будзеш жыць. Будзеш жыць, ды яшчэ як? — стараюся я заспакоіць параненага. Ён зноў траціць прытомнасць, і я зноў прыкладаю мокрую ашмоціну.

Нанач неба вызарылася, і паступіла цішыня, якое, здаецца, даўно ўжо не было на свеце. Недзе перагукваліся толькі совы ды зрэдку за балотам скуголілі сабакі. Мабыць, тут педалёка была вёска. Халаднаваты водар паветра добра падзейнічаў на Куксёнка: ён менш стагнаў, менш жахаўся, а потым і зусім змоўк. Я прыпаў вухам да яго грудзей паслухаць, ці дыхае чалавек, і ён прахапіўся.

— Макар Васільевіч, пакінь мяне. Я не варты таго, каб ты праз мяне гінуў,— стагнаў Куксёнак.— От ідзі ўночы і ты дойдзеш да сваіх.

— Перастань! — аж зазлаваў я.— Пацярпі ноч, а заўтра па нас прыйдуць.

Але ні заўтра, ні паслязаўтра па нас не прыйшлі. Розныя думкі чаўпліся ў галаве: думалася, што мо тыя карнікі, якія хацелі акружыць і знішчыць атрад «Смерць фашызму», налучылі на лагер брыгады і мо там немаведама што дзеецца. Учора з таго боку далятала страляніна. Цяперашнім часам і цяперашнім светам усяго можна чакаць. А я не ведаў, не мог прыдумаць, што мне рабіць з Куксёнкам. Яму стапавілася ўсё горш і горш. Нага апухла,

а ў мяне пават не было чым перабінтаваць. Я ўжо зняў сваю споднюю кашулю і, добра выпаласкаўшы ў ручаіне, што працякала непадалёку ад нашай выспы, высушыў на сонцы і парваў на шматкі, каб было чым перабінтоўваць Куксёнкавы раны. Як толькі браўся я за гэтую работу, паранены стагнаў, крычаў. І от акурат у часе такой аперанцыі маё вуха ўлавіла трэск ламачча. З радаснай падзеяй, што гэта не хто іншы, як нашы прыйшлі і шукаюць нас, я падскочыў на погі і ўгледзеўся ў той бок, адкуль чуўся трэск. Перш за ўсё воку кінулася аўчарка. Яна бегла наперадзе, пешта абшухвала, цахлела языком і аж папісквала. За ёй ішло чалавек пяць немцаў. Аўтаматы ў іх былі напаягатове. Я як стаяў, гэтак і ўпаў з пог. Не таму, што дужа спалохаўся. Не, страху чамусьці не было.

— Аркадзь, — звярнуўся я да Куксёнка, — што будзем рабіць: немцы:

— Дзе?

— Ідуць сюды.

Куксёнак памкнуўся падняцца і паглядзець з-за вываратня, але нага, мабыць, вельмі забалела, і ён цяжка перасмыкнуў тварам.

— Біцца будзем! Не здавацца ж нам на пакуты, — прастагнаў Куксёнак.

У нас было ўсяго на адным дыску патронаў. Быў яшчэ пісталет, і Куксёнак папрасіў:

— Дай мне пісталет. Калі што, дык я апошняю кулю сабе. А ты двума аўтаматамі адбівайся.

— Сабака сюды бяжыць. Знойдзе нас.

Я ўжо павёў аўтамат на сабаку. Аставалася толькі націснуць на спускавы кручок. Але ў мяне хапіла вытрымкі не націснуць. Сабака пацахлеў, пабегаў, падняў заднюю пагу на кусцік, і яго паманілі да сябе гітлераўцы, якія разлегліся ў траве пад дрэвамі. Сабаку ўзялі на павадок. Я не спускаў вачэй з немцаў. Яны падсілкоўваліся: елі хлеб, кансервы. Мне гэтак хацелася паласнуць па іх з аўтамата! Але развага брала верх над жадашнем: калі я і заб'ю каторых з іх, дык не ўсіх жа. Яны дужыя, сытыя, добра ўзброеныя і, вядома, аднаго мяне адолеюць. Зноў жа такі сабаку ўзялі на прывязь і наўрад ці знойдуць нас.

Аднак усё скончылася добра: немцы папалуднавалі і пайшлі ў напрамку чыгункі. Калі іх стала ўжо не чуць і не відно, я пайшоў на тое месца, дзе яны палуднавалі.

Думаў, мо што знайду там есці. Тым запасам сухароў, што быў пры мне, я стараўся хоць трошкі падтрымаць сілы Куксёнка. Размочваў іх у вадзе і даваў яму. Сам першыя два дні нават пічым не аграшыўся. І дзіва: мне чамусьці не хацелася есці. Мабыць, печуваннае ўзрушэнне глушыла ўсё. Але цяпер, калі я нагледзеўся, як жэрлі немцы, пагнала сліну. Прынёс толькі парожнюю бляшанку з-пад кансерваў. У Куксёнкавай кішэні знайшліся запалкі. Я расклаў невялічкае цяпельца і пайшоў шукаць шчаўя. Шчаўя не знайшоў. Затое палучыў па сямейку грыбоў. Якія прыгожыя, быццам загарэлыя на сонцы, былі баравікі! Трошкі набіраў і ягад. Іх не данёс да стойбішча. Голад не даў утрымацца ад спакусы. Грыбы трэба было зварыць ці сасмажыць у чым-небудзь. А ў чым жа іх зварыш? Хіба што ў бляшанцы.

З бляшанкай пайшоў да ручаіны набраць вады. Толькі нагнуўся, каб зачэрпнуць, як пачуў нейкае шамаценне ў кустах вербалозу. Што за чорт, што тут можа шамацець? Мо які звярок ці птушка? Ускінуў вочы і ўгледзеў у кустах белабрысую галаву.

— Стой! Стой! — закрычаў я, наводзячы аўтамат.

— Дзядзечка, не страляйце! — ледзь не закрычаў спалоханы голас.

— Ты хто?

— Я свой!

З гушчару выйшаў хлопчык гадоў дванаццаці.

— А я думаў, вы які немец.

— Я не немец. А ты хто?

— Я тутэйшы. З Церабееўкі. От недалёчка за балотам вёска наша. Я яшчэ ўчора вас бачыў, але пабаяўся падысці. Дык мяне другі раз мама паслала, каб я дагледзеўся, хто вы за такі.

— А немцы ёсць у вашай Церабееўцы?

— Не, няма. Адно паліцаі.

— Хадзі сюды, хлопча, — пазваў я. — Як цябе зовуць?

— Макарам.

— О, дык ты яшчэ цёзкам мне даводзішся.

Хлопчык падыходзіў баязліва. Яго, мабыць, палохаў мой несамавіты выгляд. Нарэшце ён асмеліўся і пайшоў са мною на выспу. Куксёнак як пачуў гаворку, усхапіўся: мо думаў — не інакш я немцаў прывёў. Угледзеўшы вясковага хлопчыка, паспакайнеў. Нават нейкае падабенства ўсмешкі з'явілася на яго твары.

— Што ж мне з вамі рабіць? — заклапочана спытаў

хлопчык. — Я думаў, што вы хадзячы, то пайшлі б ды перахаваліся пакуль у нас. Наша хата канцавая, а адрына дык у самым лесе стаіць.

Я хацеў змайстраваць пасілку, але не было чым ні высекчы якіх палак, ні звязаць іх, каб пакласці і несці Куксёнка. Спрабавалі ўдвух узяць на рукі і несці, але Куксёнку вельмі балела і ён стагнаў. Макарка з педзіцячым клопатам падумаў трохі і сказаў:

— Не, дзядзечкі, вы пабудзьце тут, а я хуценька збегаю, і мы прыйдзем па вас удваіх з мамаю.

Сказаў і адразу знік у гушчэчы вербалозу. Я дык не мог апамятацца: можа, лепш было не адпусіць ад сябе гэтага хлопчыка. Хто яго ведае, што за ён. А што, калі возьме ды павядзе паліцаю? Я выказаў гэтую думку Куксёнку, і ён таксама занепакоіўся.

Хлопчыка доўга не было. Я ляжаў воддаль ад вываратня з двума аўтаматамі папагатове і чакаў, што вось-вось павінен хто з'явіцца.

— Мамачка, яны тут. Блізенька ўжо. Пад вываратнем.

Я выйшаў насустрач жанчыне з хлопчыкам. Яна ўгледзела мяне і аж загаласіла:

— А галубочкі мае! А няшчасненькія! А можа, дзе і майму Андрэю так давялося!

Жанчына была здагадлівая: яна прынесла нам па добрай лусце хлеба і па кавалачку сала.

— Наце, хоць трошачкі падсілкуйцеся. Мне Макарка сказаў, што па вас страх глядзець.

На імгненне мне сорамна стала, што я блага падумаў пра хлопчыка і пра яго маці.

Жанчына прынесла з сабою дзяружку, за ражкі якой былі завязаны вяроўкі. Адарка — так звалі жанчыну, — разаслаўшы дзяружку, сказала пакласці Куксёнка, і я ў думках пахваліў жанчыну за знаходлівасць. Асцярожна, каб не ўразіць Куксёнкавы рапы, мы паклалі яго на дзяружку. Жанчына стала спераду і перакінула цераз галаву вяроўку на плечы. Гэтак жа зрабіў і я ззаду. Рушылі ў дарогу. У мяне на шыі вісеў яшчэ аўтамат. Куксёнкаў аўтамат узяў Макарка.

Несці было нялёгка. Я не паспяваў за спорным крокам Адаркі. Спатыкаўся па купіны і ледзь не падаў. Прайшлі з паўкіламетра, і погі мае аж падломліваліся.

— Давайце трошачкі адпачнем, — запрасіўся я, — пошка вельмі цяжкая.

Адарка спачувальна зірнула на мяне і сказала:

— Які ж з вас воін, калі вы пад гэткай пошкай угінаецеся. Здароўе, мабыць, вайна адабрала?

Пасядзелі мы якіх з хвіліп дзесяць.

Я зноў мерыўся ўзяць дзяружку, каб несці Куксёшка, але ні рукі, ні ногі мяне не слухаліся. Падбег Макарка:

— Дзядзечка, давайце я.

Хлопчык спрытна перакіпуў цераз галаву повад і гэтак жа спрытна, як яго маці, засігаў за ёй. Я ледзь паспяваў за імі ўлегцы.

Пакуль мы прыйшлі да канцавой Адарчынай хаты, ужо быў добры вечар. Агнёў у вёсцы не было падзе відно: ці людзі маскіраваліся, ці паогул не запальвалі святла. Куксёшка запеслі ў хату і паклалі на палаці. Адарка хуценька пагрэла вады і ўзялася прамываць раны. Куксёнак стагнаў, енчыў, асабліва калі Адарка адзірала прыкарэлыя мае павязкі.

— Макарка, збегай парві трыпутніку, — загамаандавала гаспадыня. Я глядзеў на жапчынін лекарскі клопат, на яе ўвішныя, здавалася, гаючыя рукі, і мне рабілася сорамна, што я сам не мог так дагледзець Куксёнкавых ран. У Адаркі таксама не было біптоў, і яна дастала з куффа мяккі белы ручнік. Тым часам хлопчык прынёс зялёнага лісця. На падаконніку ў вазоне рос альяс. Адарка адарвала ад яго два лісты, разлупіла іх папал і прыклала да ран. Паверх паклала лісты трыпутніку, і мы ўбіптавалі Куксёнкаву нагу.

— Гэты трыпутнік з цела боль выцягвае. Яму абавязкова палегчае, от пабачыце, — запэўнівала мяне гаспадыня.

Пасля перавязкі Куксёнак супакоіўся, як бы ўпаў у бяспамяцтва. Гаспадыня глядзела на яго, і слёзы паблісквалі на вачах.

— Можа, дзе і з маім чалавекам от так жа.

— Дармо вы плачаце, — стараўся суцешыць я жапчыцу, — калі ён у войску, дык там лягчэй. Там калі і параняць, дык дактары і шпіталі ёсць, там усюды свае людзі.

— Я ўжо вочапкі па ім выплакала, выгледзела. Усё як палонных гналі, дык хадзіла глядзець, ці няма яго там. А тут от гэты яшчэ неслух, — паказала жапчыца на хлопчыка, — усюды нос свой ткіе. Адзін раз у пемцаў з матацыкла нешта такое ўкраў, што хацелі застрэліць. Ледзьве ўпрасіла тых пячысцікаў.

— Я ўсё роўна ў партызаны пайду, — азваўся пакрыўджана Макарка.

— Так, цёзка, табе яшчэ рапавата. Трэба маму слушаць.

— Дык чаго я сяджу, от бо дурная, — спахапілася гаспадыня, — сама не галодная, забылася і на людзей. А вы пакуль умыйцеся, — прапацавала мне. — Макарка, палі дзядзьку.

Я падышоў да люстэрка, якое вісела на сцяне, і зірнуў на сябе. Я сапраўды быў страшны: апроч таго, што зарос барадой, дык яшчэ ўмурзапы. Блішчалі адно вочы ды бялелі зубы.

Пачаў распрацаца, каб умыцца, і гаспадыня заўважыла, што на мне няма нацельнай сарочки.

— А божачка мой, гэта вы і без сарочки?

— На бінты парваў.

Хлопчык мне шчодро паліваў з карца, і пакуль я пырскаўся над цэбрам, Адарка павесіла на спінку крэсла палатняную сарочку. Я не ведаю, як хто, а я вельмі добра адчуваю сябе, калі надзяваю на голае цела сялянскую самаатканку. Няхай яна і не мяккая, але яна неяк прыемна казыча цела, нечым прыемным пахне і, здаецца, вяртае цябе да дзяцінства, якое, мабыць, кожнаму сталаму чалавеку заўсёды малюецца ва ўяўленні як даўно чутая, непайторна прыгожая казка.

Тым часам гаспадыня паставіла на стол гарлач малака і запрасіла мяне на пачастунак. Куксёнка яна карміла ў пасцелі. Я еў малако з трохкі прычарсцвелым хлебам, і ад мяне на момант аддалілася і вайна, і ўсе скрухі. Здавалася, быццам назаўсёды я пасяліўся ў гэтай хаце і от гэтак па-гаспадарску буду садзіцца за стол тры разы на дзень. Буду тупаць па двары, даглядаць жывёлу, вазіць і калоць дровы, і быццам бы больш нічога і не трэба было б мне, апроч гэтага ціхага сялянскага клопату. Гаспадыня вывела мяне з гэтага одуму:

— А пачаваць пойдзеце ў адрыну. Там у нас застаронак ёсць дык Макарка зрабіў ужо вам схованку і пасцель намасціў. А то па хатах швэпдаецца рознае свалаччо: паліцаі ды старасты. Усё яйкі ды шпек збіраюць для сваіх гаспадароў, каб яны халеру якую знайшлі.

Гаспадыніны словы як бы падагналі мяне, і я заспяшаўся есці, вядома, стараючыся не вельмі паказваць гэтай добрай жапчыне сваю непасытную прагавітасць.

У застаронку адрыны было вазы са два сена. Ля самай сцяны Макарка выкуб вялізную пару, усярэдзіне заслаў яе посцілкай. А для таго, каб мы ўначы не замерзлі, гас-

падыня дала нам стары кажух. Куксёнак ужо не траціў прытомнасці. Адно чалавек бедаваў, як яму жыць дзевяццацца без пагі. Як мог я заспакойваў яго.

На рапіцу прыйшла да нас гаспадыня. Яна войкала, божкала, гледзячы на нас:

— От, не кажы ты, свет настаў: добрым людзям трэба ад сонца хавацца. Калі гэта кончыцца калатня на гэтым свеце?

Каб я ведаў, каб я мог уцешыць добрую жанчыну, сказаць, калі іменна кончыцца гэтая калатня, я сказаў бы ёй, але гэтага ніхто не ведаў. Не ведалі, можа, нават і тыя, хто кіраваў бітвамі. Таму я сказаў Адарцы:

— Скопчыцца, скопчыцца, не век жа цягнуцца вайне.

— Каб жа бог даў.

Я памякнуў, каб нам выбрацца з гэтага застаронка на белы свет, да сваіх. Але жанчына жахнулася ад гэтага майго памёку.

— Куды ж вы пойдзеце на згубу? Ды і як жа вы з ім пойдзеце? Пабудзьце трошкі, можа, паспакайнее, а то немцы быццам пашалелі. Чутно, там і вёскі паляць. Людзей вешаюць. Дзякаваць богу, нашу Церабееўку яшчэ ліха мінае. Гэта яны, мабыць, за тую чыгупку ўсё з людзей спаганяюць?

А калі гаспадыня пайшла ў хату, я пачаў распытваць у Макаркі, ці ведае ён Дзямідавы груды.

— Чаму не ведаю. Я ўвесь лес ведаю.

— А далёка яны ад Церабееўкі?

— Як вам сказаць... Не вельмі.

— Дарогу ведаеш туды?

— Ведаю.

— То от што, хлопча, як сабе хочаш, а сёння ж дастаў нас туды. Мы не можам тут ляжаць.

Хлопчык на момант задумаўся, а потым ажывіўся:

— Я ўночы запрагу каця і завязу вас. Дарогу добра ведаю. З завязанымі вачыма магу патрапіць. Адно трэба матцы сказаць.

Адарка як ні супраціўлялася, як яна ні даводзіла, што Куксёнку трэба паляжаць хоць з тыдзень які, я настаяў на сваім. Звечара Макарка прывёў у адрыну каця, мякка памасціў сенам воз, і перад світаннем, развітаўшыся з гаспадыняй, падзякаваўшы ёй за добры клопат і турботы, мы рушылі ў дарогу.

Макарка вёз нас ціхенька, здавалася, нават колы не

сакаталі. Ён стараўся так схаць, каб колы каціліся не па каляінах, а па мураве.

Калі ўжо добра ўднела, нам перагарадзілі чарогу два чалавекі з аўтаматамі.

— Стой! Хто вы? — спыталіся яны.

Я даводзіў, што мы з брыгады Лук'янчыка, але мне ні-завошта не верылі. Забралі нашы аўтаматы і падагналі фурманку да штабной зямлянкі. Яшчэ па дарозе я ўгле-дзеў Шкарубскую.

— Тамара! — закрычаў я.

Дзяўчына азірилася на покліч, але спачатку, мабыць, не пазнала. Угледзеўшыся, кінула да мяне:

— Макаар, любы, гэта ты? А мы ж цябе тут пахавалі ўжо. Думалі, што пазабівалі вас ці забралі ў палон немцы.

Тамара не ўтрымалася, пацалавала мяне ва ўсіх на ві-ду. Мужчыны, якія вялі наш воз, сумеліся. Цяпер яны пе-ракапаліся, што мы сапраўды з іхняй брыгады.

Камісар сустрэў нас невымоўнай радасцю. Ён абнімаў мяне, як брата ці сына.

— Малайчына! — толькі ўсяго і сказаў.

Я расказаў, як усё з намі адбылося, што мы і жывыя асталіся дзякуючы вась гэтаму хлопчыку, майму цёзку, які глядзіць дапытлівымі вочкамі на камісара брыгады. Відно было, што Макаарку руніла пешта сказаць, але ён не хацеў перабіваць радасці нашай сустрэчы. Выбраўшы мо-мант, нарэшце ўсё-такі спытаў у камісара:

— Дзядзька камандзір, а мне можна астацца ў вас за партызапа?

— Ты ж малы яшчэ, — сказаў камісар.

— Дармо што малы. Я страляць умею і з аўтамата, і з вінтоўкі.

— А ў маці ты папытаў дазволу?

— Маці дазволіць. Яна харошая.

— Дык от калі яна харошая, дык і ты будзь з ёю ха-рошы. А як ты толькі нам спатрэбішся, дык мы цябе зной-дзем. А цяпер пакуль едзь, браток, дадому. Едзь!

Макаарка, пакрыўджаны, зірнуў на мяне, быццам па-прасіў падтрымкі.

— Сапраўды, цёзка, едзь дадому. Правільна дзядзька камандзір табе кажа. Маці пільнуй, намагай ёй, а калі нам што трэба будзе ад цябе, дык я ведаю, дзе цябе шукаць.

Камісар загадаў партызанам наклаці на Макааркаў воз сушняку. Калі часам па дарозе сустрэнецца які пачысцік, дык каб хлопчык мог сказаць, што ездзіў па дровы.

Мы з Куксёнкам доўга развіталіся з нашым выратавальнікам Макаркам.

Брыгадны доктар агледзеў Куксёнкаву пагу і сказаў, што яго трэба абавязкова адправіць на Вялікую зямлю ў шпіталь, і цеадкладна. Звязаліся на рацыі з прыфрантавым аэрадромам, які абслугоўваў партызанскія злучэнні. Паабяцалі, як толькі змеркнецца, прыслаць «У-2».

Куксёнка загадзя даставілі на аэрадром. Ён ляжаў усхаляваны, узрушаны. На вочы ў яго набегла сляза, і ён сказаў:

— Даруй, Макар Васільевіч, што я пра цябе блага думаю. Гэта ўсё Ккульбіцкі. Гэта ж ён паслаў мяне віжаваць за табою, быццам ты падасланы фашыстамі.

Хоць я і здагадваўся пра такую ролю Куксёнка, але тое, што ён сказаў, глыбока раніла.

ПАСЫЛКА ГНЕВУ І ПОМСТЫ

Пасля перажытых на той выспе пакут, калі ўжо ўсё ўлеглася, мне вельмі захацелася пайсці да камісара брыгады і прачытаць яму тое, што я напісаў пра Яўсея Самасейку. Выбраўшы момант, я і падаўся да Лук'янчыка.

— Дазвольце, таварыш камісар?

— Калі ласка! Калі ласка! — з гасціннасцю адгукнуўся Лук'янчык. — Сядай, сядай, ты ж у нас цяпер герой.

— Ну які я герой? — сорам пекапуў мне твар.

— А хіба гэта не гераізм: рызыкаваць сваім жыццём, каб выратаваць таварыша. Гэта, братка, вышэйшая форма нашага савецкага гуманізму і гераізму.

— Я прыйшоў, таварыш камісар, калі вы дазволіце, прачытаць вам тое, што напісалі са Шкарубскай пра Яўсея Самасейку. Яшчэ перад «жалезным канцэртам» хацеў прачытаць... Дык от цяпер паслухайце.

— З прыемнасцю, — згадзіўся Лук'янчык. — Давай толькі выйдзем на паветра. Дзень, бач, які гожа.

Мы прылеглі ў засені на расцеленай плашч-палатцы. Камісар, не перабіваючы, слухаў. Здавалася, ён сам перажываў тое, што давялося перажыць старому Яўсею.

— Гэта, братка, добра, што ты праявіў ініцыятыву і напісаў. А адкуль ты пра ўсё гэта даведаўся?

— Тамара Шкарубская сказала, ды і сам Яўсей.

— От бачыш, як добра выходзіць. Дык ты і пра сябе напішы.

— Што вы, Пятро Максімавіч, я ж нічога такога не зрабіў.

— Як не зрабіў? Я ж табе сказаў, што гэта вышэйшая форма.

— Вы не дужа хваліце мяне. З перахвалу нос магу задраць, — не даў дагаварыць я Лук'янчыку.

— Ну, то як сабе, братка, хочаш. А вось пра адну нашу дзяўчыцу ды пра чэхаў трэба абавязкова напісаць. Гэта маё табе задашце.

— Пра якую дзяўчыцу?

— Пра Веру Скідан. Яна, мабыць, яшчэ і зямлячка твая. Ты ж, здаецца, з Верамеевіцкага раёна?

— Так, з Верамеевіцкага.

— А яна з самых Верамеевіч.

— Дзе яна? — узгарэўся я цікавасцю пабачыць гэтую самую Веру Скідан у надзеі што-кольвек распытаць пра Рагазін. А мо яна што ведае і пра маю Марыльку, і пра бацькоў?

— Яе тут няма. Яна пры штабе злучэння. Але я ўсё ведаю пра яе ўчынак. Ведаю і пра палкоўніка Станіслава Чумічку. Вось слухай...

...Чэхаў і славакаў немцы недалюблівалі. На іх думку, яны былі не дужа надзейныя. Дзе толькі не пабываў сапёрны батальён, якім камандаваў палкоўнік Станіслаў Чумічка! З аднаго бою Чумічка ледзьве вынес погі: там павіна салдат і нават афіцэраў як скрозь зямлю правалілася. Батальён атрымаў заданне пад гарадком Навасілем па Арлоўшчыне пракласці праходы па мірных палях: мелася пачацца наступленне. Як пайшлі пракладаць тыя праходы чалавек дваццаць салдат, дык хоць бы адзін вярнуўся, а па світанні гітлераўцы пачалі наступленне і нарэваліся на міны. Тады і выклікаў да сябе палкоўніка Чумічку генерал Штрынке, які камандаваў усім гэтым участкам фронту.

— Вы дармаеды, нахлебнікі! Сядзіце тут па карку нямецкага войска. З вамі трэба няшчыцца, як з дзецьмі, ды яшчэ і пільнаваць, каб не парабілі якога глуштва.

Выцягнуўшыся ў струнку, Чумічка стаяў перад генералам і не ведаў, чым апраўдацца. Ды калі праўду казаць, ён і не думаў апраўдвацца. Заладзіў і паўтараў адно:

— Вінават, пан генерал. Вінават!

— Што вы мне ўсё: вінават ды вінават. Я сам ведаю, што вінаваты. А ў мяне наступленне сарвалася з-за вашага «вінават».

Чумічка баяўся, што на гэты раз яму так не пройдзе, што яго як камандзіра могуць судзіць. Аднак судзіць не судзілі, а патрымалі тыдні тры батальён на галодным пайку ў армейскім рэзерве, а потым выйшаў загад адправіць яго ў тыл на Беларусь. Трэба сказаць, што самі немцы часам баяліся гэтага тылу больш, як перадавой. На перадавой смерць заўсёды перад табою, уперадзе, а тут хто яго ведае, дзе яна. Таму пасылка ў тыл батальёна, якім камандаваў палкоўнік Станіслаў Чумічка, была не літасцю, дараванай вышэйшым начальствам, а хутчэй за ўсё выяўленнем гневу. Вядома, што і сам палкоўнік не дужа рады быў такой метамарфіозе: яго батальён з баявой часці ператварыўся ў тылавікоў, абознікаў. І хоць Чумічка і не рыхтаваў свайго мундзіра пад жалезныя крыжы, усё ж гонар яго як прафесіянала-вайскоўца быў нечым закрануты.

Да станцыі Хвойнае батальён ехаў эшалонам. Дзіўна: салдаты аднекуль ведалі, што ехаць па гэтай лясной чыгунцы ў эшалоне ўсё роўна, што пакласці галаву пад колы цягніка. Гітлераўцы, вядома, не вельмі распісвалі ў газетах пра баі з партызанамі. Яны калі што і паведамлялі, дык хіба толькі ў кароткай хранікальнай форме: разгромлена партызанскае стойбішча, а партызаны ўсе да аднаго знішчаны. Але з вуснаў у вусны ішло зусім іншае: на акупіраванай тэрыторыі немцы як басапуж ходзяць па пякельным гарачым прысаку. І гэтая вусна выказаная і перададзеная ад аднаго другому трывога хвалявала і салдат з батальёна Чумічкі. Едучы ў «цялятніку», яны бачылі абапал чыгункі на лясных яе ўчастках расцяробы, бачылі шчэблі згарэлых вагонаў, перакуленыя пад адхоны паравозы; бачылі ля мастоў і віядукаў пямецкія доты, з якіх ашчэрана выглядалі рулі кулямётаў і гармат. Значыць, немцам тут, на гэтай чыгунцы, не вельмі спакойна спіцца.

Парадзелы батальён, ды, уласна кажучы, і не батальён, а можа, ўсяго дзве роты, на станцыю Хвойнае прыбыў у поўным парадку. За ўсю дарогу над ім не прасвістала ніводная куля, і гэта Чумічка лічыў за добры знак.

Ад Хвойнага да Верамеевіч, дзе батальён меўся заняць службу, было якіх кіламетраў трыццаць, а ў эшалоне — усяго тры машыны: адна легкавая, батальённага камандзіра, і два грузавікі-«мерседэсы». У Хвойным палкоўнік Чумічка шукаў якога спосабу даставіць батальён у Верамеевічы, але так і не знайшоў. Давялося начаваць у пералеску на ўскраіне Хвойнага, а потым пешшу дабірацца да Верамеевіч. Дарога няблізкая і нялёгкая, асабліва калі ўлі-

чыць, што салдаты ўсе стомленыя, ды і правіянт у іх, як той казаў, на адзін кусень. Таму Чумічка і дазволіў салдатам пахадзіць па хатах і пашукаць якой яды. Салдаты сёс-тое прынеслі: хлеба, варанай бульбы. Адзін ад'ютант Лю-бамір Грачык прынёс для свайго камандзіра добры кавалак сала і з дзесятак ячак. Грачык увесь прынесены прыпас паклаў перад Чумічкам.

— Пане палкоўнік, от гэта вам.

Чумічка падзякаваў за клопат пра яго і загадаў падсмажыць добрую яечню. Але яшчэ не паспела ўсмажыцца яечня, як палкоўніку далажылі, што салдат Грачык згубіў вінтоўку. Чумічка не стаў есці яечні і адразу ж выклікаў салдата.

— Радавы Грачык, дзе ваша вінтоўка? — грозна спы-таў ён.

— Не ведаю, пане палкоўнік. Недзе згубілася.

— А вы ведаеце, што за страту зброі васінапалявы суд... пагражае расстрэл.

— Ат, мне ўсё роўна, — махнуў рукою Грачык.

— Што ўсё роўна?

— Там не загінуў, дык тут партызаны ўходаюць.

— Што гэта значыць, радавы Грачык? — ускіпеў пал-коўнік.

— Я вінтоўку аддаў жанчыне за сала і яйкі, аддзячыў за добрую душу. У мяне больш нічога не было, каб аддзя-чыць, — выцягнуўся ў струнку салдат.

— Пайшоў вои! — крыкнуў у гневе палкоўнік і ўзяў-ся есці яечню.

Чумічку не хацелася пры ўсіх і самому распякацца, і распякаць гэтага дэмаралізатара Грачыка. Падумаў: там ужо па месцы, у тых Верамеевічах, разбярэцца з Гра-чыкам.

Верамеевічы — певялічкі драўляны гарадок. З поўдня яго аддзяляе ад вялікага свету рачулка-балацянка Рага-зінка, за якой няма ні капа, ні краю дрыгвяністаму ба-лоту. На захад ад гарадка было роўнае поле амаль да са-мага Хвойнага, і толькі з усходу, тропкі не дасягаючы крайніх хат, падыходзіць да гарадка лес. Ва ўяўленні Чу-мічкі ў гэтых умовах лес быў бадай самым страшным во-рагам. З поля партызанам надзеці да гарадка не так лёг-ка, а з балота, бадай, зусім немагчыма. Таму Чумічка распарадзіўся пабудаваць на пясках усходняй ускраіны Верамеевіч сапраўдныя пазіцыі, з бакоў жа несці толькі патрульную службу.

Ад тутэйшага начальніка паліцыі, былога старшыні калгаса Усціма Пачоска, які ў першы ж дзень папрасіў у палкоўніка аўдыенцыі, Чумічка даведаўся, што на гарадок разы чатыры спрабавалі напасці партызаны, але ён, начальнік паліцыі, раскусіўшы загадзя ўсе іх намеры, паралізаваў удары бандытаў. Так што Чумічка зусім заспакоіўся, прыкінуўшы, што тут, удалечыні ад перадавой, можна будзе параўнальна спакойна перасядзець самую калатнечу вайны.

Пасяліўся Чумічка на Загароддзі ў дагледжаным драўляным дамку, з гародчыкам, з вяргінямі і панічамі пад вокнамі. Вокны наглуха зачыпяліся нанач белымі пад маслянай фарбай акапіцамі. І ўсярэдзіне ў дамку было прыстойна: шчыльная падлога пафарбавана ў цёмна-вішнёвы колер; у зале канапа, круглы стол з чатырма венскімі крэсламі абапал. І галоўнае, што прыводзіла ў захапленне Чумічку, дык гэта сапраўдны рускі тульскі самавар. Чай з яго смачнейшы, чым нават з электрычнага чайніка, ды яшчэ калі самавар грэла не старая гаспадыня, а маладая салдатка Верачка. Пап палкоўнік як угледзеў яе ў першы раз, дык аж вочы свае схаваў: засаромеўся, як маладзёп. А яна пекапула яго агністым позіркам. Трошкі грудастая, спраўная маладая жанчына з прыгожым тварам, з белакурымі кучарамі, крыху напушчанымі на шыракаваты лоб, нечым прывабіла не старога яшчэ палкоўніка.

Чумічку адразу ўспомнілася Прага, цвет каштапаў на вуліцах і яго кволая гнуткая Герміціна. О, ён кахаў сваю Герміціну, але гэта, здаецца, было так даўно, што пачало ўжо забывацца. А тут гэтая Вера. А якая яна ласкавая, прывабная. Яна, мабыць, таксама засумавала на мужчынскай ласцы. Мужыка яе, з якім яна пажыла ўсяго з год, на другі дзень вайны забралі на мабілізацыі, і яна асталася ні дзеўкай, ні замужняй. І от цяпер, хоць і неўзаметку, хоць і ўкрадзе ад старой свякрухі, падкручваецца да палкоўніка. Ён гэта бачыць: вока і сэрца яго спрактыкаваны.

Аднаго разу, калі ў хаце не было старой, палкоўнік, быццам не саўладаўшы са сваім пачуццём, кінуўся да Веры і неспадзявана пацалаваў руку. Думаў, што жанчына абурыцца, але яна запалымцела толькі чырванню і ціха спытала:

— Навошта гэта вы, пане палкоўнік, робіце? У вас жа, мусіць, жонка свая недзе ёсць?

Чумічка не ведаў, што адказаць жанчыне. Яму і само-

му трошкі сорамна стала. Сорамна перад Герміцінай. Ён любіў цалаваць жончыну руку, і тое, як ён пацалаваў яе ў першы раз, сярод іншых успамінаў і цяпер астаецца як пезабыўнае. Вядома, вядома, у гэтай Веры рука не такая аксамітная, як у Герміціны. Затое ў гэтай Веры грудзі якія прывабныя. Колькі разоў сама рука цягнулася, ірвалася дакрануцца да грудзей, але нешта яе стрымлівала: усё-такі пачуццё мужчынскай годнасці, галантнасці было ў яго крыві, не тое што ў гэтага пачальніка паліцыі Усціма Пачоска. Ён нешта зачасціў сюды. Кожны раз, калі толькі Чумічка быў дома, ён яшчэ здаля заўважаў разлапістую, раскідзістую, п'янаватую паходку галоўнага паліцая. Палкоўніку хацелася замкнуць дзверы і не пусціць. Але гэтага ён не мог зрабіць: у гебітскамісарыяце далі яму цвёрды наказ — не толькі лаяльна супрацоўнічаць з тутэйшымі мясцовымі ўладамі, але і пасябраваць з прадстаўнікамі іх. Усё-такі яны з гушчы жыцця, яны бліжэй да парода, дык праз іх можна неяк падкаціцца і да мясцовага насельніцтва і не толькі пагрозай, але і нечым іншым трымаць яго ў пакоры. І Чумічка цярпеў гэтага пачальніка паліцыі. Які ён нявыхаваны, які ён грубы, быццам тое бервяно, якое, нават не акарыўшы, уставілі ў вянец новай хаты, і яно ўсім вочы коле.

У тым, што Усцім Пачосак неакоранае, неабчэсанае бервяно, Чумічка пераканаўся і на адносінах яго да маладой гаспадыні. Кожны раз, як толькі Пачосак заходзіў у хату і там была маладая гаспадыня, ён стараўся яе неўзаметку ўшчыкнуць. Вера чырванела і сварылася, а аднаго разу плюнула нахабніку ў вочы. Чумічку непрыемна было гэтае бачыць. Ён колькі разоў намякаў начальніку паліцыі, што так абыходзіцца з жанчынамі непрыстойна, але той не разумеў намёкаў.

На тым тыдні Чумічка па свае вочы бачыў, як гэты самы Пачосак у сваёй вёсцы Рагазіне ўсцягваў на шыбеніцу нейкага Пракопа Касянка. Як ішлі пемцы, аднаногі чалавек не мог уцячы. Здароўе не дазваляла яму пайсці ў партызаны, і ён, хворы чалавек, доўгі час хаваўся і перахоўваўся, пакуль не знайшоў яго начальнік паліцыі. Пачосак удвух з тутэйшым паліцаем Здрокам змайстравалі шыбеніцу і павесілі на ёй аднаногага чалавека. Пад страхам смерці яны забаранілі здымаць і хаваць павешанага. Сам Чумічка дазволіў сялянам зняць і пахаваць нябожчыка.

Чумічку заўсёды, як толькі ён бачыў начальніка паліцыі, прыходзіла ў галаву думка: не той заўзяты католік,

хто нарадзіўся ім, а той, хто выхрысціўся ў католіка. Ён стараецца быць большым католікам, чым сам папа рымскі. Так і гэты Усцім Пачосак. Мо за гэта і неўзлюбіў яго Станіслаў Чумічка. Калі прызнацца самому сабе, дык Чумічку і не было чаго вельмі спрыяць гэтым немцам. Адно от так акалічнасці склаліся, што ён стаў камандзірам і трэба было хоць крыху для прыліку нечым паказваць сябе. Хіба каб ён быў фашыстам, дык дараваў бы той выпадак з вінтоўкай? А так ён настараўся забыцца на яго, і Грачык сабе служыць, як і ўсе салдаты.

Станіслаў Чумічка ўсё часцей і больш задумваўся над сваім месцам у гэтай барацьбе, і чым больш думаў, тым больш прыходзіў да вываду: на ліха яму асабліва выслужвацца, пастырняцца з гэтымі рускімі. Ды і ў немцаў справы ідуць не вельмі ладна. На Волзе рускія далі добрага пытлю, пад Растовам, пад Харкавам, ды ці мала яшчэ дзе. Цяпер і ў зацятых фашыстаў няма той упэўненасці, якая была на першым часе. Дык чаго яму, чэху, асабліва старацца? Няхай ён сабе і мае чын палкоўніка. Але куля не глядзіць на чыны. Яна аднолькава валіць і радавога, і генерала. Адно от хіба толькі і паратунак, што ён забраўся ў гэты ціхі балотны куток і тут можа перасядзець самы страх. А гэтая жанчына, гэтая Вера. Яму яе як сам бог паслаў. За апошні час яна з ім стала ласкавая, пакладзістая, аднойчы нават дазволіла пацалаваць у вусны. Быццам электрычным токам працяло яго. Чумічка настараўся, каб гэты паліцэйскі менш швэндаўся сюды. Калі яму што трэба, дык пяхай прыходзіць у камендатуру.

Вера ў апошні час стала нейкая гаваркая. Усё яму расказвае, як жылі да вайны. Хваліць Савецкую ўладу, яе парадкі. Аднойчы ён памякнуў, што гэтак гаварыць з ім небяспечна.

— Вы ж не такі, як фашысты. Вы ж як наш чалавек. Кроў у нас адна, славянская, — адказала Вера.

І Станіслаў Чумічка той раз, забыўшыся на свае чыны, на свой немалады ўжо век, на сваё прызначэнне ў гэтых Верамеевічах, млеў, як хлапчук, у абдымках жапчыны, гатовы на ўсё. Але гэта было толькі адзін раз. Колькі ні дамагаўся палкоўнік паўтарыць тую прыемнасць, можа, нават дабіцца яшчэ большага, Вера, хоць і не адбівалася ад яго, але і не паддавалася дамаганням.

А ў апошні час Чумічка заўважыў нешта дзіўнае ў паводзінах маладой гаспадыні. Па-першае, яна часта пачала знікаць на дзень-два; па-другое, трымаць сябе вельмі ж

паяк незалежна, быццам яна ўжо, як жанчына, узяла верх над ім. Чумічка дапытваўся, куды знікае Вера, і яна адказвала:

— А што ж мы будзем есці, калі сяднем буду сядзець пры вас. Як той казаў, воўка ногі кормяць. Дык я от і хаджу ў вёску на прадукты. Там у мяне цётка, матчына сястра жыве, дык я сяго-таго і дастаю ў яе.

І сапраўды, Вера часам прыносіла аднекуль нават самагонку і частавала яго. Праўда, Чумічка не вельмі кідаўся на гэтае смярдзючае пітво. Аднак ён цапіў сам клонат жанчыны пра яго і прыгубляў чарку, каўтаў адзін які глыток.

Жыццё ў Верамеевічах ішло ціха. І гэтаму радаваўся не толькі Станіслаў Чумічка. Гэтаму радаваўся і Усцім Пачосак. Заслугу ў тым, што партызаны і поса не паказваюць у Верамеевічы, ён браў на сябе: значыцца, яго баяцца. Паліцэйскія ў яго падабраліся як дубы. Пачосак сабраў былых раскулачаных, п'яніц і злодзеяў, розных прайдзісветаў, і яны служылі так, што лепш і не трэба было. Дзе можна было, аб'ядалі і абпівалі людзей, рабавалі іх нажытак і пабытак. А што там няхай хто ні кажа: чалавек ёсць чалавек. От жа ўзяць хоць бы яго самога. Хіба ён калі так жыў? Ат, гібеў нават тады, як быў за старшыню калгаса. А цяпер от як жыве. Пакіпуў у Рагзіне сваю хату і перабраўся сюды, заняў цэлыя палацы, як у таго калісь пана Кербіча. І ў палацах поўна ўсяго: і прадуктаў якіх хочаш, і вопраткі — жыві сабе анігадкі. Праўда, ён і стараецца рабіць тое, чаго патрабуюць ад яго, і нават тое, чаго не патрабуюць. Узімку са сваімі паліцаямі даў аж у суседні Хвайніцкі раён, і добра там яны такі паўціхамірвалі, паўшчувалі тых, хто быў незадаволены нямецкай уладай. Гэтую яго стараннасць аж у гебітскамісарыяце заўважылі. Хіба непрыемна было яму, Усціму Пачоску, атрымаць ад самога пана камісара фон Клібэ на каляды пасылачку. Няхай у той пасылачцы пічога асаблівага і не было: французскія духі, чэшскія цукеркі, цыгары і бутэлька нямецкага рому. Але як усё гэта было запакавана, як падпесена. На фанернай скрыпачцы, абгорнутай белым бліскучым цэлафанам, напісана: «Начальніку Верамеевіцкай паліцыі пану Усціму Пачоску за стараннасць ад гебітскамісарыята». І гэтая пасылка прыйшла не па пошце: яе прывезлі два нямецкія афіцэры на легкавой машыне і перадалі з рук у рукі ў кабінце паліцыі па віду ў паліцэйскіх. Тыя ж аж лопаліся ад зайздрасці. А ён, пачакаў-

шы, пакуль выйдуць афіцэры — пры іх няёмка было асабліва гапарыцца, — на віду ўжо ў сваіх падначаленых аж засвяціўся, як бы казаў: маўляў, службыце і вы так, і вас абавязкова заўважаць. Пра-стараннасць Усціма Пачоска пісала нават газета «Новы шлях».

Адным словам, цяперашняе зацішша ў раёне Усцім Пачосак прымаў як вынік сваёй работы, сваёй вернай службы немцам. Ён лічыў, што і партызапы баяцца патыкацца сюды таму, што ведаюць: яго, Усціма Пачоска, не возьмеш голымі рукамі.

Перад змярканнем цэнтральнай брукавапай вуліцай Верамеевіч прайшла нямецкая легкавая машына. Прайшла туды, на Загароддзе, і спынілася ля дома паліцыі. З машыны выйшлі два нямецкія афіцэры і пашыбавалі проста да кабінета пачальніка паліцыі.

У вялікім пакоі, які Пачосак заняў сабе пад кабінет, пачальнік быў не адзін. Усцім паогул не любіў адзіноты: яго кабінет у паліцыі служыў як бы за клуб; тут заўсёды, калі было спакойна ў раёне і паліцэйскія пікуды не выязджалі, рэзаліся ў «казла», а то і ў карты — у падкіднога дурня ці нават у дваццаць адно. Часам да таго загульваліся, што аж браліся за грудкі. На гэты раз гулялі ў «казла». Пачосак стаяў пры сталае, як арбітр у гульні.

— Устаць! — скамандаваў пачальнік паліцыі; як толькі ўгледзеў, што зайшлі два нямецкія афіцэры.

Паліцэйскія падскочылі, і, абцягваючы вопратку, кожны стараўся набыць як пайлейшы выгляд перад начальствам.

— Сядайт, сядайт, — сказаў афіцэр, што быў у пецені і з пейкім пакупкам пад пахай. — Хто ест пачальнік паліцыі Усцім Пачоскайт?

— Я, ваша... — выструніўся Пачосак.

— Вельмі прыемнайт з вамі пазнаёмайт... Вы сапраўдны... — асекся афіцэр, быццам не знаходзіў слова, якое б выказала, хто сапраўды Усцім Пачосак. — Вы сапраўдны памочнікайт нямецкі камандавапня. А яно не забывайт сваіх верных памочнікайт, — і афіцэр перадаў з рук у рукі Усціму трошкі большую і цяжэйшую за тую, што прыслаў яму тады гебітскамісар, скрынку. — Хайль Гітлер! — крыкнуў афіцэр.

— Хайль Гітлер! Хайль Гітлер! — стараліся паліцэйскія.

Афіцэры неўзабаве прыклалі да казыркоў па два пальцы і казалі:

— Аўфвідэрзэйн.

За вокнамі загурчаў матор, і след афіцэраў прастыў. Пачосак, варочаючы ў руках псылку, разглядаючы яе, дзівіўся нямецкай акуратнасці: псылка была загорнута ў такі ж блішчасты цэлафан, як і тая першая. Усцім не меўся нават яе і распакоўваць тут пры ўсіх. Ён сам сабе падумаў: калі ў псылцы ёсць якія ласункі, дык гэтая ж гайня расхапае. Хацеў запесці яе дадому і пахваліцца перад жонкаю, перад дзецьмі. Дык не! Дзе ты адчэпішся ад іх: распакоўвай, ды і годзе — нам нічога твайго не трэба, проста хочацца паглядзець. Ды, зрэшты, не табе аднаму гэтая і псылка. Не адзі ты стараўся. Стараліся і мы.

Пачосак паставіў скрынку пасярод стала. Паліцэйскія пасталі наўкруг, паразяўляўшы з цікавасці раты. Усцім злучыў блішчасты цэлафан і нават паглядзеў яго на прасвет. Згарнуў акуратпенька і паклаў у кішэню, маўляў, на ўспамін — на ім жа напісана яго імя і прозвішча. Хацеў голымі рукамі адлучыць вечка скрынкі, але яно было гэтак моцна прыбіта, што наабломваў пазногці і не даў рады адарваць. Шырокія плешачкі цвікоў-гапталёў аж паўядаліся ў тоўстую фанеру. Трэба было чым-небудзь падчапіць само вечка, паціснуць — і цвікі вылезуць. Пашарыў вачыма па кабінце, але нідзе нічога такога не згледзеў. Успомніў, што ў калідоры бачыў уваткнуты ў сцяну стары ржавы нямецкі цясак. Пайшоў на яго. Паліцаі аж пальцамі дакраналіся да скрынкі. Асабліва Леўка Здрок. Мусіць, лічыў, што як бліжэйшы сябра і папечнік ён мае права на гэтую псылку, як і сам Пачосак. Увогуле, Леўка не заўсёды быў задаволены паводзінамі свайго сябра. Яшчэ тады ў калгасе ён верхаводзіў і тут верхаводзіць. А хіба ён сам, Леўка, не мог кіраваць гэтай паліцыяй? Вядома, мог бы, невялікая тут штука і розуму не вельмі трэба. Адно лютасці абы хапала. Дык і яе Здрок не найшоў бы пазычаць. Аднак жа неяк сталася, што і тут, у паліцыі, ён, Леўка, стаў на другі план, і гэта выклікала пэўную незадаволенасць. Праўда, гэтая незадаволенасць не прыводзіла ніколі да канфліктаў паміж начальнікам паліцыі і яго падначаленым Леўкам Здрокам. Ды гэта, уласна, была і не незадаволенасць, а проста нейкая сабачая зайздрасць: аднаму выпала трохкі большая костка.

Усцім забавіўся, шукаючы таго ржавага цесака. Паліцаі аж млелі ад нецярплівасці хутчэй угледзець, што там у той псылцы. Нарэшце Усцім з усмешкай, якая расцягнулася да самых вушэй, урачыста ўнёс цясак.

— Ну, хлопцы, здымайце шапкі. Я буду вас крапіць, як той поп крапідлам, французскімі духамі,— жартаваў начальнік паліцыі,— і кожнаму дам па зацяжцы гавайскай цыгары. А на большае і не спадзявайцеся, бо ром я і сам люблю.

Усцім падсадзіў цясак пад вечка, але яно не паддавалася. Ён усім сваім цяжарам палёг на рукаець цесака і ламануў...

Вулічнае акно вылецела з рамай, рассыпаўшы на даляўку калючыя пырскі шкла. На падаконніку скрываўленай галавой на вуліцу павісла тулава начальніка паліцыі. Іншых паліцаяў пазналі хіба толькі на вопратцы. Адзін толькі Леўка Здрок гадзіны паўтары яшчэ пачаўраў. Але не мог ён сказаць ні слова, ні паўслова, што адбылося ў кабінце начальніка паліцыі. У Здрока адпяло мову. Выбух быў такой сілы, што не толькі вулічнае, але ўсе вокны павыляталі. Іржавы нямецкі цясак гэтак уваткнула ў сцяпу, што яго ніяк не маглі вырваць. На другі дзень паліцаяў, больш правільна шкуматы іх, пахавалі ў адной яме.

Палкоўнік Станіслаў Чумічка быў вельмі ўзрушаны тым, што адбылося ў будынку паліцыі. Аднак ён не дужа хацеў дашуквацца сапраўдных прычын трагедыі і данёс па начальству, што быццам паліцаі знайшлі нейкую бомбу і п'яныя хацелі разабраць яе, а яна ўзарвалася. Пісаў ён гэта, загадзя ведаючы, што піша няпраўду, бо неўзабаве маладая гаспадыня знайшла, кажа, падаткнутую пад дзверы паперку і падала яе палкоўніку. Той як пачаў яе чытаць, дык аж вочы на лоб палезлі. Вера паглядала за палкоўнікам і не то хвалявалася, не то пасміхалася: нешта незвычайнае было на яе твары.

— Я не добра ўмею чытаць і разумець па-беларуску. Вера, прачытайце, калі ласка.

І Вера прачытала ўголас, пават з інтанацыямі: «З тымі, хто п'е кроў нашага народа, будзе так, як са здраднікам Усцімам Пачоскам. Кроў за кроў, смерць за смерць! Дзядзька Аўдзей».

— Хто такі дзядзька Аўдзей? — дапытваўся спалатнелы палкоўнік.

— Хто ж яго ведае.

— А дзе вы гэта ўзялі? — дробненька калаціліся губы палкоўніка.

— Я ж вам кажу: падаткнута пад сенечныя дзверы была.

— Хто ж падаткнуў?

— Мабыць, партызаны.

— Толькі вы, Вера, нікому ні слова, ні паўслова пра гэтую запіску.

— Што вы, пан палкоўнік, за каго вы мяне лічыце. Каб пра каго іншага, а пра вас я буду маўчаць як рыба. Вы ж наш чалавек.

Апошнія Верыны словы печым пасцярожылі Чумічку.

— Які я гэта ваш чалавек?

— Вы ж не немец які. Вы ж наш, славянін. Чэх. Дык хіба я на вас магу сказаць? Вас і партызаны не зачэпяць, не бойцеся.

— Як гэта — не зачэпяць? А вупь жа начальніка паліцыі зачэпілі. Ён жа таксама не немец. Ён жа зусім тутэйшы чалавек.

— Ды ён жа здраднік, а здраднік горш за каторага немца.

— Вунь вы якая! А я і не ведаў, што вы ў палітыцы разбіраецеся. Нашы чэшскія жанчыны толькі і ведаюць адно — моды, а вы вунь што!

— Няпраўда, — запратэставала Вера, быццам палкоўнік абражаў не чэшскіх жанчын, а яе самую. — Няпраўду вы кажаце. Калі ідзе барацьба, дык за моды ніхто не схаваецца — ні чэшкі, ні беларускі. Калі ўвесь народ узяўся за зброю, дык хіба жанчыны ўседзяць склаўшы рукі?

— Вера! Вера! Што я чую, каго бачу перад сабою? — акругліліся ў палкоўніка ад здзіўлення вочы. — Вы ж такая прыгожая, такая пяшчотная жанчына, і навошта вам гэтак гаварыць. Я перастану вас кахаць, калі вы гэтак будзеце гаварыць.

— Папе палкоўнік, кахаць каханнем, а нянавісць нянавісцю. Калі б вы былі фашыстам, я ненавідзела б вас. Але вы добры чалавек. У вас славянская душа, я таму і кажу вам гэта, не баючыся. Я ведаю, вы мне нічога не зробіце, пават нікому не скажаце.

— А што, калі вазьму ды і скажу? — лагодна ўсміхнуўся палкоўнік.

— Мяне павесяць. Фашысты не цырымопяцца з тымі, хто іх ненавідзіць. Але я ведаю, вы не скажаце. Вы добры.

Гэта так расчуліла Станіслава Чумічку, што ён, адышоўшы ад таго сполаху, які быў выкліканы запіскаю, наблізіўся да Веры і хацеў абняць яе.

— Не трэба, не трэба, папе палкоўнік. У вас жа жонка, у вас дзеці, — пратэставала Вера.

— Я інакш не магу! Не магу! Я вас кахаю, Вера.

— Не трэба! Не трэба!

Ці было там каханне, ці не — невядома. Аднак паміж Верай Скідан — партызанскай сувязной — і палкоўнікам Станіславам Чумічкам устапавіліся зусім незразумелыя для самога палкоўніка адносіны. Яна з ім была ласкавая, лагодная. Адно што не дазваляла палкоўніку нічога лішняга. Але ён усё-такі спадзяваўся на гэтае лішняе і, як галантны кавалер, цярпліва чакаў яго. Ён мог бы прыбраць яе да рук і сілай, але такая перамога над жанчынай выглядае па меншай меры брыдка, і Чумічка чакаў мірнае і лагоднае перамогі.

А час ішоў. Бралася ўжо на канец лета. Вера часцей, чым гэта было раней, сыходзіла з дому. Чумічка дапытваўся, куды яна ходзіць, і Вера адказвала, што ўсё да тае цёткі, памагае ёй ухаджвацца па гаспадарцы, бо трэба ж неяк жыць, кідацца, а цётка за работу дае хлеб і да хлеба сёе-тое. Чумічка цяпер здагадваўся, чаму ў Веры такія шорсткія рукі. Яна фізічна працуе, і яму на момант стала шкада яе. Хацеў прапапаваць дзяліцца з Верай тым пайком, які яму выдаюць. Але не асмеліўся. Бог ведае што можа падумаць жанчына.

Аднаго разу Вера прыйшла ад цёткі пазнавата, ужо па добрым змярканні. Яна была нечым узрушана і ўсё паглядала на Чумічку, як бы просячы спагады ці падтрымкі.

— Што з вамі, Вера? — трошкі спалохана запытаў Чумічка.

— Што было са мною, тое будзе і з вамі.

— Не разумею, пані Вера... Не разумею, што вы кажаце.

— А от зараз зразумеете, — і Вера рашуча дастала з-за пазухі згорнены ўчацвёрта лісток паперы і падала яго Чумічку. — Прачытайце і ўсё зразумеете.

У хаце было цемнавата, і палкоўнік слібізаваў па літарах, не могучы іх звязаць у адно цэлае. Але ён, мабыць, па Верынай узрушанасці адчуваў, што гэтая паперка не зычыць яму нічога людскага. Хваляванне жанчыны, яе ўзрушанасць як бы па невідочных правадах перадаваліся яму. Вера запаліла лямпу.

— Чытайце, чытайце, пане палкоўнік.

Дзекаючы і мекаючы, чалавек чытаў, і па меры таго як ён учытваўся ў словы, твар яго то паліваўся крывёю, то бялеў, як тая паперка, што трымцела ў яго тонкіх пальцах.

— Я нічога не разумею. Не магу зразумець па вашай мове.

— Давайце я вам прачытаю, і вы ўсё зразумеце адразу, — амаль вырвала з рук палкоўніка наперку Вера. — Слухайце... «Паважаны пан палкоўнік Станіслаў Чумічка! Мы ведаем, што вы не фашыст. Ведаем, што ў вашых жылах, у жылах вашых салдат, як і ў нашых, цячэ славянская кроў. Не хочучы яе праліваць, бо яе і так ужо многа праліта, мы і прапануем вам здацца без бою партызанам са ўсёй сваёй зброяй і амуніцыяй. У адваротным выпадку у нас знойдуцца сілы і спосаб, як вас пакараць за здраду свайму народу. Калі вы далучыцеся да нас, дык мы тут, на нашай беларускай славянскай зямлі, будзем разам змагацца і за свабоду вашай Чэхаславакіі. Чакаем вашага адказу і вашых рашучых і беспаваротных дзеянняў. З павагаю да вас — дзядзька Аўдзей».

Вера прачытала і ўтаропіла рашучы, праніклівы і, як здалося Чумічку, нахабны позірк проста яму ў вочы. Ён не вытрываў яе позірку і адвёў вочы ўбок.

— Дык вось хто вы такая!

— Як бачыце, савецкая жанчына, партызанка.

Палкоўнік толькі цяпер заўважыў, што з яго пісталета, які ляжаў на сталі, вынята абойма.

— Гэта я на ўсялякі выпадак выняла. Я амаль упэўнена, што вы не будзеце карыстацца пісталетам.

— Вера, гэта ж шантаж...

— Ніякага шантажу, пане палкоўнік, тут няма. Гэта ёсць метады барацьбы за радзіму, за нашу і за вашу.

— Ну, а што, калі я от закрычу?

— Дык і вам жа не паздаровіцца. Але я веру, я ведаю, што вы гэтага не зробіце. Вы чалавек сумленны, сапраўдны чэх. А чэхаў мы лічым сваімі братамі. Дык як жа брат на сястру руку падыме?

Палкоўнік узяў са стала пісталет, пакруціў у руках і звярнуўся да жанчыны:

— Аддайце абойму, я страляць у вас не буду.

Вера аддала. Чумічка зарадзіў пісталет, яшчэ трошкі пакруціў яго і схаваў у кабуру.

— Я, вядома, мог бы з вамі ўправіцца. Але мне няма ніякага сэнсу за гэтых рыжых швабаў рызыкаваць вашым і сваім жыццём. Аднак жа і з тым, што вы прапануеце, я згадзіцца не магу. Я салдат, я ж даваў прысягу.

— Каму прысягу — Гітлеру? Дык якая гэта прысяга! Хіба можна душагубу прысягаць на вернасць? Падумайце, Станіслаў. Я не няволю вас, але спадзяюся, што вы

самі знойдзеце ў сабе сілы і рашучасць парваць з тымі, хто жалезнай пятой стаў на горла вашай краіне і душыць яе.

— Я адразу так не магу. Мне падумаць трэба.

— Думайце, колькі хочаце думайце. Я вам скажу па сакрэту: нашы партызаны даўно б разнеслі гэты ваш гарнізон. Але мы спадзяваліся і цяпер спадзяёмся, што вы знойдзеце ў сабе сілы парваць з гэтымі, як вы кажаце, швабамі і будзеце ваяваць за свой народ, за свабоду, за яго будучыню. Наша армія ўсё роўна разаб'е фашыстаў і фашызм і вашу радзіму вызваліць. Дык як вы зірнеце тады ў вочы сваім людзям?

— Вера, дайце мне падумаць колькі дзён. Трэба мне ўсё гэта ўзважыць. Вы мне такую задачу задалі, на якой галаву можна зламаць.

— Так, вядома, задача нялёгкая.

Вера пагадзілася з тым, што палкоўнік Станіслаў Чумічка пяхай падумае. Але яна ўсё-такі і пабойвалася: а раптам ён пойдзе і паведаміць пра ўсё. Першы дзень, калі Чумічка пайшоў у камендатуру, Вера сядзела як на іголках. Падрыхтавалася да ўсяго. Падрыхтавала нават граматы на выпадак, калі яе прыйдуць забіраць. Асабліва трывожна было на сэрцы ў той час, калі палкоўнік павінен быў вярнуцца са службы. Не адыходзячы ад акна, яна глядзела, і калі ўбачыла, што Чумічка ідзе адзін, на сэрцы адлегла. Жанчына паспакайнела. Сустрэла яго так, як і заўсёды, быццам паміж імі нічога і не адбылося. Чумічка таксама ні словам, ні паўсловам не намякнуў пра ўчарашнюю размову.

На другі і на трэці дзень Вера таксама сядзела дома, як на гарачым вуголлі. Але і на другі, і на трэці дзень палкоўнік вяртаўся адзін і зноў-такі пічым не напамінаў пра тое, што ні яму, ні ёй не давала спакою. Адно Чумічка быў заклапочаны і як бы сам не свой. Дзіва што! Вера разумела яго: яна ж задала яму такую задачу, якую не так лёгка развязаць. Нарэшце на другім тыдні Чумічка, хоць і ведаў, што, апроч іх дваіх, у хаце нікога няма, для большай пэўнасці зазірнуў ва ўсе куткі і шэптам сказаў:

— Вера, я згодны. Але трэба так зрабіць, каб ніхто і не запозрыў. Адно я не ведаю, што мне зрабіць з судэцкімі швабамі. Іх у батальёне чалавек з дзесяць ды афіцэраў, на якіх я не магу спадзявацца, чалавек пяць. А калі выкрыецца, што я здаўся партызанам, дык вы ведаеце, што швабы зрабяць з маёй Герміцінай, з маімі дзецьмі? Вы не ведаеце. Вам усё роўна.

— Ведаю. Павесяць. Пастараемся зрабіць так, каб фашысты выдалі вас за героя. Мы з дзядзькам Аўдзеем усё прадумалі. Вось наш план, слухайце: у нядзелю партызаны завяжуць бой з паліцаямі ў вёсцы Катловіца. Яна недалёчка адсюль, кіламетраў якіх з пяць. Там усе паліцаі — нашы людзі. Так што партызаны адно страляніну падымуць. А вы са сваім батальёнам пойдзеце на выручку паліцаяў, і як толькі вы падыдзеце да Катловіцы, партызаны зноў падымуць страляніну, быццам пачнуць з вамі бой.

— А як жа з тымі, што не захочуць здавацца партызанам? — не разумеючы да каша задумы, спытаў палкоўнік.

— А вы іх пакінеце на ўсякі выпадак на ўмацаваных пазіцыях, каб партызаны не прарваліся да горада. А нашы хлопцы зойдуць ім у тыл і пакрыюць іх.

— Рызыкоўна! — усклікнуў палкоўнік. — Боязна!

— Ваўкоў баяцца — у лес не хадзіць, кажа наша прымаўка. А калі ўжо вы, таварыш Чумічка, рашыліся, дык няма чаго назад азірацца.

Палкоўніка, мабыць, нішто так не ўразіла, як гэтае Верына «таварыш Чумічка». З момант ён глядзеў на жапчыну здзіўленымі вачыма, а потым сам сказаў:

— Ёсць, таварыш Вера, будзе выкапана!

У той жа вечар Вера развіталася з палкоўнікам з надзеяй на хуткую сустрэчу там, у лесе.

Усё адбылося так, як і мелася адбыцца. Як толькі добра развіднела, партызаны брыгады дзядзькі Аўдзееў узялі за Катловіцай такую страляніну, што яна была чуваць у Верамеевічах. Палкоўнік Станіслаў Чумічка падняў па трывозе свой батальён. Ненадзейным афіцэрам і судэцкім немцам загадаў астацца ў другім эшалоне на 'выпадак прарыву партызан да горада, а сам на чале з батальёнам фарсіраваным маршам рушыў туды, на страляніну. Як толькі батальён падышоў да Катловіцы, партызаны імітавалі скарацечны, але зацяты бой, у якім не было ні забітых, ні параненых. Затое на загадзя падрыхтаваных пазіцыях непадалёк ад Верамеевіч, дзе асталіся ненадзейныя ваякі з Чумічкавага батальёна, адбыўся таксама скарацечны, але зацяты бой. Казалі, што пап камандант палкоўнік Штыме да таго нажахаўся, што немаведама як перасягнуў цераз Рагазінку і дні чатыры галодны і халодны хаваўся ў дрыгве балота.

Нельга сказаць, каб Вера Скідан, прыйшоўшы ў брыгаду, не трывожылася, хоць яна была амаль упэўнена, што Станіслаў Чумічка зробіць так, як яны ўмовіліся. Але хто

ведае чалавечую душу, яе таямніцы. І таму, калі Вера ўгледзела Чумічку з паднятымі рукамі, яна кінулася яму на шыю і пацалавала, кажучы:

— Я вас цалую як воін воіна, за вернасць.

Чумічка чырванеў і бянтэжыўся. І не дзіва! Гэта ўсё было так незвычайна...

— Вось як яно, братка, адбылося,— канчаючы расказ, зазначыў Лук'янчык.— Адна жанчына з цэлым батальёнам справілася.

— А дзе яна цяпер? — з нецярпліваасцю пытаў я.

— Яна мо твая знаёмая?

— Не, я яе не ведаю. Але ж яна, мабыць, ведае падрабязнасці пра дзядзьку Пракопа Касянка.

— А хто ён табе?

— Ён мне мо раднейшы за бацьку роднага. Я хачу ўсё-ўсё пра яго ведаць.

Я расказаў камісару пра дзядзьку Пракопа, і ён выказаў сваё:

— Шкада такога чалавека. Колькі добрых людзей знайшло, ды яшчэ і знойдзе, сабе магілу. Вайна, нічога не паробіш! Але ж вайна мае і іншы бок, як ачышчальная навальніца, выяўляе і змятае ў небыццё розную свалату, розную погань, пакшталь таго твайго Усціма Пачоска.

— Каб сустрэць тую жанчыну з Верамеевіч, можа, яна што ведае і пра маю жонку?

— Сустрэнеш, і не толькі яе, але і палкоўніка Чумічку. Яны цяпер нашы суседзі па лесе. А цяпер, братка, спаць. Засядзеліся мы з табой.

— Дабранач,— пажадаў я камісару і пайшоў, поўны ўражання ад расказанага, поўны замілавання да гэтага з выгляду суролага, але шчырага душою чалавека.

ЗА ЗДРАДУ — СМЕРЦЬ

Нахапілася ўжо і восень. Праўда, яна была без падакучлівай імжакі. Кастрычніцкія дні стаялі цёплыя. Вядома, сонца не гэтак смаліла, як улетку: яно было нейкае халаднаватае, і, здаецца, каб можна было дастаць ды дакрануцца да яго, дык і рукі б не апёк. Не ведаю, як хто, а я люблю восень за яе ціхую задуменнасць, за яе нейкую адметную лагоднасць. Выйдзеш рапціцай на поле, зірнеш на пабуцвелы ўжо трохі ржэўнік, а ён увесь як срэбрам

затканы. Гэта кросны бабінага лета. Яны ўсюды: на дрэвах, на хмызняках, а калі сам заглядзішся, дык і на галаве можа заснавацца маточак срабрыстага павучыння. І птушкі ў гэтую пару неяк не так спяваюць: спеў іх ціхі, як бы трошкі прыглушаны. Гэта адвіталыны спеў перад выраем.

За летнія месяцы наша брыгада колькі разоў мяняла сваё стойбішча. Мы перажылі нават блакаду. Нашы Дзямідавы груды была атачыла цэлая эсэсаўская дывізія. Фашысты думалі, што мы зойдземся з голаду. Але лес быў за нас: па-першае, ён карміў нас шчаўем, грыбамі і ягадамі; а па-другое, ён развінаў перад намі такія сцежкі, якіх фашыстам ніколі не знайсці, і выводзіў нас з-пад небяспекі. Мы нават страт вялікіх не мелі. Мяне дзівіў Кульбіцкі. Пра гэтага чалавека я многа чуў ад Тамары Шкарубскай і асабліва ад Куксёнка. Але блізка ведаць яго не ведаў. Ён быў высокага росту, хударлявы, з сурова пяўмольным выразам твару. Нейк усіх цураўся, жыў сам сабе, і, можа, мала хто ведаў, што ён робіць у сваёй зямлянцы. Жылі яшчэ з ім два чалавекі, якія таксама не вельмі кідаліся ў вочы партызанам. Я разумеў іх прызначэньне, іх работу і ў некаторай меры апраўдваў пялюдскасць. Але да самога Кульбіцкага ў мяне была нейкая непрыязнасць, мусіць, пад уплывам таго, што мне казалася пра яго Тамара Шкарубская. А Шкарубская казалася так, што за жывое кранала. Чаго ён, чорт даўгалыгі, чэпіцца да яе?

Дык вось як толькі немцы акружылі Дзямідавы груды і загрымеў бой, а гэта было рапчэнкай, Кульбіцкі вылецеў з зямлянкі ў адных нагавіцах. Праўда, аўтамат не забыў: аўтамат быў церавешаны цераз шыю. І гэтак у нагавіцах прыляцеў чалавек да камісаравай зямлянкі. Лук'янчык як угледзеў Кульбіцкага без штаноў, дык, не зваяжучы на сур'ёзнасць становішча, зарагатаў:

— Куды гэта ты ў такім выглядзе?

— У якім? — не мог даўмецца Кульбіцкі.

— Зірні на сябе ніжэй.

Кульбіцкі зірнуў, але нічога не заўважыў.

— Ты ж без штаноў, хіба ты не бачыш?

У гэты самы момант адзіі з памочнікаў Кульбіцкага паднёс штаны і боты свайго начальніка. Захінуўшыся за кусты вербалозу, чалавек апануўся і абуўся.

З блакады нас вывелі невядомыя эсэсаўцам сцежкі, а на падмогу нам прыйшла брыгада дзядзькі. Аўдзея, і мы разам далі фашыстам такі бой, што наўрад ці асмеляцца яны больш патыкаць свой нос у партызанскія лясы.

Цяпер зусім іншае становішча: цяпер увесь лес, пачынаючы ад Катловіцы і амаль да самага горада, наш. У лясавыя вёскі ніхто — ні карнікі, ні цывільныя нямецкія ўлады — не асмельваюцца патыкацца. Так што нам цяпер няма ніякай патрэбы жыць у зямлянках ці буданах. Цяпер мы як людзі асталяваліся па хатах. У вёсках адноўлена Савецкая ўлада.

Наша брыгада размясцілася ў Клецкішчы — гэта кіламетраў за дваццаць пяць ад майго роднага горада. Асноўнае ў баявым жыцці цяпер было тое, каб рэзаць камунікацыі праціўніка, не даваць падвозіць на фронт ні боепрыпасы, ні правіянт. І мы гэта рабілі, рабілі на шасейках, бальшаках, рабілі на чыгунках. Адным словам, баявое жыццё набыло рытм, нейкую заканамернасць.

Мы зноў жылі разам з Васілём Галадушкам і Алесем Сініцкім. Цяпер, апроч таго, што выпускаў газету, я з ім часам хадзіў у разведку. Кожную значную і нават нязначную падзею занатоўваў на паперу і што друкаваў у газеце, а што і проста занатоўваў для сябе.

Аднойчы ў нашу хату прыйшоў сувязны камісара брыгады.

— Таварыш Шыянок, цябе выклікае камісар.

Пастукаўся ў дзверы камісаравага пакоя і, расчыніўшы іх, угледзеў, што пры сталае разам з Лук'янчыкам сядзеў Кульбіцкі. Нейкае падазрэнне мне цюкнула ў галаву, як толькі я ўгледзеў Кульбіцкага. Далажыў, што прыйшоў.

— Сядай, сядай, Макар Васільевіч. Справа, брат, ёсць, і сур'ёзная.

— Што за справа?

— А от на, паглядзі, — камісар падаў мне газету «Новы шлях». — Пачытай, што яны пра цябе пішуць.

— А от, — паказаў Кульбіцкі пальцам на загаловак — «Справа нашага нацыянальнага адраджэння». — Прачытайце, гэта мае да вас непасрэднае дачыненне.

І я чытаў... Чытаў — і аж страшна рабілася мне. Газетка заклікала беларусаў ісці пад сцягі нацыянал-сацыялізма, сцвярджала, што беларусы ніколі не мелі яшчэ волі, што іх прыгняталі ўсе: і рускія, і яўрэі, і палякі. Канчалася адозва заклікам: «Мы, дзеячы беларускага нацыянальнага адраджэння, звяртаемся да ўсіх, у каго ў жылах цячэ кроў беларусаў, ідзіце пад нашы сцягі, гуртуйцеся вакол іх для барацьбы за будучыню нашай нацыі...» Далей ішлі прозвішчы тых, да каго адрасавалася адозва. Прозвішчаў было не вельмі многа, але сярод іх было і маё. Гэ-

так было і напісана: «А цябе, Макар Шыянок, як сапраўднага беларуса, з якога здэкаваліся бальшавікі, не давалі дарогі, мы чакаем на піве-нашага прыгожага пісьменства і спадзяёмся, што ты засееш шчодрым і прыгожым беларускім словам не адпу дзялянку нашай нацыянальнай культуры. Няхай яна заручее, закрасуе пад сонцам нашай волі.

Беларусы! Адгукніцеся на наш покліч. Вас чакаюць вялікія справы нашага нацыянальнага адраджэння». Паперка была падпісана некалькімі прозвішчамі і сярод іх Вінцэнтам Барташэвічам, рэдактарам «Новага шляху».

— Свалата! — сціснуў я ад абурэння кулакі.

— А я от думаю, што вы, таварыш Шыянок, адгукнецеся на гэты заклік, — сказаў Кульбіцкі.

— Мы цябе для гэтага і паклікалі сюды, — пацвердзіў камісар. — І, я думаю, адгукнешся так, Макар Васільевіч, што ў іх аж увушшу зазвініць, уваччу пацямнее.

— Як? — не зразумеў я.

— А гэта трэба абдумаць, абмазгаваць — як.

І мы два тыдні абмазгоўвалі. І з кім бы вы думалі? З тым чэхам, што ў Хвойным згубіў вінтоўку, з Любамірам Грачыкам. Мы з ім трэніраваліся, рэпеціравалі: я на гестапаўскага афіцэра обер-лейтэнанта, а ён на майго памочніка і шафёра.

Грачык быў надзіва кемлівы хлопец. А ўзялі яго ў напарнікі мне, мусіць, таму, што апроч таго, што ён быў смелы, дык яшчэ назубок ведаў нямецкую мову і гаварыў на ёй з баварскім акцэнтам. Сапраўдны немец. Ён і мяне павучыў сяму-таму. Ва ўсякім разе я ўжо сёе-тое мог швергаць. Але мне ў гэтай камедыі, а мо і трагедыі, якую мы задумалі, выпала роля маўклівага і ганарыстага, як галагуцкі певень, афіцэра. Дасталі нам повае, з іголачкі, абмундзіраванне. На маім мундзіры, апроч пагонаў і розпай там «капусты», вісеў яшчэ жалезны крыж. А яшчэ мне дасталі мапокль. І калі я сказаў Кульбіцкаму: «На ліха мне гэты ваш мапокль?», ён мне вась што запеў:

— Таварыш Шыянок, не забывайцеся, што вы для пемцаў афіцэр белаі косці, чыстай арыійскай крыві і на свет, на ўсё наваколле глядзіце трошачкі нават з пагардай, праз мапокль: маўляў, вы ўсе драбязя, машкара, адзін я вуць які.

— Хіба што так. Але я яго насіць не ўмею.

— Навучыцеся.

І от мы з Любамірам, якога я з яго дазволу заву дзя-

вочым імем Любачкай, трэпіраваліся. Апрапаліся ў нямецкую форму, і я на сябе глядзеў у люстра. Белабрысыя мае валасы пасавалі да гэтай формы. Налаўчыўся і вока прыжмурваць так, каб у ім трымаўся манокль. Адно ў выразе твару не было высакамернасці.

— От так, вочы трошкі прыжмур, быццам ты і глядзець на людзей не хочаш, робіш ім ласку, што глядзіш, — вучыў Любамір.

— А дзе ты, Любачка, набраўся гэтай нямецкасці? — дапытваўся я ў Грачыка.

— Яшчэ змалку я нагледзеўся на яе. Мы з бацькам жылі колісь у Баварыі. Я там вырас.

Але што мяне даціпала, дык гэта боты. Звычайныя афіцэрскія хромавыя боты, з няўключна высокімі заднікамі. Як толькі я іх абуваў, заднікі падпіралі костачкі і я не мог хадзіць. Боты на другі тыдзень трохі разнасіліся, і я ўжо ступаў упэўнена. Праз увесь гэты час мы з Любамірам не расставаліся, пават спалі разам, прывыкалі адзін да аднаго. Адноўчы я спытаў у яго:

— А ты, Любачка, не аддасі немцам аўтамата, як тую вінтоўку некалі аддаў, калі нам тута прыйдзеца?

— Што ты! Ты не верыш мне? — зазлаваў Грачык. — Чым швабам аддаць зброю, я лепш сам у зямлю лягу. Яны во дзе мне сядзяць! — пастукаў у грудзі Любамір.

Рэпетыцыі нашы скончыліся, і ўвечары Лук'янчык сказаў паяк па-сялянску, па-гаспадарску, быццам гаворка ішла пра нешта другараднае:

— Ну, заўтра раніцай, хлопцы, і ў дарогу.

Я ўсю ноч не спаў, прыдумваў і перадумваў розныя варыянты: а што, калі нас на дарозе запыняць і возьмуць жывымі? Мучыць, катаваць будуць, а потым павесяць. Не, не здамося жывымі. Пісталет спраўны: усе кулі ў іх, апошнюю сабе ў сэрца. А Любачка спаў як муку прадаўшы. І гэты спакой мяне, з аднаго боку, радаваў, а з другога — непакоіў. Чужыя думкі і памеры — цёмны лес. Хто яго ведае, што думае гэты Любачка. А от, можа, выедзем на дарогу, сустрэнем першых немцаў, і ён тпру — стой машына, і скажа фашыстам на баварскім дыялекце: «Бярыце яго. Гэта чырвоны тэрарыст — едзе забіваць не абы-каго, а самога спадара рэдактара газеты «Новы шлях» Вінцэнта Барташэвіча».

Быў у мяне і на такі выпадак свой варыянт: як толькі што, адразу ж кулю ў скронь гэтаму Любачку. А далей ужо будзе відаць, што рабіць з тымі фашыстамі, якім ён

скажа. Адным словам, думак у галаве было столькі, што іх хапіла б не на адну ноч. А трэба было ж усё-такі выспаца, каб мець свежы, прыстойны выгляд, такі, які пацінен мець задаволены самім сабою і сваім становішчам афіцэр гестапа. Намаганнем усёй волі засынаю.

Нас будзіць сам камісар брыгады:

— Хлопцы, уставайце, для вас ужо і лазню выпалілі, і венічкаў бярозавых прынеслі. Папарыцца трэба, нагаліцца, каб выгляд прыстойны мець. Ужо вам і машыну заправілі. Выправім вас, як у добрыя госці, да самога спадара рэдактара.

Мы прахопліваемся, мыемся, голімся. Аднекуль нават прынеслі французскіх духоў, і я імі пырскаюся. Пах іх тонкі-тонкі, прыемны. Ад гэтага паху, здаецца, можна было забыцца, што ты едзеш на рызыку, можна падумаць, што сабраўся на спатканне. Але Кульбіцкі нагадвае:

— Больш смеласці, вытрымкі. Нервы зацісніце ў кулак і гэтак трымайце іх, каб яны не разгуляліся. Добра было б таго здрадніка жывым прывезці сюды. Мы б над ім тут усенародны суд учынілі. Але жывым наўрад ці ўдасца. То няхай ваша куля, таварыш Шыянок, будзе яму смяротным прысудам. Адно толькі смеласці і вытрымкі як найбольш. Нервы ў кулак! Не забывайцеся, што вы — карны меч народнага правасуддзя.

Я слухаў Кульбіцкага, і мне чамусьці прыгадваўся той выпадак, калі ён у адных нагавіцах вылецеў з зямлянкі. Мне чамусьці прыходзіла на памяць тое, што расказвала Тамара, як ён прыставаў да яе. Каб гэтыя словы казаў камісар Лук'янчык, яны б натуральна гучалі з яго вуснаў. Ён сам быў смелы, рашучы, сам не губляўся нават у такіх моманты, калі, здавалася, ніяк нельга было не разгубіцца. Мо яго і партызаны любілі за цвярозую смеласць, за разумную рашучасць, за патрабавальную чуласць да кожнага. Лук'янчык, развітваючыся з намі, сказаў зусім іншае:

— Ну што ж, хлопцы! Вы едзеце амаль у лапы смерці. Але што б там ні здарылася, будзьце самімі сабою, і я думаю, што вы пераможаце нават смерць. Я веру, спадзяюся. Шчаслівай вам дарогі, добрай вам удачы.

Да самага выезду на шашу нас праводзілі партызаны. На лясной, не вельмі ўезджанай дарозе, знітаванай карэннем, машыну падкідала, трэсла, але Грачык вёў яе ўпэўнена. На ветравым шкле, у левым баку яго, была намалявана нейкая чартаўшчына, нешта падобнае на распластанага рака з ключнямі. Я чамусьці там, на месцы, не звяр-

пуў ніякай увагі на гэтае страшыдла і пачаў углядацца ў яго ўжо на дарозе.

— Ты чаго так глядзіш на гэты знак? — спытаў Грачык.

— А што гэта і навошта яно?

— Дзівак чалавек, навошта? Ды гэты ж знак нам будзе добрым знакамі. Такія знакі маююцца толькі на гестапаўскіх машынах, і не кожны шваб адважыцца запыніць такую машыну. Хіба толькі на кантрольна-прапускным пункце і могуць запыніць.

Выскачылі на брукаванку, і Грачык націснуў на педаль газу. Машына аж ірванулася ўперад. Дзень быў пагодны. На даляглядзе трымцела сіняватая смуга, і машына, летучы пасустрэч, як бы прабівала яе. Сустрэчных аўто было не вельмі многа. Рэгуліроўшчыкі сустракаліся не дужа часта. Яны падымалі над галовамі нейкі кружочак, даючы нам дарогу.

Мне казыралі, і я адказваў на хаду лёгкім кіўком галавы і прыкладашнем двух пальцаў да блішчастага брыля фуражкі.

А вуль са смугі выплывае і горад. Спачатку ўгледзеліся дзве макаўкі цэркваў, потым вежа былога княжацкага палаца ў парку, а затым і ўвесь горад. Да кантрольна-прапускнога пункта машына падляцела на ўсёй хуткасці і рэзка затармазіла перад самым шлагбаумам. Адразу падскочылі два паставыя. Я падзьмуўся як індук, поўны высакамернасці, баючыся, каб не выпаў манокль. Грачык на сваім баварскім дыялекце нешта тлумачыў рэгуліроўшчыкам, паказваў ім на знак на ветравым шкле. Паставыя казырнулі, і паласаты шлагбаум павольна папоўз адным сваім канцом угару.

— Што ты ім сказаў? — спытаў я, калі мы трошкі ад'ехалі.

— Сказаў, што ў нас вельмі важная справа, нам пельга тут бавіцца.

Па горадзе едзем павольна. Тут большы рух машын і пешаходаў. Вуліцы горада здаюцца ціхімі і мірнымі, нават нейкімі соннымі. Людзі як бы не ходзяць, а сюд-тут споўдаюць. Пераехалі чыгуначны пераезд, і тут ужо больш шумна. То быў яшчэ залінейны раён, а гэта ўжо сам горад. Тут ужо мураваныя адна- і двухпавярховыя дамы. Некаторыя з іх глядзяць на вуліцу ўчарпелымі проймамі вокан, некаторыя зусім разбураны і грувасцяцца кучамі бітай цэглы.

Інтэрнацыянальная вуліца! Колькі я пахадзіў па ёй! Па гэтым вась тратуары калісь хадзіў да Іры. А вунь і завод «Пралетарый». Жалезная труба яго пераломлена, над абгарэлымі сценамі тырчыць толькі абломак яе. Завод нежывы. Ён печым пагадвае жалезны могільнік. Аднак жа недзе нешта там цюкае, як бы нехта б'е молатам па кавадле. Няўжо фашысты аднаўляюць завод?

А вунь на рагу Камсамольскай і Працоўнай тая бібліятэка, дзе працавала Іра. Яна таксама чарнее пустымі проймамі вокап і дзвярэй, а на абгарэлай сцяне вырасла нават нейкае чэзлае дрэўца. Паабгаралі і прысады на вуліцах, але ўжо некаторыя дрэўцы пусцілі парасткі. Праз якія кварталы два і дом, у якім я жыў. Як хочацца зазірнуць туды, але я адбіваюся ад гэтага жадання: у мяне больш важная мэта! Паказваю Грачыку, у які пад'езд заганяць машыну. З Працоўнай вуліцы мы ўехалі на папаворак рэдакцыі. Я тут усё добра ведаю: не толькі парадны ўваход з Савецкай вуліцы, але і чорны, з двара. Драўляная хісткая лесвіца вядзе спачатку ў малепькі калідорчык, у якім прыбіральшчыца складвала сваё пачышце, а ўзімку напосіла туды дроў, каб у маразы не хадзіць па іх пад павець. Далей пакойчык са стэлажамі, на якіх захоўваліся падшыўкі газет. З гэтага пакойчыка дзверы ў калідор, а там на абедзве рукі дзверы ў рэдакцыйныя пакоі.

Грачык прыглушае матор на ціхія абароты, я правяраю пісталет і выходжу з машыны. Грачык застаецца за рулём з аўтаматам папагатоў. Ступаю на хісткія сходцы старой драўлянай лесвіцы. Яны рыпяць пад нагамі, і гэты рып быццам б'е мне ў вушы печым цяжкім. Сэрца як не выскачыць з грудзей. А што, калі дзверы замкнёны? Давядзецца выходзіць на вуліцу і ісці праз парадныя. Торгаю клямку, націскаю на дзверы, і яны паддаюцца. У калідорчыку ўсё, як і раней было. У архіве таксама. Мабыць, і падшыўкі тыя самыя. У рэдакцыйным калідоры не вельмі відно людзей. Дзверы пакойў пазачыняны. На іх шыльдачкі на беларускай і нямецкай мовах. Недзе ляпае машынка. На павароце калідора, дзе калісь быў сакратарыят, сустракаецца незнаёмы чалавек. Ён падазропа глядзіць на мяне і адразу ж знікае за дзверы. Мабыць, падумаў: чаго чорт прынёс сюды гэтага вайскоўца? Іду да дзвярэй рэдактарскага кабінета. Тая ж масіўнасць, той жа дэрмацін, каб пачочны і гук не прабіваўся. У нярэдным пакоі-тамбуры дзяўчына, але не Валя. Яна ўгледзела мяне і спалохалася.

Нешта замармытала па-пямецку. Але я да яе звярнуўся па-беларуску, і гэта, мабыць, яе здзівіла не менш.

— Скажыце, будзьце ласкавы, спадар рэдактар тут?

На твар дзяўчыны ўзбегла не то радасць, по то збянтэжанасць. Нейкі момант яна не магла вымавіць слова і ўсё глядзела і глядзела на мяне.

— Вы пытаеце спадара рэдактара? Ён тутачка, тутачка, — мабыць, хацела падкрэсліць, што яна таксама беларуска.

— Адзіш?

— Айн! Айн!

— Далажыце, што з ім хоча пабачыцца стары прыцель.

Дзяўчыну ціха праглынулі масіўныя дзверы, але неўзабаве ў прачыненых дзвярах з-за дзяўчыпінай спіны высунулася паголеная, лысая да бляску галава. Спадар рэдактар, мусіць, не пазнаў адразу мяне, бо амаль афіцыйна сказаў:

— Праходзьце, пане афіцэр, праходзьце.

Прапусціў мяне перад сабою і ўжо ў кабінеце на добрым святле ўтаропіўся вачыма ў мой твар і, мусіць, таму, што не спадзяваўся мяне такім убачыць, усё яшчэ не пазнаваў. На выручку спадару прыйшоў я сам:

— Дзядзька Вінцэнт, дык ці гэта вы сапраўды мяне не пазнаяце?

— Даруй, чалавеча, не пазнаю.

— Макара Шыянка не пазнаяце? Пастарэлі вочы, мабыць, недабачваюць.

— Дзе ж цябе такога пазнаеш? — кінуўся з абдымкамі спадар. — Я такі ведаў, што ты нас не мінеш. Толькі ж чаму ты так доўга бавіўся? Дзе прападаў, чалавеча?

— Ат, усяго было, нават успамінаць не хочацца. Ды я не прападаў.

— Сядай, сядай, чалавеча, — узяўся запрашаць мяне спадар рэдактар, — раскажвай.

Я акідваў вокам кабінет: той жа масіўны дубовы стол, тыя ж дыван, капапа і кніжная шафа. Адно цяпер на самым відавоку ў шафе стаяла Гітлерава «Майн кампф».

— Ну, дык раскажвай борздзенька, — сеўшы за стол, падганяў мяне спадар рэдактар, — спавядайся, як цябе да нашага берага прыбіла.

— Ат, што тут раскажваць, як прыбіла, так і прыбіла. Ды мяне, уласна кажучы, і не прыбіла, я сам прыбіўся, не хочацца і ўспамінаць.

Аднак Барташэвіч патрабаваў ад мяне расказу, і я выдумляў, быццам у самыя першыя дні вайны я адразу ж здаўся ў палон. Мяне колькі дзён патрымалі ў лагеры, а потым я дабіўся да каменданта і расказаў яму, як я пакутаваў ад бальшавікоў і што цяпер хачу працаваць на вялікую Германію, пад эгідай якой знойдзе сваё шчасце і мая родная Беларусь. Быццам мне доўга не давяралі, а потым я на адной справе даказаў сваю адданасць фашыстам і яны мяне адразу наслалі працаваць, і не куды-небудзь, а ў ведамства пана Гебельса, у прапагандысцкую групу па рабоце сярод ваеннапалонных. Нават жалезны крыж далі за стараннасць.

— І што ты там робіш, калі гэта не сакрэт?

— Складаю тэксты лістовак на беларускай і рускай мовах, розныя прапагандысцкія брашурны. Але, ведаеце, усё гэта не па душы. Таго, хто хоць раз панюхаў рэдакцыйнага паветра, усё жыццё будзе цягнуць да газеты, пане рэдактар.

— Навошта ты мяне гэтак велічаеш, я магу нават пакрыўдзіцца.

— Я не крыўдзіўся на вас з Маргупом тады, як вы падвялі мяне пад выключэнне з партыі. Наадварот, цяпер нават удзячны вам. А дзе бо ён цяпер, той Маргун?

— Ліха яго ведае. А то чалавек такі, што з яго ні скварка, ні падмазка. Дык чаго табе крыўдаваць было на мяне? Я, брат, ведаў, пуглом адчуваў, у каго можна і трэба было выклікаць нянавісць да бальшавікоў. І я яе выклікаў. І правільна рабіў. Інакш бы от ты не прыйшоў бы да нас. А ты ведаеш, чалавеча, як нашаму адраджэнцкаму руху патрэбны такія, як ты, людзі? Во, пазарэз! Мы часам і поспех не поўны маем таму, што не хапае такіх людзей, як ты, сапраўдных шчырых беларусаў.

— А калі гэта вы такім шчырым беларусам сталі? — можа, нават трохі нетактоўна запытаў я ў спадара.

— Я, чалавеча, заўсёды ім быў. Мне заўсёды карцела бачыць Беларусь нашу свабоднай, але пры бальшавіках трэба было мімаволі маскіравацца пад інтэрнацыяналіста, каб не ўліпнуць, і я маскіраваўся, больш таго, нават паклёпнічаў на такіх сумленных людзей, як ты. Але, як той казаў, мэта апраўдвае сродкі. Ты даруй, чалавеча, што я тады табе трохі насаліў. Затое цяпер будзем сябрамі і паплечнікамі.

Я слухаў спадара рэдактара, а нервовая ўзрушанасць не давала мне спакою, то яна калаціла рукі, то падкідала

пагу, то перасмыкала твар. Барташэвіч гэта заўважыў і спытаў:

— Што гэта з табою, Макар Васільевіч?

— Столькі перажыта, столькі пабачана! Хіба ж гэта не дасць сябе знаць. Первы гуляюць упрысядку. Зноў жа такі наша сустрэча, хіба гэта не радасць для мяне.

— Так, так, перажыта многа. А цяпер ужо ўсё асталося ззаду. Цяпер от пяройдзеш працаваць у рэдакцыю, і ўсё стане на месца, — супакойваў мяне Барташэвіч. — Мы тут такое развінем, што ўсе дзіву дадуцца. Ты хоць чытаў нашу газету за гэты час?

— Чаму ж не! Чытаў. Я ж і сюды прыехаў, прачытаўшы ваш заклік.

— Малайчына, хоць адзін адгукнуўся, — пахваліў Барташэвіч.

— Толькі от мяне непакоіць адно: а што, калі вернуцца большавікі? Бачыце, у іх жа на франтах некаторы поспех.

— Нізавошта і ніколі! — аж закрычаў Барташэвіч. — Я з надзейных крыніц ведаю, што калі і адыдзе нямецкая армія, дык толькі па Дняпро. Дняпру суджана стаць тым дзяржаўным і гістарычным рубяжом, які размяжуе два светы, і паша Беларусь ніколі не вернецца ў большавіцкую дзікасць. Далучыцца да еўрапейскай цывілізацыі. Гэта жаданне самога фюрэра, а яго жаданні заўсёды збываюцца.

Мяне калаціла ад слоў, якія я чуў з вуснаў Віпцэнта Барташэвіча. Ён заўважыў маю ўзрушанасць, але не дапытваўся яе прычыны, а спытаў зусім іншае:

— А дзе ты спыніўся?

— Яшчэ нідзе. Тут жа ў мяне знаёмства ёсць. Можа, каго і знайду.

— А дзе твая жонка?

— Яна ў сваёй вёсцы.

— Мы яе тут шукалі.

— Навошта?

— Хацелі даведацца, дзе ты. Ты лепш у мяне спыніся. Я цяпер, брат, жыву, як кум каралю і сват міністру. Пасядзім вечарком. Яшчэ сёй-той падыдзе, я цябе пазнаёмлю з важнымі людзьмі, памяркуем, парадзімся, як табе быць, як працаваць. Месца цяпер у мяне ў кватэры хапае: цэлы асабняк жыдоўскі на Кіеўскай вуліцы заняў.

Я распытваў у Барташэвіча, хто дзе са знаёмых працуе. Ці многа такіх, як ён. Віпцэнт ахвотна называў мне прозвішчы знаёмых і незнаёмых, а я стараўся занатаваць

іх у памяці. Спадар пават як бы пахваляўся тым, што ён скалаціў вуць які актыў. Нарэшце сказаў:

— Дык ты, брат, і не думай куды ісці пачаваць. У мяне астанешся.

— Дзякую за ласку, спадар Барташэвіч, але я прыехаў, каб з вамі расплаціцца за ўсё, за ўсё.

Парывіста ўсхапіўся з крэсла і навёў у грудзі здрадніка пісталет. Баяўся, каб у первовым узрушэнні не схібіла рука. Барташэвіч, угледзеўшы наведзены пісталет, спалатнеў:

— Што ты гэтак жартуеш, Макар?!

— Не, я не жартую, пане здраднік. Гэта табе, сабака, за ўсё! — сказаў я і стрэліў у грудзі. З пісталетам у руцэ я выбег на калідор і закрычаў на ўсё сілу:

— Бандыты! Партызаны!

Супрацоўнікі рэдакцыі, якія павыскаквалі былі на стрэл, як толькі ўгледзелі мяне з пісталетам, зноў пахаваліся па сваіх кабінетах і пакоях, кожны, мабыць, старалючыся быць як далей ад бяды.

Перасігаючы прыступкі на хісткай драўлянай лесвіцы, я зляцеў на двор да машыны. Грачык зачакаўся мяне. Ён адразу націснуў на старцёр, і матор набраў поўныя абароты; і як толькі я ўваліўся на сядзенне, машына рванула з месца і вылецела з пад'езда на вуліцу.

— Ну, што? — пытае Грачык.

— Усё ў парадку.

— Схавай у кабуру пісталет. Схавай у кабуру, — шэпча мне Грачык.

І толькі цяпер да мяне дайшло, што я як выбег з рэдакцыі з пісталетам у руцэ, гэтак і трымаў яго, седзячы ўжо ў машыне. Грачык гнаў машыну, як толькі можна было яе гнаць па горадзе. Я ўсё ўглядаўся, ці не гоняцца за намі, ніяк не могучы пакласці пісталет у кабуру — рукі хадунцом хадзілі.

— Спакайней, спакайней. Вазьмі сябе ў рукі, — загадвае мне Грачык. — Хутка кантрольна-прапускны. Можна туды ўжо заявілі пра забойства, і нас могуць затрымаць.

— Цяпер ужо ўсё, — адказваю я, заікаючыся ад хвалявання.

— Што ўсё?

— Цяпер я зрабіў сваю справу са здраднікам, дык і тут не схіблю. Колькі ёсць куль, усе пушчу ў фашыстаў.

— Навошта гэта табе. Трэба вярнуцца да сваіх жывымі. Дзе твой манокль? — пытае Грачык.

— Згубіўся.

— Ну, то так, без маюкля. Адно выгляд, выгляд трэба пабыць. Пад'язджаем ужо.

На кантрольна-прапускным салдаты зірпулі па ветравое шкло, і, мабыць, угледзелі на ім намаляваную пяўклюдзіну, паднялі шлагбаум. Машына ляцела як шалёная. Вось і наша паваротка. Грачык збавіў хуткасць, і машына, валюхаючыся, скачучы па карэні, пайшла ціха. Асепні лес быў маўклівы. Ён атрасаў з дрэваў жаўталіст па зямлю. Але што гэта?

— Хэндэ хох! — чуем.

Хапаючыся за Грачыкаў аўтамат, кажу яму, каб ціснуў на педаль газу. Хутчэй! Хутчэй! Тут жа да Клецішча рукой падаць. Аднак нас не пускаюць; аўтаматная чарга адна, другая. Грачык выпускае з рук руль і хапаецца за пагу. Я выскакваю з машыны і займаю пазіцыю: жывым пізашто не дамся ў рукі. А па лесе паўзуць і крычаць:

— Хэндэ хох! Рукі ўгору!

Чую. Бачу. Гэта ж нашы. Я падскакваю на ногі. Падымаю руку з аўтаматам угару і крычу:

— Хлопцы! Што вы па сваіх страляеце!

Ніхто не абзываецца, але і страляніну спынілі. А я стаю з паднятым над галавою аўтаматам. З гушчару высоўваецца адна, другая постаці і, навёўшы аўтаматы, наступаюць на мяне. Так! Так! Гэта нашы.

— Хлопцы, што вы, з глузду з'ехалі? Грачыка паранілі.

Але тыя, што ідуць, усё яшчэ не вераць. Ідуць на мяне з наведзенымі аўтаматамі. Незнаёмыя. У нашай брыгадзе я такіх не бачыў. І нешта не па-руску, не па-беларуску гавораць. Я ледзь не самлеў. Падумаў: от папаўся дык папаўся. Там не загінуў, дык у сваім лесе трапіў у лапы смерці. Але страляць ужо няма як. Ужо з рук у мяне вырываюць аўтамат, шараць па кішэнях. Але ў гэты момант, адышоўшы ад перапуду, ад болю, Грачык крычыць па-чэшску:

— Другары, што вы! Гэта ж мы, свае.

Салдаты кідаюцца да Грачыка. Я стаю і не разумею, што дзеецца. З гушчару выходзіць немалады ўжо стройны чалавек. У руцэ ў яго пісталет. Ён ідзе да машыны, і я чую Грачыка:

— Пап Стаціслаў! Пап Чумічка! Гэта ж я!

Так, гэта, мабыць, той палкоўнік Чумічка. Грачык абдымаецца з палкоўнікам і цалуецца. Распаролі халяву нямецкага бота, калашыну штаноў і перавязваюць рану.

— От жа дало. Столькі прайшоў пекла і ніякай драпішкі падзе не было. А тут, як той казаў, у сваёй хаце нагу прастрэлілі, — стогнучы, кажа Грачык.

Падыходжу і я да машыны. Гляджу на Грачыкаву нагу. Рана невялікая: куля прашыла лытку. Але Грачык не можа стаць. Яму вельмі баліць. Угледзеўшы мяне, перасільваючы боль, ён гаворыць:

— Пазнаёмцеся, таварыш палкоўнік, гэта мой сябра, Макар Шыянок.

Я працягваю руку і кажу Чумічку:

— Я вас ужо даўно ведаю.

— Адкуль? — здзіўляецца ён.

— Усё пра вас ведаю. Я нават напісаў некалькі старонак пра вас.

— Адкуль вы ведаеце? — дапытваецца Чумічка.

— І пра Веру Скідан усё ведаю. Гэта мая зямлячка.

Дзе яна цяпер?

— Дакладна не ведаю. Яе паслалі на нейкае вельмі важнае заданне. Смелая, добрая жапчына, можна сказаць, гераічная.

Тым часам Грачыку перавязалі нагу. Але стаць на яе ён не мог. Думалі на машыне давезці яго да Клецішча. Але ў машыне былі пасечаны кулямі балоны, і хоць матор працаваў спраўна, ехаць на ёй усё роўна нельга было. Чэ-хі-партызаны зрабілі пасілку і на іх паклалі Грачыка. Мы з Чумічкам ішлі ззаду. Ён мне расказваў пра Верамеевічы. Падрабязна раскажаў, як Усцім Пачосак высачыў дзядзьку Пракопа і як яго павесілі. Я не мог гэтага спакойна слухаць. На вочы пабегла сляза. Чумічка аж здзівіўся, чаму я так рэагую, хіба мала бачыў смярцей. Але калі я раскажаў яму, хто для мяне быў дзядзька Пракоп, ён у гневе сцяў кулакі і прамовіў:

— Самае цяжкае для чалавека, гэта калі ён траціць блізкіх і дарагіх сэрцу людзей.

Камісар сустрэў нас з Грачыкам як людзей, якія вярнуліся з таго свету. Толькі цяпер мне прызнаўся, як яму не хацелася мяне пасылаць на гэтае заданне, але Кульбіцкі настойваў, хацеў яшчэ раз праверыць мяне па справе.

— Аднак жа ўсё тое добра, што добра канчаецца, — весела прамовіў Лук'янчык.

Грачыка агледзеў наш брыгадны доктар і сказаў, што рана не страшная: куля касці не зачэпіла. Тыдні два ляжыць і стане на ногі. Амаль кожны дзень я праведваў Грачыка, і ён рады быў таму, што ў яго цяжкая рана

і яго не будуць эвакуіраваць у тыл. Мабыць, вельмі страшна было чалавеку расстацца са сваімі братамі і паплечнікамі з чэшскага атрада, які цяпер уліўся ў нашу брыгаду. Зноў жа такі, прызнаўся мне Грачык, што адсюль, яму здаецца, ён хутчэй трапіць у Чэхаславакію.

А я ўсё-такі не ведаў, ці насмерць забіў таго гада. А мо толькі параніў? Вельмі ж хваляваўся, рука магла схібіць. Я і Лук'янчыку з Кульбіцкім выказаў свае сумненні. Аднак на наступным тыдні прыйшла газета «Новы шлях» з чорнай жалобнай рамкай. Паведамлялася, што певядомы бандыт, уварваўшыся ў рабочы кабінет, забіў насмерць вядомага дзеяча беларускага нацыянальнага адраджэння Вінцэнта Барташэвіча. Пакуль што бандыт не злоўлены. Ідуць пошукі. Газета выказвала ўпэўненасць, што яго зловяць.

Значыць, яны і не падумалі, што забіў я. Здрава. Мабыць, сам Кульбіцкі не спадзяваўся на такі эфект.

Куля помсты трапіла ў здрадніка.

ЗМРОК АДЫХОДЗІЦЬ НА ЗАХАД

Зіма была для мяне не з лёгкіх. Клецішча мы вымушаны былі пакінуць; па-першае, таму, што гітлераўцы пасядалі і мы не хацелі таго, каб яны вынішчылі ў вёсцы ўсіх старых і малых. Па-другое, былі ў нас і стратэгічныя меркаванні. Фронт быў ужо не так далёка. Калі прыкласці вуха да зямлі, дык можна пачуць яго гул. Гэта нас радавала. Са Штаба партызанскага руху быў атрыманы загад перабазіравацца ў лясы на захад ад горада і адтуль не даваць гітлераўцам спакою. Мы гэтак і зрабілі. Яшчэ па сакавіцкім цаліку, калі не расквасіла ні дарог, ні балот, за два тыдні паходу, завязваючы баі з гарнізонамі, вынішчаючы іх, мы перайшлі з поўдня на захад. Вясна нас застала ў Чачэрскіх лясах, і мы там атабарыліся, каб перачакаць, пакуль трохі паперасыхаюць ручаіны, падсохнуць дарогі.

Тут мы не баяліся нікога: немцы сюды не асмельваліся патыкацца — тэхніка не пройдзе, а без тэхнікі яны, як сляны без павадыра. Аперацыі праводзілі толькі па бліжэйшых вёсках: лавілі старастаў і паліцаяў. Цяпер і паліцаі былі ўжо не вельмі задзірыстыя і зухаватыя, як на першым часе. Яны ўжо адчувалі, што блізка фронт, а разам з фронтам і на іх ідзе ўправа. Мясцовыя сяляне паскардзіліся

нам на паліцэйскі гарнізон у вёсцы Красоўшчына. Гэтая вёска стаяла пры бітым гасцінцы, і яе часта наведвалі немцы. Мабыць, таму і паліцаі тут былі смялейшыя. Яны дапітачкі рабавалі людзей, п'янствавалі. Мы прынялі рашэнне правучыць красоўшчынскіх паліцаяў. Камбрыг выклікаў мяне і сказаў:

— От што, Макар Васільевіч, ты сумуеш без добрай работы, як ты кажаш. Дык во я табе знайшоў. Глядзі сюды, — паказаў ён на разгорнутую нямецкую карту-двухкіламетраўку.

Я пагнуўся над картаю так, што пашы галовы амаль упрытык сышліся.

— Бачыш, во Красоўшчына. Во з трох бакоў лес да яе падыходзіць. А гэта во бальшак. А гэта во лясная дарожка-прасека. Ты ўмееш чытаць карту? — раптам запытаў камбрыг.

— Дык чаму я не ўмею чытаць, — сказаў я так, быццам камбрыг пакрыўдзіў маё ваеннае самалюбства.

— Ну, ты не крыўдуй, не крыўдуй. Розныя бываюць камандзіры запасу. Дык от у гэтай Красоўшчыне вельмі лютыя паліцаі. Начальнікам у іх, кажучь, нейкі з горада. Дык трэба іх паўшчуваць трохі. На цябе ўскладаецца абавязак нашага савецкага правасуддзя, абавязак карнага мяча. Возьмеш чалавек сорак хлопцаў, і заўтра на світанні зрынедся на паліцаяў як снег на галаву. Іх гняздо вось у гэтай школе. Яны там і днююць і начуюць, непадалёк рабункі чыпяць, а ў школе балі ладзяць. Па нашых звестках, іх не дужа многа — чалавек дваццаць. Падбярэ сабе людзей і вядзі. Гэта табе канкрэтнае баявое заданне.

— Дзякую, таварыш камбрыг.

— За што?

— За давер.

— Дзівак чалавек! Ды я цяпер гатовы даверыць табе пават Берлін браць, самога Гебельса павесіць.

— А чаму не Гітлера?

— На Гітлера ў мяне самога рука свярбіць. А паляваць на брахуноў ты ўжо масш вопыт.

Падабраў сорак партызан. Сярод іх быў і Васіль Галадушка. Гэта хлопец надзейны, бапкавіты. З ім, як казаў той камбрыг, можна самога Гебельса ўзяць. Адно от мне не хацелася, каб у групе ішла Тамара Шкарубская. Куды ёй, дзяўчыне? Толькі замінаць будзе. Але не паспеў я закінуцца, каб Шкарубская не ішла на аперацыю, як яна на мяне пакінулася:

— Ты што сабе думаеш: хіба я не баец, хіба я не партызанка?!

— Тамара, зразумейце, павошта вам рызыкаваць тут. Няма неабходнасці,— спрабаваў я ўгаварыць дзяўчыну.

— Табе, значыць, можна рызыкаваць, а мне нельга.

— Дык я ж мужчына, я салдат!

— А я хто табе? Качарыжка якая?

Мне, вядома, трэба было паставіцца больш сурова да Шкарубскай. Але для гэтага трэба было ўзвысіць голас да загаднага тону. А гэтага зрабіць я не мог. На каго іншага ў мяне павярнуўся б язык, а на яе не. Яе я толькі мог угаворваць, бо вельмі паважаў дзяўчыну, вельмі быў ёй удзячны за тое, што яна зрабіла для мяне, і калі не таіцца перад самім сабою, дык і нейкае іншае пачуццё шчымліва казытала мне сэрца, хоць я і стараўся яго заглушыць, каб ніхто-ніхто, пават сама Тамара не магла яго ўгледзець.

Шкарубская пайшла з намі. Ішлі мы па ўсіх правілах баявога паходу: уперадзе дазор, па баках таксама па прагляд вока ішлі нашы хлопцы. Я вёў атрад. Тамара крок у крок са мною попlech. Ішлі ціха, стараючыся, каб не бразгала, не ляскала зброя. Тамара была нечым радасна ўзрушаная. Цёмныя яе вочы аж свяціліся.

— А што, Макар, будзе, як мы вайну кончым?

— Мір будзе.

— Не, якое жыццё будзе?

— Прыгожае, харошае.

— Гэта я сама ведаю. Гэта ва ўсіх. А ў нас з табою?

— Не ведаю, Тамарачка. Чаго не ведаю, таго не ведаю. Калі я знайду сваю сям'ю, дык і ў мяне будзе прыгожае.

— А калі не знойдзеш,— мне здалося, дзяўчына спяхмурнела,— дык як тады будзе?

— Не ведаю, Тамара. Тады то і будзе,— адказаў я мо пават трошкі бессардэчна, бо ведаў, чаго дапытваецца дзяўчына. Ведаў і не мог нічога ёй сказаць.

Мо і добра, што паказалася Красоўшчына і спыніліся Тамарыны дапытванні. Я павінен быў распараджацца партызанамі. Сем чалавек па чале з Васілём Галадушкам паслаў у абход вёскі, каб зайсці ў тыл школе, у якой меліся быць паліцаі. Хлопцы павінны былі зайсці з вуліцы, пачаць страляніну, закідаць вокны гранатамі і выгнаць паліцаю ў двор школы на нас, а тут ужо мы ім дадзім рады.

Мы залеглі па самай ускраіне лесу, трымаючы папагатове аўтаматы і гранаты. Тамара ляжала поруч са мною.

Мае первы былі так наструпены, што кожны шолах здаваўся мне нечым неверагодным. А Красоўшчына мірна дыміла комінамі хат. Быў час, калі сама гаспадыні палілі ў печак. Пахла смажанінай. Раніца была ціхая, прыгожая. Паветра аж трымцела. Неўзе рыкалі каровы, і рык іх аддаваўся далёкім водгуллем у лесе. З красаўшчан, мабыць, ніхто і не думаў, што от з хвіліны на хвіліну пачнецца калатнеча. Яна пачалася з таго, што выбухнулі гранаты «лімонкі». Крык, стоги, енк. Траскатня аўтаматаў на вуліцы, а ў двор праз дзверы, праз вокны лезуць, шчэмяцца, падаюць паліцаі. Яны, відаць, думаюць, што з двара іх ніякая небяспека не падпільноўвае. Але як толькі паліцаі павыскаквалі на панадворак, застрачылі нашы аўтаматы. Нам ужо відно, як у аднаго, у другога падломліваюцца ногі. Мы маглі б, вядома, усіх паліцаяў пабіць, бо яны былі акружаны і ім нічога не аставалася, як лезці на нашы кулі ці здавацца ў палон. І яны лезлі і падалі мёртвымі.

Я падхапіўся на погі. Падхапілася і Тамара. Падхапіліся ўсе нашы і крыкнулі «ўра». У гэты самы час з-за мураванага скляпка выскачыла цёмная постаць і, прыціскаючы да жывата нямецкі аўтамат, бегла да нас. Паліцай бег, як самагубца, насустрач сваёй смерці.

— Макар, падай, — пачуў я прарэзлівы крык Тамары.

Застрачыў аўтамат, і дзяўчына павольна асела на зямлю. Васіль Галадушка, дагнаўшы ззаду апантанага паліцаю, выцяў яго прыкладам між плеч, і ён, выпусціўшы зброю з рук, упаў. Яго скруцілі. Я кінуўся да Шкарубскай. Абліваючыся крывёю, яна кідалася ў агоніі.

— Макар, Макар, — захлынаючыся крывёю, шэпча дзяўчына. — Я цябе кахала, ведай. Пацалуй мяне апошні раз. Пацалуй, любы мой.

Я бяру на рукі Тамару. Заву хлопцаў, каб перавязаць яе. Мабыць, апошнімі памаганнямі сілы і волі яна абдымае маю шыю і гэтак на руках у мяне халадзе. Я кладу яе на зямлю, здымаю шапку, і слёзы, балючыя, горкія слёзы засцяць мне белы свет. Я нават не бачу, як Васіль Галадушка падводзіць да мяне паліцаю са звязанымі рукамі і не гаворыць, а ад нейкага нутранага болю стогне:

— Гэта во ён, гад гэты!

Падымаю галаву, праціраю вочы ад слёз і бачу: гэта ж Марыніч. Звар'яцелы яго твар перасмыкаецца, вочы вылуліваюцца на мяне, і ён крычыць:

— Макар Васільевіч! Гэта ж ты! От дзе сустрэліся!

Партызаны, што абступілі цела Шкарубскай, бо бой

ужо скончыўся, непаразумеюча глядзяць то на бандыта, то на мяне. Абяззброеныя, захопленыя ў палон паліцаі таксама нічога не разумеюць. Мо ў іх на момант з'явілася падзея, што і мы не партызаны, а такія ж самыя, як і яны. А мяне аж распірае гнеў, і я не гавару, а крычу:

— Што ты нарабіў, бандыт? Каго ты забіў?

— Павесіць яго! Павесіць! Жывым у зямлю закапаць! — крычаць партызаны.

Марыніч калоціцца, твар яго скрыўлены страхам. Здраднік падае на калені і паўзе да мяне, лямантуючы:

— Макар, Макар, хіба ж ты забыў? Я ж цябе ўратаваў! Дык няўжо ж ты аддасі мяне на згубу? Няўжо ж ты на мяне падымеш руку? Я не ведаў, што ты тут! — поўзае на жываце Марыніч. — Каб жа я ведаў, адразу б здаўся ў палон! Ведаю, што і ты б мяне ўратаваў, як я цябе тады!

— Павесіць! Застрэліць, як паганага сабаку! — крычаць партызаны. — За смерць Тамары мала яму вісельні!

— Сціхніце, таварышы! — прашу я. — Мы яго будзем судзіць імем народа, таго народа, якому ён здрадзіў.

— Макар Васільевіч, — лямантуе Марыніч, — я ж цябе ўратаваў ад смерці, няўжо ж ты мяне аддасі ў лапы ёй?

Загадваю партызанам весці палонных паліцаяў, а мы з Галадушкам робім насілку з дзвюх тонкіх жэрдачак, кладзём цела Тамары і нясём. Васіль ідзе ўперадзе, я ззаду. Мне відзён Тамарын твар. Ён яшчэ як жывы. Яшчэ не адхлынула кроў. Якая яна прыгожая, як мне шкада яе, шкада яе маладосці, яе пачуццяў, якія гэтак, мабыць, і не знайшлі яшчэ водгуку ні ў чым сэрцы. Тамара была яшчэ зусім маладзенькая, ёй бы жыць ды жыць, красавацца ў жыцці. Чаму я, дурны, не паставіўся больш рашуча, чаму я не загадаў ёй астацца на базе? Але хіба чалавек ведае, дзе напаткае ён сваю смерць?

Шкарубскую хавала ўся брыгада. Дол выкапалі на вялікай лясной паляны, быццам клапаціліся, каб ёй удалася было святла і сонца. На жалобным мітынгу выступіў Лук'янчык. Ён не мог утаіць слязы.

— За гэты час мы нямала пахавалі сваіх верных сяброў і паплечнікаў. Але гэтая смерць, мабыць, самая балючая для ўсіх нас. Мы ўсе ведалі і любілі Тамару, як дачку, як сястру. Яна была нястомная, бястрашная ў барацьбе. Дык няхай жа лёгкай будзе ёй наша родная зямелька!

Грымнуў вінтавачны залп, і неўзабаве на паляне вырас грудок з акантаваным слупком і чырвонай зоркай на ім.

Калі мы разыходзіліся, да мяне падышоў Кульбіцкі.

— Таварыш Шыянок, няўжо ты не мог ніяк уратаваць яе?

— Я не хацеў браць яе на аперацыю. Але яна сама. У мяне не хапіла рашучасці загадаць ёй. Каб мужчыну, дык я б загадаў, а ёй не мог.

— От так часта ў нас у патрэбныя моманты не хапае рашучасці,— зрабіў свой вывад Кульбіцкі.— А ты ведаеш, што за субчык твой Марыніч?

— Чаму мой?

— Ён усё спасылаецца на цябе. А я, калі праўду кажаць, дык не вельмі тады табе верыў, тваёй версіі.

— Якой версіі?

— Ну, той, як цябе ў палон забралі.

— Адкуль вы ведаеце тую версію?

— Служба такая. Я мушу ўсё ведаць. А цяпер пераканаўся, што праўду ты казаў. У Марыніча ўсё дапытаўся.

— А як ён, гэты вужака, трапіў сюды ў Красоўшчыну?

— Ён жа родам адсюль. Немцы яго з палону адпусцілі, і ён падмеўся службыць ім верна і, як бачыш, служыў.

— Я гэтак і думаў, што ён можа стаць здраднікам,— сказаў я, успомніўшы тое, што казаў Марыніч яшчэ ў першыя дні вайны.

Прысуд здрадніку Марынічу быў кароткі: расстраляць!

* * *

Амаль усё лета мы чулі з-за Сожа грымоты нашых батарэй. На захад ішлі і ішлі штурмавікі. Яны, здавалася, поўзалі па зямлі і не стралялі, а душылі ворагаў сваім цяжарам. Гэтым часам наша брыгада была мабільная, як піколі. У нас была задача: перашкаджаць гітлераўцам гнаць у фашысцкую няволю нашых юпакоў і дзяўчат, не даваць ім вывозіць нарабаванае дабро. Мы кантралявалі амаль усе шасейныя дарогі і чыгунку. Сувязь з насельніцтвам у нас была гэтакая, што як толькі фашысты дзе яшчэ задумвалі якую аперацыю, мы ўжо ведалі і прымалі контрмеры. Лагер наш гэтак разросся, што ў ім былі і малыя, і старыя. Тут знаходзілі прытулак усе тыя, каго фашысты маглі запозрыць у сувязях з партызанамі.

Лук'янчыку цяпер было такога клопату, якога ён, бадай, яшчэ не меў піколі. Гэта ж не жартачкі — сабраць столькі людзей. А што, калі фашысты палучаць на раз-

мяшчэне брыгады, як жа падымеш, як уратуеш усіх ад пагібелі? Таму камісар узяў усіх, каго можна было, для работы сярод тых людзей, што былі цяпер у лагеры. А каторыя з сялян — дык нават кароў пацрыводзілі сюды. Трэба ж было ўжо думаць, як на зіму атабарыцца, бо хто яго ведае — нашы блізка, блізка, але ці дадуць яны рады фарсіраваць раку і прыйсці сюды. Вырашылі выбраць зацішнае месца, далёкае ад бітых дарог і вялікіх населеных пунктаў, і там разбіваць лагер з разлікам нават на зімоўлю. Мабілізавалі нестраяўшчыну, сабралі ўсё пачысне, якое тут мелася: сякеры, рыдлёўкі, пілы, і зашугала работа. Капалі зямлянкі, валялі сосны, ставілі рубленыя і нават сымшаныя буданы. Я кожны раз збіраў тут матэрыял для газеты. Аднаго разу чую, нехта абзываецца да мяне:

— Гэта вы будзеце, таварыш Шыянок?

— Я. А што вам трэба?

— Там вас нейкая старая пытаецца.

— Якая старая?

— Мабыць, тутэйшая, з Рудні.

Я ніяк не мог даўмецца, што за старая магла мяне пытаць. Нідзе ў навакольных вёсках ніякага знаёмства ў мяне не было. Хто гэта можа быць? І раптам пытаецца нейкая жанчына. Навошта я ёй спатрэбіўся?

— А якая яна з сябе? — дапытваюся я. — А дзе яна?

— Ды вунь у той талацэ, — паказвае стары на сялян.

Бягу. Прыглядаюся. Раптам:

— Макарка, роднепькі, ці гэта ты? — кідаецца да мяне ссівелая жанчына.

Я спачатку не пазнаю яе,

— Макара Васільевіч, дык хіба ты мяне не пазнаў?

— Даруйце, не пазнаю.

— Авохці мне. А божачка мой, дык пяўжо ж я так дужа пастарэла, што ты цёткі Каці не пазнаў?

Сапраўды, я не пазнаў цёткі Каці, былой нашай рэдакцыйнай вахцёршы. Так, так, гэта ж яна, толькі ссівелая.

— Цётка Кацярына, адкуль вы і як сюды папалі? — кідаюся я да старой, абдымаю, цалую.

А з вачэй старой коцяцца, як боб, слёзы ці то радасці, ці то скрухі, ці шкадавання таго, што яна гэтак змянілася.

— Я ж не адна тут, сыноч, тут жа і Марылька твая з Сяргейкам.

— Дзе яны? Дзе?!

Не ведаю, што са мною тварылася, але я, мабыць, адшчасця быў падобны ў гэты момант на вар'ята, бо ўсе лю-

дзі, якія бачылі нашу сустрэчу, аж кінуліся да нас. Можна, баяліся, што я раздушу старую ў абдымках.

— Дзе яны?

— У Рудні. Гэта ж я прыйшла праведаць, як нам сюды ў лес прыйсці, а то там што дзеецца! Паліцаі шалеюць. Наязджаюць, рабуюць, у Нямеччыну гоняць. Дык я баялася, каб Марыльку не пагналі. Аж чую, тут цехта сказаў тваё прозвішча. Дык я і давай дапытвацца, думаю, можа ты. Аж гэта сапраўды ты. Ты, сынку! — як бы ачомалася ад збянтэжанасці, ад узрушанасці цётка Каця. Яна аж адышлася, паглядзела на мяне, быццам яшчэ раз хочучы пераканацца, што гэта не хто іншы, а я. Вочы яе, мабыць, ужо недабачваюць, і яна глядзіць на мяне з-пад далоні.

— Сынку, родненькі мой! Якое ж гэта шчасцейка, што я цябе налучыла тут. Гэтак мо толькі ў казках бывае. Сваіх жа ўнучкаў бог не даў мне, дык твой Сяргейка стаў мне ўнучкам, а твая Марылька роднай дачкою.

— А вы ўсім нам роднай маткаю, — сказаў я. — Хадземце, хадземце хутчэй да іх, — заспяшаўся я.

Па дарозе ў Рудню цётка Кацярына расказала мне, як праз некалькі дзён пасля таго, як мяне забралі ў армію, згарэў наш дом, і Марылька з Сяргейкам перабраліся да яе. Яна жыла наводшыбе, непадалёк ад рачной кручы, пад якой яны перахоўваліся ад бамбёжак. А потым, калі трохі аціхла, яны, несучы на чарзе Сяргейку, за тыдзень дабраліся аж сюды ў Рудню, да цётчынай сястры Гарпіны. Тут усё-такі хлеб быў і сёе-тое да хлеба. Марылька ўсе гэтыя гады хадзіла на падзёншчыну, і гэтак перакідваліся, часам з квасам, а часам і з вадою. Жылі як і ўсе людзі.

— Дык ці хоць дужыя яны? — дапытваўся я ў цёткі Каці.

— Дужыя, дзякаваць богу. Адно Марылька вочы выплакала па табе. Думала, што цябе ўжо і жывога няма.

— А Сяргейка?

— І Сяргейка дужы. Вырас, наўрад ці пазнаеш ты яго. Марылька як угледзела мяне, дык аж самлела. Сяргейка доўга зыркаў на мяне спадылба. Ён сапраўды выцягнуўся і быў ужо амаль па паху. У сялянскай вопратцы Сяргейка быў падобны на пастушка з парэпанымі босымі нагамі. Каб я дзе сустрэў яго на дарозе, дык не пазнаў бы.

Усё сваё сямейства з цёткай Кацярынай я забраў у лагер. Ні на хвіліну я не мог цяпер іх пакінуць дзе-небудзь воддаль. Западта па цяжкіх дарогах я ішоў да іх, западта многа вынакутаваў, каб прыйсці да іх. У лагеры Сяргейка

ні на крок не адставаў ад мяне. Мабыць, хлопчыку здавалася, што варта толькі спустыць мяне з вока, і я зноў падоўга, калі не назаўсёды, знікну.

У пабудаванымі і абсталяваным лагеры заседзеліся мы нядоўга. Неяк асенняй раніцай заенчыла, закалацілася, захадзіла ходырам уся зямля. А на трэці дзень адбылася і наша сустрэча з воінамі Савецкай Арміі. Яшчэ з тыдзень мы вылоўлівалі па лесе збродлівых гітлераўцаў і паліцаяў. Людзі разыходзіліся па вёсках. Ім трэба было на руінах пачынаць засноўваць новае свабоднае жыццё. Заспяшалася была і цётка Кацярына ў сваю Рудню да сястры, але Марылька павісла ёй на шыю:

— Дык куды бо гэта вы? Хіба я вас адпушчу ад сябе? Вы ж мо радней мне за родную маці. Вы ж нас выратавалі ад голаду і холаду. Што б мая галоўка рабіла, каб не вы?

— Цётка Кацярына, мы цяпер нікуды ад сябе вас не пусцім, — сказаў сваё рашучае слова я. — Вы цяпер будзеце заўсёды з намі, і ў горы і ў радасці. Вы цяпер будзеце нам за маці, за бабулю.

Я казаў гэта, а ў староў на вачах блішчалі каралінкі слёз. Яна як бы не ведала, што ёй казаць, што ёй рабіць. Пацалавала Сяргейку, а ён туліўся да яе грудзей.

У горад мы ўсёй брыгадай прыйшлі толькі на трэці тыдзень пасля яго вызвалення. Баявыя нашы падраздзяленні ішлі пехатой, а перад уваходам у горад нават строем. На шапках розных фасонаў і колераў гэрэлі чырвоныя каснічкі і зоркі. На халаднаватым асеннім сонцы пабліскавала зброя. Я са сваім сямействам ехаў на фурманцы. Фурманак набраўся цэлы абоз, які цугам цягнуўся па шашы. Мы пазнавалі і не пазнавалі роднага горада. Ён быў спалены, разбіты, знявечаны. Здавалася, што ў гэтым цагляным друзе, на абпаленых і абсмаленых вуліцах няма ні жыцця, нічога. Але як толькі калона дайшла да цэнтра, адкуль узяліся людзі. Яны махалі нам рукамі, чырвонымі сцяжкамі. На цэнтральнай Савецкай плошчы адбылося нешта пакштальт мітыngu. Выступаў наш камісар Лук'янчык. Потым па трыбуну выйшаў сакратар абкома партыі Жыжанок. Ён быў у форме генерал-маёра. Мы стаялі далекавата ад трыбуны, але яго відно было мне. Як пастарэў. Уся галава была ў асеннім інеі. Нам цяжка пачуць яго словы — плошча не радыёфікавана была. Але я ўлавіў адно:

— Цяпер, дарагія сябры, баявыя папалечнікі і таварышы, закасаем рукавы і за работу. Не вунь колькі перад намі! — Жыжанок паказаў рукою на знявечаны горад.

Назаўтра цётка Кацярына, Марылька, Сяргейка і я пайшлі на Кіраўскую вуліцу хоць паглядзець, што сталася з нашым жытлом. Сцены нашага двухпавярховага дома былі цэлыя. Кінулася ў вочы, што на адной са сцен былога нашага пакоя вісела спінка Сяргейкавага ложка.

— Тата, вунь мой ложкак вісіць! — закрычаў Сяргейка.

— А божачка мой! — загаласіла Марылька, быццам ёй толькі цяпер вельмі шкада стала таго Сяргейкавага ложка, усяго таго, што тут згарэла.

— Чаго ты, любая? — спытаў я.

— А хіба мы гэтае цяпер нажывём ды набудзем?

— Яшчэ лепшае нажывём і набудзем: галоўнае, што самі жывыя асталіся, а жывыя людзі заўсёды абжывуцца.

— Праўду кажа Макар, — падтрымала мяне цётка Кацярына. — Як той казаў, на жывой касці мяса парасце.

Неўзабаве я наведаў кабінет Жыжанка па яго выкліку.

— Па вашаму загаду, таварыш генерал-маёр, з'явіўся.

— Сядай, сядай, давай будзем адвыкаць ужо ад гэтага, — сказаў Жыжанок. — От што, братка ты мой, бярыся ды газету арганізоўвай.

— Дык я ж... — спалохаўся я такой прапановы, — дык я ж цяпер беспартыйны. Як жа...

— Ты не беспартыйны, ты толькі без партбілета. Я ўсё ведаю. Бярыся ды арганізоўвай.

— Ёсць, таварыш генерал-маёр!

Жыжанок зірнуў на мяне і не схаваў усмешкі.

— Можна быць свабодным?

— Калі ласка. Бярыся неадкладна ж. Чакай, чакай, а дзе ты спыніўся з сям'ёй? — спахапіўся Жыжанок.

— Ды там у адной халупіне.

— Ну, пажыві пакуль там, а потым пабачым.

Я выйшаў з абкома з усхваляваным радасцю сэрцам і чыстымі думкамі. Асеннія прысады абцярушвалі апошні жаўталіст. Дзень быў ясны, пагодны. Толькі недзе далёка на захадзе нешта цёмна клубілася, як туман, і ў той туман ляцелі і ляцелі нашы самалёты штурмавікі і бамбардзіроўшчыкі. Адтуль далятала водгулле бітвы, і відно было, як выбухі скаланалі, крамсалі агнямi тую злавесную чарпату. Пад горадам, пад нашай зямлёй займалася святло.

З М Е С Т

Кніга першая

ЮНАЦТВА ў ДАРОЗЕ 5

Кніга другая

ВЫПРАБАВАННЕ СТАЛАСЦІ 95

Кніга трэцяя

БЫЛОЕ ЗАСТАЕЦА ў СЭРЦЫ 284

Сабаленка Р.

С 12 Творы. У 2-х т. Т. 2. Іду ў жыццё: Трылогія.— Мн.: Маст. літ., 1983.— 447 с.

У пер.: 1 р. 90 к.

У другі том уключана трылогія «Іду ў жыццё», якая складаецца з трох аповесцей: «Юнацтва ў дарозе», «Выпрабаванне сталасці», «Былое застаецца ў сэрцы».

С $\frac{4702120200-018}{M 302(05)-83}$ 129—82

ББК 84Бел7
Бел2

**Роман Карпович
СОБОЛЕНКО**

Произведения в двух томах

ТОМ II

Трилогия

Мінск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар *А. Д. Куліш*

Мастак *Р. Ф. Клікушын*

Мастацкі рэдактар *Л. Я. Прагін*

Тэхнічны рэдактар *А. Б. Барадзіна*

Карэктар *Я. Ф. Харко*

ІБ № 1413

Здадзена ў набор 23.03.82. Падп. да друку 16.12.82. АТ 06617.
Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 2. Гарнітура звычайная
новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 23,52. Ум. фарб.-адб. 23,52.
Ул.-выд. арк. 26,23. Тыраж 12 000 экз. Зак. 2496.
Цана 1 р. 90 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта
БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю.
220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбі-
нат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

